

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Monsterlijke verhalen : misdaadsagen in het nieuws en op webforums als retorische constructies

Burger, J.P.

Citation

Burger, J. P. (2014, January 29). *Monsterlijke verhalen : misdaadsagen in het nieuws en op webforums als retorische constructies*. Boom Lemma, Den Haag. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/23180>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/23180>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/23180> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Burger, Peter

Title: Monsterlijke verhalen : misdaadsagen in het nieuws en op webforums als retorische constructies

Issue Date: 2014-01-28

Monsterlijke verhalen

De handelseditie van deze uitgave is verschenen onder ISBN 978-94-6236-050-1 en
ISBN 978-94-6094-941-8 (e-book)

Monsterlijke verhalen

**Misdaadsagen in het nieuws en op webforums
als retorische constructies**

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Universiteit Leiden
op gezag van de
rector magnificus, prof. dr. C.J.J.M. Stolker,
en volgens het besluit van het College voor Promoties.

Te verdedigen op
28 januari 2014 om 16.15 uur

door

Peter Burger

geboren te Rotterdam in 1961

Promotiecommissie:

Promotoren: prof. dr. T. van Haaften
 prof. dr. K.L.K. Brants

Overige leden: prof. dr. F. Bovenkerk
 prof. dr. J.C. de Jong
 dr. T. Meder
 dr. S. Reijnders

Inhoudsopgave

Inleiding: Monsters van verhalen	1
Termen	13
I Benaderingen en methoden	17
Hoofdstuk 1 Het ongeloof van de onderzoeker. Sagen en geruchten in objectivistisch en retorisch perspectief	19
1.1 Inleiding: Twee eeuwen sagedefinities	19
1.2 Wat is een sage? Problematische criteria	21
1.2.1 Waarheid, traditie en variatie	21
1.2.2 Geloof	25
1.2.3 Afstand tot het gebeurde	26
1.2.4 Oraliteit	28
1.2.5 Informaliteit	30
1.3 Wat is een gerucht? Verificatie als problematisch criterium	33
1.4 Een retorisch-constructionistisch perspectief op sagen en geruchten	36
1.5 Kennis, nieuws en sagen als sociale constructie	37
1.6 Het systeem van de retorica	44
1.7 Besluit: De kracht van retorische constructies	46
Hoofdstuk 2 De waarheid van het verhaal: ethos en logos	49
2.1 Inleiding: De retorica van de waarheid	49
2.2 Ethos: een kwestie van vertrouwen	51

2.2.1	Journalistiek ethos bij imagoschade: grenswerk en paradigmaherstel	51
2.2.2	Ethostechnieken in online discussies over uitzonderlijke verhalen	55
2.3	Logos: een beroep op redelijkheid	58
2.3.1	Traditionele rechtvaardigingen voor geloof en ongelooft	58
2.3.2	Logos en misdaadsagen: Donovans typologie van geloof en ongelooft	59
2.4	Besluit: Van de waarheid naar de waarde van het verhaal	64

Hoofdstuk 3 De waarde van het verhaal: misdaadsagen als pathosmiddel

	pathosmiddel	67
3.1	Inleiding: Overtuigen met afgesneden vingers	67
3.2	Verhalen als pathosmiddel	71
3.3	Topen, typen en motieven	73
3.3.1	Verhaaltypen en -motieven	73
3.3.2	Topenclusters: ideale slachtoffers en ideale daders	75
3.4	Verhalen als middel om misdaadproblemen te construeren	78
3.4.1	Claimsmakers	78
3.4.2	Typering	81
3.4.3	Vertelvelden	82
3.4.4	De plaats van sagen in de constructie van misdaadproblemen	84
3.5	De moraal van nieuws en vernaculaire verhalen over misdaad	86
3.5.1	Nieuws en vernaculaire verhalen als ceremoniële genres	87
3.5.2	Nieuws als moraliserend verhaal	87
3.5.3	Nieuws als mythe, nieuws als sage	89
3.5.4	De moraal van misdaadnieuws	92
3.5.5	De moraal van vernaculaire verhalen over misdaad	95
3.6	Besluit: De retorische gereedschapskist is gevuld	99

Hoofdstuk 4 Onderzoeksstrategie, -materiaal en -methoden

4.1	Inleiding: Van theorie naar methode	101
4.2	Strategie: gevalsstudies	102
4.2.1	Teksten en contexten	103
4.2.2	Twee gevallen: ‘Gedrogeerd en misbruikt’ en de Smileybende	103
4.2.3	Twee typen: officiële en vernaculaire sagen	104

4.3	Materiaal: Internet als onderzoeksveld	106
4.3.1	Sagen op internet: een fenomeen van betekenis?	107
4.3.2	Zijn de deelnemers en hun verhalen wel ‘echt’?	108
4.3.3	Onbetrouwbaarheid als genre	109
4.3.4	Ethiek	111
4.4	Methoden	112
4.4.1	Inhoudsanalyse	112
4.4.2	Etnografie	114
4.5	Besluit: De onderzoeker als claimsmaker	114
 II Gedrogeerd en misbruikt		117
 Hoofdstuk 5 Gedrogeerd en misbruikt: retorische geschiedenis van een verhaalmotief		119
5.1.	Inleiding: Naaldprikmysterie in Drentse disco	119
5.2	Retorica rond de gevaren van heterosociale ruimten	121
5.3	‘Gedrogeerd en misbruikt’: ongeautoriseerde en geautoriseerde kennis	122
5.4	De retorica van verhalen over blankeslavinnenhandel	126
5.4.1	Pathetische verhalen over ideale slachtoffers	126
5.4.2	Het journalistieke ethos en pathos van W.T. Stead	130
5.4.3	Journalistiek grenswerk en debunking	133
5.5	Besluit: Een onomstreden onschuldstoop	137
 Hoofdstuk 6 Bedwelmd in de bioscoop (New York, 1913-1917)		141
6.1	Inleiding: Mrs. Graff gaat naar de bioscoop	141
6.2	Verdovende injecties: van voorpaginanieuws tot canard	144
6.3	De <i>NY Times</i> over blanke slavinnen: paradigmaherstel	149
6.4	Grenswerk: betrouwbare en onbetrouwbare bronnen	151
6.5	Blankeslavinnenfilms: uit het leven gegrepen pathetische verhalen	156
6.6	Besluit: Autoriteit en emotie in de gifnaaldenaffaire	161
 Hoofdstuk 7 Nieuws en online discussies over verkrachtingsdrugs (1999-2008)		165
7.1	Inleiding: ‘Opeens werd ik ziek’	165
7.2	Verkrachtingsdrugs: een internationaal probleem	167
7.3	Eerder onderzoek	169

7.3.1	Institutionalisering	170
7.3.2	Pathos: typering door verhalen over ideale slachtoffers	171
7.3.3	Vermanende exemplarische verhalen	173
7.3.4	Logos en ethos	175
7.3.5	Verwachtingen en vragen	176
7.4	Stijlen van geloof en ongeloof in nieuws en online discussies	178
7.4.1	Stijlen van geloof en ongeloof in krantenberichtgeving	180
7.4.2	Stijlen van geloof en ongeloof in online discussies	183
7.5	Ethos in nieuws en online discussies over verkrachtingsdrugs	186
7.5.1	Ethos in krantenberichtgeving	187
7.5.2	Ethos in online discussies	188
7.6	De retorica van de waarde: echte en slechte slachtoffers	195
7.6.1	Typering in krantenberichtgeving en online discussies	196
7.6.2	Pathos in krantenberichtgeving	198
7.6.3	Pathos in online discussies	200
7.7	Besluit: Waarheid, autoriteit en slachtofferschap	201
III De Smileybende		205
Hoofdstuk 8 De Smileybende: retorica van de waarheid		207
8.1	Inleiding: Het begon in een steeg bij de Haarlemmerstraat	207
8.2	Geschiedenis van de Smileysage in Nederland	208
8.3	Discussies online, debunking in het nieuws	212
8.3.1	Logos en ethos in nieuwsmedia	212
8.3.2	Logos in online discussies	216
8.3.3	Ethos in online discussies	220
8.4	De symbolische autoriteit van nieuwsmedia	224
8.5	Dreigen met een Smiley: woorden en daden	226
8.6	Besluit: De Smileybende: waar, onwaar, of waardevol?	229
Hoofdstuk 9 Exemplarische verhalen over etnische misdaad: retorica van de waarde		231
9.1	Inleiding: ‘Het had net zo goed wel gebeurd kunnen zijn’	231
9.2	De gebruikswaarde van een onzekere waarheid	233
9.3	Verminkingen en andere wreedheidstopen	238
9.4	Internationale varianten van de Smileysage	241

9.5	‘Nieuwe’ misdaden met ‘nieuwe’ daders	246
9.5.1	De verkleuring van overlast en zinloos geweld	246
9.5.2	Groepsverkrachting en loverboypraktijken	249
9.6	Besluit: Een hyperbolisch knooppunt van betekenissen	254
IV Conclusie en discussie		257
Hoofdstuk 10 Waarheid, autoriteit en emotie: misdaadsagen als retorische constructies		259
10.1	Inleiding: Het driekoppige monster	259
10.2	Een interdisciplinair perspectief op misdaadsagen	260
10.2.1	Verbreding en verbinding	261
10.2.2	Retorica als basis	262
10.2.3	Combinatie van historisch materiaal met online discussies	265
10.3	Het gebruik van de overtuigingsmiddelen in twee casussen	265
10.3.1	Logos: vier stijlen van (on)geloof	266
10.3.2	Ethos: retorisch strijdmiddel voor de zwakkeren	271
10.3.3	Pathos: politiek en persoonlijk	275
10.4	Nieuws, online discussies en de gezagscrisis	278
10.5	Aanbevelingen voor verder onderzoek	282
Samenvatting		286
Summary		299
Literatuur		311
Bijlagen		337
Bijlage I: materiaalverzameling en analyse		339
Bijlage II: bronnenmateriaal		346
Dankwoord		359
Over de auteur		361

Inleiding

Monsters van verhalen

‘Baby gestolen uit baarmoeder vermoorde vrouw’, kopte Nu.nl, een van de populairste Nederlandse nieuwssites, op 29 juli 2009. ‘WORCESTER - De Amerikaanse politie is op zoek naar iemand die een 23-jarige vrouw heeft vermoord en haar acht maanden oude baby uit haar buik heeft gesneden. Het kind is mogelijk nog in leven, aldus de politie woensdag in lokale media.’

Dit is, in meer dan één betekenis, een monsterlijk verhaal. Niet alleen de beschreven daad is monsterlijk, ook het verhaal zelf is dat. Kan dit waar zijn, of is hier een passage uit een horrorfilm per ongeluk of met opzet gepresenteerd als nieuws? Fictie of werkelijkheid: het verhaal ontregelt het vanzelfsprekende onderscheid tussen genres, het laat zich niet zo eenvoudig indelen als de meeste nieuwsberichten. In die zin is het een monster van een verhaal in een oudere betekenis van het woord: van de Oudheid tot de Renaissance waren *monsters* mengwezens, niet te categoriseren – freaks, hybriden, spelingen der natuur. Misvormde kinderen waren monsters, net als zeemeerminnen en centauren, of de volkeren uit verre landen die geen hoofd hadden en hun ogen in hun borst droegen.

Ten slotte zit in het woord monster nog een derde toepasselijke betekenis verpakt. Het Nederlandse *monster* is via het Frans ontleend aan het Latijnse *monstrum*, van *monere*, wat ‘vermanen’ of ‘waarschuwen’ betekent. De geboorte van kinderen met twee hoofden en de verschijning van kometen en zeeslangen zijn lange tijd geduid als een teken van onheil, een waarschuwing aan de mensheid. Ook het bericht op Nu.nl roept de vraag op: wat zegt dit over de wereld waarin wij leven?

Deze vragen over classificatie en betekenis van het bericht over de babyroof zijn geen particuliere overpeinzingen van mij, ze worden ook door anderen gesteld.¹ Op

1 Een recent interview met de thrillerschrijfster Mo Hayder, wier boeken de reputatie hebben harde, angstaanjagende geweldsscènes te bevatten, opent met het volgende voorbeeld: ‘Wie zou geloven dat een man een bajonet met al zijn kracht in de buik van een zwangere vrouw stoot,

Nuijij.nl, de dochtersite van Nu.nl waar lezers kunnen reageren op het nieuws, trok het bericht over de geroofde foetus veel bekijks: binnen twee dagen verschenen er 108 reacties.²

‘Wat een zieke wereld!’

Voor een deel gaan de reacties op nuijij.nl over de daad, die wordt gekwalificeerd als onvoorstelbaar, luguber, weerzinwekkend en monsterlijk. ‘Ziek.... Ik hoop dat ze dit monster te pakken krijgen’, aldus iemand die post onder de naam LadyXochi. ‘Tja en dan denk je toch snel’, vindt Sonja2, ‘dat dat monster wie dit gedaan heeft, dat die geknoopt moet worden in de hoogste boom.’³

Veel reageerders zien het gebeurde als een teken, een sprekend bewijs van de toestand van de wereld: ‘Ongeboren babys zijn niet eens meer veilig op deze gestoorde K wereld!’ En: ‘Deze wereld is gek. In Nederland had de moordenaar en rover minimaal 4 a 5 jaar gekregen met aftrek van goed gedrag natuurlijk. Wat een zieke wereld.’

Het verhaal daagt ook hun begrip van genres uit. ‘Dit lijkt wel een scène uit een horrorfilm die waarheid is geworden’, zegt de een, maar een ander is het daar niet mee eens: ‘dit is nog te gruwelijk voor een film.’ Het verhaal roept associaties op met de Amerikaanse misdaadseries *CSI* (Crime Scene Investigation) en *Law and Order*, maar het blijkt eveneens bekend uit journalistieke programma’s en infotainment: ‘Dit is al vaker gebeurd. Herinner me nog een aflevering van Oprah Winfrey, die vrouw was er net aan ontkomen.’

Uit een aantal reacties blijkt dat feit en fictie volgens Nuijij-bezoekers nauwe banden onderhouden met elkaar. Ene Qtj schrijft:

zijn handen in het bloederige gat steekt, een arm en daarna de hele baby, dampend, te voorschijn haalt? Hij pakt het kind bij een voet, bekijkt haar alsof ze een gevild konijn is, draait zijn rubberen riem om haar enkels, bindt haar vast om zijn middel, het hoofd naar beneden, haar handen bewegen, in de richting van zijn been, de man pronkt voor de camera, glimlacht, en laat haar tegen zijn bovenbeen bonken. Jaren later wordt ze gevonden, piepklein, gemummificeerd, haar benen weg, evenals het grootste deel van haar onderlijf, en in het restant is gesneden, gehakt en geschraapt.

‘Wie gelooft zo’n verhaal?’, zegt Mo Hayder, over de scène uit haar boek *Tokio* (2004), die zich afspeelde in Nanking, 1937, tijdens de Japanse bezetting van China, waarin het Keizerlijke Japanse Leger binnen een paar weken driehonderdduizend burgers vermoordde, oude vrouwen, kinderen en dieren verkrachtte, hoofden en ledematen afhakte. ‘Maar er wordt ongeveer iedere maand iemand in Amerika gearresteerd omdat hij een baby uit de buik van een vrouw heeft gehakt. Ongeloofwaardig? Het gebeurt.’ (Ineke van den Bergen, ‘Ik veeg niets onder het tapijt.’ *de Volkskrant*, 16 okt. 2009)

2 www.nuijij.nl/baby-gestolen-uit-baarmoeder-vermoorde-vrouw.6277402.lynx. Geraadpleegd 3 sep. 2009.

3 Citaten worden ongewijzigd overgenomen. Zie voor een verantwoording p. 111.

Door velen aangegeven zijn dit soort gruweldaden ook aan bod geweest in o.a. CSI. Daarbij wordt aangegeven dat het fictief is. Maar er zal waarschijnlijk wel een kern van waarheid in zitten. De schrijvers zullen toch ergens hun inspiratie vandaan gehaald hebben. Bij Law en order zag je ook zaken voorbij komen die gebaseerd waren op werkelijke misdaden en acties. Een aantal jaar heb ik een aantal rapportages gezien (o.a. in het tv-programma Rapportage) over vrouwen die graag een kind willen en zover gaan om hiervoor een zwangere vrouw op deze gruwelijke wijze haar kind te ontnemen. Ik ben nog even op zoek geweest naar linkjes, maar kon zo gauw niets vinden.

Fictie kan volgens Qtj en anderen dus geïnspireerd zijn door criminele feiten, maar ook het omgekeerde houdt men voor mogelijk: echte daden, geïnspireerd door verzonnen verhalen. ‘misschien komt het juist door dit soort geweldadige series op tv [zoals CSI, pb]? zulke series geven gewoon ideeën en tips. zou verboden moeten worden,’ aldus ‘Tegenspreker.’

Of is juist het nieuwsbericht uit het Amerikaanse Worcester verzonnen? Eén reageerder bestempelt het als *hoax*, een ander noemt het een *broodje aap*. ‘Ballie69’ vindt dat echter onzin: ‘Zulke verhalen verzijn je niet [...]’ Een andere discussiedelnemer post links naar Amerikaanse nieuwssites die meer nieuws brengen over de zaak, en concludeert: ‘het is geen broodje aap verhaal.’

Jury van ongelovigen

Dergelijke discussies spelen zich niet alleen af op webforums, maar ook op nieuwsredacties en in het hoofd van individuele journalisten: is dit bonafide nieuws of is het een broodje aap? Soms wordt een verhaal dat eerst als nieuws is gebracht later gelabeld als broodje aap of gerucht. Dit gebeurde bijvoorbeeld met een *Volkscrant*-reportage over kinderonvoeringen in Disneyland en met berichten over inbrekers die elkaar met geheime tekens op huizen kansen en gevaren doorgaven (Burger 2006:48-63,127-128).

Dergelijke haperingen in het sorteersysteem zijn interessant, omdat ze een blik gunnen op de onuitgesproken regels die bepalen of een verhaal wordt gepubliceerd als nieuws of verworpen als broodje aap. Het is een van de momenten waarop de poort van de nieuwsfabriek, die anders meestal gesloten blijft voor buitenstaanders, even moet worden geopend. Hetzelfde geldt voor journalistieke onthullingen die op bedrog blijken te berusten, merkt Broersma op: ‘Hoaxes [...] challenge journalism’s normative and epistemological foundation and its relation to the public. In the turmoil that starts after a hoax is revealed, the profession is forced to expose itself’ (2013:29).

Ook als journalisten besluiten een monsterlijk verhaal als nieuws te brengen, anticiperen ze in hun tekst al op kritiek. Zo bracht *de Volkscrant* op 7 mei 2007 onder de kop ‘Drugs in je drankje’ het verhaal van Viola, die op een feest in het Amster-

damse Paradiso een glas wodka aannam van een blonde jongen. Het had een onverwacht effect: ze moest overgeven en bleef een uur op het toilet zitten, nauwelijks in staat om zich te bewegen. Twee beveiligers brachten haar naar de eerste hulp van Paradiso, waar ze enkele uren bleef liggen, in paniek omdat haar ademhaling bleef wegval- len. Bekenden begeleidden haar naar huis, waar ze pas twee dagen later wakker werd (Van Keken 2007).

Verhalen over GHB en andere drugs in drankjes zijn controversieel: niet iedereen is ervan overtuigd dat dit een reëel gevaar is. De krant benadrukt daarom de betrouwbaarheid van de ooggetuige: het slachtoffer is geen groentje dat na haar eerste breezer al omvalt, maar ‘28 jaar en naar eigen zeggen geen doetje in het uitgaansleven’. Een foto die de halve pagina vult, toont haar in een huiselijke omgeving met een kat. Bovendien bevestigen erkende autoriteiten zoals een woordvoerder van verslavings- zorginstelling Novadic-Kentron het gevaar van onvrijwillige bedwelming.

Toch stuitte het verhaal ook op ongeloof. Dezelfde dag insinueerde columniste Liesbeth Wytzes op de website van *Elsevier* dat het slachtoffer gewoon te veel gedron- ken had:

Ja hoor, het is weer zover. Het zoveelste verhaal om ouders en pubers bang te maken. Wat lezen we vandaag in de Volkskrant? Een flauwekulartikel over een meisje dat drugs in haar drankje kreeg, de zoveelste versie van dit broodje- aapverhaal. Dit meisje waste haar handen in onschuld, want ze wist zeker dat ze niet dronken was – hoe zou dat kunnen, na maar vier wodka en wat losse slokken van iets anders? Nee, het was wel duidelijk: hier was de partydrug ghb in het spel! (Wytzes 2007)

Niet alleen omstreden verhalen, maar alle verhalen die aanspraak maken op waarheid, worden verteld voor een – reële of denkbeeldige – jury van ongelovigen. Om deze jury te overtuigen, kunnen vertellers verschillende retorische middelen inzetten.

Retorica

Om te betogen dat een verhaal waar of onwaar is en om anderen te overtuigen van de ernst van een maatschappelijk probleem, hanteren zowel journalisten als forumdeel- nemers overtuigingsmiddelen uit hetzelfde arsenaal, zoals een beroep op de eigen inte- griteit of op autoriteiten. Dit arsenaal is al meer dan tweeduizend jaar het object van de retorica, het belangrijkste perspectief van waaruit deze verhalen en discussies in dit boek worden bestudeerd. De rode draad zijn de drie middelen die de klassieke retorici al beschouwden als de belangrijkste om een publiek te overtuigen: een beroep op de rede door middel van argumenten (*logos*), op de emoties (*pathos*) en op de betrouw- baarheid van de spreker (*ethos*).

Over die overtuigingsmiddelen gaat deze studie, niet over de misdrijven zelf of over de waarheid van de verhalen. Het is geen onderzoek naar misdaadcijfers, het realiteitsgehalte van stereotypen over slachtoffers en daders, of de toxicologische eigenschappen van GHB, maar naar de retorica van monsterlijke verhalen over misdaad.

Eerder onderzoek

De verhalen die het onderwerp vormen van deze studie krijgen behalve in gevestigde nieuwsmedia vaak gestalte in marginale en vluchtige vormen van communicatie: briefjes op prikborden, berichten op internetforums, gesprekken bij de koffieautomaat – informeel nieuws. Ook in de meeste wetenschappelijke disciplines vormen ze een marginaal onderwerp, en elk daarvan hing er een eigen label aan. Ten eerste de folkloristiek, vervolgens de sociale psychologie, sociologie en criminologie. Benaderingen uit deze takken van wetenschap worden hier kort geïntroduceerd, en krijgen een uitvoeriger behandeling in de hoofdstukken een tot en met drie.

En passant waarschuw ik hier al voor de spraakverwarring die bij interdisciplinair onderzoek altijd op de loer ligt: waar een criminoloog bij het woord *motief* allereerst denkt aan de beweegredenen van de crimineel, denkt een folklorist aan een inhoudelijk element dat in verschillende verhalen voorkomt. *Ethos* zal voor veel lezers in eerste instantie alleen associaties oproepen met een drogisterijketen, maar betekent voor een retoricus zoveel als het imago van iemand die een ander ergens van probeert te overtuigen. Aan het eind van deze inleiding volgt een lijst van de belangrijkste termen.

Deze marginale verhalen behoren alleen in de folkloristiek⁴ tot de kern. Bezien vanuit deze wetenschap, die zich bezighoudt met traditionele verhalen en gebruiken, zijn deze verhalen te karakteriseren als *sagen*. Voor veel lezers zal dit woord een vergane wereld oproepen van draken, kabouters en witte wieven, maar folkloristen duiden ook verhalen als die over drugs in je drankje aan als (moderne) sagen.

Folkloristen bestuderen sagen onder meer als een vorm van volksliteratuur (welke verhaalmotieven bevatten ze, welke stijlkenmerken vertonen ze?) en houden zich daarnaast bezig met hun verspreiding (door welke sociale groepen en in welke landen worden ze verteld, op welke manier, en wat is het verschil tussen die versies?). Verder spreken zij zich uit over de moraal van sagen. Deze moraal wordt vaak afgeleid uit de verhaalttekst (dus het verhaal over de veronderstelde gebeurtenissen), in plaats van uit een analyse van de discussie over het verhaal. Onderzoekers die dergelijke discussie-

4 Ik gebruik in dit boek de termen *folkloristiek* en *folklorist* om aan te sluiten bij het Engelse gebruik (*folklore studies*, *folklorist*). Naast het Angelsaksische *folkloristiek* bestond in Nederland voor dit vakgebied de naam *volkskunde*. In Vlaanderen is deze nog in zwang, maar Nederlandse volkskundigen van het Meertens Instituut hebben er enkele jaren geleden afstand van gedaan en gekozen voor *etnologie* (Dekker, Roodenburg & Rooijackers 2000:7-8).

analyses wel hebben uitgevoerd, hebben zich vrijwel uitsluitend beperkt tot het bovennatuurlijke. Discussies over misdaadsagen zijn een betrekkelijk onontgonnen terrein.

Verscheidene folkloristen hebben zich beijverd om misdaadsagen te ontmaskeren als onware verhalen (bijvoorbeeld: Brunvand 1983) waardoor zij deelnemers zijn geworden aan de discussie over waarheidsclaims. Ook wanneer het doel van hun publicaties niet expliciet *debunking* is, maakt de veronderstelling dat sagen onwaar zijn vaak deel uit van hun definitie van het genre. Ik heb zelf ook in deze zin over sagen geschreven (Burger 1992, 1995, 2006), maar volg in dit boek een ander spoor, dat van de retorica.

Het uitgangspunt dat de bestudeerde verhalen onwaar zijn, geldt eveneens voor de sociaal-psychologische en sociologische traditie van onderzoek naar *geruchten*, een label dat vaak dezelfde verhalen dekt die folkloristen als sagen aanduiden. Anders dan folkloristen hebben deze sociale wetenschappers geen belangstelling voor de traditionele en literaire kanten van sagen; zij bestuderen de factoren die leiden tot geruchtevorming en de functie daarvan. Sinds Allport & Postman (1947) worden geruchten bestudeerd als ‘ongeverifieerde’ of ‘onzekere’ informatie, die bij gebrek aan andere informatiebronnen dient om gemeenschappelijk een ambigue situatie te duiden; geruchten zijn, in de woorden van de Amerikaanse socioloog Shibutani (1966), ‘geïmproviseerd nieuws’. Sociaal-psychologen en sociologen hebben zich vooral bezig gehouden met geruchten in crisissituaties zoals oorlogen en rampen, en minder met de ‘alledaagse’ geruchten over misdaad die het onderwerp zijn van dit boek.

De derde tak van wetenschap die zich bezighoudt met verhalen als die over verkrachtingsdrugs, is de sociologie van maatschappelijke problemen. Sociologen die onderzoeken hoe verschillende partijen in een samenleving een bepaalde kwestie proberen te bevorderen tot de status van maatschappelijk probleem, hebben misdaadsagen gekarakteriseerd als ‘ongeconstrueerde’ of ‘dakloze’ problemen (Best 1990, 1999; Best & Horiuchi 1985): problemen die wel bestaan op het niveau van individuele verontruste burgers, maar die geen onderdak hebben gevonden bij instanties met definitievorming, zoals politieke partijen, politie en justitie, nieuwsmedia of belangengroepen. Deze sociologische benadering houdt zich echter minder bezig met de discussies tussen burgers, die een belangrijk onderwerp vormen van dit onderzoek.

De Amerikaanse criminologe Pamela Donovan (2002, 2004) bestudeerde deze discussies wel, door de argumentatie van *believers* en *debunkers* op internetforums te analyseren. Zij besteedt echter nauwelijks aandacht aan de rol van de nieuwsmedia in deze discussies. Verder hebben criminologen de relevantie van deze informele verhalen voor hun discipline tot nu toe grotendeels genegeerd (Burger 2008), zoals ze – de Nederlandse althans – ook betrekkelijk weinig aandacht besteden aan taal- en discours-

analyse, de rol van nieuwsmedia en, meer in het algemeen, aan maatschappelijke reacties op criminaliteit (Van der Leun & Bijleveld 2009:201; Van Swaaningen 2006).⁵

De laatste discipline die zich met misdaadsagen bezig zou kunnen houden, is de communicatiewetenschap, met inbegrip van een van de jongste loten aan deze stam, *journalism studies*. Deze tak van wetenschap heeft veel kennis voortgebracht over de inhoud, productie en functie van misdaadnieuws, maar misdaadsagen zijn tot nu toe aan de aandacht ontsnapt. Voor zover journalistiekonderzoekers belangstelling toonden voor folklore, was hun onderzoek vooral gericht op verbanden tussen nieuws en *mythen*, begrepen als de ‘grote verhalen’ over helden, heiligen en andere archetypen, die de waarden van een cultuur belichamen. Sagen – ‘kleine verhalen’ met een meer lokaal en actueel karakter – zijn binnen het kader van *journalism studies* nauwelijks onderzocht.

De retorische constructie van misdaadsagen in nieuws en in informele discussies verdient nader onderzoek. Enerzijds kan dit een bijdrage leveren aan de studie van de manier waarop onze samenleving zich een beeld vormt van misdaad en van de rol die informele verhalen en nieuws daarbij spelen. Anderzijds kan het journalisten en andere deelnemers aan het debat over deze verhalen een stap verder brengen dan het wellesnietesspel over de feitelijke waarheid waarin deze discussies vaak blijven steken.

Bovendien voltrekken zich de laatste jaren ingrijpende veranderingen in de aard van de nieuwsvoorziening, in de media die we gebruiken voor informele conversaties, en in de verhouding tussen die twee. Het nieuws ging online, 24/7, werd crossmediaal, en informele berichten wisselen we behalve mondeling uit via e-mail, sms, twitter, chat en op blogs, webforums en andere *we media*.

In het internettijdperk zijn genres en de rollen van producent en consument in de woorden van Deuze (2007) *vloeibaar* geworden: nieuwsberichten worden onderdeel van discussies op forums; internetedities van kranten bieden de mogelijkheid om artikelen te bediscussiëren; nieuwsconsumenten werden *prosumenten*, die door reacties op nieuwssites en met eigen blogs, foto’s en video’s nu één ruimte – cyberspace – delen met de nieuwsproducenten. Nieuws zoals dat gebracht werd door krant, radio en televisie was altijd al een halfproduct, maar is dat nog meer geworden door internet.

Dit heeft de wisselwerking tussen informele verhalen en nieuws, die er altijd is geweest, een nieuwe dynamiek gegeven: de twee zijn nog sterker verweven geraakt dan ze al waren.

5 Een recente uitzondering is de discoursanalyse van Koemans (2011) over overlast in nieuws, politiek en publieke opinie. Ook de belangstelling voor ‘culturele criminologie’ (Siegel, Van Gemert & Bovenkerk 2008) en de verschijning van het *Tijdschrift over Cultuur en Criminaliteit* (sinds 2011) wijzen op een stijgende belangstelling van criminologen voor media en discours.

Uitgangspunten

Met als basis retorica en sociale constructie integreer ik in dit boek de zojuist beschreven disciplines. Behalve door de keuze van het bronnenmateriaal – misdaadsagen in kranten en op webforums – onderscheidt deze studie zich van andere over vergelijkbare onderwerpen door de volgende uitgangspunten.

Constructionistische benadering

Het is meestal de eerste vraag die gesteld wordt als het over dit soort verhalen gaat: zijn ze waar? Die vraag is vanzelfsprekend van belang voor journalisten, rechercheurs, ouders en andere burgers en professionals. Ik kies echter in dit boek niet een objectivistische benadering, maar een constructionistische, waarin het waarheidsgehalte van uitspraken over de werkelijkheid ('claims') tussen haakjes wordt geplaatst: hoe onderhandelen mensen over de definitie van sociale problemen, hoe scheppen ze in en met verhalen een gedeelde werkelijkheid?

Retorische benadering

In deze studie gaat het dus niet om de vraag wie gelijk heeft (zijn de onderzochte verhalen waar of niet?), maar om de vraag hoe de discussiedeelnemers hun gelijk proberen te halen. De middelen die zij gebruiken om anderen te overtuigen van hun gelijk zijn retorische middelen. Journalisten schragen hun eigen gezag onder meer door de autoriteit van hun bronnen en de objectiviteit van hun methoden te benadrukken, en andersdenkenden te negeren of te bestempelen als irrationeel en amateuristisch. Ook grenzen zij hun professie af door andere kennisproducenten (zoals bloggers en *tabloids*) de autoriteit en status van journalisten te ontzeggen, een retorische operatie die sociologen betitelen als 'boundary work' ('grenswerk', Gieryn 1983).

Net als journalisten zetten de deelnemers aan internetdiscussies retorische middelen in om hun aanspraken op de waarheid overtuigender te maken. Ook zij poetsen bijvoorbeeld hun *ethos* op door hun bronnen als gezaghebbend voor te stellen.

Ook de onderzochte verhalen zelf hebben een retorische functie: zij kunnen worden beschreven als *topen*, dat wil zeggen gemeenplaatsen met een overtuigende functie. Het verhaal over verkrachters die heimelijk drugs in drankjes doen, kan gebruikt worden om iemands onschuld te benadrukken. Het is, retorisch gezien, een effectief middel bij de constructie van 'ideale' slachtoffers.

Ik onderzoek dus twee aspecten van de retorica van monsterlijke verhalen over misdaad. Ten eerste de *retorica van de waarheid*: met welke retorische middelen wordt de (on)waarheid van deze verhalen geconstrueerd? Ten tweede de *retorica van de waarde*: welke moraal wordt aan deze verhalen toegekend; hoe worden deze verhalen gebruikt als retorisch middel bij de constructie van misdaadproblemen? In beide retorica's spelen de overtuigingsmiddelen *ethos*, *logos* en *pathos* een rol, maar om redenen

die worden uiteengezet in de hoofdstukken 2 en 3 concentreer ik me bij de retorica van de waarheid op logos en ethos, en bij de retorica van de waarde op pathos.

Deze retorisch-constructionistische benadering heeft de volgende consequenties:

Geloof en ongeloof gelijkelijk object van studie

De benadering van misdaadsagen als retorische constructies sluit aan bij ontwikkelingen in het onderzoek van sagen en volksgeloof door folkloristen. Ten eerste verschoof hun aandacht van geïsoleerde items (verhalen en beweringen over, bijvoorbeeld, de oorsprong van ziekten) naar de culturele en maatschappelijke context van het vertellen. Ten tweede kregen folkloristen oog voor het samenspel tussen *believers* en *debunkers*: ook ongeloof werd object van studie voor onderzoekers van volksgeloof. Deze stelden zich bovendien steeds terughoudender op in hun oordeel over het waarheidsgehalte van de verhalen die ze onderzochten.

Bij hun studie van discussies over de waarheid van sagen hebben onderzoekers zich tot nu toe echter vooral gericht op het bovenaardse en daarbij het ondermaanse verwaarloosd. Een uitzondering is de reeds genoemde studie over misdaadsagen van de Amerikaanse criminologe Pamela Donovan (2002, 2004). Zij bestudeert de manier waarop gebruikers van Usenet eind jaren negentig discussieerden over drie kwesties die herhaaldelijk zijn gebrandmerkt als broodje aap: snuff-films (extreem gewelddadige porno met opnamen van echte moorden), orgaanroof en ontvoeringen van vrouwen en kinderen uit winkelcentra en pretparken. Haar kwalitatieve inhoudsanalyse van dit materiaal (aangevuld met interviews met discussiedeelnemers) concentreert zich op stijlen van geloof en scepsis en op de functie die deze verhalen hebben voor degenen die erin geloven.

Verhelderend is dat Donovan de blik evenzeer richt op degenen die *niet* in de sagen geloven als op hen die dat wel doen. Zij laat zien dat juist het debat tussen *believers* en *debunkers* misdaadsagen kleurt en in leven houdt. Verhelderend is ook de tweedeling die Donovan maakt bij de *believers*: zij onderscheidt een kleine groep van fervente gelovigen van een veel grotere en invloedrijkere groep van niet-fervente *believers*. In mijn onderzoek zal ik deze typologie toetsen: is zij ook van toepassing op berichtgeving in de nieuwsmedia en op andere soorten sagen dan de gevallen die Donovan analyseerde? En hoe verhouden de geloofsstijlen zich getalsmatig tot elkaar?

Gebruik van authentieke teksten uit online discussies

Veel sagenstudies zijn gebaseerd op materiaal dat niet spontaan is ontstaan, zonder tussenkomst van de onderzoeker, maar dat verkregen is met behulp van vragenlijsten en face-to-face interviews. De methodologische bezwaren hiertegen worden voor een belangrijk deel weggenomen door het benutten van nieuwsgroepen, blogs en andere online forums als bron. Al deze *user generated content* kan worden doorzocht, opgeslagen en geanalyseerd. Dit verschaft de folklorist – als een ‘onzichtbare veldwerker’ –

toegang tot informele discussies over misdaad die voorheen niet toegankelijk waren zonder interferentie van de onderzoeker.

Meer dan 'motieven spotten'

Veel oudere studies van de verhouding tussen folklore en andere vormen van communicatie, zoals film, literatuur en reclame, zijn gebaseerd op *motif spotting*: de onderzoeker wijst in de andere vorm van communicatie typen en motieven aan uit volksverhalencatalogi en gaat dan na hoe de auteur dat traditionele materiaal heeft verwerkt.

Modernere studies benadrukken meer de functionele dan de inhoudelijke overeenkomsten tussen folklore en andersoortige communicatie: om welke redenen worden deze verhalen in deze vorm verteld voor dit publiek? In zijn studie van verbanden tussen hedendaags televisieamusement en historisch volksvermaak beschouwt Reijnders (2006) de reality-tv van Peter R. de Vries als een voortzetting van het negentiende-eeuwse moordlied met andere middelen, en ziet hij overeenkomsten tussen de rituelen van volkse zangfeesten en het massavermaak van *Idols*.

Op vergelijkbare wijze zal ik niet alleen onderzoeken hoe traditionele verhaal-motieven over misdaad retorisch gerealiseerd worden in nieuwsmidia en internetdiscussies, maar ook kijken naar de overeenkomsten tussen de genres van nieuws en die van informele discussies en verhalen. Gewoonlijk worden alleen informele conversaties en discussies over zaken als toeristen die van een nier worden beroofd aangeduid als sagen. Wanneer dezelfde onderwerpen aan de orde komen in de nieuwsmidia hebben we te maken met nieuws, een vorm van communicatie met een hoger prestige en daardoor krachtigere waarheidsclaims. Die verschillen zijn onderwerp van mijn onderzoek, maar binnen het kader van de overeenkomsten tussen nieuws en informele verhalen over misdaad: beide zijn sociale constructies met een symbolische waarde, beide zijn gepreoccupeerd met risico's en normoverschrijdingen.

Onderzoeksvragen

De benadering van misdaadsagen als retorische constructies is nieuw en voor een deel nog weinig onderbouwd met empirisch onderzoek. Het doel van deze studie is de theorie uit te bouwen en op een aantal punten te toetsen. De hoofdvragen van dit onderzoek luiden:

- 1. Retorica van de waarheid: met welke retorische middelen wordt de (on)waarheid van misdaadsagen geconstrueerd in nieuwsmidia en op internetforums?*
- 2. Retorica van de waarde: hoe worden misdaadsagen in de nieuwsmidia en op internetforums ingezet als retorische middelen om misdaadproblemen te construeren?*

Ik bestudeer misdaadsagen aan de hand van een tweetal casussen. De eerste casus zijn de verhalen over verkrachtingsdrugs, die in hun moderne vorm circuleren sinds 1999, maar ook al rond 1900 een voorname rol speelden in verhalen over gedwongen prostitutie (destijds bekend als ‘blankeslavinnenhandel’; de term was bedoeld als tegenhanger van de bekendere handel in zwarte slaven en slavinnen). De tweede is het verhaal van de Smileybende, een groep allochtone verkrachters, dat sinds 2003 in Nederland wordt verteld en waarvan de geschiedenis in andere landen teruggaat tot in de jaren vijftig. De eerste casus is een geval dat niet tot de folkloristische canon behoort, de tweede een ‘klassiek’ voorbeeld van een misdaadsage. Om de onderzoeksvragen te beantwoorden, maak ik gebruik van literatuuronderzoek, van kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyse en in bescheiden mate ook van etnografisch veldwerk.

De opbouw van dit boek

Dit boek bestaat uit tien hoofdstukken. De eerste vier behandelen theorie en methode, dan volgen vijf hoofdstukken over de twee casussen, en tot slot een conclusie.

Hoofdstuk 1 stelt de vraag naar de aard van de verhalen die het onderwerp vormen van dit boek en bekritiseert objectivistische definities van ‘sage’ en ‘gerucht’. Het hoofdstuk besluit met een alternatief voor de objectivistische aanpak: een retorische en constructionistische benadering van de misdaadsage. Hoofdstuk 2 beschrijft met welke middelen de waarheid van misdaadsagen wordt geconstrueerd en concentreert zich daarbij op het gebruik van logos en ethos. Hoofdstuk 3 behandelt de manier waarop de waarde van misdaadsagen wordt geconstrueerd en focust op pathos en (in mindere mate) logos: misdaadsagen als extreme voorbeelden die een krachtig appel doen op de emoties van het publiek. Hoofdstuk 4 verantwoordt de toegepaste methoden: de selectie van casestudy’s, de eigenschappen van internetdiscussies als onderzoekscorpus, en de methoden van inhoudsanalyse en etnografisch onderzoek. Details over materiaal en analyse in de beide casussen zijn te vinden in de bijlagen.

De hoofdstukken 5, 6 en 7 behandelen de eerste casus: verhalen die het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’ bevatten. De hoofdstukken 5 en 6 zijn historisch: zij laten zien hoe het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’ werd gestandaardiseerd. Hoofdstuk 5 beschrijft de verschijningsvormen en contexten waarin dit motief is gerealiseerd sinds 1885. Dit is een breed historisch overzicht, dat begint met het geruchtmakende pamflet van de Engelse krantenman William Stead tegen de handel in blanke slavinnen (*The Maiden Tribute of Modern Babylon*, 1885), en eindigt met de huidige publiciteit over GHB als verkrachtingsdrug. Hoofdstuk 6 licht hier één episode uit: de manier waarop de *New York Times* in de jaren 1913-1917 verhalen over vrouwen die in bioscopen werden bedwelmend door blankeslavinnenhandelaars construeerde als geruchten. Hoofdstuk 7 behandelt de hedendaagse retorica rond verkrachtingsdrugs in Nederland (1999-2008) in nieuws en in internetdiscussies.

De hoofdstukken 8 en 9 behandelen de casus van de Smileybende, het verhaal over een jeugdbende van allochtonen die zich schuldig maakt aan verminking en groepsverkrachting. Hoofdstuk 8 behandelt de logos- en ethostechnieken in internet-discussies en nieuwsberichten over de waarheid van dit verhaal, met speciale aandacht voor de wijze waarop autoriteit wordt geconstrueerd in het nieuws en op forums. Hoofdstuk 9 behandelt de pathosfunctie van deze sage als exemplarisch verhaal in de context van maatschappelijke onrust over criminele Marokkaanse jongeren.

Het slothoofdstuk vat de bevindingen samen, trekt conclusies en bespreekt de implicaties van dit onderzoek voor de wetenschapsdisciplines folkloristiek en *journalism studies*, en voor de journalistieke professie. Daaruit zal onder meer duidelijk worden dat de benadering van misdaadsagen als retorische constructies vruchtbaar is voor de analyse van journalistiek en informeel discours en als uitgangspunt kan dienen voor kritiek op journalistieke praktijken.

Termen

De belangrijkste termen en de manier waarop ze in deze studie worden gehanteerd.

Amplificatie Een versterkende stijltechniek: het benadrukken of uitvergroten van bepaalde informatie. Bij ‘verticale’ amplificatie wordt een persoon of voorval als belangrijker voorgesteld dan objectief gerechtvaardigd lijkt, bij ‘horizontale’ gebruikt de spreker meer woorden dan nodig in een zakelijke stijl.

Believers Degenen die geloof uitspreken in de waarheid van een *misdaadsage*. Dit geloof kan *fervent* zijn, *instrumenteel*, of gebaseerd op *ervaring*.

Boundary work Zie *grenswerk*.

Broodje aap Naar het gelijknamige boek van Ethel Portnoy (1978): populaire aanduiding voor onware, maar als waar gepresenteerde verhalen; bij uitbreiding ook voor veel voorkomende misvattingen zonder het karakter van een verhaal. ‘Broodje aap’ wordt in deze studie niet gebruikt als analytische term.

Claimsmaker Persoon of partij die anderen ervan probeert te overtuigen dat een bepaalde omstandigheid een maatschappelijk probleem is.

Debunkers Degenen die ongeloof uitspreken in de waarheid van een *misdaadsage*.

Doxa Retorische benaming voor de (vaak onuitgesproken) feiten en waarden die verschillende partijen in een discussie verenigen doordat zij ze aannemen als geldig.

Ecotype Variant van een verhaaltipe die in een bepaald gebied circuleert.

Ervaringsgeloof Geloof in de waarheid van een misdaadsage dat wordt gerechtvaardigd op grond van eigen ervaringen.

Ethos De mate van betrouwbaarheid die een spreker of schrijver bezit in de ogen van het publiek, te onderscheiden in deskundigheid, eerlijkheid en welwillendheid. Ethos is in de klassieke retorica een van de drie middelen om een publiek te overtuigen. De andere twee zijn *logos* en *pathos*.

Evidentia Levendige, aanschouwelijke beschrijving, die tot doel heeft het publiek het gebeurde te laten meebelevén als door de ogen van een ooggetuige.

Fervent geloof Een van de geloofscategorieën van Donovan (2002): vast geloof in de letterlijke waarheid van een misdaadsage; het geloof van *moral entrepreneurs* (zie aldaar).

Gerucht Doorgaans gedefinieerd als ‘ongeverifieerde informatie’. In deze studie wordt *gerucht* gebruikt voor mededelingen die door een bepaalde groep of individu worden aangemerkt als ongeverifieerd.

Grenswerk, grensretoriek (Eng. *boundary work*, gemunt door de socioloog Gieryn, 1983) De retorische arbeid waarmee de ene (beroeps)groep zichzelf en/of zijn activiteiten afgrenst van de andere.

Heterosociale ruimte De openbare ruimte waarin mensen van beide geslachten en van verschillende etnische en sociale herkomst elkaar kunnen ontmoeten, met de seksuele kansen en gevaren die dat met zich meebrengt.

Hyperbool Bewuste overdrijving met een retorisch doel.

Ideale slachtoffers en daders (gemunt door de criminoloog Christie, 1986) Diegenen aan wie zonder discussie de status van slachtoffer, resp. dader wordt toegekend.

Inhoudsanalyse (Eng. *content analysis*) Systematische, controleerbare methode om uitspraken te doen over de inhoud van teksten en andere betekenisdragers. Men onderscheidt kwalitatieve en kwantitatieve inhoudsanalyse.

Instrumenteel (of: voorwaardelijk) geloof Een van de geloofscategorieën van Donovan (2002): het geloof van mensen die *misdaadsagen* bruikbaar vinden als waarheden in de context van sociale interactie, los van de vraag of ze gebaseerd zijn op conventionele vormen van bewijs.

Legende (Eng. *legend*) *Sage* met religieuze inhoud.

Logos Een beroep op de rede door middel van argumenten. Logos is in de klassieke retorica een van de drie middelen om een publiek te overtuigen. De andere twee zijn *ethos* en *pathos*.

Misdaadsage (Eng. *crime legend*) *Sage* over misdaad.

Moral entrepreneur (gemunt door de socioloog Howard Becker, 1963) *Claimsmaker* die campagne voert tegen een bepaald maatschappelijk probleem.

Motief, verhaalmotief Het kleinste narratieve element op grond waarvan we verhalen classificeren. Voorbeelden: het afsnijden van een vinger om een ring te bemachtigen; het aanbrengen van een snijwond van oor tot oor; drogering met het oog op seksueel misbruik. (Vergelijk: *type*.)

Mythen De ‘grote’ verhalen over het ontstaan en het einde van de wereld, goden en godinnen; anders dan *sagen*, die zich afspelen in de historische tijd, zijn ze gesitueerd buiten de gewone tijdsorde.

Ostension De vertaling van *sagen* in gedrag, bijvoorbeeld wanneer iemand zich door een misdaadsage laat inspireren tot een misdaad.

Paradigmaherstel (Eng. *paradigm repair, news repair*) Vorm van *grenswerk*: wanneer het *ethos* van de journalistiek, bijvoorbeeld door schandalen, in diskrediet dreigt te raken, herstellen journalisten het paradigma van objectiviteit, bijvoorbeeld door in commentaren de ‘schuldigen’ te diskwalificeren: het waren eigenlijk geen echte journalisten.

Pathos Een beroep op afschuw, medelijden, angst of andere gevoelens. Pathos is in de klassieke retorica een van de drie middelen om een publiek te overtuigen. De andere twee zijn *logos* en *ethos*.

Personal experience story Verhaal dat verteld wordt als persoonlijke ervaring.

Retorica Leer van de overtuiging: het uit de oudheid stammende systeem dat beschrijft hoe men anderen met talige en visuele middelen van een standpunt kan overtuigen.

Sage (Eng. *legend*) Folkloristische term, van oudsher vooral gebezigd in de zin van: verhaal met traditionele inhoud, dat onwaar is of waarvan de waarheid ter discussie staat. In deze studie: verhaal dat bestempeld wordt als traditioneel en waarvan de waarheid ter discussie staat.

Sociale constructie Het proces waarmee groepen mensen de wereld indelen en betekenis scheppen. Object van onderzoek in verschillende wetenschappelijke disciplines, die gemeen hebben dat ze zich in de eerste plaats richten op talige processen van categorisering en betekenisgeving, niet op de fysieke omstandigheden.

Toop Retorische term voor vaste inhoudelijke elementen met een overtuigende functie.

Type, verhaaltipe Een traditioneel plot, bestaande uit een of meer motieven die samen een compleet verhaal vormen. Voorbeelden: een grafrover snijdt een overleden

vrouw haar vinger af om een ring te bemachtigen, waardoor de vrouw ontwaakt uit een toestand van schijn dood; het verhaal over de Smileybende en internationale varianten: een bende die vrouwelijke slachtoffers laat kiezen tussen een eeuwige glimlach en een groepsverkrachting. (Vergelijk: *motief*.)

Typering (Eng. *typification*) Constructionistische term voor de karakterisering van sociale problemen. Exemplarische verhalen over dramatische individuele gevallen zijn een belangrijk middel om sociale problemen te typeren.

Vernacular web (gemunt door de folklorist Robert Glenn Howard, 2005a, b) De verzameling van nieuwsgroepen, blogs, wiki's, lezersreacties op nieuwssites, sociale netwerken en andere ontmoetings- en discussieplekken op Internet, die zich kenmerken door een niet-institutionele retoriek. 'Vernaculaire' kenmerken zijn ook te vinden in uitingen van instituties, zoals blogs of tweets van journalisten en politici.

Vertelvelden Sectoren zoals nieuws, entertainment, strafrechtspraak, wetenschap en publieksvoorlichting, waarin verhalen over misdaad worden verteld. Al deze velden kennen hun eigen normen voor overtuigende verhalen en waarheidsclaims. In deze studie zijn de nieuwsmedia en het *vernacular web* (zie aldaar) de voornaamste vertelvelden.

Volksverhaal (Eng. *folktale*) Verzamelnaam voor traditionele verhaalvormen, waaronder moppen, sprookjes, sagen en mythen. (Ook, maar niet in deze studie, gebruikt als aanduiding voor *fictieve* traditionele verhalen.)

I Benaderingen en methoden

Hoofdstuk 1

Het ongeloof van de onderzoeker. Sagen en geruchten in objectivistisch en retorisch perspectief

1.1 Inleiding: Twee eeuwen sagedefinities

‘Monsterlijke verhalen.’ Zo karakteriseerde de inleiding verhalen als die over de baby die uit de baarmoeder werd geroofd. Deelnemers aan internetdiscussies debatteren over de aard van deze verhalen: is dit waar of is het een broodje aap? Journalisten moeten beslissen: is dit betrouwbaar, gaan we het publiceren – en hoe? Het volgende hoofdstuk gaat nader in op de manier waarop deelnemers aan internetforums en journalisten deze ‘monsterlijke’ verhalen retorisch construeren als waar of onwaar. Maar eerst wend ik me in dit hoofdstuk tot de wetenschappers die zich meer dan anderen hebben gebogen over de vraag hoe bonafide nieuws wordt onderscheiden van broodjes aap.

De wetenschap die zich het langst heeft beziggehouden met de verhalen die in het Nederlands bekend zijn als broodjes aap, is de folkloristiek. Al twee eeuwen lang bestuderen folkloristen volksverhalen, en sinds ongeveer een eeuw vragen ze zich af welke overeenkomsten en verschillen deze verhalen vertonen met nieuws. Als ergens kant-en-klare criteria bestaan om de twee van elkaar te onderscheiden, dan zou het in de geschriften van folkloristen moeten zijn. Later in dit hoofdstuk klop ik ook aan bij de sociaalpsychologen en sociologen die studie hebben gemaakt van geruchten.

De folkloristische vakterm die op het eerste gezicht een belangrijk deel van die ‘monsterlijke’ verhalen lijkt te dekken, is *sage*, of, preciezer, *moderne sage*. In het Engelse taalgebied kent men moderne sagen als *urban legends*.⁶ In studies en

6 Het Engels kent één term – *legend* – voor de verhalen die in het Nederlands worden aangeduid met de termen *sage* en *legende* (respectievelijk ontleend aan het Duits en het Frans); legenden zijn sagen over religieuze onderwerpen.

verzamelingen van dergelijke verhalen wemelt het van de gevallen die in monsterlijkheid niet onderdoen voor het verhaal over de uit de baarmoeder geroofde baby waarmee de inleiding begon. Een seriemoordenaar onthoofd een jongeman en bonkt met het hoofd op de auto waarin diens doodsbanige vriendin zit; een toerist wordt verleid door een buitenlandse vrouw, verdoofd en beroofd van een van zijn nieren; aspirant-leden van Amerikaanse jeugdbendes rijden in hun auto rond met gedoofde lichten en vermoorden als inwijdingsritueel de eerste automobilist die hen daar door met zijn koplampen te seinen op attent maakt. De verhalen zijn door folkloristen gecatalogiseerd en voorzien van standaardnamen (respectievelijk ‘The Boyfriend’s Death’, ‘The Kidney Heist’ en ‘Lights out’).

Hoewel het verhaal over de geroofde foetus in deze verzamelingen en studies niet voorkomt, lijkt de literatuur over sagen op grond van deze voorbeelden toch een goed begin voor wie meer wil weten over de manier waarop mensen zulke verhalen indelen. Sinds de publicatie van de *Deutsche Sagen* (1816-1818) door de gebroeders Grimm, de eerste mijlpaal in het sagenonderzoek, hebben folkloristen zich voortdurend beziggehouden met het genre. Het minste wat men mag verwachten na bijna tweehonderd jaar onderzoek is een algemeen aanvaarde definitie.

Onder specialisten is de definitie van de sage echter nog steeds een van de twistpunten.⁷ Nog in 1996 kon de Hongaars-Amerikaanse Linda Dégh – zelf toen al tientallen jaren toonaangevend als sagenonderzoekster – schrijven: ‘Isn’t it time to join forces and define the legend at long last?’ (p. 34). Tekenend voor de onzekerheid is dat een van de meest aangehaalde definities de volgende verzuchting is van Robert A. Georges:

The legend is a story or narrative, that may not be a story or narrative at all; it is set in a recent or historical past that may be conceived to be remote or anti-historical or not really past at all; it is believed to be true by some, false by others, or both or neither by most. (1971:18)

Sinds het pionierswerk van Jakob en Wilhelm Grimm is het begrip sage flink opgerekt. Een van de meest in het oog springende ontwikkelingen is de toenemende aandacht van folkloristen voor verhalen uit de massamedia en verhalen van anderen dan laagopgeleide plattelandsbewoners. Andere eigenschappen bleven echter gelijk: zowel de Grimms als veel onderzoekers die de afgelopen halve eeuw werkzaam waren, definiëerden sagen als onware, maar als waar gepresenteerde traditionele verhalen. Deze

7 De bespreking van sagedefinities in dit hoofdstuk is gebaseerd op de voornaamste theoretische literatuur over dit onderwerp, m.n. Ben-Amos 1979; Bennett 1984, 1987a, 1987b, 1991, 1996, 2005; Dégh 1971, 1991, 2001; Dégh & Vázsonyi 1978; Ellis 2001; Georges 1971; Van der Kooi 1988; Nicolaisen 1988, 1989; Oring 1986, 1990, 2008; Petzoldt 2002; Smith 1989; Tangherlini 1994 en Wehse 1995.

visie kleurt ook het populaire begrip van sagen en hun meer eigentijdse verschijningsvorm, het broodje aap en de *urban legend*.

Wat de meeste definities van sagen gemeen hebben, is hun objectivistische, ofwel essentialistische, karakter: zij vatten sagen op als een bepaald soort verhaal, met bepaalde vormkenmerken, dat verteld wordt in een bepaalde context. Over afbakening en kenmerken wordt getwist, maar de meeste definities zijn opgesteld in het vertrouwen dat sagen te karakteriseren zijn aan de hand van objectief vaststelbare eigenschappen.

De traditionele definities van sage en gerucht als objectief identificeerbare genres hebben belangrijke beperkingen. Dit hoofdstuk bespreekt die beperkingen en eindigt met een pleidooi voor een subjectivistische benadering van sagen als retorische constructies, die in de volgende twee hoofdstukken nader wordt uitgewerkt.

De volgende bladzijden beschrijven de worsteling van folkloristen met ‘monsterlijke’ verhalen aan de hand van de belangrijkste criteria die zijn gebruikt om sagen te onderscheiden van andere verhalen (§ 1.2). Daarna ga ik te rade bij een andere wetenschap, de sociale psychologie, en houd de verwante notie ‘gerucht’ tegen het licht. De definitie daarvan werpt dezelfde problemen op als die van de sage (§ 1.3).

Paragraaf 1.4 wijst een uitweg uit deze impasse: de benadering van sagen en geruchten als retorische constructies. De classificatie van een verhaal als nieuws, of als sage of gerucht, kan beschreven worden als een sociale constructie, tot stand gebracht met retorische middelen. Nieuws en sagen kunnen gesitueerd worden tussen andere vormen van kennis, zoals wetenschappelijke kennis. Deze kennisvormen verschillen in status, kennen eigen normen voor waarheidsclaims, en zijn voortdurend in beweging: wat nu als sage geldt, kan in de toekomst nieuws zijn, en omgekeerd (§ 1.5). De middelen waarmee die kennis wordt geconstrueerd, zijn te beschrijven met het begrippenkader van de klassieke retorica (§ 1.6).

1.2 Wat is een sage? Problematische criteria

De belangrijkste kenmerken die folkloristen hebben gebruikt om de sage te definiëren, zijn onwaarheid, variatie en traditie (§ 1.2.1), geloof (§ 1.2.2), de afstand tot het gebeurde (§ 1.2.3), oraliteit (§ 1.2.4) en informaliteit (§ 1.2.5).

1.2.1 Waarheid, traditie en variatie

Lange tijd waren volksverhalenonderzoekers het erover eens dat sagen objectief gezien niet waar waren. In 1925 schreef Friedrich Ranke: ‘Volkssagen sind volksläufige Erzählungen *objektiv unwahren*, phantasiegeborenen Inhalts, der als tatsächliches Geschehnis in der Form des einfachen Ereignisberichtes erzählt wird’ (1969 [1925]:4, mijn cursivering). In de vorm die de sagen hebben aangenomen, meende ook de

Zweedse vorser Carl von Sydow in 1934, kunnen de gebeurtenissen niet hebben plaatsgevonden (Bennett 1987a:30).

Dat sagen niet waar zijn, is een mening die nog steeds opgeld doet onder onderzoekers. De sage is in wezen een fictiegenre, meent Van Efferterre (2005:316). Sagen zijn ‘grosso modo fantasie’, vindt de Vlaamse sagenspecialist Stefaan Top (2005:263). De inhoud van sagen zou bovendien irrationeel zijn, het product van achtergebleven geesten.⁸ Mensen zouden dwaallichtjes en weerwolven zien omdat hun geest niet voldoende ontwikkeld is – of beneveld, zoals Top betoogt in zijn recente reeks Vlaamse sagenboeken:

Aangezien onze voorouders vroeger heel vaak onderweg waren, zowel overdag, ‘s avonds als ‘s nachts, hebben ze de meest onmogelijke zaken gezien en gehoord [...] en zijn ze natuurlijk ook geregeld verloren gelopen [...] al dan niet door de schuld van een Alf [...] of omdat ze op een dwaalkruid hadden getrapt [...]. De echte verklaring zal vermoedelijk wel verband houden met alcoholgebruik na een bezoek aan de kermis of met het beleven van extreme angsten langs eenzame en niet-verlichte baantjes en aardewegen. (dl. 3, 2005:266)

Twee argumenten keren telkens terug om de onwaarheid van sagen aan te tonen: de bewuste verhalen bevatten traditionele verhaalmotieven en ze vertonen variatie. Beide argumenten worden selectief toegepast en zeggen, zoals in de volgende pagina’s zal blijken, meer over het wereldbeeld van de onderzoeker dan over de onderzochte verhalen.

Cruciaal voor de identificatie van een sage is het aanwijzen van traditionele motieven. Volgens de Nederlandse folklorist Van der Kooi mag een sage

een door vertellers en publiek waar geacht verhaal zijn of lijken, hij is het nooit helemaal, of helemaal niet [...] Een sage is geen meer of minder objectieve historische overlevering, het is een socio-culturele, literaire tekst, verteld als een historische overlevering, al of niet gebaseerd op een actuele gebeurtenis, maar primair een literaire verbeelding en verbijzondering van het historisch geachte met behulp van motieven en requisieten uit het collectieve arsenaal. (1988:183)

Van der Kooi geeft hierbij als voorbeeld dat een moordverhaal een historische overlevering kan blijven, maar door toevoeging van het verhaalmotief (meer over deze

8 Sagen sind Geistes- und Phantasieerzeugnisse von Menschen eines relativ geringen Aufklärungsgrades.’ (Röhrich 1976:35); ‘De sage is [...] een bericht over feiten of gebeurtenissen en dan wel zulke, die niet in overeenstemming zijn met het moderne natuurwetenschappelijke of kerkelijk gefundeerde wereldbeeld [...]’ (Van der Molen 1961:161).

vakterm in § 3.3.1) van de onuitwisbare bloedvlek kan veranderen in een volksverhaal met een exemplarisch karakter. Het verhaal boet dus door die – in de ogen van de folklorist! – fantastische toevoeging in aan waarheid.⁹

Dat een verhaalelement een traditioneel motief is, en dat het betreffende verhaal daarom op zijn minst deels onwaar is, volgt echter eerder uit het ongeloof van de onderzoeker dan dat het een objectief gegeven is. Neem bijvoorbeeld het motief van de omgekeerde wereld.¹⁰ Het is een van de oudste verhaalmotieven die we kennen: al veertien eeuwen voor Christus schilderden onze voorouders vissen die door de lucht vlogen. En op het beroemde schilderij waarop Pieter Breughel in 1559 tientallen Nederlandse spreekwoorden uitbeelde, hangt een omgekeerde wereldbol als uithangbord aan de dorpskerk. Vanaf die tijd verschenen ook series (kinder)prenten met afbeeldingen van een olifant als koorddanser, een slager die geslacht wordt door een varken, een molensteen die op het water drijft en andere voorstellingen die de wereld op zijn kop zetten. Het is op die prenten even carnaval: de rollen worden omgedraaid. Maar als het feest voorbij is en het boek wordt dichtgeslagen, moet iedereen zijn plaats weer kennen (Hansen 2002:439-445; Lindahl et al. 2002:443-445; Preston & Preston 1995:40-49).

De omgekeerde wereld is ook dagelijks te vinden in de krant. De doorbreking van het alledaagse is zelfs wel bestempeld als essentie van nieuws, getuige het journalistenmotto: hond bijt man is geen nieuws, man bijt hond wel. Jagers die belaagd worden door ogenschijnlijk ongevaarlijke dieren figureren regelmatig in de gemengde berichten. Berichten als dit, uit 1994, zijn bepaald geen uitzondering. Onder de kop ‘Hond schiet baasje neer’: ‘Een Poolse man is in het ziekenhuis opgenomen nadat hij was neergeschoten door zijn hond. De man, die schietoefeningen wilde doen, had zijn geweer op de grond gelegd en was zijn schietschijf aan het installeren, toen de hond al snuffelend de trekker overhaalde.’

In 1991 werd de 66-jarige Belg Jean Guillaume vanaf de achterbank van zijn jeep doodgeschoten door zijn hond. Twee jaar later schoot de hond van een Roemeense jager uit het Transsylvaanse Rupea twee maal raak – eveneens vanaf de achterbank. In september 2005 weigerde een Bulgaarse jachthond een geschoten kwartel los te laten. De jager verkocht hem een klap met de kolf van zijn jachtgeweer, de hond raakte met zijn poot de trekker en loste een schot hagel dat zijn baas trof.

In maart 1992 loste de Russische politie de geheimzinnige dood op van de ervaren jager Gennadi Danilov, die dood werd gevonden in de besneeuwde heuvels rond Novgorod, in het gezelschap van zijn twee jachthonden. Sporen ontbraken en de man was niet bestolen. Onderzoek wees uit dat hij probeerde een van zijn honden uit een val

9 Een ander voorbeeld van dit argument is te vinden bij Van der Molen 1961:185-187.

10 Motief X1505, ‘Topsy-turvy land’ (Thompson Motif-Index, dl. 5, p. 532). Het is ook opgenomen in de typenindex als ATU 1935, ‘Topsy Turvy Land’.

te bevrijden. Het spartelende dier trapte de veiligheidspal los en haalde de trekker over. Danilov werd in zijn maag getroffen en bloedde dood.

Niet alleen honden ontpoppen zich als levensgevaarlijk. In maart 2001 werd in het Egyptische Sidi Barrani een slapende herder in de borst geschoten door een van zijn schapen. En in 1998 verdronk een Sloveense hengelaar toen hij een reuzenmeerval wilde binnenhalen. Volgens het *Algemeen Dagblad* luidden zijn laatste woorden, terwijl de vis hem onder water trok: 'Nu heb ik hem te pakken.'¹¹

Waarom staan deze berichten in de krant? Niet vanwege hun praktische consequenties voor het leven van de lezer – ze spelen zich ver van zijn bed af en gaan niet over belastingmaatregelen of dreigende griep epidemieën. Het is hun afwijking van de vertrouwde wereld die er verhalen van maakt die het lezen en (na)vertellen waard zijn. Nu jagen door velen eerder wordt gezien als dierenmoord dan als sport of broodwinning, zal de moraal voor een deel van het publiek ook zijn dat een jager hier zijn verdiende loon krijgt.

Het is niet nodig om aan hun waarheidsgehalte te twijfelen om de overeenkomst te zien met volksverhalen over de omgekeerde wereld. De traditionele definitie van sagen is dus evenzeer van toepassing op deze krantenberichten: ook dit zijn als historisch gepresenteerde overleveringen, 'al of niet gebaseerd op een actuele gebeurtenis, maar primair een literaire verdichting en verbijzondering van het historisch geachte met behulp van motieven en requisieten uit het collectieve arsenaal' (Van der Kooi 1988:183).

Behalve de traditie voeren folkloristen variatie aan om de onwaarheid van sagen te beargumenteren. Jan Harold Brunvand, de Amerikaanse Mr. Urban Legend, verwoordt het zo:

To some degree [...] urban legends must be considered *false*, at least in the sense that the same rather bizarre events could not actually have happened in so many localities to so many aunts, cousins, neighbors, in-laws, and classmates of the hundreds and thousands of individual tellers of the tales. (1983:11)

Het bezwaar tegen dit criterium is vergelijkbaar met dat tegen traditionele verhaal-motieven als indicatie voor onwaarheid: dat variatie onwaarheid impliceert, is in de eerste plaats een uitvloeisel van het wereldbeeld van de onderzoeker (Hufford 1995:31,

11 Bronnen: *Gazet van Antwerpen*, 7 juli 1994 (Warschau); squat.net/archiv/nl/nixnut/nixnut43.html, geraadpleegd 16 sep. 2005 (Jean Guillaume); *The Guardian*, 1 nov. 1993 (Rupea); Donk (2006:37) (Bulgaarse jachthond); Tass, 5 maart 1992 (Gennadi Danilov); www.int.iol.co.za/index.php?set_id=1&click_id=29&art_id=qw98405814265B221, geraadpleegd 21 sep. 2009 (Sidi Barrani); *Algemeen Dagblad*, 26 aug. 1998 (Sloveense hengelaar).

Oring 1990).¹² Het verhaal over jagers die worden neergeschoten door jachthonden en prooidieren komt in allerlei variaties voor: is het daarom onwaar? Verhalen over uit de baarmoeder geroofde baby's zijn meer dan 'rather bizarre' en ze komen in vele variaties voor in de media: zijn ze daarom onwaar? Variatie kan voor niet-folkloristen zelfs een aanwijzing zijn voor de waarheid van een verhaal: 'Waar rook is, is vuur.'

Dat sagen onware verhalen zijn, en dat die onwaarheid onder meer kan worden vastgesteld op grond van het traditionele karakter van de inhoud en de variatie in verschijningsvorm van hetzelfde verhaal, zijn dus geen objectieve criteria om sagen te onderscheiden van andere verhalen.

Een ander veelgebruikt criterium, dat sagen door degenen die deze verhalen vertellen geloofd worden, blijkt om vergelijkbare redenen onbruikbaar.

1.2.2 Geloof

Veel sagenonderzoekers gaan ervan uit dat sagen door hun vertellers worden geloofd, of op zijn minst worden gepresenteerd als geloofwaardig. De gebroeders Grimm zetten de sage al als 'historisch' af tegen het meer 'poëtische' sprookje. Echo's van die opvatting zijn tot in onze tijd te horen. 'Die Sage verlangt ihrem Wesen nach, dass sie geglaubt werde, vom Erzähler wie vom Hörer; sie will Wirklichkeit geben, Dinge Erzählen die wirklich geschehen sind. [...]', schreef Friedrich Ranke in 1925 (geciteerd in Petzoldt 2002:45). De traditionele sage 'eist [...] geloof, waarbij zij tracht door het noemen van tijd, plaats en getuigen de luisteraar te overtuigen', aldus de Friese folklorist Van der Molen in 1961 (p. 161). Ook de moderne 'stadse semi-sage'¹³ werd volgens Van der Molen als waar verteld: 'Ze stoelen niet op oud of nieuw volksgeloof, maar ze eisen wel geloof, want de verteller verzekert u, dat wat hij vertelt waar gebeurd is.' (p. 181)¹⁴

12 Oring (1990:163-164): 'For there to be legend, there must be someone who fundamentally doubts the truth of the legend account. This someone is usually the folklorist, who is the bestower of the 'legend' label. [...] The kinds of accounts conceptualized as legend are those which, from the folklorist's point of view, depend upon information which is either unnatural, unknowable, or unlikely. [...] But perhaps the ultimate arbiter of legend status is the existence of multiple versions. [...] Thus the legend is a function of the ideology of the folklorist. It concerns what some folk are capable of entertaining as true that folklorists are not.'

13 Van der Molen benoemde als eerste sagenonderzoeker in het Nederlands taalgebied het genre van de moderne sage of *urban legend*. Een van zijn voorbeelden is het verhaal van de grootmoeder die op vakantie in Spanje overlijdt, en door haar volwassen kinderen aangekleed op de achterbank wordt gezet om haar zonder bureaucratische rompslomp naar huis te transporteren. Als zij in de buurt van Parijs uitstappen om koffie te drinken, wordt de auto gestolen. 'Een pocket met dergelijke "sterke" stof zou zeker hoge oplagecijfers halen!' (1961:181-182). Het zou tot 1978 duren voor Ethel Portnoy met haar pocket *Broodje aap* de juistheid van deze voorspelling aantoonde. Zie over de geschiedenis van het modernesagenonderzoek in Nederland verder Burger 2004:16-19.

14 Vgl. ook Van der Kooi, die de sage definieert als 'een geloofwaardig geacht volksverhaal', en preciseert: 'Met geloofwaardig [...] bedoel ik dat de verteller en/of zijn toehoorders overtuigd

De laatste omschrijving laat de mogelijkheid open dat alleen de toehoorders het verhaal geloofwaardig achten, terwijl de verteller zich ervan bewust is dat hij een onwaar verhaal vertelt. Het komt inderdaad regelmatig voor dat vertellers zich een verhaal toe-eigenen waar ze zelf niet in geloven. De blinde wielrenner Jan Mulder vertelde dat hij bestolen was door een kangoeroe om in de aandacht van de pers te komen (Burger 2006:192-195) en een *AD*-columniste vertelde dezelfde geschiedenis en een verhaal over een geroofde nier alsof ze waar waren, terwijl ze er zelf van overtuigd was dat dat niet zo was (Burger 1992:23-24, 35-36).

Wat deze definities echter uitsluiten, is dat *geen* van de partijen het verhaal gelooft. Door deze nadruk op geloof hebben sagenonderzoekers van oudsher hun informanten bij voorkeur gezocht onder degenen die geloof hechtten aan de verhalen en de ongelovigen verwaarloosd. Definities die de nadruk leggen op het geloof van verteller en toehoorders, hoe sterk of zwak dat ook mag zijn, miskennen echter de rol van ongelooft.

Stel u vier personen voor, Anke, Bea, Claire en Doortje. Anke hoort dat er bij de IKEA kinderen worden ontvoerd uit de ballenbak, gelooft dat en vertelt het aan Bea. Bea heeft net een boek gelezen over moderne sagen en stelt Anke gerust: daar is niets van waar. Bea brengt van het gesprek met Anke verslag uit aan Claire, die zelf bij IKEA werkt, en er net als Bea meteen van overtuigd is dat het om een onwaar verhaal gaat. Claire vertelt het weer door aan Doortje, die zich tot Claires verbazing doodschrikt: het herinnert Doortje aan het verhaal over de kinderontvoeringen uit de Efteling, dat Doortje altijd geloofd heeft. Dus nu slaan ze ook toe bij IKEA! Nee, Doortje maak je niet wijs dat dit een verzonnen verhaal is. Claire zegt natuurlijk alleen dat het niet waar is omdat zij zelf bij IKEA werkt.

Anke en Doortje geloven het verhaal dus, Bea en Claire niet. Wie vertellen er nu een sage? Wie de traditionele definitie volgt, zal zeggen dat Bea geen sage vertelt aan Claire, en Claire niet aan Doortje: Bea en Claire hechten immers geen geloof aan het verhaal. Maar ze vormen wel schakels in de ketting van overlevering. Wie *discussies* over de realiteitswaarde en betekenis van ‘monsterlijke’ verhalen wil bestuderen, zal dus ook de rol van de sceptici moeten betrekken in de analyse (Dégh & Vázsonyi 1978).

1.2.3 Afstand tot het gebeurde

Door het belang dat zij hechtten aan de criteria van onwaarheid en geloof, hebben folkloristen in de twintigste eeuw geworsteld met de plaats van verhalen die worden gepresenteerd als eigen belevenissen.

zijn van de objectieve waarheid van het vertelde, dan wel op zijn minst geneigd zijn om het vertelde als geloofwaardig, niet onmogelijk, – je weet maar nooit – te achten’ (1988:181)

In veel definities van moderne sagen komt als bron naar wie de verteller verwijst de spreekwoordelijke ‘vriend van een vriend’ voor: in het Engels wordt die ongrijpbare persoon wel aangeduid als *foaf* (‘friend of a friend’) en een moderne sage als een *foaftale*. Betekent dit dat sagen noodzakelijkerwijs worden verteld in de derde persoon? Een deel van de onderzoekers onderscheidt verhalen over eigen belevenissen inderdaad als een apart genre (bijvoorbeeld Stahl 1983; Wachs 1988), anderen rekenen dergelijke verhalen tot de sagen (bijvoorbeeld Dégh 1991:26-27). Ook Van der Kooi opteert voor de laatste indeling:

Sagen hebben vaak een – ogenschijnlijk – losse structuur en zijn dikwijls ingebed in de weergave van eigen ervaringen of in de ervaringen van mensen die zeer dicht bij de verteller en meestal ook zijn publiek staan. Men spreekt dan wel van *memoraten*, *Erlebnisberichte* of *personal experience narratives*. Het is niet erg zinvol deze typen verhalen van de sage af te splitsen. Zolang zij motieven of motiefcomplexen met een spreiding in tijd en ruimte en van een fictief karakter bevatten zijn en blijven het specifiek maar herkenbare sageteksten. Ook dan wanneer de vertellers ervan overtuigd zijn of lijken dat het bovennatuurlijke waar zij over berichten hen persoonlijk overkomen is. (1988:182)

Van der Kooi tekent hierbij aan dat vertellers in zijn onderzoek sagen over duivels en demonen ook wel in de eerste persoon vertellen om de geloofwaardigheid te verhogen, hoewel zij het vertelde niet zelf hadden meegemaakt; zij twijfelden evenwel niet aan de geloofwaardigheid van de verhalen. Anderen hielden vol dat zij het vertelde zelf hadden meegemaakt, wat Van der Kooi verklaart doordat zij onverklaarbare, angstaanjagende gebeurtenissen en ervaringen begrijpelijk maakten met motieven uit het collectieve magisch-religieuze repertoire.

Vertellers kunnen, om uiteenlopende redenen, verhalen vertellen in de eerste en in de derde persoon enkelvoud. Van het wijd verbreide verhaal over de verdwenen lifter, die spoorloos uit een auto verdwijnt en later een geest, een engel of Jezus zelf blijkt te zijn, hebben folkloristen vooral versies in de derde persoon verzameld. Het is echter ook frequent opgetekend als persoonlijke belevenis (Bennett 1984; Goss 1984). De Britse schrijver Roald Dahl vermaakte toehoorders graag met verhalen over zijn eigen belevenissen, maar gebruikte daarvoor behalve zijn eigen literaire korte verhalen bovendien verhalen die ook zijn opgetekend als moderne sagen (Burger 2002:137). Bij haar onderzoek naar persoonlijke verhalen van New Yorkse misdaadslachtoffers hoorde Eleanor Wachs ook enkele *urban legends* als persoonlijke belevenissen (1988:31-38). Slotkin (1988) bestudeerde een verhaal over een geest dat eerst in de derde persoon werd verteld, en een maand later, door dezelfde verteller, in de eerste persoon.

De grenzen tussen het collectieve en het individuele geheugen zijn vloeiend. Toen Selma Leydesdorff met haar studenten veertig jaar na de Februariramp de levens-

verhalen van tweehonderd overlevenden verzamelde voor een *oral history* van de overstroming, viel haar op dat sommige gebeurtenissen vaker werden verteld dan menselijkerwijs gesproken mogelijk was: ‘Tijdens een interview kan blijken dat iemand zich herinneringen als het ware “heeft toegeëigend” en dat deze een deel van de kijk op het verleden zijn geworden’ (1994:54). Het kon daarbij gaan om aangrijpende details, maar ook om complete verhalen. Zo vertelden veel overlevenden hoe door het stijgende water de ruiten van hun huis waren gebarsten. Leydesdorff: ‘Het gaat er hierbij niet om of de ruiten wel of niet gebarsten zijn, natuurlijk zijn ze gebarsten. Het gaat erom dat het in de beschrijving van het geweld gewoon is geworden melding te maken van de ruiten, als een manier om te praten over dat moment waarop het water in huis binnenstroomde’ (1994:64).

Volgens een verhaal dat in het Thoolse plaatsje Stavenisse circuleerde, zou dominee Potappel de zondag voor de ramp een profetische preek hebben uitgesproken en was hij een van de eersten die omkwamen – er werd zelfs verteld dat hij door een golf was meegenomen naar de hemel. ‘Het verhaal over zijn wegspoelen is een eigen leven gaan leiden, dat mensen als het ware zelf hebben gezien. Ook als ze toegeven dat ze het niet gezien kunnen hebben’ (1994:65).

Een ander verhaal over de Watersnoodramp, ten slotte, betrof een vrouw die te dik was om door het zolderraam te passen en daardoor verdrong. ‘Nu zijn de raampjes in Zeeland klein, en zal het vaker voorgekomen zijn, maar in het onderzoek ontstond enige twijfel of het echt zo vaak gebeurd was’ (1994:66). In een van de verhalen was de vrouw zo dik dat ze zelfs niet in de reddingshelikopter paste en hangende aan een lier op de dijk werd getakeld. Leydesdorff noemt het ‘een soort legende, vooral op Goeree’, die gestimuleerd werd door een tv-uitzending waarin een Belgische piloot het verhaal vertelde (1994:123-124). Elders wijst Leydesdorff ook op de invloed van romans op herinneringen aan de ramp.

Wanneer we afzien van de vraag of deze persoonlijke verhalen in het algemeen, of in de individuele gevallen, waar zijn of niet, vervalt de noodzaak om ze als genre af te scheiden van de verhalen die als sagen worden aangeduid.¹⁵ De brekende ruiten en de beklemd vrouw zijn pregnante beelden om het verhaal over de Februariramp mee te vertellen. Of die verhalen in de eerste of de derde persoon worden verteld, heeft gevolgen voor de overtuigingskracht: de mate van afstand is een retorisch middel – ik kom erop terug in hoofdstuk 2.

1.2.4 Oraliteit

De definitie van sagen als verhalen die onwaar zijn, maar toch geloofd worden, is niet los te zien van het idee dat sagen verhalen zijn *van het volk*. Hoewel onderzoekers van

15 Vgl. Cowdell (2006) die ervoor pleit om memoraat en sage niet te beschouwen als gescheiden genres, maar als posities op een continuüm.

nu dat volk anders zien dan de gebroeders Grimm dat deden, kleuren resten van dat romantische idee van sage en volk nog steeds de vigerende definities van het genre.

Terwijl de gebroeders Grimm en hun tijdgenoten sagen en andere volksverhalen nog definieerden als verhalen uit de orale traditie, hebben veel latere sagenonderzoekers dit criterium in meerdere of mindere mate losgelaten. Het romantische idee dat sagen en andere volksverhalen ooit uitsluitend van mond tot mond gingen, maakte plaats voor de overtuiging dat er al in de Middeleeuwen een wisselwerking bestond tussen de orale en de schriftcultuur (Lindahl et al. 2002:300). Ook de recentere vertelcultuur op het West-Europese platteland, die nog tot het midden van de twintigste eeuw algemeen werd beschouwd als puur oraal, was dat volgens modernere inzichten niet: de vertellers ontleenden niet alles aan familieleden en dorpsgenoten, maar lieten zich bovendien graag inspireren door drukwerk. De volksverhalen die in Friesland zijn opgetekend in de negentiende en twintigste eeuw, bijvoorbeeld, zijn ‘niet een pover restant [...] van een vroeger veel rijker verhaalrepertoire, maar juist het resultaat van de alfabetisering van de bevolking, waardoor verhalen uit boeken en tijdschriften in de mondelinge overlevering zijn terechtgekomen’ (Dekker et al. 1997:14-15).

Dat sagen en andere volksverhalen primair oraal van karakter zijn, bleef echter een belangrijk bestanddeel van de definitie van het genre, expliciet en impliciet. Toen Dan Ben-Amos (1979) in een veelgeciteerd artikel over de definitie van folklore afstand deed van oude criteria als de ouderdom van het materiaal en de anonimiteit en collectiviteit van compositie, hield hij vast aan mondelinge communicatie in kleine groepen. Ook de Nederlandse volksverhalenspecialist Van der Kooi achtte in 1988 mondelinge overlevering nog essentieel: ‘[...] een verhaaltipe dat geen mondelinge overlevering kent, mag geen volksverhaaltipe genoemd worden [...]’ (p. 178).

Jan Harold Brunvand zag door de opkomst van Internet de mondelinge overlevering van sagen afnemen:

These stories, as I put it, nowadays ‘[have] much less vitality as an oral-narrative genre. Instead [they have] started to vanish (like the ghostly hitchhiker) from the realm of oral tradition and have mostly migrated from folklore into popular culture where they became stereotyped, standardized, exploited, commodified, and repackaged...’ Even though the term ‘urban legend’ has become a household phrase, much used (and sometimes abused) in the popular media, the actual genre of urban legends has declined as an oral-traditional type.¹⁶

Behalve uit dergelijke expliciete definities van het genre blijkt het belang van oraliteit als verondersteld wezenskenmerk van de sage ook uit discrepanties tussen de wijze waarop onderzoekers hun materiaal presenteren en de aard van dat materiaal. Dit was al het geval bij de gebroeders Grimm. Zij hadden zich ingespannen, schrijven zij in

16 Van Brunvands website, www.janbrunvand.com/articles.html, geraadpleegd 8 sep. 2009.

1816 in het voorwoord van het eerste deel van hun *Deutsche Sagen*, om voor hun verzameling ‘sowohl schriftliche Quellen in manchen allmählich selten werdenden Büchern des XVI. und XVII. Jahrhunderts fleißig zu nutzen und auszuziehen, als auch vor allen Dingen mündliche, lebendige Erzählungen zu erlangen’ (mijn cursivering). De sagen van de Grimms stammen echter grotendeels *niet* uit mondelinge bronnen: van de 585 sagen uit hun verzameling komen er hoogstens 50 à 55 uit de mondelinge overlevering; de overige troffen de gebroeders aan in reisverslagen, kronieken, verzamelingen preekexempelen, volksboeken en andere literaire bronnen. Bovendien hebben zij ze ingrijpend herschreven (Petzoldt 1989:19-21).

Ook de vele verzamelingen moderne sagen van de afgelopen decennia zijn voor het merendeel niet gevuld met verhalen die zijn opgetekend uit de mond van vertellers: een groot deel is rechtstreeks ontleend aan de media en veel van de orale versies die erin staan zijn afgeleid van mediaversies. Van veel sagen zijn zelfs niet of nauwelijks orale versies opgetekend (Dégh 1994:31).

Hoewel de definitie van sagen op de dimensie oraliteit-schriftcultuur dus de afgelopen twee eeuwen is opgeschoven van de eerste naar de laatste pool, houden de meeste sagenonderzoekers vast aan hun orale karakter: sagen zijn voor hen verhalen die (ook) mondeling circuleren, of dat ooit hebben gedaan. Wanneer we de manier willen bestuderen waarop de waarheid van bepaalde verhalen wordt geconstrueerd in verschillende communicatieve situaties, vervalt echter ook dit criterium.

1.2.5 Informaliteit

De laatste erfenis van de sagenverzamelaars uit de romantische periode is het criterium van informaliteit. Op het eerste gezicht lijkt dit samen te vallen met het criterium van oraliteit, maar de twee overlappen elkaar niet volledig: orale communicatie is niet noodzakelijk informeel, informele niet noodzakelijk oraal. Een inaugurale rede en de verdediging van een proefschrift zijn oraal, maar formeel; sms’jes tussen vrienden en discussies op internetforums zijn informeel, maar niet oraal.

Sagenonderzoekers hebben zich doorgaans geconcentreerd op informele communicatie. Voor Ben-Amos, die bij zijn definitie van folklore zoals gezegd vasthield aan communicatie in kleine groepen, bepaalde de communicatieve context de status van het verhaal: liedjes zingen rond het kampvuur of een mop vertellen aan de toog, dat is folklore, maar wanneer dat zelfde liedje wordt vertolkt op televisie of de mop in druk verschijnt, is deze geen folklore meer (1979:442-443).

Door deze nadruk op informele communicatie hebben folkloristen de verbanden met verhalen in formelere genres stiefmoederlijk behandeld. Verhalen en verhaalelementen die voorkomen in alledaagse gesprekken kunnen ook voorkomen in parlementaire debatten, in politieverhoren, op wetenschappelijke congressen en in andere formele situaties. Folkloristen hebben echter over het algemeen dergelijke verhalen niet tot het genre van de sage gerekend.

Een tweede bezwaar tegen het criterium van informaliteit is dat de scheiding tussen formele en informele communicatie niet scherp te trekken valt – met name in het online materiaal dat zo'n voornaam deel uitmaakt van dit onderzoek. Op het wereldwijde web heeft zich volgens de Amerikaanse folklorist Robert Glenn Howard (2005a, 2005b, 2008a, 2008b) in de jaren negentig een retorische stijl ontwikkeld die hij karakteriseert als 'web vernacular'. Sinds 2000 is dat deel van het web in omvang en belang alleen maar toegenomen door de komst van blogs, wiki's, sociale netwerksites als Hyves en Facebook, en andere 'Web 2.0'-communicatievormen.

Vernacular wil zeggen: niet-institutioneel, maar evenmin los te zien van het institutionele. De status van het 'web vernacular' is te vergelijken met die van de Middeleeuwse volkstalen in Europa (in het Engels: *vernaculars*) in hun verhouding tot het institutionele Latijn, toen dat nog de taal was van kerk, bestuur en wetenschap. Typisch voor het *web vernacular* is volgens Howard het hybride karakter ervan: aan de ene kant zijn deze communicatievormen het tegendeel van institutioneel, aan de andere kant zijn ze alleen mogelijk door institutionele technologie en doordat ze zichzelf afzetten tegen instituties.

'Vernaculaire' kenmerken zijn echter niet alleen te vinden op plaatsen waar het vooral de gebruikers zijn die zich uiten, maar ook in uitingen van instituties. Bloggende en twitterende politici zijn er een voorbeeld van. Een journalistiek voorbeeld van deze hybriditeit zijn de weblogs van journalisten op de websites van nieuwsorganisaties. Deze blogs veranderen – op zijn minst in potentie – de verhouding tussen journalist en publiek, de aard van de autoriteit die nieuwsorganisaties claimen en het soort kennis dat zij produceren (Matheson 2004; Schudson & Anderson 2009:98-99). (Meer hierover op pp. 54-55.)

De discussie op nujj.nl waarmee de inleiding begon, over uit de baarmoeder geroofde baby's, is een sprekend voorbeeld van dit *vernacular web*. Aan de ene kant is het een discussie tussen individuen die zich bedienen van *nicknames* als S@nne, stuntel en MissTattoo, van een informeel register ('ik blijf het zeggen, Dr lopen meer gekken rond dan dat er vast zitten') en van een groepstaal gekenmerkt door, onder meer, emoticons. De meningen vallen vaak buiten het spectrum dat in nieuwsmedia acceptabel is ('Deze mannen/vrouwen moeten gewoon afgemaakt worden'). Deelnemers aan de discussie zetten zich ook expliciet af tegen de nieuwsmedia door het bericht over de uit de baarmoeder geroofde baby in twijfel te trekken of door de media te betichten van medeplichtigheid aan moord en doodslag: 'Gek hè, dat zulke dingen steeds vaker gebeuren. Mensen die aanleg hebben om psychopaat te worden krijgen elke dag goede voorbeelden via de MEDIA.'

Aan de andere kant vinden deze discussies niet plaats in een ruimte die volledig door de deelnemers wordt beheerd en beheerst, maar op Nuij.nl, een dochtersite van Nu.nl. Het nieuws waar zij op reageren, wordt voor een groot deel ontleend aan de professionele nieuwssite Nu.nl. Reacties worden gemodereerd: de inhoud mag niet dis-

criminerend zijn, illustraties moeten ‘zedig’ zijn, scheldwoorden en andere talen dan het Nederlands zijn verboden.¹⁷ De discussie vindt dus plaats binnen grenzen die zijn vastgelegd door een institutie.

Het *vernacular web* is, aldus Howard, veelstemmig en middelpuntvliedend, waar institutioneel discours monologisch is en middelpuntzoekend:

Though not necessarily in opposition to the institutional, the vernacular emphasizes alternatives to the single authority of an institution. At the very least, it emphasizes two different authorities: the institution’s and its own. Seeking alternatives to the institution, the vernacular often opens authority to the heteroglossia of the community. In particular, participatory Web-based media open themselves to this community authority through message boards, comments sections, chat rooms, and other locations where individuals can coproduce Web content. In so doing, they incorporate the centrifugal force of multiple voices in a very real way [...]’ (2008b:206)

Een van de implicaties van deze hybridisering van informeel en formeel, ‘volks’ en institutioneel, is dat onderzoekers die verhalen in web 2.0-applicaties benaderen als objecten, zoals gefotokopieerde moppen (‘Xerox-lore’), de dynamiek en dialectiek missen van het *proces*:

These researchers treat online communication processes as if they were media objects: traditional forms being transmitted, if in somewhat modified ways, across the internet. In this approach, there is an imagined sense of ‘authenticity’, ‘tradition’, or ‘orality’ that is thought to transcend the individual object and connect it with some more authentic tradition. This folkloric element is seen as encased in the media object, and the folklorist’s job is to extract that morsel and leave the remaining husk for others. This view of internet media is unnecessarily limiting. If we exchange the media object approach for that of persistent processes, the folklorist is equipped to document something far more complex and powerful. (Howard 2008b:201)

Met dit inzicht besluit ik de kritische bespreking van sagedefinities: een benadering van de sage als proces, als de voorlopige uitkomst van een voortdurende discussie over waarheid en waarde van bepaalde verhalen, is vruchtbaarder dan de tot mislukken gedoemde pogingen om het genre te definiëren aan de hand van objectieve criteria.

Het wetenschappelijke licht van de folkloristiek beschijnt maar een deel van de duistere, monsterlijke verhalen die het onderwerp zijn van dit boek. Uit de grote verzame-

17 www.nuijij.nl/over-nuijij.2051073.lynkx, geraadpleegd 28 sep. 2009.

ling verhalen hebben folkloristen, onder invloed van romantische noties over het volk en zijn verhalen, een deel afgebakend en van de noemer ‘sage’ voorzien. Hoewel het concept ‘volk’ een steeds grotere groep mensen is gaan omvatten (zoals Alan Dundes (1980:19) al in 1977 zei: ‘Who are the folk? Among others, we are’), gaan definities van sagen er nog steeds in meerdere of mindere mate van uit dat dit verhalen zijn die geloofd worden, maar desondanks onwaar zijn.

Dit traditionele sagenbegrip, dat zo sterk afhankelijk is van het wereldbeeld van de onderzoekers, is een obstakel voor de studie van de manier waarop mensen de waarheid en waarde van ‘monsterlijke’ verhalen construeren. Zou die andere wetenschappelijke notie die gebruikt wordt in studies van twijfelachtige verhalen, het gerucht, bruikbaar zijn? De volgende paragraaf gaat te rade bij de geruchtspecialisten uit de sociale psychologie en de sociologie.

1.3 Wat is een gerucht? Verificatie als problematisch criterium

De wetenschappelijke studie van geruchten wortelt in experimenten met het doorvertellen van informatie in de eerste helft van de twintigste eeuw, maar groeide pas uit tot een tak van wetenschap in de Tweede Wereldoorlog, toen begrip en vooral bestrijding van geruchten in de Verenigde Staten werden opgevat als een zaak van nationaal belang. In een aantal Amerikaanse steden verschenen rubrieken in de krant, ‘rumor clinics’, die tot doel hadden om geruchten te verzamelen en de bevolking te voorzien van correcte informatie. Behalve praktisch nut hadden deze verzamelingen een wetenschappelijke spin-off: ze leverden direct of indirect een aantal studies op (Allport & Postman 1947; Knapp 1944; Shibutani 1966) die het geruchtenonderzoek een doorstart bezorgden. *Rumor clinics* werden ook ingezet tijdens de jaren zestig, toen de Amerikaanse overheid vreesde voor rassenrellen.¹⁸

Een eigenschap die sinds de jaren veertig een vast bestanddeel vormt van definities, is dat geruchten ‘ongeverifieerde informatie’ verstrekken. Een gerucht is, in de woorden van Knapp, ‘*a proposition for belief of topical reference disseminated without official verification*’ (1944:22, cursief in origineel; vgl. Allport & Postman 1947:ix). Het gerucht kan dus, anders dan de sage in de traditionele opvatting van folkloristen, zowel waar zijn als onwaar. Geruchten zouden zich van andere vormen van informatie onderscheiden doordat zij niet, of nog niet, voorzien zijn van het officiële stempel van de waarheid.

De tweede eigenschap van geruchten die telkens terugkeert in definities is dat dit beweringen zijn waarmee groepen mensen ambigue situaties proberen te duiden. Ambigüiteit werd als factor bij het ontstaan van geruchten al genoemd door Allport en

18 Zie over de geschiedenis van het geruchtenonderzoek: Froissart 2002, Neubauer 1999 en Donovan 2007.

Postman in hun formule $R = i \times a$, die de hoeveelheid geruchten (R) voorstelt als het product van het belang van het onderwerp voor de betrokken individuen (i) maal de ambiguïteit van de informatie (1947:34, in Froissart 2002:191). De Amerikaanse socioloog Tamotsu Shibutani ontwikkelde deze benadering verder in zijn klassieker *Improvised News: A Sociological Study of Rumor* (1966). Geruchten, aldus Shibutani, ontstaan niet door goedgelovigheid of gebrekkige informatieoverdracht, maar functioneren als 'geïmproviseerd nieuws': wanneer gezaghebbende bronnen van informatie afwezig zijn, zoals in geval van oorlog of natuurramp, bieden groepen mensen bedreigende onzekerheid het hoofd door uit alle beschikbare informatie (ook speculaties en kennis-van-horen-zeggen) een beeld van de werkelijkheid bij elkaar te puzzelen.

Beide eigenschappen, het gebrek aan verificatie en de functie van duiding van onzekere situaties, doen nog steeds opgeld in wetenschappelijke definities van geruchten. In de woorden van de sociaalpsychologen DiFonzo en Bordia, de auteurs van een recente, veelomvattende studie over het onderwerp, zijn geruchten '[...] unverified and instrumentally relevant information statements in circulation that arise in contexts of ambiguity, danger, or potential threat and that function to help people make sense and manage risk' (2007:13; vgl. Rosnow & Fine 1976:4).

Die oorsprong in onderzoek ten behoeve van de oorlogsinspanning heeft het geruchtenonderzoek niet alleen vooruit geholpen, maar ook erfelijk belast. De term gerucht bestaat, net als de term 'sage', niet los van verschillen in macht: wie een bewering bestempelt tot 'gerucht', tot 'ongeverifieerde' informatie, stelt daarmee zijn eigen informatie en zijn eigen normen en procedures van verificatie boven die van de ander. Definities als de hierboven geciteerde vatten 'ongeverifieerd' op als een gegeven. Maar wanneer is iets 'ongeverifieerd'?

Allport en Postman doen er niet moeilijk over. In een hoofdstuk getiteld 'The basic pattern of distortion' beschrijven zij bijvoorbeeld een voorval dat zich in 1945, voor het einde van de oorlog, afspeelde op het platteland van de staat Maine. Een Chinese docent die met zijn auto een uitstapje maakt, vroeg in een dorpje de weg naar een heuveltop die volgens een toeristisch gidsje een bijzonder uitzicht zou bieden. Binnen een uur deed het gerucht de ronde dat een Japanse spion vanaf de heuvel de omgeving fotografeerde. Allport en Postman beschrijven dit gerucht als een 'vervorming' van de 'feiten' en 'waarheden' ('truths'):

Omitted from the rumor are many details which are essential for a *true* understanding of the incident: the courteous and timid, but withal honest, approach of the visitor to the native of whom he inquired his way; the *fact* that the visitor's precise nationality was unknown although he was certainly Oriental. Likewise not mentioned was the *fact* that the visitor had allowed himself to be readily identified by people along the way; and the *truth* that no one had seen a camera in his possession. ([1947] 1965:134-135, mijn cursivering)

Wat Allport en Postman niet verantwoordt, is hun eigen toegang tot de ‘feiten’: wat zijn hun bronnen, welke belangen hadden die, en hoe hebben de onderzoekers die bronnen beoordeeld?¹⁹

Shibutani merkte al op dat geruchtenbeheersing een poging inhield tot gedachtenbeheersing (‘thought control’, 1966:200). Anderen zijn een stap verder gegaan en hebben het label ‘gerucht’ gekarakteriseerd als een retorische zet in een politiek spel, en de geruchtencentra als instituten om propaganda van leger en overheid te verspreiden en sociale controle uit te oefenen²⁰ (Donovan 2007:63-65; Froissart 2002:231-240; Neubauer 1999:133-150). Neubauer noemt de *rumor clinics*-campagne ‘above all a rhetorical operation’, een middel om het publiek ervan te overtuigen dat bepaalde kennis onofficieel en onbetrouwbaar was:

A rumor clinic operates with the strategic aim of influencing political opinion formation; for this purpose it makes use of medial, rhetorical and literary methods. In a similar way to how the Brothers Grimm collected together the fairy tales of their time, they gather up spoken rumors and put them in writing; they give them new contexts, demonstrate their impact and, through analysis and interpretation, demystify and explain them. They oppose the fleeting, ephemeral and intermittent text of the rumour with the relatively constant – that is to say repeatable and recognisable – medium of centrally printed text. (1999:139)

Met andere woorden: geruchtenbestrijders maken van een vluchtig, veranderlijk proces een object dat bestudeerd en bestreden kan worden.

Ook die andere basale eigenschap van geruchten, de ambigue situatie waar ze een antwoord op zouden zijn, staat bloot aan kritiek. Hoe zou die ambigüiteit ooit te kwantificeren zijn, vraagt Froissart (2002:190-194) zich af in reactie op de geruchtenformule van Allport en Postman. Want wat is eigenlijk *niet* ambigu: blijkt het proces-verbaal van de politie niet ambigu zodra de advocaat van de verdachte het bestrijdt in de rechtszaal? (p. 193). Ambigüiteit is geen inherente eigenschap van een tekst of situatie, maar een eigenschap die eraan wordt toegekend (Donovan 2007).

19 Het voorbeeld is ontleend aan Zires (1995).

20 Illustratief voor dit gebruik van de term ‘gerucht’ is de volgende definitie in een Australische krant: ‘In repeating a warning that persons who spread rumours are liable to heavy punishment, officers of Southern Command defined rumours as *information, true or false*, which was likely to prejudice the successful conduct of any phase of the war effort of the British Empire, or which was in any way likely to affect prejudicially public opinion or morale, or to affect public or military administration.’ (*The Argus*, Melbourne, 29 juni 1940, p. 2, mijn cursivering)

Deze kritiek op definities van geruchten biedt weinig ruimte voor benaderingen die ‘gerucht’ opvatten als een objectief te identificeren fenomeen. De historiografie van Froissart (2002) mondt zelfs uit in een algehele deconstructie van het geruchtenonderzoek. Anderen gaan minder ver en bieden een perspectief dat ook toegepast kan worden op de ‘monsterlijke’ verhalen uit dit onderzoek. Het is vruchtbaarder om geruchten (evenals sagen) niet te beschouwen als objectief bestaande categorieën, maar als sociale constructies, en om de discussie over waarheid en verificatie zelf tot onderzoeksobject te kiezen (Eberle 2004:107).

1.4 Een retorisch-constructionistisch perspectief op sagen en geruchten

Dit hoofdstuk begon met de vraag hoe ‘monsterlijke’ verhalen als die over de uit de baarmoeder geroofde baby zijn gedefinieerd in de folkloristiek en het geruchtenonderzoek, twee wetenschappelijke tradities die zich bezighouden met twijfelachtige verhalen. Beide boden aanknopingspunten voor dit onderzoek naar discussies over waarheid en waarde van deze verhalen, maar de concepten sage en gerucht bleken ook belangrijke tekortkomingen te hebben.

Het objectivistische onderscheid dat veel sagenonderzoekers maken tussen ware en onware verhalen en tussen persoonlijke belevenissen en verhalen van vrienden-van-vrienden bleek onvruchtbaar. Het concept gerucht lijdt aan hetzelfde tekort: de meeste onderzoekers die het hanteren, gaan er a priori van uit dat geruchten ongeverifieerde informatie betreffen over ambigue situaties, zonder die verificatie en die ambiguïteit zelf nader te onderzoeken.

Wie dat laatste pad wel wil volgen, kan aansluiten bij folkloristen die vraagtekens hebben geplaatst bij de vanzelfsprekendheid van het onderscheid tussen sagen en andere verhalen. In navolging van folkloristen als Hufford (1977, 1982a, 1982b, 1983, 1995), Ellis (2001), Bennett (2005) en Oring (1990, 2008) benader ik sagen in dit boek vanuit een constructionistisch perspectief.²¹ Dit houdt in dat niet de aangevochten verhalen over misdaad zelf onderwerp zijn van onderzoek, maar het definitieproces dat een verhaal tot een sage maakt. Daarvoor moeten onderzoekers hun ongeloof opschorten:

21 Behalve bij de genoemde auteurs zijn definities die niet uitgaan van de onwaarheid van sagen ook te vinden bij Brednich (2004:6) en Schenda (1988): ‘Die Sage ist eine mündlich und / oder schriftlich produzierte und tradierte Erzählung, von einem einzelnen aussergewöhnlichen übernatürlichen oder wunderbaren, wahren oder fiktiven, geglaubten oder abgelehnten, oftmals datierten / lokalisierten Ereignis [Erlebnis], die in unterhaltender / didaktischer Absicht vorgebracht wird und zur Bestätigung oder Erweiterung des Erfahrungskreises der Rezipienten sowie der Aufrechterhaltung oder Infragestellung eines jeweils geltenden Gesellschaftsbildes dient’ (Schenda 1988, geciteerd in Petzoldt 2002:57-58).

At the boundary of the legend is not the myth or Märchen with which it is forever being compared. [...] At the boundary of the legend is news. Were folklorists to suspend their disbelief, legendry would immediately resolve itself into the category of news. (Oring 1990:165)

Zoals de sociologen Spector en Kitsuse sociale problemen fameus definieerden als een proces waarin groepen of individuen anderen ervan proberen te overtuigen dat vermeende sociale omstandigheden problematisch zijn,²² zijn sagen te definiëren als het debat waarin groepen of individuen beweren dat bepaalde verhalen sagen zijn (of broodjes aap, of urban legends). Typisch voor sagen is de bewering dat het gaat om traditionele en onware of op zijn best ambigue verhalen. Want niet alle betwiste verhalen zijn sagen: men kan iemand er ook van betichten met een verhaal een leugen te vertellen, te fantaseren, te hallucineren, of zich te vergissen. Een misdaadsage is dus een verhaal over misdaad dat bestempeld wordt als traditioneel en waarvan de status ter discussie staat: is het waar of onwaar, is het een sage, of is het nieuws of geschiedenis? Geruchten zijn mededelingen die door een bepaalde groep of individu worden aange-merkt als ongeverifieerd. In die zin zullen de termen in het vervolg van dit boek worden gebruikt.

Dit impliceert voor het onderzoek onder meer dat dit zich in de eerste plaats richt op de analyse van de middelen om anderen te overtuigen van de ware aard van deze verhalen. Instrumenten voor die analyse kunnen ontleend worden aan de retorica. De volgende paragraaf (§ 1.5) schetst de benadering van nieuws en sagen als sociaal geconstrueerde vormen van kennis, de paragraaf daarna (§ 1.6) het systeem van de retorica. De volgende twee hoofdstukken werken de theorie en het analysemodel van misdaadsagen als retorische constructies verder uit.

1.5 Kennis, nieuws en sagen als sociale constructie

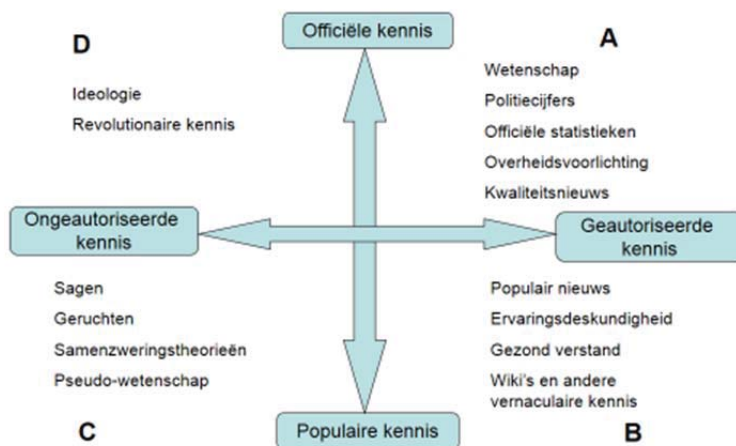
‘Nieuws’ en ‘sagen’ zijn allebei vormen van kennis, al verschillen ze in status. De nieuwsmedia zijn wel gekarakteriseerd als een van de belangrijkste kennisproducerende instituties van onze maatschappij (Broersma 2013:33; Ekström 2002:259), als een dominante kracht in de publieke constructie van gedeelde ervaring en een populair besef van wat echt en belangrijk is (Schudson 2003:13), en zelfs als ‘the sense-making practice of modernity’ (Hartley 1996, geciteerd door Schudson 2003:12).

Sagen daarentegen vertegenwoordigen een andere vorm van kennis over wat echt en belangrijk is. In de woorden van de Amerikaanse folklorist Bill Ellis: ‘By offering

22 ‘Thus, we define social problems as the activities of individuals or groups making assertions of grievances and claims with respect to some putative conditions’ (Spector & Kitsuse 1977/2006:75).

examples of the extremes of experience – unusual, bizarre, inexplicable, unexpected, or threatening incidents – members of the legend-telling circle attempt to reach some consensus on the proper response to what is arguably “real” (2001:12-13). Hun status is echter een andere dan die van nieuws: zodra een verhaal gelabeld wordt als *sage*, devalueert het tot een onwaar, of op zijn minst omstreden verhaal.

Om nieuws en sagen als vormen van kennis te karakteriseren, kunnen hun posities worden weergegeven op de dimensies *populair–officieel* en *ongeautoriseerd–geautoriseerd* (Figuur 1).²³

Figuur 1: De status van verschillende soorten kennis (naar Birchall 2006:2)

Het schema is een weergave van de *subjectieve* waardering van vormen van kennis die in onze maatschappij dominant is, en beoogt niet een objectief beeld te geven van de *validiteit* van de verschillende soorten kennis, dat wil zeggen de mate waarin ze overeenkomen met de werkelijkheid. Ook zijn, om het overzicht te bewaren, verfijnde indelingen bijeen genomen in veelomvattende categorieën zoals ‘wetenschap’. ‘Wetenschap’ is, net als journalistiek, geen monolithisch geheel, met uniforme methoden, het is een verzameling van kennisproducerende praktijken, die verschillen in status (Gieryn 1983).

In kwadrant A bevindt zich de officiële, geautoriseerde kennis, zoals die van wetenschappelijke publicaties, gerechtelijke vonnissen, cijfers van het CBS en misdaadcijfers uit politierapporten.

23 De opzet van dit schema is geleend van Birchall, die een boek schreef over samenzwerings-theorieën en roddeljournalistiek als vormen van kennis (2006:2); de invulling heb ik aangepast.

Onder de horizontale lijn bevinden zich vormen van populaire kennis en folklore, die geautoriseerd en ongeautoriseerd kunnen zijn.

In B bevindt zich kennis die populair en geautoriseerd is, zoals kennis gebaseerd op ervaringsdeskundigheid en gezond verstand, algemeen geaccepteerde huismiddeltjes zonder wetenschappelijke status en delen van het *vernacular web*, zoals Wikipedia.

In kwadrant C (ongeautoriseerd en populair) bevinden zich sagen en geruchten, pseudo-wetenschap en andere ‘alternatieve’ kennis zoals astrologie, alternatieve geneeswijzen en samenzweringstheorieën.

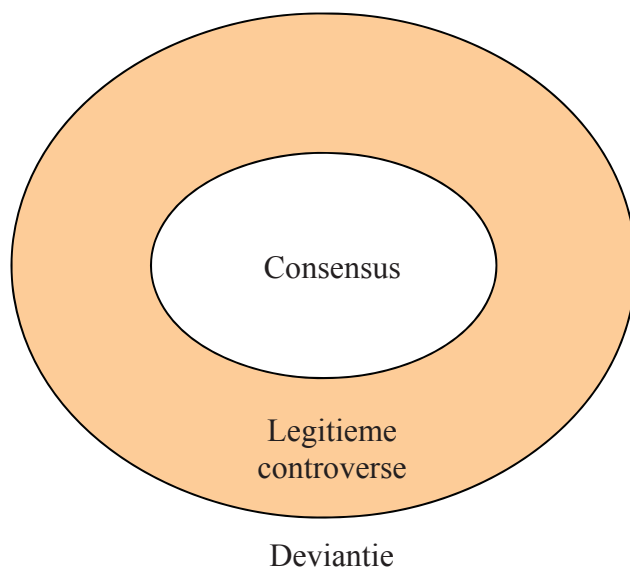
Het laatste kwadrant, D, karakteriseert Birchall als het meest problematische: hierin plaatst zij kennis die officieel is, maar niet publiekelijk erkend wordt, zoals racisme, of de exploitatie van de arbeidersklasse ten behoeve van het kapitaal (2006:4).²⁴

In dit, zoals gezegd grove, schema, kan ook de journalistiek worden ondergebracht. Nieuws is verdeeld over de kwadranten A en B: het nieuws van de zogenaamde kwaliteitsmedia in A, dat van de populaire media in B. Hoewel beargumenteerd kan worden dat nieuwsmedia geheel of grotendeels tot de populaire cultuur behoren (Dahlgren & Sparks 1992), hebben ‘newspapers of record’ zoals de *New York Times* en *NRC Handelsblad* en omroepen als BBC en NOS een gezaghebbende, officiële status. Vormen van discours die tegen het officiële ingaan – *counterknowledges* en *counternarratives* – zijn vaker te vinden in de populaire media (Bird 1992; Glynn 2008).

Kennisclaims kunnen ook binnen een medium verschillen in status. Kwaliteitsmedia brengen behalve het gerespecteerde harde nieuws eveneens nieuws dat lager in de hiërarchie staat, zoals entertainment, sport en *faits divers* (Dahlgren 1992:7-8). De aard van de waarheidsclaims, en de status van de geproduceerde feiten, verschilt bovendien per genre: er is bijvoorbeeld een verschil tussen dagelijkse verslaggeving en onderzoeksjournalistiek (Ettema & Glasser 1984), en tussen weblogs en nieuwsberichten op nieuwssites (Matheson 2004).

Ook onderwerpen krijgen een verschillende behandeling: de wereld van de journalist, aldus Hallin (1986), is verdeeld in drie zones, waarin verschillende journalistieke normen heersen. Ze kunnen verbeeld worden als drie concentrische cirkels, drie sferen (Figuur 2).

24 Lastig in te delen zijn religieuze en geopenbaarde kennis. Gelovigen zullen religie in kwadrant A of B zetten (officieel en geautoriseerd of populair en geautoriseerd), anderen in C of D (officieel en ongeautoriseerd of populair en ongeautoriseerd). Dat religieuze kennis een minder officiële status heeft dan wetenschappelijke, blijkt wel uit het feit dat christelijke parlementariërs zich sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw steeds minder zijn gaan beroepen op de Bijbel (Meijering 2012).

Figuur 2: De manier waarop journalisten onderwerpen indelen naar mate van controverse (Hallin 1986:117)

In het centrum bevindt zich de *sfeer van de consensus*. Het gaat hier om ‘motherhood and apple pie’ – alles wat niet ter discussie staat, waar journalisten en publiek het roerend over eens zijn. Objectiviteit en evenwicht zijn overbodig in de berichtgeving over deze sfeer: hier heeft de medaille altijd maar één kant. De journalist zoekt niet naar tegenstemmen, maar bevestigt de consensus (p. 117).

Daarbuiten ligt de *sfeer van legitieme controverse*: hier is sprake van verschillende meningen, maar binnen het sociaal aanvaardbare. Hier streven journalisten bij uitstek naar objectiviteit en evenwicht. Dit is de regio van verkiezingsstrijd en maatschappelijke kwesties.

De buitenste schil is de *sfeer van het afwijkende* (deviantie): de politieke, religieuze en maatschappelijke standpunten die geen plaats verdienen in de media en op de publieke agenda en die journalisten dus straffeloos mogen negeren of belachelijk maken. Net als in de sfeer van consensus behoeven journalisten zich hier niet neutraal op te stellen (ibid., p. 117).

Binnen de sferen kunnen de normen ook verschillen: binnen de sfeer van legitieme controverse kunnen journalisten meer of minder objectief te werk gaan. Ook kan er een verschil zijn per medium: in 1966 versloeg de *New York Times* volgens Hallin Vietnam afstandelijker en objectiever dan de Amerikaanse televisie, die de oorlog presenteerde als een strijd van goed (de VS) tegen kwaad (de Vietcong) (p. 118). Voor de

Times viel de oorlog dus in de sfeer van legitieme controverse, voor de televisie was het een consensuskwestie.

Tijdens de Vietnamoorlog, het onderwerp van Hallins studie, was de macht van de nieuwsmedia om de grenzen van legitieme controverse te bepalen groter dan nu (Hallin 2006). Ontwikkelingen als de opkomst van *talk radio* en kabelstations, en met name de doorbraak van internet en de groei van het *vernacular web* hebben de macht van de nieuwsmedia verminderd en die van het publiek vergroot (Rosen 2009). Dit draagt bij aan de beweeglijkheid van de verschillende soorten kennis.

Grensconflicten

De grenzen tussen officiële en populaire kennis, geautoriseerde en ongeautoriseerde, consensus en legitieme controverse, zijn vloeibaar. Het bestaan van meteorieten en reuzeninktvissen gold ooit als populaire en ongeautoriseerde kennis, maar inmiddels is hun bestaan geaccepteerd door de wetenschap (Hufford 1977). Andere kennis legde de omgekeerde weg af: de overtuiging dat moordslachtoffers het beeld van de dader op hun netvlies bewaren, maakte rond 1900 nog deel uit van de forensische wetenschap, zakte daarna af tot het niveau van obscure folklore en is nu vrijwel geheel verdwenen (Campion-Vincent 1999).

Deze voorbeelden zijn geschiedenis geworden. Er bestaan legio hedendaagse gevallen waarin de strijd nog niet gestreden is, zoals die over de aanslagen van 11 september 2001. Wie ervan overtuigd is dat deze werden uitgevoerd met voorkennis of zelfs medeplichtigheid van de Amerikaanse regering, zal officiële rapporten over 9/11 elke legitimiteit ontzeggen en publicaties van gelijkgestemden waarderen als degelijk en waar; met boeken, lezingen en websites strijden de aanhangers van de ‘9-11 Truth Movement’ (voor tegenstanders: ‘truthers’) voor erkenning van hun kennis (Bratich 2008). Journalisten van mainstream media, althans de Nederlandse, hebben de kwestie grotendeels genegeerd of geridiculiseerd (Snijders 2010).

Deze grensconflicten zijn juist waar het in deze studie om gaat: pogingen om een bepaald verhaal over de grens tussen legitiem en illegitiem te duwen, of juist om de positie van een bepaald verhaal in vak A (officieel en geautoriseerd) te verdedigen tegen aantijgingen dat het een sage is en dus thuishoort in vak C (populair en ongeautoriseerd).

Wie in deze conflicten gelijk heeft, is geen onderwerp van onderzoek. Binnen een constructionistische benadering past het niet om de validiteit van de ene soort kennis te beoordelen aan de hand van een andere die over het algemeen als superieur wordt gezien. Onderzoekers beoordelen dus niet zelf waar de scheidslijn ligt tussen wetenschap en pseudo-wetenschap, of tussen geneeskunde en kwakzalverij. Dit methodologisch relativisme²⁵ ontslaat hen van de plicht om een betere natuurkundige te zijn dan

25 ‘Methodological relativism means that the analyst is not starting with a set of assumptions about what is true and false in any particular social setting and then trying to work out what led some

de natuurkundigen die ze onderzoeken, een betere journalist, rechercheur, enzovoort (Potter 1996:12).

Dit relativisme past bij uitstek ook in studies van folklore, aldus Westerman (2009), die zijn betoog begint met de provocerende woorden: ‘All knowledge is folk knowledge’ (p. 123). Wanneer een *folk group* gedefinieerd wordt als ‘elke groep mensen die op zijn minst één gemeenschappelijk kenmerk delen (Dundes 1965:2), behoren ook journalisten en leden van een academische discipline tot een *folk group*. Deze groepen delen eigen woorden en uitdrukkingen, gebruiken, grapjes, verhalen – en normen en praktijken voor de productie van kennis. Dat voor folkloristen alle vormen van kennis gelijk zijn, maakt deze discipline ‘epistemologisch radicaal’, aldus Westerman.²⁶ Alle kennis is folk-lore: kennis (*lore*) van een groep mensen (*folk*). Westerman is overigens te optimistisch over de acceptatie van zijn benadering: zoals we in het eerste deel van dit hoofdstuk zagen, is methodologisch relativisme ook onder folkloristen nog geen gemeengoed.

Folk group is een aanduiding die eigen is aan de folkloristiek, maar wat hier beschreven wordt in termen van folklore, komt voor een belangrijk deel overeen met wat in andere disciplines *discursive* of *interpretive communities* worden genoemd. Een voorbeeld hiervan is het invloedrijke artikel van Zelizer (1993), waarin journalisten worden beschreven als leden van een interpretatieve gemeenschap. De notie van groepen met eigen normen voor kennisclaims vindt ook steun in de argumentatietheorie van Toulmin (1958, 1972), die spreekt van ‘velden’. Argumenten kunnen binnen verschillende velden verschillend beoordeeld worden (en zijn dan ‘veld-afhankelijk’) of algemeen geldig zijn (‘veld-onafhankelijk’) (Best 1990:32).

Een voorbeeld van die verschillen in normen voor kennisclaims is te vinden bij de historica Luise White (2005), die in Oost- en Centraal-Afrika onderzoek deed naar verhalen over ‘vampiers’: brandweelieden, politieagenten en andere groepen die er in de koloniale tijd van verdacht werden Afrikanen te vermoorden om hun bloed te stelen voor blanke opdrachtgevers (zie White 2000). Hoewel deze verhalen in westerse oren ongeloofwaardig en bizar klinken, voldeden ze aan de eisen die haar informanten stelden aan betrouwbare verhalen. Zo deed kennis van regionale varianten van het verhaal – voor volksverhaalonderzoekers juist een van de kenmerken van sagen – voor Whites informanten niets af aan de waarheid, het waren gewoon verschillende versies van een

people to get it wrong. [...] Truth and falsity can be studied as moves in a rhetorical game, and will be treated as such rather than as prior resources governing analysis, to avoid subordinating the analyst to a current scientific orthodoxy’ (Potter 1996:40-41).

26 ‘This is what makes the field of folkloristics epistemologically radical: not that we folklorists reject in a postmodern way the notion of a single “truth”, but that we see all forms of knowledge communication as essentially similar, including our own, and the degrees of “truth” and of “belief” are questions which, while relevant, are measured along different axes’ (Westerman 2009:123-124).

waar verhaal: dat Afrikanen gevangen werden genomen en dat hun bloed werd afgetapt kwam de vertellers zo vanzelfsprekend voor dat niemand in de verschillende methoden van gevangenneming een argument zag tegen de waarheid van het verhaal. De verschillen en tegenstrijdigheden waren niet anders dan te verwachten in ware, mondeling doorgegeven verhalen (White 2005:247-248).

In de Afrikaanse cultuur die White beschrijft, bezitten orale vertellingen bewijskracht. Omdat men verwacht dat een serieus verhaal is gebaseerd op feiten en ervaringen, moesten de vampierverhalen wel waar zijn, anders zouden ze niet verteld worden (ibid.:249).

Niet alleen de culturele normen voor acceptabele waarheidsclaims maakten de vampierverhalen geloofwaardig, maar ook de gedeelde geschiedenis en ervaringen van de bevolking. In de verhalen over gestolen bloed resoneerde een geschiedenis van uitbuiting door koloniale regimes. Ontkenningen van regeringswege legden geen gewicht in de schaal: het was voor de vertellers zonneklaar dat de regering zelf achter de moorden zat (ibid.:247).

Om dezelfde reden waren sagen en geruchten die de afgelopen decennia circuleerden onder zwarte Amerikanen immuun voor officiële ontkenningen: de geschiedenis van slavernij, lynchpartijen en discriminatie maakte verhalen over samenzweringen van de CIA, FBI en Ku Klux Klan tegen zwarten meer dan aannemelijk. Geruchten dat een reeks van kindermoorden in Atlanta (1979-1981) gepleegd werd om uit hun lichaam stoffen te winnen voor medicijnen, waren geloofwaardig in het licht van de beruchte Tuskegee-experimenten, waarbij Amerikaanse artsen vanaf 1932 honderden zwarte mannen met syfilis een behandeling onthielden om het verloop van de ziekte te bestuderen (Turner 1993:111-112, 144-151).

Deze sociale constructie van bewijsnormen, aldus White, is door geruchtenonderzoekers verwaarloosd:

Although most scholars have noted the collective nature of rumors, few have located rumors in collective and socially constructed ideas about evidence, about what constitutes a true story, about how people evaluate what they hear (or read). (2005:241)

Deze collectieve normen voor wat als bewijs geldt en wat de kenmerken zijn van een waar verhaal, komen tot uiting in de manier waarop vertellers anderen ervan proberen te overtuigen dat hun verhaal waar is. Voor de analyse van deze overtuigingspogingen wenden we ons tot de retorica.

1.6 Het systeem van de retorica

De retorica is de leer van de overtuiging door welsprekendheid: het uit de klassieke oudheid stammende begrippenkader dat beschrijft hoe men anderen met talige (en in latere opvattingen ook: visuele) middelen kan overtuigen van een bepaald standpunt. Aanvankelijk als normatief model voor aankomende redenaars, later ook als descriptief systeem, ontwikkelde zich vanaf de vijfde eeuw voor Christus een steeds complexere leer van de wijze waarop men in toespraken over recht, beleid en moraal anderen kan overtuigen.

Ik gebruik van dat geheel maar een deel, dat vooral ontleend is aan de retorica van Aristoteles (2004), die – minder in de Oudheid zelf, maar vooral sinds de Renaissance – van grote invloed is geweest (Leeman & Braet 1987:10). In deze paragraaf worden de belangrijkste retorische begrippen in hun samenhang behandeld; in de volgende twee hoofdstukken worden de instrumenten waarmee ik in het empirische deel van dit onderzoek de retorica van misdaadsagen analyseer verder uitgewerkt. Daarbij zullen de inzichten van Aristoteles ook worden aangevuld met die van modernere denkers.

Soorten redevoeringen: gerechtelijk, politiek en ceremonieel

De klassieke redenaar verdedigt een standpunt over een zaak waarover men van mening kan verschillen. De onderwerpen konden in de Oudheid drieërlei zijn: gerechtelijk, politiek en ceremonieel. De derde van deze genera betreft de gelegenheidsredes, zoals lof- en lijkredes, waarbij het erom ging de toehoorders een bepaalde moraal in te prenten door goede eigenschappen te loven en slechte te laken (Leeman & Braet 1987:49). De eerste twee worden gehouden voor de rechtbank of de volksvergadering, dus voor een publiek dat moet worden overgehaald tot een bepaalde beslissing: is de verdachte schuldig of onschuldig, moet dit beleid worden voortgezet of niet? Bij de gelegenheidsrede is de opgave om een moreel oordeel dat het publiek al deelt nog eens krachtig onder de aandacht te brengen, maar heeft dit geen directe praktische gevolgen (Leeman & Braet 1987:71-72).

Overtuigingsmiddelen: ethos, logos en pathos

De klassieke retorica is een veelomvattend systeem, dat alles afdekt wat de redenaar te doen staat, van zijn voorbereiding tot de handgebaren bij zijn voordracht. In deze studie ligt de nadruk op de retorische middelen waarmee redenaars – die in de huidige maatschappij behalve advocaat en politicus ook journalist kunnen zijn of deelnemer aan een online discussie – anderen proberen te overtuigen. Aristoteles (2004) verdeelde deze middelen in drie hoofdcategorieën: een beroep op de eigen betrouwbaarheid (*ethos*), op de rede (*logos*) en op de gevoelens van het publiek (*pathos*).

Topen

Hoe klassieke redenaars precies ethos, logos en pathos, ofwel imago, rede en emotie inhoudelijk moesten realiseren om een bepaald standpunt te verdedigen, behoefden zij niet voor elke redevoering opnieuw te bedenken. Ze konden hiervoor een beroep doen op het uitgebreide stelsel van de *topiek*: de zogenaamde ‘vindplaatsen’ (*topen*) van geijkte argumenten en beproefde manoeuvres (Braet 2007b:65-66; Leeman & Braet 1987:60-66).

Dergelijke *topen* bestaan voor elk van de drie overtuigingsmiddelen. Wanneer iemand van een moord beschuldigd wordt, kan zijn verdediger bijvoorbeeld aanvoeren dat de verdachte ten tijde van het misdrijf niet ter plekke was: het alibi-argument is een toop waarmee men een beroep kan doen op de rede. Wie wil betogen dat vliegende schotels of geesten bestaan, kan aanvoeren dat hij daar altijd uiterst sceptisch tegenover stond, maar nu toch zelf iets heeft meegemaakt dat hem heeft overtuigd – een toop die het ethos versterkt.

In deze studie zal het concept toop vooral worden gebruikt om de middelen te analyseren waarmee een beroep wordt gedaan op de emoties: de beproefde verhaalschema’s die geschikt zijn toehoorders te overtuigen van schuld en onschuld, wreedheid en kwetsbaarheid. Meer over deze pathetische *topen* in hoofdstuk 3.

Doxa

Topen ontleen hun werking aan het feit dat ze berusten op aannames die niet controverseel zijn: mensen die op hun sterfbed iets bekennen, spreken de waarheid, en de verdachte die al eerder is veroordeeld, zal ook nu wel schuldig zijn. *Topen* sluiten aan bij de *doxa*: de retorische benaming voor de (vaak onuitgesproken) feiten en waarden die verschillende partijen in een discussie verenigen doordat zij ze aannemen als geldig.

Doxa stond als verzameling van algemeen aanvaarde overtuigingen voor de klassieke retorici in de schaduw van de Ware Kennis (*episteme*). Deze laatste behoorde tot het domein van de dialectica, terwijl de retorica zich richtte op de onzekere aannemelijke kennis. De postmoderne wending in de sociale wetenschappen en humaniora heeft echter geleid tot een herwaardering van *doxa*: voor postmoderne denkers als Bourdieu en Foucault is alle kennis sociaal van aard, dat wil zeggen kennis die door een bepaalde groep voor waar gehouden wordt (Amossy 2002a, 2002b; Ritivoi 2008).

Doxa heeft betrekking op gedeelde overtuigingen en is daarom ook het bindmiddel dat discussies mogelijk maakt.²⁷ Een treffend hedendaags voorbeeld daarvan is de manier waarop islamitische middelbare scholieren op een Rotterdamse vwo-school hun opvattingen en levensstijl verdedigden in discussies over de positie van vrouwen (Sunier 2004). Zij beriepen zich daarvoor niet op het collectief, op dwang, of traditie

27 Volgens Amossy 2002b is *doxa* zelfs het bindende element dat elke verbale uitwisseling mogelijk maakt.

(ik draag een hoofddoek omdat iedereen het doet; omdat mijn vader of de imam het zegt; omdat het in de Koran staat), maar op autonome, individuele keuzes (omdat ik het zelf wil). Met dit beroep op individualiteit sloten ze aan bij de doxa die ze deelden met hun niet-islamitische medeleerlingen: ze waren retorisch ingeburgerd.²⁸

Stijlmiddelen

De topiek helpt de redenaar bij het vinden van de juiste inhoud, de stijl leer (*elocutio*) helpt hem die te verwoorden. In deze studie zal de aandacht vooral uitgaan naar de drie overtuigingsmiddelen en naar de daarmee samenhangende argumenten en topen, maar in de analyse zullen ook enkele noties uit de *elocutio* worden gebruikt. In de eerste plaats de overkoepelende categorie *amplificatie*, door Braet (2007b:106) omschreven als ‘een stijltechniek waarbij meestal verschillende stijlfiguren tegelijk worden gebruikt om een nadrukkelijke, meestal partijdige voorstelling van zaken of personen te geven’. Bij ‘verticale’ amplificatie wordt een persoon of voorval als belangrijker voorgesteld dan objectief gerechtvaardigd lijkt, bij ‘horizontale’ gebruikt de spreker meer woorden dan nodig in een zakelijke stijl. In het eerste geval voegt de redenaar inhoud toe (zoals een exemplarisch verhaal), in het tweede geval past hij stijlfiguren toe om delen van de inhoud bloemrijk te verwoorden (Braet 2001).

Twee stijlfiguren die geschikt zijn om mee te amplificeren zijn *evidentie* en *hyperbool*. De evidentie is een levendige, aanschouwelijke beschrijving, die tot doel heeft het publiek het gebeurde te laten meebeleven als door de ogen van een ooggetuige. Behalve beschrijvingen in woorden kunnen ook foto en film deze functie vervullen. De hyperbool is een bewuste overdrijving, die zowel voor een beroep op pathos als op logos en ethos kan worden gebruikt. Hyperbolen kunnen een beroep doen op de emoties van het publiek; redelijke argumenten kunnen hyperbolisch worden aangezet, en hyperbolen kleuren het imago van de redenaar: een teveel maakt hem onbetrouwbaar, maar het tegenovergestelde, voortdurend bagatelliseren, maakt hem saai (Claridge 2011:217-218).

1.7 Besluit: de kracht van retorische constructies

Na colleges over sociale constructie denken studenten regelmatig dat sociale constructies het tegenovergestelde zijn van de werkelijkheid: loverboys, depressie en terrorisme zijn ‘maar’ een sociale constructie. In tegendeel: deze benadering heeft niet tot doel de ene beschrijving van de werkelijkheid te vervangen door een andere en betere, maar te

28 De formulering is van Margot Trappenburg: www.margotrappenburg.nl/columns/2004/Meedoen%20met%20de%20kudde.pdf, column van 25 juni 2004, geraadpleegd 2 mei 2012. Andere voorbeelden van doxa als *common ground* in debatten zijn te vinden in twee studies over controverses rond het paranormale, Hess 1993:15, 89-93, en Northcote 2007:81-82, 133, 140-145.

analyseren hoe journalisten en andere verhalenvertellers werkelijkheden scheppen. Ik benader journalistieke en vernaculaire verhalen – om de woorden van Broersma (2013:31) te lenen – niet als een descriptief, maar als een performatief discours. ‘When journalism succesfully persuades readers to believe that what it describes is real, it transforms an interpretation into truth – into a reality the public can act upon.’ (ibid.)

De volgende twee hoofdstukken werken dit retorisch-constructionistische perspectief op sagen verder uit: de retorica van de waarheid (hoofdstuk 2) en de retorica van de waarde (hoofdstuk 3).

Hoofdstuk 2

De waarheid van het verhaal: ethos en logos

2.1 Inleiding: De retorica van de waarheid

Dit hoofdstuk concentreert zich op de retorica van de waarheid: welke middelen gebruiken journalisten en deelnemers aan webforums om anderen ervan te overtuigen dat een verhaal geen *sage* is, maar berust op feiten?

Er bestaat nog geen compleet overzicht van de retorische middelen die journalisten en forumbezoekers hanteren om te debatteren over de waarheid en waarde van extreme verhalen over misdaad. Voor de bespreking van die retorica in dit hoofdstuk en het volgende is geput uit uiteenlopende bronnen: de klassieke retorica van Aristoteles, de sociologie van kennis, nieuwssociologie, discursieve psychologie, de constructionistische studie van sociale problemen, de retorische benadering van sagen door de folklorist Elliott Oring (2008), en de studie van argumenten over de waarheid van *urban legends* door de criminologe Pamela Donovan (2004).

Oring (2008) schetste een ‘retorica van de waarheid’: de retorische middelen die sagenvertellers benutten om anderen te overtuigen van de waarheid van hun verhalen. Die schets verdient, zoals Oring zelf opmerkt, vergelijking met de ‘waarheid-producerende praktijken’ van andere sociale groepen en communicatieve genres (2008:158-159) – zoals die van journalisten en nieuwsgenres. Een andere aanvulling is de retorica van de *on*waarheid: de retorische middelen die worden gebruikt om extreme verhalen over misdaad als onwaar te bestempelen.

Hoewel de klassieke overtuigingsmiddelen *ethos*, *logos* en *pathos* alle drie een rol spelen in de retorica van misdaadsagen, komen in dit hoofdstuk, over de retorica van de waarheid, alleen de eerste twee aan de orde, *ethos* en *logos*. Uiteraard kan ook het derde middel, een beroep op de emoties van het publiek, een rol spelen in discussies over de waarheid van een verhaal. De verteller kan bijvoorbeeld inspelen op medeleven en schuldgevoel: ‘Als je niet gelooft dat zij dit echt heeft meegemaakt, maak je haar nogmaals tot slachtoffer.’ Of op angst: ‘Geloof je me niet? Wacht maar tot het jou zelf overkomt!’ Dergelijke pathostechnieken spelen echter een ondergeschikte rol in de literatuur en werden bij verkennende analyses ook in het materiaal van de case study’s nauwelijks aangetroffen. Het is mogelijk dat dit samenhangt met de aard van het materiaal: wellicht zijn dergelijke technieken minder passend en effectief in nieuwsgenres en in online discussies dan in face-to-face interactie in kleine groepen.

Eenzelfde beperking geldt het volgende hoofdstuk, over de retorica van de waarde. Hoewel ook *ethos* en *logos* kunnen worden ingezet in betogen over de moraal die aan deze verhalen kan worden ontleend, concentreer ik me op de meest in het oog springende retorische eigenschap: de manier waarop de verhalen worden gebruikt om het publiek met een beroep op gevoelens van afschuw of medelijden te overtuigen van de ernst van een maatschappelijk probleem. Daarnaast komt – in mindere mate – de manier aan de orde waarop *logos* wordt ingezet om de waarde van een verhaal te ondersteunen.

Tot slot van deze inleiding op de overtuigingsmiddelen zij opgemerkt dat *ethos*, *logos* en *pathos* analytische categorieën zijn. In overtuigende teksten kan een uiting echter een meervoudig beroep doen op het publiek. In dit onderzoek is dat aan de orde bij verwijzingen naar autoriteit, die zowel een *ethos*- als een *logos*kant bezitten.

Deelnemers aan discussies over de waarheid van ‘monsterlijke verhalen’ staan om te beginnen voor de opgave zichzelf te presenteren als betrouwbaar (*ethos*, § 2.2). Journalisten proberen hun *ethos* te versterken door de manier waarop zij hun professie en hun producten als betrouwbaar en objectief afgrenzen van andere vormen van kennisverwerving (§ 2.2.1); deelnemers aan online discussies kunnen hun betrouwbaarheid vergroten met technieken die al in de klassieke oudheid werden aanbevolen, zoals het benadrukken van kennis en ervaring (§ 2.2.2).

Het tweede overtuigingsmiddel is *logos*, de argumenten om een verhaal al dan niet te geloven (§ 2.3). Die argumenten zijn niet nieuw: degenen die ze gebruiken voegen zich in tradities van geloof én ongeloof (§ 2.3.1). Op basis van deze argumenten heeft de Amerikaanse criminologe Pamela Donovan een typologie opgesteld van *believers* en *sceptici* (§ 2.3.2).

De retorica van de waarde, waarin het *pathos* centraal staat, is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

2.2 Ethos: een kwestie van vertrouwen

[...] fatsoenlijke mensen geloven we liever en gauwer, over alle onderwerpen in het algemeen, maar helemaal in kwesties waar geen exacte kennis van mogelijk is en waar plaats is voor twijfel.’ (Aristoteles 2004:27)

De vraag of een bepaald verhaal waar is of niet, nieuws is of sage, reële waarschuwing of loos gerucht, is in wezen een oeroud epistemologisch probleem: waarop kun je betrouwbare kennis funderen? Omdat de eigen zintuiglijke waarneming en herinnering, gecombineerd met deductief redeneren, al snel tekortschieten, zul je moeten vertrouwen op waarheidsclaims van anderen. Maar niet van iedereen, en niet altijd (Webb 2004). En andersom: als je wilt dat anderen je waarheidsclaims accepteren, zul je betrouwbaar moeten overkomen.

Betrouwbaarheid is een kwestie die zowel in de presentatie van nieuws als in die van informele verhalen een cruciale rol speelt. Journalisten beroepen zich op ‘betrouwbare bronnen’ – en deelnemers aan online discussies ook: zij hebben het met eigen ogen gezien, in de krant gelezen, of gehoord van hun beste vriendin. In de retorica staat die indruk van betrouwbaarheid bekend als het *ethos* van de spreker. Aristoteles onderscheidde daarin drie dimensies: een spreker moest deskundig overkomen, eerlijk en welwillend.

Om de manier te beschrijven waarop de onderzochte groepen hun ethos versterken, is een beroep op verschillende disciplines nodig. Behalve de klassieke retorica van Aristoteles (2004) zijn dat met name de sociologie van kennis (Gieryn 1983), discursieve psychologie (Potter 1996; Potter & Hepburn 2008), sociale psychologie (McCroskey 2001) en de retorische benadering van sagen door folkloristen (Bennett 1987a, 1999; Goldstein et al. 2007:66-78; Oring 2008). De termen die in deze takken van wetenschap gangbaar zijn, dekken elkaar niet volledig. Zo overlapt de Aristotelische notie *ethos* de bronbetrouwbaarheid (*source credibility*) van de sociale psychologie (McCroskey 2001:83-85; McCroskey & Young 1981). Aangezien de recentere sociologische en sociaalpsychologische benaderingen zich richten op delen van het grotere retorische geheel, houd ik hier echter waar mogelijk de klassieke termen aan.²⁹

De volgende paragrafen bespreken de retorische inspanningen van journalisten en van deelnemers aan online discussies om hun ethos te versterken.

2.2.1 Journalistiek *ethos* bij *imagoschade*: grenswerk en paradigmaherstel

Het behoort tot het journalistieke werk van alledag om met retorische middelen de waarheid en objectiviteit van het nieuws te benadrukken. Deze routines van, bijvoorbeeld, citeren en hoor en wederhoor toepassen, zijn beschreven als ‘strategische ritue-

29 Zie voor een uitgebreidere verantwoording Burger & Anemaet 2011.

len' waarmee journalisten zich indekken tegen kritiek van binnenuit en van buitenaf, van collega's en van partijen die zich tekort gedaan zouden kunnen voelen (Ekström 2006; Tuchman 1972).

Behalve door te citeren, construeren journalisten feiten door onpersoonlijke zinswendingen te gebruiken, zoals *facts show that* of *it is believed that* (Potter 1996:155-158). Een Nederlands voorbeeld uit een ANP-bericht over ETA-aanslagen (19 mei 2008): 'In het noorden van Spanje is in de nacht van zondag op maandag een bom afgegaan. Niemand raakte gewond door de explosie in de Baskische stad Getxo, aldus de Spaanse radio. De aanslag is *vermoedelijk* gepleegd door de afscheidingsbeweging ETA. [...] Woensdag kwam een politieman om het leven en raakten vier gewond toen in Baskenland ook een bestelbusje ontplofte. Ook die aanslag *zou zijn gepleegd* door de ETA.' (mijn cursivering) Over wiens vermoedens gaat het hier? Die van 'de Spaanse radio', de Spaanse politie of een ANP-redacteur? Deze aandacht voor de achterkant van het journalistieke tapijt kan door journalisten als unfair worden ervaren. Retorische en constructionistische analyses zijn uit de aard der zaak relativerend. Ik haast me te zeggen dat ze kunnen worden toegepast op elke tekst die wil overtuigen, dit proefschrift niet uitgezonderd.

Al deze technieken ontlenen hun uitwerking aan de manier waarop journalisten hun bronnen beschrijven (Rennen 2000) en de afstand tot hun bronnen variëren. In de discursieve psychologie van Potter wordt deze afstand *footing* genoemd, terwijl de folklorist Oring spreekt van *distancing*: beide komen hieronder, bij de bespreking van ethostechnieken in online discussies, nader aan de orde.

Zo construeren journalisten routinematig feiten als iets dat buiten hen bestaat, onafhankelijk van hun oordeel. Maar journalistiek is niet alleen routine: van tijd tot tijd liggen de feiten, en de objectiviteit van de journalist, onder vuur, en putten journalisten uit een ander retorisch arsenaal. Het is vooral dat arsenaal dat relevant is in het huidige onderzoek, omdat de monsterlijke verhalen die hierin centraal staan bij uitstek onalledaags zijn.

Wanneer hun claims van objectiviteit en autoriteit bedreigd worden, gooien journalisten er een retorisch schepje bovenop door de degelijkheid van journalistieke normen en procedures te bevestigen. Deze retorische inspanningen om een professie af te grenzen, zijn voor het eerst geïdentificeerd door de socioloog Thomas Gieryn (1983), in een studie over de afbakening van wetenschap. Wat is wetenschap en wat niet? Dit 'demarcatieprobleem' werd en wordt opgelost met een beroep op de unieke methoden waardoor wetenschap zou verschillen van andere vormen van kennisverwerving. Gieryn zag echter af van dergelijke essentialistische definities en vestigde de aandacht op de publieke retorica waarmee beoefenaars van de wetenschap hun methoden en hun kennis afbakenen van andere: *boundary work* (hierna: *grenswerk*). Vanuit dat perspectief is wetenschap niet een activiteit of een verzameling kennis met bepaalde eigenschappen,

maar een retorische constructie waarvan de aard wordt aangepast aan wisselende behoeften.

Een van de voorbeelden die Gieryn onderzocht, is de strijd die de Engelse wetenschapsapologeet Tyndall in de negentiende eeuw leverde tegen twee machtige concurrenten van de wetenschap op het gebied van gezaghebbende kennis: religie en techniek. Tegenover religie benadrukte Tyndall het praktische, proefondervindelijke karakter van wetenschap, en tegenover de techniek juist haar theoretische, abstracte karakter. Wetenschap, aldus Gieryn, bezit beide eigenschappen; Tyndall benadrukte doelbewust de ene of de andere.

Grenswerk kan volgens Gieryn drie verschillende doelen dienen: *expansie* van de eigen autoriteit of expertise in gebieden die door rivalen van buiten worden geclaimd; *monopolisering* van professionele autoriteit en middelen door interne rivalen buiten te sluiten ('pseudowetenschappers', 'amateurs'); en bescherming van *autonomie*. In het laatste geval is het doel leden van de professie te beschermen tegen de consequenties van hun werk door externe zondebokken te zoeken.

Gieryns grenswerk is een vruchtbaar concept gebleken in studies van andere professies dan de wetenschap, waaronder de journalistiek. De meeste van deze studies beschrijven gevallen waarin journalisten aanvallen moesten pareren op hun claims van objectieve berichtgeving en waarin de grenzen tussen nieuws en entertainment en tussen kwaliteitskranten en tabloids in het geding waren (bv. Berkowitz 2000; Bishop 1999, 2004; Cecil 2002; Fakazis 2006; Ruggiero & Winch 2004). Het dodelijke auto-ongeluk van prinses Diana, bijvoorbeeld, gaf vertegenwoordigers van mainstream nieuwsmedia een kans zich te distantiëren van de tabloids en paparazzi, die Diana de dood zouden hebben ingejaagd. Voor de mainstream media was het een bruikbaar incident, omdat in de jaren daarvoor de grenzen tussen tabloid en mainstream waren vervaagd doordat ook de laatste meer aandacht waren gaan besteden aan beroemdheden. Hoofdredacteurs van tabloids probeerden zich in talkshows te distantiëren van de 'ongebonden', 'ongeregelde' paparazzi die betrokken waren bij de dood van Diana. Het grenswerk van beide soorten media beantwoordde dus aan de derde functie die Gieryn onderscheidde: het waarborgen van autonomie. Journalisten bekenden dat ze gezondigd hadden, maar verschoven ook de schuld naar de behoefte van het publiek aan celebritynieuws, of naar 'wilde' paparazzi. Ook betoogden ze dat zij zelf mans genoeg waren om de eigen professie te reguleren (Bishop 1999).

Voor deze herbevestiging van de objectiviteitsnorm is wel de term *paradigm repair* gebruikt (Berkowitz 2000; ook: *news repair*, Bennett et al. 1985). In deze gevallen staan vooral de integriteit en welwillendheid van de journalistiek ter discussie: zijn de journalisten in kwestie deugdzame mensen die hun werk verrichten ten dienste van hun publiek? Bij het meer alledaagse grenswerk benadrukken journalisten ook de derde dimensie die Aristoteles in ethos onderscheidde: hun deskundigheid.

Uit deze studies van journalistiek grenswerk en paradigmaherstel blijkt telkens dat ‘de’ journalistiek niet bestaat, maar een verzameling is van vormen van journalistiek – ‘journalisms’ (Deuze 2003) – die van elkaar verschillen in status, normen en opvattingen over de verhouding tussen medium en publiek. Een van de meest ontvlambare grensregio’s van de laatste jaren is die van de blogs, wiki’s, twitterpagina’s en forums die in het vorige hoofdstuk al werden beschreven als het ‘vernacular web’. Hoorde dat bij de journalistiek? Is Internet überhaupt een betrouwbare bron van nieuws en informatie?

Het verzet van traditionele journalisten tegen Internet is oud. Een illustratieve casus is die van de ervaren Amerikaanse journalist Pierre Salinger, die op basis van een op het net gevonden document claimde dat een passagiersvliegtuig dat in 1996 voor de kust van New York in zee stortte, was geraakt door een raket van de Amerikaanse marine. Hij werd door zijn collega’s verketterd. Zij repareerden het paradigma en stelden hun culturele autoriteit veilig door zowel Salinger als het Internet in de ban te doen als onprofessioneel, goedgelovig en onbetrouwbaar (Ruggiero & Winch 2004).

Er is veel veranderd sinds 1996, maar bij iedere nieuwe ontwikkeling keert de oude retoriek terug, of het nu gaat over blogs (Haas 2005), online burgerjournalisten (Robinson 2009), wiki’s of Twitter. Een van de topen in deze grensretoriek is dat op Internet ‘fictie en werkelijkheid’ niet te onderscheiden zijn, en dat op het net ogenschijnlijk nieuws in werkelijkheid een broodje aap, *urban legend* of gerucht is.

‘Nergens zo veel goedgelovigen als op Internet, nergens zo veel nepverhalen als op het web’, aldus *Het Parool* op 8 april 2000. Na de aanslagen van 11 september 2001 wezen journalisten beschuldigend naar het Internet als bron van misinformatie: ‘De surfende politieman en de vuurvaste bijbel zijn twee voorbeelden van de hardnekkige verzinsels die sinds de terreurdaden in de Verenigde Staten de ronde doen. Ze danken hun leven vooral aan Internet; met nieuwsgroepen en e-mail als moderne equivalenten van het lopende vuurtje, dat ongezien en ongecontroleerd zijn weg gaat.’ (*de Volkskrant*, 5 okt. 2001).³⁰ ‘Je zou verwachten dat moderne wetenschap en techniek tot een rationeler wereldbeeld zouden leiden,’ somberde Elsbeth Etty in *NRC Handelsblad*, ‘maar het tegendeel lijkt het geval: via het Internet verspreiden de roddel en de griezelsprookjes zich met de snelheid van het licht’ (12 sep. 2006). Haar collega Bernard Hulsman (2005) zag Internet als oorzaak van sociale spanningen: ‘Informatie, begrip, en zelfs: wereldvrede. Internet-deskundigen hadden destijds hoge verwachtingen van het nieuwe medium. Het ging anders. Fictie en werkelijkheid vervagen op het web. Door complottheorieën en onjuiste verhalen begrijpen andersdenkenden niet

30 ‘De surfende politieman en de vuurvaste bijbel’: na de aanslagen van 11 september 2001 ging het verhaal dat een man de instorting van het WTC had overleefd door surfend op het puin de begane grond te bereiken; de vuurvaste bijbel verwijst naar de bijbel die ongeschonden zou zijn gebleven bij de aanslag op het Pentagon (Burger 2006:84-87).

meer, maar minder van elkaar.' Internet is een bron van informatievervuiling, aldus Hulsman: het kent geen hiërarchie en geen filters.

Al deze bezwaren staan expliciet of impliciet in contrast met het ideaalbeeld van de traditionele journalistiek, die een duidelijke scheiding kent tussen nieuwsproducenten en nieuwsconsumenten, prat gaat op haar aanbod van betrouwbare, gefilterde informatie, en onderscheid maken tussen feit en fictie tot haar *core business* rekent. Is Internet echt 'het Wilde Westen van de informatie' (*De Gelderlander*, 18 mrt. 2000)? De volgende bladzijden beschrijven betrouwbaarheid door de ogen van deelnemers aan online discussies.

2.2.2 Ethotechnieken in online discussies over uitzonderlijke verhalen

De meeste pogingen om een online discussie te openen, zijn zaadjes die op de rotsen vallen. Uit een studie van meer dan 40.000 berichten in 99 nieuwsgroepen op Usenet bleek dat 43 procent van de *topic starters* nooit antwoord kreeg; vergelijkbare percentages werden gevonden in andere onderzoeken. De kans om reacties te ontvangen steeg als topic starters iets schreven ter introductie van zichzelf en als ze een expliciet verzoek richtten tot de andere deelnemers.³¹ Dit bevorderde op zijn beurt weer de samenhang binnen de groep: deelnemers die een reactie ontvingen, neigden er vaker toe om opnieuw te posten in de groep, met name als zij nieuwkomers waren (Burke et al. 2007).³²

Door zichzelf voor te stellen, tonen forumdeelnemers hun welwillendheid. Dit is een voorbeeld van een ethotechniek.³³ Welke retorische technieken kunnen forumdeelnemers nog meer gebruiken om hun ethos te versterken? Hoewel ethotechnieken in online discussies weinig onderzocht zijn, kon op basis van de literatuur de volgende lijst worden opgesteld (zie voor een uitgebreidere verantwoording Burger & Anemaet 2011):

-
- 31 Burke et al. (2007) analyseerden een beperkt aantal technieken, maar deden dat op een stevige empirische en experimentele basis. De correlatie tussen de technieken en het aantal antwoorden werd vastgesteld aan de hand van automatische inhoudsanalyse van een steekproef bestaande uit 40.931 Usenet-berichten. De mate waarin de respons het *gevolg* was van de technieken werd onderzocht door in een aantal berichten de aanwezigheid van introducties en verzoeken te variëren en ze nogmaals te posten. 'Group introductions' (zoals 'I've been lurking here a while') verdubbelden het aantal antwoorden. 'Topic introductions' (zoals 'I was diagnosed with Epilepsy', in alt.support.epilepsy) sorteerden echter geen significant effect. Verzoeken vergrooten de kans op antwoord, maar niet zo sterk als de 'group introductions'.
 - 32 Hoewel Burke et al. (2007) deze introducties en verzoeken labelen als *retorische* strategieën, maken ze geen gebruik van het begrippenapparaat van de klassieke retorica. Dit is kenmerkend voor de studie van online retorica: hoewel het onderwerp enige wetenschappelijke aandacht heeft gekregen (Brummett 2011; Enos & Borrowman 2001; Warnick 2007), zijn retorici op dit gebied schaars.
 - 33 Het verband tussen een verzoek doen en iemands ethos is minder direct; verzoeken zijn daarom niet opgenomen in de lijst van ethotechnieken.

Deskundigheid

- Aangeven dat je wat je zegt, getest hebt.
- Een autoriteit aanhalen.
- Anticiperen op de tegenargumenten en vragen van de tegenstander die op jou als persoon of als bron betrekking hebben.
- Eigen deskundigheid benadrukken, door te verwijzen naar kennis, ervaring en opleiding.
- De afstand tot de bron van het verhaal variëren (uit de eerste, tweede of derde hand).

Eerlijkheid

- Zaken vermelden die in je nadeel lijken.
- Verwijzen naar de eigen eerlijkheid.

Welwillendheid

- De gemeenschappelijkheid benadrukken door eigenschappen van spreker of onderwerp te beklemtonen.
- Het publiek complimenteren en bedanken.
- Een gezamenlijke tegenstander zwart maken.

De retorische techniek die als meest succesvol naar voren kwam uit het onderzoek van Burke et al. (2007), was de volgende. Wie voor het eerst een topic opent in een bepaalde nieuwsgroep of op een forum, kan vertellen dat hij tot dan toe alleen heeft meegelezen, maar nooit gepost; dat hij, in de groepstaal van nieuwsgroep- en forumgebruikers, tot nu toe een *lurker* is geweest. Door zichzelf op deze manier voor te stellen, komt hij eerlijk over: hij bekent iets dat potentieel schadelijk is voor zijn ethos (tot nu toe heb ik alleen van deze groep geprofiteerd zonder zelf bijdragen te leveren), maar wordt daarvoor beloond met een antwoord.

Oring gebruikt in zijn behandeling van de retorica van sagenvertellers een voorbeeld van dezelfde techniek: een arts die vertelt dat hij een paranormale ervaring van een patiënt gelooft en dit ook toegeeft aan zijn collega's, stelt zich bloot aan het risico dat zijn publiek hem onprofessioneel en zelfs belachelijk vindt. Juist doordat hij dit risico neemt, komt zijn verhaal geloofwaardiger over (2008:133).

Variëren van de afstand tot de bron van het verhaal (distancing, footing)

De mate van nabijheid tot het gebeurde die de verteller claimt, is een belangrijk middel om het eigen ethos te verstevigen. Men kan zichzelf presenteren als ooggetuige of zelfs hoofdpersoon, dan wel claimen het relaas uit de tweede hand te vertellen, of uit de derde hand. Potter noemt de relatie tussen spreker en bron *footing*, een term die hij

ontleent aan Goffman: ‘the range of relationships that speakers and writers have to the descriptions they report’ (Potter 1996:122). Oring spreekt van *distancing*.

Moderne sagen (*urban legends*) zijn meermalen gekarakteriseerd als ‘friend-of-a-friend stories’ of ‘FOAF tales’ (Dale 1978), in de veronderstelling dat zo’n indirecte bron typerend zou zijn voor het genre.³⁴ Hoe vaak die verwijzing naar een foaf daadwerkelijk voorkomt, is nooit kwantitatief onderzocht; dat hij frequent voorkomt, maken de vele voorbeelden in sagenverzamelingen wel aannemelijk.

De retorische voordelen van deze formule zijn ook anderen dan sagenonderzoekers opgevallen. De discursieve psycholoog Potter merkt op dat ‘vriend’ en ‘vriend van een vriend’ epistemische termen zijn: ‘vriend’ staat garant voor feitelijkheid – ‘ik hoorde van een vriend dat...’, klinkt geloofwaardiger dan ‘ik hoorde van iemand dat...’. De ‘vriend van een vriend’-formule profiteert aan de ene kant van de epistemische autoriteit van verwijzingen naar vrienden, maar vermijdt anderzijds de claim van een hechte relatie met iemand die iets uitzonderlijks heeft beleefd, waarvan de feitelijkheid ter discussie staat.³⁵ Potter:

The ‘friend of a friend’ construction, then, provides some category entitlement but, at the same time, means the teller is not accountable for gaps, questions and issues with respect to the story: it was just what they heard. What it provides is a trade-off between factuality and deniability. (1996:135)

Oring gebruikt de term *distancing* (2008:133-135) om de verhouding te beschrijven tussen de verteller en de bron van het verhaal. In navolging van Georgina Smith (1981:169) onderscheidt hij drie graden van nabijheid:

- 1) ‘Incorporated’, dat wil zeggen verhalen uit de eerste hand; *personal experience stories*;
- 2) ‘Semi-incorporated’, dat wil zeggen uit de tweede hand: belevenissen die worden toegeschreven aan een kennis, een met name genoemde vriend of een plaatselijke bekendheid.
- 3) ‘Detached’, dat wil zeggen uit de derde hand, zonder vermelding van een bron of identificatie van de hoofdpersonen.

Hoe minder ambigu de bron, en hoe kleiner de afstand tussen bron en verteller, hoe geloofwaardiger het verhaal. De variatie in afstand tot de bron sorteert niet alleen retorisch effect, het is ook tot op zekere hoogte een retorische *keuze*: vertellers kunnen ervoor kiezen om een bron niet te noemen als dat in hun voordeel is. Ook kunnen ze,

34 De nieuwsbrief van ISCLR, de International Society for Contemporary Legend Research, draagt de titel *Foaf-tale News*.

35 Vgl. ook Oring 2008:135.

zoals in het vorige hoofdstuk al bleek (p. 27-28) een verhaal de ene keer vertellen in de eerste persoon, als *personal experience story*, en de andere keer in de derde persoon, of vice versa (Correll 2008; Dégh & Vazsonyi 1974:228; Slotkin 1988).

Wie vertelt dat hem of haar iets uitzonderlijks is overkomen, gebruikt deze technieken. Vertellers gedragen zich alsof ze voor de rechtbank getuigen: ze zijn zich ervan bewust dat hun karakter en hun waarnemingen beoordeeld worden en spreken daarom expliciet en impliciet niet alleen over het gebeurde, maar ook over de bewijskracht van hun verhaal (Bennett 1999:124-137; Goldstein et al. 2007:70-78).

2.3 Logos: een beroep op redelijkheid

Behalve op onze eigen betrouwbaarheid (*ethos*) beroepen we ons als we anderen willen overtuigen op de redelijkheid van onze argumenten. We gebruiken dan het overtuigingsmiddel dat Aristoteles *logos* noemt, niet te verwarren met (formeel) logica. Het vervolg van dit hoofdstuk inventariseert de vaste argumenten in discussies over de waarheid van misdaadverhalen.

2.3.1 Traditionele rechtvaardigingen voor geloof en ongeloof

Aan het begin van dit hoofdstuk heb ik sagen, geruchten, nieuws en wetenschap beschreven als vormen van kennis. Dit zal een aantal lezers verwonderd en misschien zelfs geïrriteerd hebben: gaat het bij sagen en geruchten niet meer om *geloof* dan om kennis? Vanuit constructionistisch perspectief heeft dit onderscheid echter alleen betekenis binnen de onderzochte groep: '[...] *knowledge* is what particular people call the beliefs that they consider to be most justified and true.' (Hufford 1995:19)

Deze benadering is nog geen gemeengoed in de literatuur over sagen. Er is in de folkloristiek echter wel een ontwikkeling zichtbaar die in deze richting voert: een groeiend besef dat folklore iets is van *iedereen*, inclusief de hoogopgeleide, westerse onderzoeker en zijn sociale omgeving, en een daarmee parallel groeiende onwil om de overtuigingen van anderen te karakteriseren als onjuist, irrationeel of achterlijk (Bennett 1987b:1-17; Goldstein et al. 2007:9-16, 66-78; Mullen 2000).

Een van de concrete gevolgen voor het onderzoek naar sagen is dat dit zich niet langer uitsluitend richt op degenen die een bepaald verhaal geloven, maar ook op de debunkers, de spotters en de sceptici. Hun argumenten staan evenzeer in een traditie als argumenten die pleiten vóór de geloofwaardigheid van een sage: zoals er 'traditions of belief' bestaan, zijn er ook 'traditions of disbelief' (Bennett 1987b:82-83, 91-104, 1999; Hufford 1982, 1995; McNeill 2006). Ongeloof in bovennatuurlijke wezens en gebeurtenissen wordt van oudsher gerechtvaardigd met argumenten als: het stoelt niet op ervaring; het berust op hallucinaties, bijvoorbeeld door alcohol, drugs of zware

stress; het zijn onjuiste interpretaties van natuurlijke verschijnselen; het berust op een gebrekkig begrip van kansrekening (Hufford 1982; vgl. Hess 1993; Northcote 2007).

In navolging van Hufford zijn sinds de jaren tachtig een aantal studies van sagen en personal experience stories verschenen die geloof en ongeloof symmetrisch behandelen. Een beperking van deze studies is hun eenzijdige aandacht voor het boven- en buitenaardse: nachtelijke bezoeken door bovennatuurlijke entiteiten, geestverschijningen en spookhuizen, verschijningen van overleden familieleden, ontvoeringen door ufo's en ontmoetingen met Ierse *fairy's*.³⁶ Uitzonderingen zijn de studies van White (2005), over Afrikaanse geruchten over brandweerlieden en anderen die Afrikanen in opdracht van blanken zouden beroven van hun bloed, en van Bennett over mensen die last hadden van een slang in hun ingewanden (Bennett 1997, 2005:3-59).

Die eenzijdige aandacht valt te verklaren uit de mate van onaanvaardbaarheid: claims over ontmoetingen met geesten of buitenaardsen roepen bij aanhangers van een strikt seculier, wetenschappelijk wereldbeeld meer weerstand op dan claims die zich niet verwijderen van het ondermaanse, zoals die over snuff-films of gestolen organen. Toch loont het de moeite ook in discussies over misdaadsagen tradities van geloof en ongeloof te analyseren. De Amerikaanse criminologe Pamela Donovan maakte er een begin mee.

2.3.2 Logos en misdaadsagen: Donovans typologie van geloof en ongeloof

Donovan (2002, 2004, 2007) bestudeerde de manier waarop gebruikers van Usenet eind jaren negentig discussieerden over drie kwesties die herhaaldelijk zijn gebrandmerkt als *urban legend*: snuff-films (extreem gewelddadige porno met opnamen van echte moorden), orgaanroof en ontvoeringen van vrouwen en kinderen uit winkelcentra en pretparken. Haar analyse van dit materiaal (aangevuld met interviews met discussiedeelnemers) concentreert zich op stijlen van geloof en ongeloof en op de functie die deze verhalen hebben voor degenen die erin geloven.³⁷ Vanuit retorisch perspectief betreft haar analyse vooral de *logos*, de argumenten voor en tegen de waarheid van de besproken verhalen.

Scherper dan haar voorgangers richt Donovan de blik op de rol van debunkers. Zij laat zien dat vorm, inhoud en verspreiding van misdaadsagen worden beïnvloed door het debat tussen believers en debunkers. Origineel is ook dat zij onder de believers een kleine groep van fervente gelovigen onderscheidt van een veel grotere en

36 Zie over nachtelijke bezoeken door bovennatuurlijke entiteiten ('the old hag') Hufford (1982); over geestverschijningen en spookhuizen Hufford (1995) en Goldstein e.a. (2007); over verschijningen van overleden familieleden het werk van Gillian Bennett (Bennett 1987b, 1999; Bennett & Bennett 2000); over ontvoeringen door ufo's Bullard (1989, 2010) en Dewan (2006); en over ontmoetingen met Ierse *fairy's* Correll (2005).

37 NB: de volgende samenvatting is gebaseerd op Donovan (2002, 2004, 2007), waarbij ik niet telkens paginaverwijzingen geef, maar wel de samenvatting scheid van mijn commentaar.

invloedrijkere groep van niet-fervente believers. Donovan ziet in haar internetmateriaal drie verschillende vormen van (on)geloof, die geen continuüm vormen: het is in het materiaal duidelijk wie in welke categorie hoort.

1. *Voorwaardelijk of instrumenteel geloof (conditional of instrumental belief)*: de meest voorkomende vorm van geloof. Het geloof van mensen die deze verhalen bruikbaar vinden als waarheden in de context van sociale interactie, geheel los van de vraag of ze wel gebaseerd zijn op conventionele vormen van bewijs.
2. *Fervent geloof (fervent belief)*: dit is het geloof van onder meer de ‘moral entrepreneurs.’ Anders dan de vorige groep zoeken zij empirische bevestiging en beschuldigen ongelovigen van medeplichtigheid en verzwijgen. Fervente *believers* zullen nooit zeggen dat bewijs er niet toe doet of dat we niet kunnen weten wat de waarheid is. Deze vorm van geloof is volgens Donovan als het om misdaadsagen gaat vrij zeldzaam: er zijn wel *moral entrepreneurs* die het verhaal over snuff-films verbreiden, maar geen die de verhalen over orgaanroof of kinderontvoeringen uit warenhuizen en pretparken ondersteunen.
3. *Debunking*: uitgesproken ongelooft. Komt vaker voor dan fervent geloof. Het is ook georganiseerd: in de jaren negentig in de nieuwsgroep alt.folklore.urban, nu vooral rond de website www.snopes.com, een encyclopedisch overzicht van *urban legends*, en rond sceptische organisaties als CSICOP. (In Nederland valt te denken aan www.broodjeaap.nl en de Stichting Skepsis.) Auteurs van boeken over moderne sagen treden ook op als mediagenieke debunkers. Ook debunkers kunnen de rol van moral entrepreneurs spelen.

Standaardversie

Deze drie groepen discussiëren volgens Donovan niet over dezelfde versie van het betwiste verhaal: fervente gelovigen en debunkers twisten vooral over de waarheid van de standaardversie, voorwaardelijke gelovigen beroepen zich ook op afgeleide versies. De standaardversie (*cognate version*) is de modale versie van een verhaal. Deze aan de folkloristiek ontleende term duidt het ‘kernverhaal’ aan, dat gelijk blijft in verschillende tijden en in sommige gevallen in verschillende culturen (Donovan 2007:80).³⁸ Bij snuff-films is de *standaardversie* de claim dat filmmakers tijdens opnamen van een

38 Donovan tekent zelf al aan dat er onder folkloristen onenigheid bestaat over de relatie tussen de *cognate version* en andere versies, waarbij ze verwijst naar Dundes (1989:64, 71) (Donovan 2002:193). Zie verder over versies van afzonderlijke sagen bijv. Bennett (1984) en Ellis (1994), en de radicale deconstructie van het idee van ‘narrative’ in het proefschrift van Lassen (1998). ‘Cognate version’ is overigens zelfs voor folkloristen een obscure term; het van origine Duitse ‘Normalform’ lijkt gebruikelijker (Georges & Jones 1995:128-132; Köhler-Zülch 2002; Virtanen 1997:445).

gewelddadige pornofilm daadwerkelijk een of meer vrouwen hebben vermoord, met het doel deze film te verkopen aan liefhebbers van extreem gewelddadige porno. Bij uitbreiding kan de definitie van snuff ook omvatten: ‘gewone’ gewelddadige porno; opnamen die moordenaars hebben gemaakt van hun moorden zonder het doel deze te verkopen; in de gewone handel verkrijgbare films die opnames bevatten van echte sterfgevallen, zoals de reeks *Faces of Death*; en realistische uitbeeldingen van moorden, ofwel ‘fake snuff’ (Donovan 2004:28). Voor debunkers wijst het bestaan van verschillende versies erop dat het verhaal een sage is, en dus niet waar. Voor de modale believer werkt het juist andersom: het bestaan van verschillende versies versterkt de kracht van de standaardversie (Donovan 2002:193).

Retorische strategieën

De *voorwaardelijke* of *instrumentele believers*, die de grootste groep vormen, gebruiken verschillende retorische zetten (de genoemde voorbeelden zijn ontleend aan het werk van Donovan):

1. *Uitbreiding van de definitie* (*‘expansive definition’*): als adequaat bewijs ontbreekt voor de waarheid van een verhaal, kunnen vergelijkbare zaken en gebeurtenissen die beter gedocumenteerd zijn, worden aangedragen als voorbeelden. In de discussies over snuff-films gaat het vaak over de vraag of de opnamen gemaakt worden voor commerciële doeleinden of slechts voor het plezier van de moordenaar(s).
2. *Inferentieel geloof*: hierbij worden bekende, onomstreden voorbeelden van misdaad en wreedheid aangevoerd als bewijs dat het verhaal plausibel is. De redenering is: er zijn vreselijk wrede mensen, daar kennen we voorbeelden van die door niemand betwijfeld worden – dus dit verhaal kan heel goed ook waar zijn. Omdat er een overvloed bestaat aan gewelddadige pornografie, moeten er ook wel snuff-films bestaan (ook al heeft niemand ze nog gevonden).
Een Nederlands voorbeeld: op het forum van het meidenblad *Yes* wordt gediscussieerd over broodjeapverhalen. ‘Marjoleinnn’ knipt en plakt van de website broodjeap.nl het verhaal van de ‘behaarde lifter’: een oud vrouwtje vraagt een lift aan een meisje. Onderweg ziet de automobiliste dat de liftster harige handen heeft. Met een list weet ze haar passagier uit de auto te praten en neemt de vlucht. In de tas die de liftster achterlaat, zitten slagersmessen. Niet waar, aldus de bron van Marjoleinnn. Maar ‘Madmaddie’ antwoordt:

‘Dat wil ik best geloven dat het niet waar is. Maar het zou wel waar kunnen zijn zoiets, er lopen genoeg gekken rond. Ik ga een oud vrouwtjes dus echt geen lift

geven, of een boomstronk van de weg halen... DAT mensen zulk soort verhalen kunnen bedenken, kan ook betekenen dat mensen ze kunnen uitvoeren...³⁹

3. *Symbolisch geloof*: ingezet wanneer de waarheid van een verhaal bewust werd verdedigd op basis van een 'hogere waarheid'. Het verhaal is consistent met de manier waarop de wereld in elkaar zit volgens de *believer*. Het verschil met de voorgaande techniek is dat bij inferentieel geloof de feitelijke waarheid van het verhaal wordt verdedigd; bij symbolisch geloof wordt het belang van de feitelijke waarheid verkleind. Uit een interview met nieuwsgroepdeelnemer Louise: 'My argument is that the fact that there is a MARKET for fake snuff films is, in itself, disturbing, whether or not real snuff films exist. In other words, whether or not they exist is not as important to me as that there is a market' (Donovan 2004:49).

Een ondersoort van symbolisch geloof is wat Donovan *curatief geloof* noemt. Mensen die het verhaal verbreiden, deden hier vaak een beroep op als ze hun waarschuwingen zagen als positieve sociale daden: de waarschuwing is zinnig, ook als de aanleiding onwaar mocht zijn. Als iemand in een discussie een verhaal aanvecht over ontvoeringen van vrouwen in winkelcentra, reageert ene Val met: 'As for what I posted, I thought that some might find this information valuable. Why would you have a problem with reminding women that there are predators out there, and that some of them can be very creative, is something that makes no sense to me' (Donovan 2004:100).

Uitingen van symbolisch en curatief geloof worden vaak opgeroepen door sceptische aanvallen op de feitelijke waarheid van een verhaal. Deze vorm van geloof is daar immuun voor, aldus Donovan: de weerstand tegen debunking is niet zozeer cognitief als wel affectief of expressief (Donovan 2007:77).

4. *Beschermende onzekerheid ('protective uncertainty')*: hierbij staat 'ik weet het niet' gelijk aan 'je kunt het niet weten' en dus 'je weet maar nooit'. Deze formulering schept ruimte voor de mogelijkheid dat een sage waar is. De voorwaardelijke *believer* geeft er vaak de voorkeur aan niet met zekerheid de waarheid of omvang van het probleem te kennen. Dit is onderdeel van het geloof, geen tegenwicht (2007:77). De *believers* schermen, bewust of onbewust, een gebied af dat ze ontoegankelijk verklaren voor pogingen tot verificatie, en dus voor sceptici. Hierdoor houden ze actief de ambiguïteit van het verhaal in stand. Donovan: 'For Brett, the snuff film is "so illegal, that you would have a very difficult time finding a copy." The key distinction here is not Brett's distance from a copy, but ours that he imputes to the situation' (2004:140).

39 www.yes.nl/yescafe/forums/3/391913/ShowThread.aspx, geraadpleegd 3 sep. 2010.

5. *Beroep op insiderskennis*: je weet dat iets waar is, omdat je toegang hebt tot kennis die voor anderen niet of minder bereikbaar is. Zo wordt in de kettingmail over orgaanroof waarbij het slachtoffer wakker wordt in een badkuip vol ijs en een briefje ziet: ‘Als je wilt blijven leven, bel dan 911’, verwezen naar een echtgenoot die bij de brandweer is en die beroepshalve op de hoogte is van deze bende (Donovan 2004:143).

Donovan besteedt de meeste aandacht aan de retorica van de believers, omdat die volgens haar over een uitgebreider retorisch repertoire beschikken dan de sceptici. De laatsten zijn in het voordeel in discussies over de epistemologie van de standaardversie, maar staan met lege handen als believers de strijd verplaatsen naar de sociale, morele en psychologische betekenissen van de verhalen. Veel meer dan dat misdaadsagen doorgeven blijkt geeft van goedgelovigheid en dat de verhalen tot doel hebben ons angst aan te jagen, hebben ze er niet over te zeggen (Donovan 2004:60).

Aanvullingen

Hoewel het werk van Donovan de retorica van misdaadsagen voor een belangrijk deel in kaart brengt, bevat het een aantal witte plekken.

Om te beginnen baseert Donovan haar typologie op de resultaten van een kwalitatieve inhoudsanalyse van online discussies, aangevuld met interviews met discussiedeelnemers. Een kwantitatieve inhoudsanalyse kan de typologie van geloof en ongeloof steviger funderen.

De casussen die Donovan koos, vertonen beperkingen. De online discussies die zij analyseerde, stammen voor een groot, maar ongespecificeerd deel uit alt.folklore.urban, een nieuwsgroep die bevolkt wordt door debunkers van urban legends (Donovan 2002:191, 2004:6). De drie casussen (snuff-films, orgaanroof, kinderontvoeringen uit warenhuizen en pretparken) betreffen verhalen die vrijwel uitsluitend in de derde persoon worden verteld, reeds lang gelabeld zijn als urban legend en weinig of geen steun vinden in de nieuwsmedia en bij andere instituties: het zijn grotendeels vernaculaire sagen.

Donovans analyse van retorische zetten concentreert zich op logos-aspecten, met name de argumentatie van de ‘voorwaardelijke believers’. Over de andere partijen valt meer te zeggen: debunkers beroepen zich bijvoorbeeld vaak op autoriteiten (nieuwsmedia, medische en andere). De literatuur over ‘traditions of disbelief’ inventariseert standaardargumenten van sceptici tegen geloof in het bovennatuurlijke, die ook van toepassing kunnen zijn op discussies over misdaadsagen.

Verder bevatten Donovans casussen geen discussianten die claimen te spreken op basis van persoonlijke ervaring met een van de genoemde delicten. Er bestaan echter misdaadsagen die wel met regelmaat in de eerste persoon worden verteld. Ook hier kan de literatuur over tradities van geloof en ongeloof, die vaak betrekking heeft op *personal experience stories*, aanknopingspunten bieden. Ook blijft door de concentratie

op het overtuigingsmiddel *logos* het gebruik dat de verschillende partijen van ethos-technieken maken onderbelicht.

Ten slotte behoeft het onderzoek van Donovan aanvulling met materiaal uit andere media dan internetdiscussies. Zijn de vormen van (on)geloof die Donovan onderscheidt bij deelnemers aan internetdiscussies ook te vinden bij journalisten? Hoe verantwoorden deze hun oordeel over de geloofwaardigheid van misdaadsagen? Wat Donovan hierover beweert, miskent de aard en de rol van de nieuwsmedia. In de eerste plaats claimt ze dat nieuwsmedia sagen vrijwel uitsluitend debunkten; wanneer ze er geloof aan hechten, gebeurt dat in marginale berichten als columns (2004:8, 101, 204). Dit is een artefact van haar steekproef: die bestaat uit drie sagen die ze juist gekozen heeft omdat ze keer op keer zijn gedebunkt.

Ten tweede miskent ze de rol van nieuwsmedia bij de verspreiding van sagen. Nieuwsmedia berichten volgens Donovan vrijwel uitsluitend sceptisch over sagen, en dragen daarom nauwelijks bij aan hun verspreiding. Misdaadsagen zijn volgens haar een grotendeels informeel fenomeen; ze verspreiden zich voornamelijk via alledaagse gesprekken en e-mail (2004:9).

Dit is een misvatting: zoals individuele sceptici in nieuwsgroepen een onmisbare rol spelen bij de verspreiding van sagen, dragen ook de nieuwsmedia het hunne bij: hun ontkenningen maken het verhaal in wijde kring bekend en geven aanleiding tot nieuwe (online) discussies (Burger 2005).

Uiteindelijk berust Donovans diagnose van de rol van nieuwsmedia op de essentialistische definitie van sagen in het vorige hoofdstuk tekort bleek te schieten: sagen zijn volgens haar apocriefe verhalen die grotendeels onwaar zijn in empirische zin, door gebrek aan documentatie, bewijs en ooggetuigenverklaringen (Donovan 2002:190). Zij maakt hiermee de definitie van de debunkers tot de hare.

Op basis van deze overwegingen zijn twee casussen gekozen om de retorica van misdaadsagen te onderzoeken: de Smileybende en verkrachtingsdrugs. Die keuze wordt nader verantwoord in hoofdstuk 4.

2.4 Besluit: Van de waarheid naar de waarde van het verhaal

In het vorige hoofdstuk bleken objectivistische definities van sagen te kort te schieten als bruikbare omschrijving van de ‘monsterlijke’ verhalen in het nieuws en op webforums die het onderwerp vormen van deze studie. In dit hoofdstuk zijn nieuws en sagen beide gekarakteriseerd als retorische constructies en kregen ze een plaats tussen andere vormen van kennis. Vervolgens is een groot deel van het gereedschap verzameld waarmee in het empirische deel van dit onderzoek het materiaal geanalyseerd wordt. Deze stammen grotendeels uit de klassieke retorica. De voornaamste zijn de drie elementaire overtuigingsmiddelen van Aristoteles: een beroep op de rede (*logos*), op het imago van de redenaar (*ethos*), en op de emoties (*pathos*).

Binnen dit kader kregen ook modernere concepten uit de kennisociologie (grenswerk, paradigmaherstel), de sociale psychologie (bronbetrouwbaarheid) en de discursieve psychologie (*footing*) een plaats. Eerder onderzoek van de criminologe Donovan leverde ten slotte een raamwerk om argumentatieve stijlen van geloof en ongelooft te typeren.

De gereedschapskist is nog niet helemaal gevuld. In dit hoofdstuk stond de retorica van de waarheid centraal, dat wil zeggen de middelen die redenaars (in dit geval: journalisten en forumdeelnemers) gebruiken om te betogen dat een verhaal waar of onwaar is. Logos en ethos zijn hierbij de voornaamste overtuigingsmiddelen.

Het volgende hoofdstuk is gewijd aan de retorica van de waarde: welke middelen gebruiken journalisten en forumdeelnemers om te betogen wat de moraal is van deze verhalen? Hierbij ligt de nadruk op *pathos*, het beroep op de emoties van het publiek. De verhalen uit dit onderzoek worden gebruikt om het publiek te overtuigen van een bepaalde zaak door emoties op te roepen van verontwaardiging, medeleven en angst.

Hoofdstuk 3

De waarde van het verhaal: misdaadsagen als pathosmiddel

3.1 Inleiding: Overtuigen met afgesneden vingers

In de vroege ochtend van 18 april 1906 kwamen bij de New York Sun over de telegraaf de eerste berichten binnen over de grote aardbeving van San Francisco, die twee à drieduizend levens eiste. De ervaren redacteur Boss Clarke stond die nacht aan het roer en hij waarschuwde zijn mensen: ‘Neem geen ongeverifieerde geruchten op. Je kunt wachten op het verhaal dat plundersaars vingers van vrouwen afsnijden om de ringen te roven. Dat is een canard die ik al jaren op de prikpen steek.’ De prikpen was de plaats waar afgekeurde kopij belandde. Nauwelijks een uur later kwam Clarke weer de redactie op, wapperend met een strook telegraafkopij. ‘Als ik het niet dacht!’ En met een theatraal gebaar stak hij het bericht over de afgesneden vingers op de prikpen (Eason 1988:217-218).

Hoe Clarke, zonder ze te checken, zo zeker wist dat de verhalen over afgesneden vingers niet waar waren, vermeldt het verhaal niet. Zeker is wel dat het gegeven over de bruto geroofde ringen inderdaad veelvuldig voorkomt in verslagen van rampen, vooral in de laatste helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw (Fischer 1998:38, 43) en dat het daar retorisch werk doet als de overtreffende trap van plunderen: het is een extreem voorbeeld van het misdadige gedrag dat gestigmatiseerde groepen – etnische en sociale Anderen – in deze omstandigheden tentoon zouden spreiden (Salkowe, Tobin & Bird 2006; zie verder het kader op pp. 68-71).

Het is dit exemplarische gebruik van verhalen over misdaad dat centraal staat in dit hoofdstuk over de retorica van de waarde: welke moraal geven de vertellers aan hun

‘monsterlijke’ verhalen? We verleggen de blik van de retorica van de waarheid (is dit verhaal waar of is het een broodje aap of gerucht?) naar een van de manieren waarop deze verhalen worden aangewend: als extreme voorbeelden om een publiek te overtuigen van de ernst van een misdaadprobleem. Ook bij een betoog over de waarde van een verhaal kan een journalist of forumdeelnemer gebruik maken van de overtuigingsmiddelen *ethos* en *logos*. Ik concentreer me hier echter op het derde middel in de trits van Aristoteles: *pathos*, een appel op de emoties van het publiek (§ 3.2). Later (in § 3.4.2) komt, in mindere mate, ook *logos* aan de orde.

Terugkerende verhalen en verhaalelementen, zoals dat van de afgesneden ringvingers, zijn in folkloristische termen te karakteriseren als *verhaaltypen* en *–motieven* (§ 3.3.1). In termen van hun retorische functie zijn dit *topen*, vaste inhoudelijke elementen met een overtuigend doel. De belangrijkste *topen* in deze studie van verhalen over misdaad zijn die van het ideale slachtoffer en de ideale dader (§ 3.3.2).

Verhalen vertellen is een universele menselijke behoefte, maar niet alle vertellers zijn gelijk. De stem van de ene verteller klinkt luider dan die van de andere. De vertellers die de zwaarste stem hebben in de nieuwsmedia en op andere ‘vertelvelden’ waar wordt gesproken over aard en ernst van sociale problemen, bepalen wat misdaad is, wie de daders zijn en wie de slachtoffers. In de standpunten die zij verdedigen – in sociologische termen: in de claims die zij maken – werken de extreme gebeurtenissen en worstcasescenario’s uit ‘monsterlijke verhalen’ als typerende voorbeelden. Wie deze claimmakers zijn en op welke ‘vertelvelden’ zij hun verhalen vertellen, staat centraal in paragraaf 3.4, die de sociologie van sociale problemen verbindt met de studie van sagen.

De twee vertelvelden waar het in dit boek om gaat, misdaadnieuws en webforums, worden in paragraaf 3.5.1 gekarakteriseerd als behorend tot de epideiktische of ceremoniële retorica: betogen die een zekere moraal willen aanbevelen of versterken. De manier waarop dit door middel van exemplarische verhalen gebeurt in misdaadnieuws en in online discussies, wordt behandeld in paragraaf 3.5.4 en 3.5.5. Het besluit (§ 3.6) slaat de brug naar het empirische deel van dit onderzoek.

‘Hyena’s der puinhoopen’

Plunderaars die vingers afsnijden om ringen te roven zijn vaste verschijningen in verslagen van natuur- en scheepsrampen. De barbaarsheid van de daad bevestigt de onmenselijkheid van de daders, die door sociale achtergrond, huidskleur of beide verschillen van de vertellers en hun publiek.⁴⁰ Maar dat is niet de enige context waarin we

40 Dergelijke berichten in de nieuwsmedia contrasteren met sociaal-psychologisch onderzoek naar gedrag bij rampen: daarin wordt juist gewezen op *prosociaal* gedrag. Verhalen als die over afgesneden vingers zijn een voorbeeld van ‘*extremely exaggerated reporting*’ en bevestigen de

het verhaalelement van de afgesneden ringvingers aantreffen: het doet zijn werk ook in verhalen over oorlog en straatroof. In retorische zin wordt dit verhaalmotief aangewend als wreedheidstoop.

Na de orkaan die in 1900 het Texaanse Galveston met de grond gelijk maakte, schreef de *New York Times* over plundersaars:

The ghouls were holding an orgie over the dead. The majority of these men were negroes, but there were also whites who took part in the desecration. [...] A party of ten negroes were returning from a looting expedition. They had stripped corpses of all valuables, and the pockets of some of the looters were fairly bulging out with fingers of the dead, which had been cut off because they were so swollen that the rings could not be removed. Incensed at this desecration and mutilation of the dead, the troops shot the looters down. (Ghouls shot on sight, 13 sep. 1900)

Toen de veerboot Berlin in 1907 verging bij Hoek van Holland, citeerde de *Leeuwarder Courant* een ooggetuige die vertelde hoe strandjutters ringen van de gezwollen vingers van de lijken rukten. De daders waren landgenoten, maar gedroegen zich als wilden: ‘Het leek mij een oogenblik, of ik op de kust van Nieuw-Guinea was, in plaats van Holland’ (25 feb. 1907).

Na de verwoestende aardbeving bij Messina op 28 december 1908 berichtte de *Leeuwarder Courant*:

De roovers beginnen weer met hun werk. Zij hebben zich militaire uniformen weten te verschaffen en plunderen in deze vermomming de lijken. Bij een der dieven vond men tachtig horloges en ringen en afgesneden vingers met ringen. [...] Dagelijks worden nieuwe misdaden gepleegd door de hyena's der puinhoopen. En bij het gepeupel, dat 't op geld en juweelen heeft voorzien, voegen zich de armen, die van ontbering waanzinnig geworden, er niet voor terugschrikken hun leven voor een stukjen brood op 't spel te zetten. [...] Te Reggio is het zelfs voorgekomen, dat de roovers vrouwen de ooren opensneden om zich van de oorringen meester te maken. (6 jan. 1909)

In het voorgaande citaat gelden armoede en honger als verzachtende omstandigheid voor asociaal gedrag. Net als bijna honderd jaar later in een verslag van de tsunami van 2004:

‘rampenmythologie’ van paniek en plundering (Fischer 1998:38; zie ook Quantarelli 1994). Over het contrast tussen de mediaberichtgeving over antisociale Hurricane Katrinaslachtoffers in 2005 en het altruïsme in *personal experience stories* van overlevenden: Lindahl 2012.

DEN HOORN – ‘Overall lagen lichamen van verdronken mensen. Of verminkte lijken. Soms op een dak, soms hingen ze in een palmboom. Er staan nog maar een paar bomen overeind. De meeste zijn door het geweld van het water meegesleurd.’ Vanuit Siantar op Sumatra meldt zuster Jeanette van Paassen via een familielid in Den Hoorn de stand van zaken. ‘Van veel lijken is een vinger afgehakt. Daaraan zat een ring maar doordat de lichamen opgezet zijn is er maar een mogelijkheid om jezelf te verrijken. Maar dat moet hier in perspectief gezien worden. Iedereen is bijna alles kwijt. Dan helpt iedere gram goud je weer een stukje verder op weg.’ (Verminkte lijken liggen overal en nergens. *Haagsche Courant*, 25 jan. 2005)

Het motief van de afgesneden ringvingers komt ook als gruwelvoorbeeld voor in verslagen van oorlogen. De Nederlandse troepen die in 1631 de Braziliaanse stad Olinda brandschatten, zouden zich er ook aan schuldig hebben gemaakt:

The ill success which the Dutch had hitherto experienced, made them treat the Portuguese here as enemies on whom they were to take vengeance, not as people whose good will it was their policy to conciliate. The men who came in their way were slaughtered, the women were stripped, and the plunderers with brutal cruelty tore away ear-rings through the ear-flap, and cut off fingers for the sake of the rings which were upon them. (Southey 1810:486)

Tijdens de Boerenoorlog werden ‘uitlanders’, de niet-Boerse immigranten, onder wie Engelse gouddelvers, ervan beschuldigd:

Uit een brief aan de *Temps* uit Durban blijkt dat de baardragers, door de Engelschen uit de naar Natal gevluchte Uitlanders gerecruiteerd, zich schuldig maken aan roof en plundering van gewonden, die zij vervoeren moeten. Dit Engelsche gebroed sneed aan Engelsche soldaten vingers af om ringen te bemachtigen enz. Reeds 800 van de 1200 helpers werd om dergelijke feiten ontslagen. Velen bleken zich enkel aangegeven te hebben om op de slagvelden te rooven. (Die brave Uitlanders!, *Leeuwarder Courant*, 2 feb. 1900)

Ook Duitse soldaten in de Eerste Wereldoorlog zouden regelmatig zijn betrapt met afgehakte handen en vingers van vrouwen in hun ransel (Horne & Kramer 2001:200-204).

De afgesneden vingers komen ook voor in waarschuwendes verhalen over de gevaren van de grote stad (Wachs 1988:37-38, 1990). Van een internetforum over New York:

Take my advice though – as a born and bred New York City boy who spent over sixty years living on the upper east side of Manhattan until moving to Colorado in

2001 – DON'T GO TO ANY OF THOSE PLACES UNLESS YOU ARE PART OF A LARGE GROUP!

My friend, Louis, was mugged at knifepoint in Queens one day and, after giving the mugger everything of value except his wedding ring, asked if he could please keep it since his wife had died several years before and it held great sentimental value for him. 'Senor,' said the mugger, pressing the knifeblade against Lou's finger, 'the ring or the finger!'⁴¹

De rover in het laatste verhaal is een anderstalige vreemdeling ('Senor...'), die zelfs geen respect heeft voor het verdriet van een weduwnaar.

Het motief is ook te vinden in oudere verhalen over rovers, zowel in levensbeschrijvingen van misdadigers (Sharpe 2005:48) als in volksverhalen. Het is een plot-element in de verhaaltypen 'The Robber Bridegroom' (ATU 955), en 'The Seemingly Dead Revives' (ATU 990), waarvan de oudst bekende versies stammen uit de late Middeleeuwen (zie p. 74, noot 44.)

3.2 Verhalen als pathosmiddel

Het derde overtuigingsmiddel uit de klassieke retorica, na de rede (logos) en het imago van de spreker (ethos) die in het vorige hoofdstuk centraal stonden, is het beroep op de emoties (pathos). Dit middel verminderde volgens de klassieke retorici het kritische vermogen van het gehoor: een rechter, bijvoorbeeld, zou in de greep van medelijden of verontwaardiging minder scherp naar de redelijke argumenten voor schuld of onschuld kijken. Door de emoties van het publiek te bewerken, maakt de redenaar dit ontvankelijker voor zijn standpunten (Braet 2007b:53; Leeman en Braet 1987:69).

Een van de middelen om deze emoties op te wekken, zijn verhalen. Het klassieke inzicht dat 'narratieve evidentie' effectief kan zijn, wordt bevestigd door hedendaags empirisch onderzoek, waarvan Hoeken (2009) een compact overzicht geeft. Kort samengevat komt dit erop neer dat levendige informatie overtuigender is dan minder levendige, en dat de overtuigingskracht van exemplarische verhalen berust op de identificatie van de lezer met een of meer personages en op de mate waarin het verloop van het verhaal beantwoordt aan het ideaal van een 'rechtvaardige wereld'.

De voorbeelden van individuele gevallen die journalisten graag gebruiken om cijfers tot leven te wekken (*exemplars*) bleken in experimenteel onderzoek de opinie van lezers te beïnvloeden: wanneer exemplars slechts een deel van de besproken groep representeerden, bleken lezers hen toch als representatief te zien en de cijfers uit hetzelfde artikel te negeren. Wanneer, bijvoorbeeld, de pas afgestudeerde Joke de Vries

41 www.city-data.com/forum/new-york-city/31776-dangerous-neighborhoods-ny-8.html, geraadpleegd 11 dec 2009.

grote moeite heeft om een baan te vinden, zullen krantenlezers denken dat dit voor het merendeel van de afgestudeerden geldt, ook als daarna uit cijfers blijkt dat de meerderheid wel snel een baan vindt: narratieve evidentie weegt voor nieuwsconsumenten zwaarder dan statistische evidentie. Eenzelfde effect bleek uit experimenteel onderzoek naar bedelbrieven: lezers neigden ertoe de beschreven voorbeelden als representatief te zien en negeerden het persuasieve doel van de brief (Hoeken 2009:171; vgl. Braet 2007b:130-131).

Waardoor hechten lezers zo weinig waarde aan cijfers en laten ze zich beïnvloeden door verhalen over individuen? De werking van exemplars berust volgens Hoeken op identificatie: hoe levendiger – concreter, nabijger, emotioneel interessanter – de informatie, hoe beter een lezer zich het gebeurde kan voorstellen en zich kan inleven. Het publiek identificeert zich met een van de personages en wordt ontvankelijker voor standpunten over de wenselijkheid of onwenselijkheid van een situatie voor dit personage. Ook het tegenovergestelde is echter mogelijk: lezers worden ontvankelijker voor bepaalde standpunten doordat ze zich *distantiëren* van een van de personages. Verhalen over slachtoffers en daders (zie § 3.4) kunnen tegelijkertijd beide reacties oproepen.

De richting waarin exemplarische verhalen de opinie van lezers beïnvloeden, hangt af van de mate waarin het verhaal correspondeert met het ideaal van een rechtvaardige wereld, de ‘just world hypothesis’ van de sociaal-psycholoog Lerner: de verwachting dat goede mensen beloond worden en slechte bestraft (Hoeken 2009:177; Vanderveen 2011:427). Proefpersonen die een verhaal lazen over een asielzoekster, stonden doordat zij met haar sympathiseerden negatiever tegenover geldende asielprocedures dan proefpersonen die dit verhaal niet gelezen hadden (Hoeken 2009:175).

De verwachting dat de wereld rechtvaardig is, is ook een motor van de zoektocht naar zondebokken en de neiging tot *blaming the victim*. Ze verleent gruwelverhalen zoals die over de afgesneden vingers en negatieve verhalen over slachtoffers van natuurrampen en van verkrachting een belangrijk deel van hun overtuigingskracht: het is moeilijk te verdragen dat dergelijk onheil jou zou treffen, dus vreemdelingen zijn schuldig of de slachtoffers zelf moeten het er naar hebben gemaakt. Als zij tijdig gevlucht waren, als zij niet zo’n kort rokje had gedragen, dan was dit niet gebeurd (Fine & Ellis 2010:89-91; Lindahl 2012:144-145).

In retorische termen zijn deze levendige voorbeelden ook te beschrijven als gevallen van de stijltechniek *amplificatio*: het uitvergroten van bepaalde details, bijvoorbeeld door voor de rechtbank uitgebreid het aantal en de aard van de wonden te schilderen waaraan het slachtoffer overleed (Braet 2007b:106-111; Leeman en Braet 1987:64; zie ook het kader ‘De vijand is een babymoordenaar’, pp. 80-81).

Verhalen kunnen dus door redenaars gebruikt worden om een publiek van een bepaald standpunt te overtuigen. Welke verhalen passen bij welk soort betoog? Ook daarover spraken Aristoteles en andere klassieke retorici zich uit: zij deden concrete aanbevelingen voor inhoud die op het gevoel werkt, de pathetische *topen*.

3.3 Topen, typen en motieven

De klassieke retorici kenden voor een groot aantal situaties pathetische *topen*. Een redenaar voor de rechtbank kon bijvoorbeeld verontwaardiging wekken door degenen op te sommen die waren getroffen door de misdaad, of juist proberen de rechters tot medelijden te bewegen door te vertellen hoe de familie van de dader zou lijden onder de schande van een veroordeling (Leeman & Braet 1987:62-63). Topen maken deel uit van de *doxa* (zie § 1.6): ze ontleen hun overtuigende werking aan het feit dat ze behoren tot de gedeelde communicatieve competentie van spreker en publiek (Amossy 2002a:388-389).

Pathetische topen kunnen de vorm hebben van verhalen of delen daarvan. De afgesneden vingers waarmee dit hoofdstuk begon, zijn te karakteriseren als een wreedheidstoop: ze moeten het publiek overtuigen van de barbaarsheid van de daders.

3.3.1 Verhaaltypen en -motieven

Folkloristen classificeren dergelijke verhaalelementen niet naar retorische functie, maar naar inhoud. Zij zullen de afgesneden ringvingers herkennen als een element uit volksverhalen. Zulke elementen zijn, voorzien van namen en nummers, terug te vinden in lijvige indexen.⁴² De twee bekendste zijn de zesdelige *Motif-index of folk-literature* van Stith Thompson (1955-1958) en de index van verhaaltypen door Antti Aarne en Stith Thompson (Aarne 1961), inmiddels geactualiseerd door Hans-Jörg Uther (2004).

Deze indexen vinden hun oorsprong rond 1900, toen Finse folkloristen de ouderdom, verspreiding en ontwikkeling van volksverhalen poogden te achterhalen door varianten te dateren, te lokaliseren en te vergelijken (Meder & Venbrux 2000:293-295). De twee belangrijkste eenheden in het indelingssysteem van deze historisch-geografische school zijn motief en type.

Het *motief* definieerde Thompson als het kleinste element in een verhaal dat krachtig genoeg is om te blijven bestaan in een traditie (1946/1977:415). Een trede hoger in de indeling van verhalen staat het *type*: een traditioneel plot, bestaande uit een of meer motieven die samen een compleet verhaal vormen.⁴³ Motieven kunnen dus in

42 Zo vinden we in Thompsons motievenindex onder de S motieven die het kenmerk 'onnatuurlijke wreedheid' gemeen hebben, onderverdeeld in wreedheden van allerlei aard, waarvan de nummers S100-199 'weezinwekkende moorden en verminkingen' bestrijken. S160 omvat verminkingen, S161 het afhakken van armen of handen, en S161.1, ten slotte, het afsnijden van vingers.

43 'A type is a traditional tale that has an independent existence. [...] It may consist of only one motif or of many. Most animal tales and jokes and anecdotes are types of one motif. The ordinary Märchen (types like Cinderella or Snow White) are types consisting of many of them' (Thompson 1946/1977:415).

meer dan één verhaaltipe voorkomen.⁴⁴ Varianten van verhaaltipen die in een bepaald gebied voorkomen, worden *ecotypen* genoemd (Clements 1997).

De motieven- en typencatalogi zijn onontbeerlijk voor het identificeren, ordenen en toegankelijk maken van grote hoeveelheden materiaal, al is de theorie die er de aanzet toe gaf, grotendeels verlaten. Want dat het mogelijk is om op deze wijze oervormen van verhalen te reconstrueren, is een illusie die volksverhalenonderzoekers niet langer koesteren, noch is documentatie van verloren of uitstervende vormen van volkscultuur hun belangrijkste doel. Performance, context en functie zijn nu de sleutelbegrippen: hoe gebruikt deze groep mensen in deze sociale context deze variant van het verhaal? (Meder & Venbrux 2000:297-302).⁴⁵ Daartoe is het inventariseren van overeenkomsten in verhaaltipen en -motieven tussen nieuws en informele discussies slechts een eerste stap.

Zo'n inventarisatie die zich beperkt tot inhoudelijke verbanden is wel gering-schattend gekarakteriseerd als *motif spotting*: in literatuur, films, televisieseries en andere vormen van populaire en elitecultuur zoeken naar verhaaltipen en -motieven die ook bekend zijn uit de folklore (Koven 2003, 2008:9-15; Reijnders 2006:21). Deze benadering domineert oudere studies van de verhouding tussen folklore en andere vormen van communicatie, zoals film, literatuur en reclame: de onderzoeker wijst in de andere vorm van communicatie verhaaltipen en -motieven aan uit volksverhalencatalogi en gaat dan na hoe de auteur dat traditionele materiaal heeft verwerkt. Hoe is een sage over een moordlustige maniak verwerkt in een *slasher*-film, welke sprookjes-motieven zijn te vinden in televisiereclames?

Modernere studies zoeken de continuïteit eerder op het vlak van functies. *Slasher*-films lenen niet alleen verhaalmotieven uit de folklore, maar komen ook in structuur en functie overeen met griezelsagen (Koven 2008). Functionele analogieën tussen folklore en andere vormen van communicatie zijn ook te vinden in studies over sprookjes en advertenties (Dégh 1994), over sagen en wetenschap (Hobbs 2005), over folklore en medische wetenschap (Bennett 2005; Goldstein 2004), over sagen en de fictie van

44 Het motief van de afgesneden vingers is een van de bestanddelen van een verhaal over grafschennis, type ATU 990, 'The Seemingly Dead Revives', waarvan de oudst bekende versies uit de late Middeleeuwen stammen. Hierin ontwaakt een rijke vrouw uit een toestand van schijn dood wanneer een grafrover haar een vinger probeert af te snijden (Burger 1995:15, 17, 78-81; Dekker, Van der Kooij & Meder 1997:316-320; Petzoldt 1968, nr. 1). Het is echter ook een bouwsteen van type ATU 955, 'The Robber Bridegroom', waarin de heldin getuige is van de moord op een ander meisje, bij wie bovendien een pink wordt afgesneden. De heldin onmaskert de dader door hem te confronteren met de afgesneden pink.

45 Ook de indeling in motieven en typen zelf kreeg kritiek, bijvoorbeeld door het eurocentrische karakter van de eerste indexen, en omdat de motieven elkaar overlappen: een incident kan een motief zijn, maar ook de personages die er een rol in spelen, en hun attributen. Zie voor kritische beschouwingen Apo 1997a,b, Lindahl 2002a, 2002b en het speciaalnummer van het *Journal of Folklore Research* over typen- en motievenindexen (1997, vol. 34, no. 3). Dankzij de inzet van computers beleeft structuuronderzoek aan de hand van volksverhaalcatalogi recentelijk een revival (Meder 2012).

Roald Dahl (Burger 2002), over kettingbrieven en nieuws rond blasfemische films over het leven van Jezus (Burger 2009) en over Robin Hood-achtige criminele helden in volksverhalen en misdaadnieuws (Lanjouw & Burger 2013).

3.3.2 *Topenclusters: ideale slachtoffers en ideale daders*

Het verband tussen de typen en motieven uit volksverhalencatalogi en de topen uit de retorica wordt het duidelijkst onder woorden gebracht door Lassen (2005), die de toop (hij spreekt van ‘the traditional topos’) omschrijft als iets dat meer is dan een motief of cluster van motieven in folkloristische zin, omdat het gebruik van een toop een bepaald effect beoogt en dit effect afhankelijk is van de culturele context: ‘the effect hinges on the reader’s response conditioned by traditional custom and belief’ (p. 1). Hierin verschilt de toop van de verhaalmotieven en -typen zoals die zijn gecatalogiseerd door folkloristen: de kracht van deze indexen is juist dat zij verhaalelementen bijeenbrengen uit wijd uiteenlopende culturen, periodes, talen en genres en dus abstraheren van de manier waarop deze elementen worden gebruikt.

Een ander cruciaal verschil tussen de folkloristische noties motief en type en de retorische notie toop, is dat de eerste vooral zijn toegepast op verhalen die de onderzoekers voor onwaar houden, zoals fabels, sprookjes en sagen, terwijl de tweede van oudsher is toegepast op alle overtuigende teksten, literair en niet-literair, fictie en non-fictie.

De casus die Lassen behandelt, is die van ‘het stervende kind’, een pathetische toop die in de negentiende eeuw onder andere is gebruikt door Hans Christian Andersen, met name in zijn sprookje ‘het meisje met de zwavelstokjes’, over het arme meisje dat blootsvoets in de sneeuw de dood vindt en door de geest van haar overleden grootmoeder naar de hemel wordt begeleid. Het stervende kind is echter in dezelfde periode ook als exemplarisch verhaal te vinden in schrijnende reportages over armoede in de VS. Lassen:

In the case of ‘The Little Match Girl’, the theme(s) and effect of the story are part and parcel with the thoroughly traditional idea of a dying child being welcomed to heaven by an angelic, departed relative and the image of the dead body of the child, beautiful and lifelike in death. *It is in this complex compound of theme, image and stock response that we find the traditional topos.* (o.c.: 5, mijn cursivering)

Dergelijke topen zijn ook een vast bestanddeel van verhalen over misdaad in het nieuws en in andere genres. Centraal daarin staat de tweedeling tussen slachtoffers en daders:

[...] nowhere is the cultural production of victims as evident as it is in crime news narratives, where victims of all sorts have long been abundant and the lines between the victimized and the victimizer have been strictly policed. Crime news, the premier human-interest story, is a cultural form that depends on the presence of victims for its affective and rhetorical force. (Stabile 2006:4)

Een voorbeeld van een ‘slachtoffertoep’ is de ‘vermoorde geliefde’, wier droeve lot tussen 1650 en 1850 bezongen werd in Engelse balladen: een aantrekkelijke jonge vrouw die zwanger raakt van haar minnaar en door hem vermoord wordt als ze aandringt op een huwelijk. Als de moord uitkomt, pleegt de moordenaar zelfmoord of wordt hij terechtgesteld. Pettitt (2005) verklaart de opkomst van deze toep in de zeventiende eeuw uit een combinatie van culturele en sociale factoren: gedrukte pamfletten werden een populair medium voor nieuws en vermaak, en het aantal buitenechtelijke zwangerschappen steeg door veranderingen in huwelijksrecht en hofmakerij. Verrassend genoeg voor ons waren deze waarschuwendere verhalen niet in de eerste plaats gericht tot meisjes en vrouwen, maar vooral tot jongemannen: als je niet aan de galg wilt eindigen, hoed je dan voor willige jonge vrouwen (Pettitt 2005:22-23).

Hoewel Pettitt de ‘vermoorde geliefde’ een motief noemt, is toep een passender term, omdat het zoals Lassen betoogt gaat om een cultuurspecifieke inhoud, gericht op een specifieke respons van het publiek. De toep is niet gebonden aan een bepaald genre: in de Verenigde Staten, waar de ‘murdered sweetheart’ vanaf omstreeks 1800 opgang maakte, is zij behalve in moordliederen te vinden in rechtbankverslagen, sentimentele romans en krantenartikelen (Cohen 1997).

Vermoorde geliefden vormen ook een vast onderwerp in Nederlandse pamfletten en moordliederen vanaf de zeventiende eeuw.⁴⁶ Zij spelen hierin een rol die ook vervuld kon worden door kinderen en andere weerloze mensen: het onschuldigste slachtoffer van de ergste misdaad, gepleegd door een monsterlijke misdadiger (Reijnders 2006:76-83).

Kinderen en onschuldige meisjes en jonge vrouwen fungeren in deze teksten als ‘ideale slachtoffers’, een term van de Noorse criminoloog Nils Christie (1986). Slachtofferschap is geen vanzelfsprekend gegeven, maar een status die door anderen wordt toegekend. Hoe meer iemand voldoet aan de kenmerken van het ideale slachtoffer, aldus Christie, hoe makkelijker die status wordt toegekend. Wie zelf wil worden erkend als slachtoffer, of wie als journalist of advocaat anderen ervan wil overtuigen dat iemand een slachtoffer is, doet er dus goed aan die kenmerken te benadrukken. In deze zin is slachtofferschap een retorische constructie.

Ideale slachtoffers zijn volgens Christie zwak, bevinden zich op een plaats waar ze behoren te zijn en voeren een respectabele activiteit uit. De dader is groot en sterk, en

46 Voorbeelden van de ‘vermoorde geliefde’ in Nederlandse moordliederen: Wouters 1942:17-22, 38-41, 54-56, 136-139, 142-143.

een vreemde voor hen. Het oude vrouwtje dat met geweld wordt beroofd door een junk als ze boodschappen doet, is dus idealer als slachtoffer dan de dronken adolescent die bij een gevecht op een hangplek wordt neergestoken door een andere dronken adolescent.

Empirisch onderzoek heeft het rijtje kenmerken van Christie genuanceerd. Wat iemand tot een ideaal slachtoffer of een ideale dader maakt, is zowel afhankelijk van historische en sociale context als van genre en format. Negentiende-eeuwse moordlieders vermaakten en vermaanden een laagopgeleid publiek met melodramatische verhalen over meisjes van eenvoudige komaf die in het ongeluk werden gestort door rijke heren uit de stad (Reijnders 2006:88-89). De daders zijn dus geen vreemden zoals in het ideale schema van Christie. Ook in de televisieprogramma's van Peter R. de Vries omstreeks het jaar 2000 is moord het meest voorkomende misdrijf en zijn de slachtoffers doorgaans jonge, blanke vrouwen. De daders zijn ook hier minder vaak vreemden dan (ex-)partners, al zijn ze 'vreemd' doordat ze zich ontpoppen als onmenselijke, monsterlijke misdadigers (Reijnders 2006:100-106).

In de Finse tegenhanger van 'Opsporing verzocht', 'Poliisi-TV', waren de slachtoffers geen oude vrouwtjes of jonge meisjes, maar overwegend mannen en vrouwen van middelbare leeftijd uit de middenklasse. Oude vrouwtjes en kleine kinderen ontbraken volledig (Smolej 2010). Hoewel de slachtoffers in het programma in dit opzicht niet overeenkwamen met de ideale slachtoffers van Christie, boden ze als doorsnee-Finnen de kijkers de mogelijkheid zich met hen te identificeren en vertegenwoordigden ze ieders kwetsbaarheid voor geweld. Echt niet-ideale ('slechte') slachtoffers ontbraken in het programma, zoals voorspeld door de theorie van Christie: de mannelijke alcoholisten die in Finland de meerderheid uitmaken van de slachtoffers én daders van moord. Dat ook kinderen ontbraken, schrijft Smolej toe aan de journalistieke normen van dit genre: hoewel het ideale slachtoffers zijn, worden zij beschouwd als te kwetsbaar om op te voeren in reality-programma's (o.c.:82).

Omdat het ideale slachtoffer en de ideale dader in zulke verschillende gedaanten kunnen verschijnen, zal ik deze personages aanduiden als *topenclusters*; een van de topen die deel uitmaakt van het cluster 'ideaal slachtoffer' is de vermoorde geliefde.

Op basis van de tweedeling ideaal en niet-ideaal, en van de tegengestelde reacties van identificatie en distantie onderscheidt Vanderveen (2011:427) vier scenario's in verhalen over slachtoffers en daders, die verschillende reacties oproepen:

1. *Morele verontwaardiging*: identificatie met het slachtoffer, distantie tot de dader. Slachtoffer en dader zijn ideaal: de eerste is onschuldig, de tweede een monster. Voorbeeld: de moord op de twaalfjarige Milly Boele door Sander V. (2010).
2. *Tragedie*: identificatie met slachtoffer en dader. Het gebeurde is een noodlottige samenloop van omstandigheden. Voorbeeld: kindsoldaten.
3. *Blaming the victim*: identificatie met de dader, distantie tot slachtoffer. Voorbeeld: gevallen van gerechtvaardigde eigenrichting.

4. *Afzijdigheid*: distantie tot slachtoffer en dader. Voorbeeld: afrekeningen in het criminele milieu – ‘Laat ze elkaar maar afmaken.’

Om anderen met een beroep op hun emoties van een bepaald standpunt te overtuigen, kunnen redenaars (politici, advocaten, journalisten, forumdeelnemers...) kiezen voor een exemplarisch verhaal dat aansluit bij een van deze scenario's, of, gegeven een bepaald verhaal, eigenschappen van de hoofdpersonen benadrukken of bagatelliseren (*amplificatio* of *minutio*) om het beter bij een van de scenario's te laten aansluiten. Slachtofferschap en daderschap worden retorisch geconstrueerd – voor de rechtbank, maar ook in nieuwsmedia en op webforums.

3.4 Verhalen als middel om misdaadproblemen te construeren

In de voorgaande paragrafen ging het om inhoud en effect van verhalen over misdaad die worden gebruikt als pathosmiddel. Deze paragraaf verbindt deze folkloristische en retorische theorie met de sociologie van maatschappelijke problemen: welke vertellers gebruiken deze verhalen, welke belangen streven zij daarmee na en waar vertellen zij hun verhalen?

Niet alle verhalen zijn gelijk, omdat niet alle vertellers gelijk zijn. Individuen en organisaties die verhalen vertellen om anderen te overtuigen, beschikken over ongelijke middelen. Het ene verhaal wordt in de nieuwsmedia versterkt door een krachtige pr-machine, het andere gaat zonder die steun slechts van mond tot mond of komt niet verder dan het *vernacular web* van discussieforums, blogs en Twitter.

3.4.1 *Claimsmakers*

Verhalen worden ingezet om anderen te overtuigen van misstanden, om zo stemmen te werven, nieuwe wetten in te voeren en subsidies te verkrijgen. Minister van gezondheid Klink deed dat bijvoorbeeld toen hij in een Kamerdebat over drugsbeleid (6 maart 2008) een verbod op paddo's rechtvaardigde met de volgende verhalen:

Paddo's kunnen onvoorspelbare reacties met zich brengen. De gevolgen liegen er dan overigens niet om en zijn voor veel landen mede aanleiding geweest om tot een verbod over te gaan. De gevolgen zijn behoorlijk excessief. Mensen plegen zelfmoord of springen uit het raam. Een half jaartje geleden vloog een Deense meneer in Amsterdam zijn vriend onverhoeds aan. De betrokkene kon gelukkig geholpen worden, anders had het veel slechter kunnen aflopen. De gevolgen zijn

dus behoorlijk dramatisch. Wij kennen het voorbeeld van het Franse meisje⁴⁷ dat in Amsterdam de dood vond, alsmede het voorbeeld van de hond die in een auto helemaal aan flarden gescheurd werd. Ik hoef het allemaal niet al te beeldend te herhalen.⁴⁸

Het geval van de hond noemde hij in een interview zelfs doorslaggevend:

Over het verbod van de paddo's heb ik lang nagedacht. Maar ik vond het uiteindelijk toch op zijn plaats. Bij het gebruik van paddo's weet je niet hoe iemand zich gaat gedragen. Op een zaterdag hoorde ik van een collega dat een Franse man na het eten van paddo's zijn hond op een vreselijke manier van het leven had beroofd. Hij had die hond gevild. Ik dacht: het had ook zijn kind kunnen zijn. Toen ik me dat realiseerde, heb ik me voorgenomen de paddo's te verbieden.⁴⁹

In een televisie-interview deed Klink een extra beroep op het *pathos* door het verhaal als volgt te vertellen: 'Vorig jaar hadden we het voorbeeld van een meneer uit Frankrijk die in zijn eigen auto een hond, zijn eigen lievelingshond bijna, wilde en dus ter dood bracht maar je moet er toch niet aan denken dat dat soort incidenten ook bij mensen zouden kunnen plaatsvinden.'⁵⁰ Klink vraagt zijn gehoor zich te identificeren met de weerloze hond, een ideaal slachtoffer, en zich te distantiëren van de dader, die door paddo's in een monster veranderde. Hij verhoogt de levendigheid van het verhaal, door elementen die op het gevoel werken te amplificeren.

Tegenstanders van het paddoverbod trokken de bewijswaarde van dit monsterlijke verhaal in twijfel en Klink moest na Kamervragen toegeven dat er geen causaal verband was aangetoond tussen paddogebruik en de daad van de Fransman, die al bekend stond als psychotisch. Ook vond hij het 'ongelukkig als daarmee het beeld is opgeroepen dat op basis van dit incident is gekozen voor een paddoverbod'.⁵¹

De personen en partijen die ijveren voor de erkenning van een bepaalde toestand als probleem, worden *claimsmakers* genoemd.⁵² Zij maken claims (in retorische termen: zij nemen standpunten in) over maatschappelijke problemen. Claimsmakers die tevens beleidsmaker zijn, zoals minister Klink, of die rechtstreeks toegang hebben tot beleidsmakers, zoals de kritische Kamerleden, zijn daarbij dus in het voordeel. Zij

47 Een 17-jarige Française sprong in 2007 van een brug bij wetenschapsmuseum Nemo in de IJ-tunnel. (Rob Rombouts, 'Dood na paddo's is schuld staat.' *Het Parool*, 26 maart 2007)

48 Tweede Kamer, 6 maart 2008, debat over het Nederlandse drugsbeleid, pagina 60-4243.

49 Van Weezel & Kleijwegt 2008.

50 Netwerk, 7 aug. 2008.

51 Antwoorden op kamervragen van Van Velzen, Van der Ham en Azough over het drie keer uiten van een onwaarheid rondom de paddo. Kamerstuk, 20 jan. 2009.

52 Het model van *insider* en *outsider claimsmakers*, *typification* en andere termen in deze paragraaf zijn ontleend aan de constructionistische benadering van sociale problemen die teruggaat op Spector & Kitsuse 1977 en handzaam is samengevat in Best 2007.

worden *insider claimsmakers* genoemd. *Outsider claimsmakers* hebben niet rechtstreeks toegang tot het beleid en zijn dus voor het promoten van hun claims afhankelijk van de media, eigen voorlichting en publiciteit, of middelen als demonstraties.

De vijand is een babymoordenaar: amplificatio en evidentia

Een klassiek voorbeeld van een verhaal dat werd verteld om het publiek te overtuigen van een probleem, is het geval van Nayirah, een meisje uit Koeweit, dat in 1990 voor het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden getuigenis aflegde van oorlogsmisdaden door de Irakese soldaten die haar land hadden veroverd. Toen zij als vrijwilligster in een ziekenhuis werkte, had zij zelf gezien hoe Irakese soldaten couveusebaby's op de koude stenen vloer legden om te sterven en de couveuses verscheepten naar Irak. Het Huis stemde voor een oorlog tegen Irak, evenals de Senaat. 52 senatoren waren voor, 47 tegen. Zeven voorstemmers beriepen zich op het verhaal over de couveusebaby's. Ook president Bush senior voerde deze gruweldaad in speeches aan om de onmenselijkheid van de Irakese president Saddam Hoessein aan te tonen.

Later bleek dat dit monsterlijke verhaal niet waar was: de anonieme 'Nayirah' was de dochter van de ambassadeur van Koeweit in de VS en artsen van het bewuste ziekenhuis spraken het verhaal tegen. Het optreden van Nayirah was georkestreerd door het pr-bureau Hill & Knowlton, dat in dienst van uitgeweken Koeweiti's de politieke en publieke opinie in de VS probeerde te beïnvloeden.⁵³

Vanuit retorisch perspectief is het verhaal een *evidentia*, 'een ooggetuigenverslag van een afschuwwekkende gebeurtenis, dat met welgekozen emotionerende details [...] een totaalbeeld voor ons geestes oog neerzet' (Braet 2001:154). Het is ook een voorbeeld van de versterkende stijltechniek *amplificatio*, die twee varianten kent: een 'verticale', waarbij een persoon of voorval als belangrijker wordt voorgesteld dan objectief gerechtvaardigd lijkt, en een 'horizontale', waarbij de spreker meer woorden gebruikt dan nodig in een zakelijke stijl. Beide waren het geval: dit ene incident kreeg sterke nadruk als typering voor het Irakese optreden in Koeweit, en de plastische formulering (baby's die 'op de koude vloer' werden achtergelaten om te sterven) verhoogde de zeggingskracht (Braet 2007a:95, 103).

Niet alleen de stijlfiguren waren beproefd, ook de inhoud van Nayirahs verhaal was dat. Het verhaalmotief van de wreedheid van de vijand jegens zuigelingen is een pathetische toep uit het arsenaal van de oorlogspropaganda. In de Eerste Wereldoorlog verspreidde de geallieerde propaganda verhalen over Duitse soldaten die handjes van

53 Zie over de casus-Nayirah: Van Ginneken 2000:109-114 en Hall Jamieson & Waldman 2003:15-20. Braet analyseerde het geval uit retorisch perspectief (2007:103-104), Ellis (2001:237-238) analyseerde het als een sage. Hill & Knowlton hield ook in 1993 nog vol dat het verhaal over de couveusebaby's waar was (Eidson 1996).

baby's afhakten (Auclert 1981:24-31; Horne & Kramer 2001:200-204; Morelli 2003:54-58; Ponsonby 1928:78-82). Vergelijkbare verhalen speelden een rol bij de inval van Israël in Libanon in 1982 (Bolkestein 1992:9), in de burgeroorlog in voormalig Joegoslavië, de Tweede Golfoorlog en andere gewapende conflicten.

Nayirah vertelde dus een traditioneel verhaal met traditionele middelen, maar de impact ervan werd aanzienlijk versterkt doordat zij het met professionele steun kon vertellen in een van de belangrijkste politieke fora van de Verenigde Staten: niet alle vertellers zijn gelijk.

3.4.2 *Typering*

Verhalen worden niet alleen gebruikt om het publiek te overtuigen van de ernst, maar ook van de aard van een probleem. Claimmakers staan voor de opgave het probleem te karakteriseren: is drugsmisbruik een medisch of een crimineel probleem? Is vrouwenhandel een mensenrechtenprobleem of een voorbeeld van georganiseerde misdaad? De Mohammed-cartoons: blasfemie of vrijheid van meningsuiting? De exemplarische verhalen van claimmakers hebben ook als doel problemen te typeren – sociologen die de constructie van sociale problemen bestuderen, spreken van *typification* (Best 1995; Loseke 2003:15-18). Zo werden in de VS in de afgelopen decennia met behulp van gruwelverhalen stalking (Lowney & Best 1995), kindermishandeling (Johnson 1995) en vermiste kinderen (Best 1990:28-29) verheven tot de status van algemeen erkende problemen.⁵⁴

Deze narratieve evidentie, vaak in combinatie met statistieken, overtuigt het publiek ervan *dat* er een probleem is. De verhalen laten ook zien *wat* het probleem is, waarmee we ons weer op het terrein van de logos bevinden. Zo werd stalking aanvankelijk geconstrueerd als een probleem van filmsterren en andere beroemdheden die werden belaagd door krankzinnige fans; later werden gewone vrouwen die werden achtervolgd door hun ex-man gecast als de typische slachtoffers. Geweld werd een vast bestanddeel van de typering; het percentage voorbeelden dat eindigde met moord nam toe. Deze verschuiving hangt niet samen met verschuivingen in aard en aantallen van stalkingslachtoffers, maar is het gevolg van een wijziging in de argumenten van de claimmakers (Lowney & Best 1995).

Deze exemplarische verhalen worden voorgesteld als typerend, maar het zijn geen gemiddelde of modale gevallen. Ze zijn extreem en atypisch: Amerikaanse *moral crusaders* vroegen aandacht voor het probleem van vermiste kinderen door ontvoeringen door vreemden te gebruiken als typerend voorbeeld, terwijl de meeste vermiste

54 Deze typering lijken op stereotypen, die echter anders van aard zijn: *typering* is een objectieve, constructionistische term voor een middel dat onontbeerlijk is om te abstraheren van individuele personen en gevallen om uitspraken te doen over verzamelingen mensen en situaties; *stereotype* heeft een pejoratieve connotatie – het is een vals beeld (Loseke 2003:16-17).

kinderen bij ruzie over de voorgedij waren ontvoerd door een van de ouders (Best 1990:97-98, 2007:32, 145). Wanneer claimsmakers bewust de representativiteit van een voorbeeld overdrijven, gebruiken zij een *hyperbool*. Dit gebruik betreft de *logos*; wanneer zij formuleringen gebruiken als ‘zonder weerga’, ‘onvoorstelbaar’ en ‘monsterlijk’ gaat het om hyperbolen die een beroep doen op het pathos (Claridge 2011:217-218).

Deze monsterlijke verhalen beantwoorden zowel aan de behoeften van de claimsmakers als aan die van de media, die over het algemeen geen initiërende rol spelen in de strijd om probleemdefinities, maar de claims van andere partijen doorgeven, aangepast aan de *formats* van de media (‘*medialogica*’: Altheide & Snow 1979; RMO 2003). De nieuwsmedia presenteren in dat geval als *secundaire* claimsmakers hun versie van de beweringen van de *primaire* claimsmakers. Methodologische nuances en ambtelijke subtiliteiten sneuvelen daar meestal bij: nieuwsmedia hebben een voorkeur voor individuen en incidenten boven trends en machtsstructuren. Eén leerling met een mes krijgt meer aandacht dan een rapport over veiligheid op school (Elchardus 2002:22-23).

Nieuwsmedia beginnen hun berichtgeving graag met zo’n gruwelverhaal dat een probleem voorziet van een gezicht. Sociale problemen die te karakteriseren zijn met zo’n *exemplar* zijn dus in het voordeel op de markt voor maatschappelijke problemen (Hilgartner & Bosk 1988; Nichols 1997). Een markt die zich verder uitstrekt dan het veld van de media.

3.4.3 *Vertelvelden*

Deze exemplarische verhalen over misdaad worden door journalisten verteld in kranten en televisieprogramma’s. En, zoals we zagen, ook door gewone burgers in informele situaties: in de koffiekamer, op verjaardagsfeestjes en op webforums. Wat is de rol van deze vernaculaire vertellers en vertelsituaties in de strijd over probleemdefinities?

Aan het vernaculaire domein wordt in de constructionistische literatuur over sociale problemen een betrekkelijk ondergeschikte rol toebedeeld: studies op dit gebied houden zich in de eerste plaats bezig met succesvolle claims en verhalen van belangrijke, institutionele partijen in de grote, institutionele ‘social problems arenas’ (Hilgartner & Bosk 1988). De constructie van nieuwe geweldsmisdrijven in de VS wordt volgens Best (1999:63-69) bepaald door het ‘IJzeren Vierkant’ van overheid, activisten, experts en nieuwsmedia. Deze hebben de macht om een probleem te institutionaliseren.

In een latere publicatie voert Best (2008:329) het publiek wel op als een van de partijen in het socialeproblemenproces.⁵⁵ De voornaamste rol die voor dit publiek is

55 De andere partijen zijn beleidsmakers, *social problems workers*, evaluators, claimsmakers en mediawerkers. In het model van Best kunnen dezelfde personen en partijen verschillende rollen vervullen: de experts en activisten die optreden als claimsmakers, kunnen later als evaluator kritiek hebben op het nieuwe beleid; ook degenen die het beleid uitvoeren (bijvoorbeeld de

weggelegd, is reageren op claims die het vooral via de media leert kennen, en invloed uitoefenen op de beleidsmakers, bijvoorbeeld via opiniepolls of door te stemmen. De ondergeschikte rol van het publiek komt ook tot uiting in het onderscheid tussen primaire, secundaire en tertiaire claimsmakers (Best 1990:18-19, 175), waarbij het publiek de laatste positie inneemt. Claims van het publiek zijn in dit model derdehands: overgenomen van de nieuwsmedia, die ze op hun beurt ontleen aan de primaire claims van activisten en experts.

Ook Brants & Brants (1991) beperken zich in hun boek over de sociale constructie van fraude tot de invloed van vier geïnstitutionaliseerde sectoren, de vier 'velden' waarop de maatschappelijke discussie over probleemdefinities van misdaad zich afspeelt: politiek,⁵⁶ strafrechtspraktijk, wetenschap (in casu strafrechtwetenschap en criminologie) en publiciteit. Het laatste veld omvat de nieuwsmedia en populair-wetenschappelijke boeken (pp. 18-21, 71-95).

Om een vollediger beeld te krijgen van de retorica van monsterlijke verhalen, moeten deze modellen worden uitgebreid tot een breder overzicht van wat ik zal aanduiden als *vertelvelden*. Verhalen over misdaad worden verteld op de volgende velden (de opsomming van voorbeelden is niet uitputtend):

- Nieuwsmedia: print, online, radio, televisie, mobiele applicaties; populair-wetenschappelijke publicaties en uitzendingen;
- Informele discussies op het *vernacular web* en in alledaagse conversatie: online forums, blogs, wiki's, nieuwsgroepen, email, chat, sms;
- Entertainmentmedia: televisieseries, speelfilms, romans, strips, games;
- Overheid en politiek, landelijk, regionaal en lokaal: Kamerdebatten, commissievergaderingen, raadsvergaderingen, rapporten;
- Strafrechtspraktijk: processen-verbaal, requisitoir, pleidooi van advocaat, vonnis.
- Wetenschap: academische publicaties en lezingen;
- Publieksvoorlichting: voorlichtingsactiviteiten door overheid, politieke partijen, politie, ideële instellingen en anderen.

Op al deze velden worden claims gemaakt en verhalen verteld over de aard en ernst van misdaadproblemen. De term 'velden' sluit behalve bij de analyse van Brants & Brants (1991) aan bij het gebruik van die term in de argumentatietheorie van Toulmin (zie § 2.1.2): de verhalen op deze velden moeten voldoen aan sociaal bepaalde normen

politie) kunnen de rol van evaluator spelen (2008:269-287). Ook Critcher (2006:5) noemt 'publieke opinie' als een van de 'Vijf P's', de vijf partijen die, vooral wanneer ze samenwerken, de macht hebben om de definitie van een sociaal probleem naar hun hand te zetten. (De andere zijn: de pers, persiegroepen, politici en regering, en politie en justitie.)

56 Tot het brede politieke veld rekenen Brants & Brants (1991) parlement, regering, lokale overheid, adviesorganen en persiegroepen zoals werkgevers- en werknemersorganisaties.

voor waarheidsclaims. Zoals verhalen in de nieuwsmedia moeten voldoen aan de medialogica (Altheide & Snow 1979, RMO 2003), bezitten ook de andere velden hun eigen logica.

De zeven vertelvelden overlappen elkaar. Infotainment verenigt elementen van nieuws en entertainment. Op blogs door journalisten van gevestigde nieuwsmedia raakt het veld van de nieuwsmedia het *vernacular web*. Criminologen publiceren ‘zuiver’ academische studies, maar verrichten ook beleidsonderzoek voor de overheid en schrijven populariserende boeken. Kamerdebatten zijn niet alleen discussies tussen parlementariërs en bewindslieden, maar vinden ook plaats voor het oog van televisiecamera’s, waardoor de medialogica ook hier van invloed is.

Uit deze overlap blijkt al dat dezelfde vertellers op verschillende velden actief kunnen zijn: politici kunnen hun verhalen vertellen in een Kamerdebat, maar ook op hun eigen blog of in een talkshow. Organisaties die de belangen behartigen van lover-boyslachtoffers, kunnen zelf rapporten uitbrengen of voorlichting geven en ze kunnen hun claims over het voetlicht brengen via de nieuwsmedia. Hun verhaal zullen ze in die gevallen moeten aanpassen aan de normen van het veld.

3.4.4 De plaats van sagen in de constructie van misdaadproblemen

Auteurs die zich gebogen hebben over de plaats van sagen in de constructie van misdaadproblemen (Best 2008:175-181; Best & Horiuchi 1985; Best & Hutchinson 1996; Fritz & Altheide 1987; Sacco 2005:101-122), vatten sagen essentialistisch op, als onware verhalen met een traditionele inhoud, die worden verteld alsof ze waar zijn. Ze volgen daarin de traditionele definities van folkloristen die in hoofdstuk 1 kritisch werden besproken. Daarmee gaan ze voorbij aan het geconstrueerde karakter van de notie *sage*: zoals betoogd in het eerste hoofdstuk van dit boek zijn verhalen niet objectief te labelen als sagen, evenmin als maatschappelijke omstandigheden objectief te labelen zijn als problemen.

Best karakteriseerde sagen aanvankelijk als verhalen van onderop, die de potentie hebben om hogerop te komen (Best & Horiuchi 1985). Hij noemde sagen ‘on-geconstrueerde problemen’, dat wil zeggen claims over problemen die nog geen onderdak hebben gevonden bij gevestigde claimsmakers, maar die wel de kiem kunnen zijn van een geïnstitutionaliseerd probleem. Dit eerste begin van een probleem kan een reactie zijn op sociale spanning (*strain*). Als voorbeeld behandelen Best & Horiuchi (1985) de angst voor bedreigingen van kinderen, de stijgende angst voor misdaad, en een toenemend wantrouwen jegens vreemden, gevoelens die in de VS rond 1980 de voedingsbodem vormden voor het verhaal over maniakken die met Halloween kinderen vergiftigd snoep geven, of appels met scheermesjes erin.⁵⁷

57 In Nederland is deze *sage* nauwelijks bekend, maar geheel afwezig is hij niet: ‘Op 11 november was het weer Sint Maarten en volgens tradities waren leden van Wij van de Wijk weer aanwezig

De weg die het verhaal aflegt, of af kan leggen, loopt in dit geval van beneden naar boven: van informele gesprekken naar de gevestigde media. Het heeft ook geleid tot maatregelen: nog steeds bieden Amerikaanse ziekenhuizen kinderen met Halloween de mogelijkheid het ontvangen snoep te laten controleren met röntgenstralen.⁵⁸ Claims over Halloweenmaniakken zijn echter niet geadopteerd door gevestigde claimsmakers, noch hebben de verhalen geleid tot wetswijzigingen, zoals wel het geval was bij stalking en kinderonvoeringen.

Volgens Fritz & Altheide (1987) volgen verhalen echter de omgekeerde weg: de massamedia zijn alomtegenwoordig in onze maatschappij en de claims en verhalen die daarin voorkomen, bezitten door hun vertrouwdheid de sterkste overtuigingskracht. Het leven is doordrongen van media: het probleem van de vermiste kinderen – de casus die zij bestudeerden – werd niet alleen onder de aandacht van het publiek gebracht via nieuwsuitzendingen, maar ook via docudrama's, comedyseries en tv-drama. Ook andere media (melpakken met foto's van vermiste kinderen, aanplakbiljetten, huis-aan-huis verspreide folders) vroegen aandacht voor het probleem en medewerking om het op te lossen. Nieuwspresentatoren nodigden kijkers uit zich meer betrokken te voelen door telefoonnummers die ze konden bellen. Burgers kwamen het probleem dus tegen in nieuws en amusement, in de supermarkt en in hun brievenbus. Fritz & Altheide spreken van een 'interactieve informatiecontext':

A feature of media logic is the establishment of an interactive informational context, or a familiar and consonant pattern of symbolic meanings that define and organize experience from one situation to another. In this context, an environment is constructed that symbolically frames claims and counterclaims; the veracity and impact of a message is contingent on its recognition and familiarity. Audience members interact with this context as well as other mass media reports. (1987:481)

Deze diagnose van een door media verzadigde wereld heeft sinds 1987, toen Fritz en Altheide hun artikel publiceerden, alleen maar aan kracht gewonnen.⁵⁹ Media –

in het Steunpunt Transvaal om kinderen die met een lampion en een liedje langskwamen van snoep te voorzien. Ondanks het hardnekkig gerucht dat er dit jaar geen kinderen aan Sint Maarten zouden meedoen vanwege vergiftigde snoepjes, was het drukker dan ooit. 120 kinderen kwamen met lampion langs.' (transvaalbuurtnieuws.cyas.nl/19.html, nieuws van nov. 2004, geraadpleegd 28 maart 2005)

Wellicht is het ook geen toeval dat in 2004 vijf 12- en 13-jarige VMBO-leerlingen uit Haarlem juist in de week na Halloween deden alsof ze ziek waren en het verzonnen verhaal vertelden dat ze snoepjes hadden aangenomen van een onbekende zwarte man ('Snoepjesverhaal' verzonnen. *Haarlems Dagblad*, 10 nov. 2004).

58 Een recent nieuwsbericht: Steven Wyble, Samaritan to X-ray Halloween candy. *Columbia Basin Herald*, 30 okt. 2011, www.columbiabasinherald.com/news/article_e43aff24-0183-11e1-bdd7-001cc4c002e0.html, geraadpleegd 25 juni 2012.

59 Anders dan Best & Horiuchi (1985) betogen Fritz & Altheide (1987) dat urban legends niet ontstaan op een voedingsbodemp van *strain*, maar als gevolg van de doordringende aanwezigheid

nieuwsmedia, amusementsmedia, sociale media – zijn toegenomen in aantal en steeds meer met elkaar verweven geraakt. De ‘interactieve informatiecontext’ is interactiever geworden, de scheiding tussen gebruiker en maker vervaagde – het publiek werd van gebruiker en consument *producer* ofwel *prosumer*.⁶⁰ Het *vernacular web*, ooit begonnen als een verzameling nieuwsgroepen voor nerds, freaks en academici, groeide uit tot een veelomvattend netwerk dat we nu Web 2.0 noemen en vergroeide steeds meer met de gevestigde media.

Ook Best beschrijft in een recentere publicatie (2008:177-181) sagen als publieksreacties op onderwerpen die door institutionele claimsmakers, met name via de media, al zijn aangeduid als maatschappelijk probleem. Hoewel het niet valt uit te sluiten dat van origine vernaculaire verhalen over maatschappelijke problemen ook op andere vertelvelden succes hebben, lijkt de interactie met media die Fritz en Altheide beschrijven een waarschijnlijker verloop.

3.5 De moraal van nieuws en vernaculaire verhalen over misdaad

We hebben in de voorgaande paragrafen gezien dat verhalen over misdaad gebruikt kunnen worden als pathosmiddel: een beroep op de emoties om een gehoor te overtuigen van een bepaald standpunt. Die verhalen kunnen we classificeren naar inhoud en naar retorische functie: als verhaaltypen en -motieven, en als topen. De voornaamste topenclusters in dit verband zijn die van ideale slachtoffers en daders.

De vertellers – journalisten en forumdeelnemers – kennen aan deze verhalen waarde toe: hun betekenis reikt verder dan die van een verslag van actuele gebeurtenissen. Het zijn verhalen met een expliciete of impliciete moraal. Deze paragraaf zoomt in

van de massamedia. Hun hypothese luidt dat burgers claims over de ernst van het probleem van de vermiste kinderen meer geloof schonken dan sceptische tegenclaims, omdat de eerste alomtegenwoordig waren in de media en daarbuiten, en de laatste niet: de ‘interactieve informatieve context’ werpt een dam op tegen tegenclaims.

Om deze veronderstelling te toetsen, namen Fritz & Altheide om te beginnen enquêtes af, waaruit bleek dat de meeste respondenten vermiste kinderen inderdaad een groot probleem vonden. Daarna kregen ze een tv-documentaire te zien waarin dat probleem werd geproblematiseerd met tegenclaims. Hierop stelde een groot deel van de respondenten zijn mening aanzienlijk bij. Slechts 29 procent van degenen die het aanvankelijk een ernstige kwestie vonden, bleef daarbij. Op degenen die zich de meeste zorgen maakten, hadden de tegenclaims echter weinig effect: 92 procent van degenen die zo bezorgd waren dat ze een vingerafdrukkenset gingen kopen om hun eigen kind makkelijker vindbaar te maken, was dat nog steeds van plan. De auteurs schrijven dat op het conto van de invloed van die *interactive informational context*.

Op grond van dit experiment wijzen Fritz & Altheide de stelling van Best & Horiuchi (1985) af dat *social strain* zwaarder zou wegen dan informatie via de massamedia. Als dit zo zou zijn, zouden tegenclaims geen kans hebben. Het experiment wijst echter uit dat een tegenclaim de mening van het publiek wel kan beïnvloeden.

60 Deuze (2011) spreekt zelfs van ‘media life’: we leven volgens hem *in*, veeleer dan *met* media.

op de moraliserende functie van onze ‘monsterlijke verhalen’ in het nieuws en op vernaculaire vertelvelden. Het vertrekpunt is weer de retorica van Aristoteles.

3.5.1 Nieuws en vernaculaire verhalen als ceremoniële genres

Aristoteles onderscheidde op grond van doel en publiek van een redevoering drie retorische genres: het politieke, het gerechtelijke en het ceremoniële. Op het eerste gezicht lijkt misdaadnieuws tot het gerechtelijke genre te behoren: betogen over schuld, onschuld en straf. Misdaadnieuws heeft echter wel het onderwerp gemeen met de redevoeringen van aanklagers en verdedigers in de rechtszaal, maar publiek en doel verschillen. Advocaat en officier van justitie proberen rechters te overtuigen en hun vonnis te beïnvloeden. Journalisten berichten echter voor een publiek van toeschouwers, die niet beslissen over het lot van de verdachte. Toch doen journalisten meer dan informatie overbrengen over actuele zaken: zij ondersteunen, impliciet of expliciet, bepaalde normen en waarden.

Dit plaatst misdaadnieuws in het ceremoniële genre, ofwel de retorica van lof en blaam (Timmerman 1996). Oorspronkelijk ging het hierbij om toespraken bij bijzondere gelegenheden, zoals begrafenissen of inhuldigingen, maar de typering is ook toegepast op de retorica van het nieuws. Ettema en Glasser (1988:25) betoogden al dat onderzoeksjournalistiek op het eerste gezicht lijkt op politieke retorica: onderzoeksjournalisten onthullen misstanden die om maatregelen roepen. Maar ook in dit geval gaat het om een andere retorische situatie: journalistieke onthullingen presenteren geen concrete beleidsopties met het oog op een parlementair besluit, maar wekken publieke verontwaardiging over laakbaar gedrag. Ook onderzoeksjournalistiek behoort daarom volgens Ettema en Glasser tot het ceremoniële genre.

Misdaadnieuws bevestigt morele waarden door in exemplarische verhalen het ene gedrag te prijzen en het andere af te keuren. Ook de discussiedeelnemers op webforums gebruiken verhalen over monsterlijke misdaden om te moraliseren voor een publiek dat geen beslissing hoeft te vellen over schuld en onschuld. Aan de hand van verhalen spreken ze over de vraag wat goed en verstandig gedrag is – voor meisjes, voor moeders, in het uitgaansleven, op het internet?

3.5.2 Nieuws als moraliserend verhaal

Dat nieuws een moraliserende vorm van discours is met een narratief karakter is een inzicht dat pas enkele decennia gemeengoed is in studies van nieuws. De centrale rol van verhalen, ook buiten hun vanouds bekende domeinen in kunst, populaire cultuur, volksvertellingen en religie, vond sinds de jaren zeventig groeiende erkenning in de wetenschap. Verschillende disciplines maakten een *narrative turn* door en kregen aandacht voor verhalen als vorm van kennis, als *format* om de wereld te begrijpen. Aandacht voor deze epistemologische waarde van verhalen groeide bijvoorbeeld in de

geschiedwetenschap (White 1980), psychologie (Sparkes & Smith 2008), rechtspsychologie (Wagenaar, Van Koppen & Crombag 1993, 1994), en, recent en aarzelend, in de criminologie (Carrabine 2008:119-120).

Hoewel journalisten zelf hun producten altijd al als ‘verhalen’ aanduiden, en hoewel de Amerikaanse filosoof George Herbert Mead al in de jaren twintig journalisten karakteriseerde als verhalenvertellers, brak in *journalism studies* het inzicht dat nieuws een narratief karakter heeft relatief laat door, in de jaren tachtig (Bell 1991; Bird & Dardenne 1988; Darnton 1975; Ettema & Glasser 1988; Nimmo & Combs 1985; Roeh 1989; Schudson 1982; Tuchman 1978:5-6; Zelizer 1990).

Of alle nieuwsitems ook verhalen *zijn*, is nog onderwerp van discussie (Matheson 2010). Het is evident dat human interest-artikelen over slachtoffers, misdadigers, ontdekkers en avonturiers de vorm hebben van een verhaal (Hughes 1940/1981). Dat dit ook geldt voor hard nieuws over begrotingen, staatsbezoeken en nieuwe wetten, ligt minder voor de hand. Onderzoekers hebben daarom wel in navolging van Mead nieuws-als-verhaal onderscheiden van nieuws-als-informatie (Nimmo & Combs 1985:15). Dat is naïef, vinden de Amerikaanse onderzoekers Bird en Dardenne (1988): ‘hard’ nieuws maakt evenzeer gebruik van vertelmiddelen als andere vormen van nieuws, al stellen journalisten het graag voor alsof ze bij hard nieuws niets anders doen dan gebeurtenissen omzetten in ‘informatie’ door neutrale technieken toe te passen (p. 69).

De vorm waarin journalisten losse gegevens (‘informatie’) presenteren als een samenhangend, overtuigend geheel, heeft kenmerken van een verhaal: het draait om een conflict, het is het resultaat van indikking, de keuze voor een begin en een eind, voor hoofdrollen en bijrollen, een perspectief, een verhaallijn, een spanningsboog die zich ook kan uitstrekken over een reeks berichten, en een moraal (Bell 1991, 1998; Fulton 2005; Van Ginneken 1996:161-162; Nimmo & Combs 1985:15-16).

Ook zonder te claimen dat nieuws altijd een verhaal is, kunnen we echter beweren dat het retorische effect van nieuws voor een belangrijk deel berust op het vertellen van verhalen. Zelfs onderzoeksjournalistiek, het genre dat onder journalisten zelf de ‘hardste’ status geniet, ontleent zijn effect aan zorgvuldig toegepaste verhaaltechnieken en retorische strategieën, toonden Ettema & Glasser (1988, 1998) aan op basis van narratieve analyse en diepte-interviews met de betrokken journalisten. Uitputtend uitgezochte, driedubbel gecheckte, prijswinnende onthullingen over misstanden bij de politie en in gevangenissen waren overtuigend door de inzet van pathos: de selectie van exemplarische slachtoffers die verontwaardiging teweeg dienden te brengen bij lezers en kijkers. De geïnterviewde onderzoeksjournalisten zelf ontkenden echter dat het hun doel was om met verhalen op het gemoed van het publiek te werken: zij brachten, volgens hun professionele retoriek, niets anders dan de feiten.

Nieuws is dus niet de werkelijkheid, al zien journalisten het graag anders, maar een retorische constructie. Nieuws is om twee redenen niet synoniem met de actualiteit: de verhalen die het nieuws vormen, hebben ook een leven buiten dat nieuws, en het

zijn *oude* verhalen. Het zijn reïncarnaties van vroegere verhalen, die nieuwe levens kunnen krijgen als de televisie uit is en de krant in de kattenbak ligt.

Nieuws legitimeert zich door aan de werkelijkheid te refereren, maar is niet afhankelijk van die externe realiteit om betekenis over te dragen. Nieuwsverhalen scheppen dus, net als literaire verhalen, persoonlijke verhalen en volksverhalen, een eigen verhaalwerkelijkheid. Lezers en kijkers kunnen de verhalen uit het nieuws verbinden met hun eigen leven en er hun eigen betekenis aan geven (Dahlgren 1988, 1992:15; Nimmo & Combs 1985:15).

Nieuws kan dus de eigen actualiteit overleven, zoals het ook al bestond voor die actualiteit zich aandiende: journalisten gebruiken elementen uit andere narratieve genres om verhalen te vertellen die nieuw en tegelijkertijd vertrouwd zijn. Daartoe lenen journalisten van literaire fictie (Roggenkamp 2005) en van volksverhalen in diverse genres. Die genres zijn te verdelen in grote verhalen (mythen) en kleine (sagen, *personal experience stories*). Parallellen tussen nieuws en grote verhalen hebben tot nu toe meer aandacht gekregen dan die tussen nieuws en de kleinere genres, terwijl die laatste uiteindelijk vruchtbaarder zijn.

3.5.3 Nieuws als mythe, nieuws als sage

Mythe is een glibberig begrip, dat door antropologen, letterkundigen, sociologen en communicatiewetenschappers in verschillende betekenissen wordt gebruikt. Een daarvan is die van een oorspronkelijk mondeling overgeleverd heilig verhaal over thema's die het tijdelijke en plaatselijke verre overstijgen, zoals de schepping van de wereld en het ontstaan van goed en kwaad. Zo bezien is de mythe een volksverhaalgenre, net als de sage. Mythen worden doorgaans gedefinieerd als de grote verhalen, over voortijd en eindtijd, sagen als de kleine, over gebeurtenissen in de 'historische tijd'. Mythen maken aanspraak op universele geldigheid, sagen drukken lokale waarheden uit.

Auteurs die mythe in deze zin opvatten, zoeken *inhoudelijke* verbanden tussen nieuws en mythen: zij beschouwen mythische elementen in het nieuws als de moderne verschijningsvormen van oeroude epische patronen (Coman 2005b). Journalistiek is in die benadering de voortzetting van mythisch vertellen met andere middelen. Nieuws vertelt 'eeuwige verhalen' over helden en andere archetypen zoals de *trickster*.

De bekendste vertegenwoordiger van deze nieuwsmythologie is de Amerikaanse hoogleraar journalistiek Jack Lule. In *Daily News, Eternal Stories* (2001) wijst hij op grond van de berichtgeving in de *New York Times* onder meer op parallellen tussen de mythe van de zondvloed en nieuws over overstromingen en andere natuurrampen, en op onze behoefte aan heldenverhalen. Als voorbeeld van het laatste kan het ook in de Nederlandse media vaak vertelde levensverhaal gelden van de wielrenner Lance Armstrong, althans tot zijn neergang in een dopingschandaal: zijn overwinning op een agressieve vorm van teelbalkanker, zijn zeges in de Tour de France, zijn vaderschap.

Het onbevredigende van zulke inhoudelijke analogieën tussen nieuws en mythen is dat de mythen of archetypen in kwestie vaag gedefinieerd zijn en gering in aantal – Lule onderscheidt slechts zeven ‘master myths’.⁶¹ Het vergt daarom de nodige interpretatieve inspanning om de genoemde mythen in het nieuws te onderscheiden. Andere studies die inhoudelijke overeenkomsten veronderstellen tussen nieuws en mythen (Barnett 2005, 2006; Winch 2005) definiëren die term nauwelijks en lijken met mythe weinig meer te bedoelen dan ‘stereotype’.

Overtuigender dan dergelijke inhoudelijke verbanden zijn de functionele gelijkenissen tussen nieuws en mythen. Nieuws wordt dan beschouwd als één groot verhaal met een symbolische functie: het bevestigen van de maatschappelijke orde. Onderzoekers die de overeenkomsten tussen nieuws en mythen op dit globale, functionele niveau situeren, sluiten aan bij de brede definitie van Barthes: mythe is geen inhoud maar een vorm, een taal die uit woorden kan bestaan, maar ook uit afbeeldingen of objecten. Het doel van de mythe is als natuurlijk en vanzelfsprekend voorstellen wat in werkelijkheid ook anders had kunnen zijn (Barthes 1972; vgl. Bird & Dardenne 1988, 2009; Breen & Corcoran 1982; Knight & Dean 1982). Een tijdschriftomslag met een foto van een zwarte Afrikaan in een Frans uniform die een saluut brengt aan de Franse vlag is voor Barthes de mythische uitdrukking van het vanzelfsprekende gezag van Frankrijk over haar koloniën (1972:116-126). In navolging van Barthes ontwaren Bird en Dardenne (1988) het mythische ook in kronieken van routinegebeurtenissen: de vermelding van staatsbezoeken in nationale kranten maakt volgens hen deel uit van het ‘mythologische proces’, omdat het ons verzekert dat de regering, een belangrijk deel van de maatschappelijke orde, voortbestaat (1988:74).

Het manco van deze functionele overeenkomsten tussen nieuws en mythen als betekenisgevende systemen is hun alomvattende en statische karakter. Verhalen in het nieuws zijn echter evenmin eeuwig en onveranderlijk als mythen; het zijn geen stabiele, zelf-reproducerende systemen, aldus de cultureel antropoloog Coman (2005a). Hij stelt net als Barthes ‘mythologisatie’ voor als een *proces*, geen tekst maar de constructie van een tekst, waarin journalisten verbanden aanbrengen tussen uiteenlopende elementen, die zinvol zijn binnen het kader van hun cultuur. In crisissituaties knutselen (*bricoler*) journalisten verhalen in elkaar die onbegrijpelijke, dreigende of absurde situaties begrijpelijk maken. Deze verhalen zijn op het eerste gezicht acceptabel, maar worden later aan de kaak gesteld als overdreven, onwaarschijnlijk en tegenstrijdig. Journalisten verdedigen zich tegen die kritiek met de retoriek die aan de orde kwam in het vorige hoofdstuk (‘paradigmaherstel’, p. 53-54), maar produceren bij de volgende

61 Het identificeren van ‘eeuwige’ en ‘algemeen-menselijke’ archetypen à la C.G. Jung en Joseph Campbell heeft onder hedendaagse onderzoekers van volksverhalen geen hoge status, met name omdat archetypen abstraheren van dat wat volgens etnologen cruciaal is: de historische en sociale context (Bird 2005:226-7; Segal 1999:135-141).

crisis weer dezelfde verhalen. Hiermee voldoen ze aan de dubbele functie van journalistiek in tijden van crisis: gebeurtenissen verslaan en de maatschappelijke orde waarborgen (Coman 2005a:52-54).

De functionele overeenkomsten tussen nieuws en mythen zijn binnen *journalism studies* algemeen geaccepteerd, al bestaat er discussie over het belang ervan (Schudson 2005). Minder gangbaar zijn vergelijkingen tussen nieuws en de ‘kleinere’ volksverhaalgenres *sage* en *personal experience story*. In een vroege studie beschreef de sociologe Helen MacGill Hughes (1940/1981) human interest-nieuws als ‘the printed folklore of the factory age’ (p. 103). Hughes laat de inhoudelijke en functionele continuïteit zien tussen de gedrukte balladen uit de zestiende tot en met negentiende eeuw en het eigentijdse nieuws. Net als deze balladen en andere folklore hebben *human interest*-verhalen een morele, opvoedende functie.

Sommige nieuwsverhalen zijn met plot en al geleend uit de folklore, aldus Hughes, zoals het verhaal over een echtpaar dat een hotel uitbaat en een rijke vreemdeling vermoordt om zijn geld te roven; na de moord ontdekken ze dat het slachtoffer hun zoon was, die na lange tijd in het buitenland was teruggekeerd naar huis (1981:194-197). Folkloristen kennen dit verhaal als ‘Killing the Returned Soldier’, type ATU 939A (Bennett 2005:142-187; Kosko 1966).⁶²

Dergelijke concrete parallellen zijn veelvuldig te vinden; er zijn sinds de ontdekking van het verschijnsel *Zeitungssage* aan het begin van de twintigste eeuw (Burger 2004:16-18; Shojaei Kawan 1995) talrijke studies aan gewijd en de tientallen verzamelingen met urban legends en broodjeaapverhalen, ofwel moderne sagen, zijn voor een groot deel gevuld met berichten uit de nieuwsmedia.⁶³ Dergelijke studies en verzamelingen zijn echter voornamelijk geschreven door folkloristen en hebben weinig aandacht gekregen binnen *journalism studies*. De oproep van Elliott Oring uit 1990, om nieuws en sagen te beschouwen als verhalen die tot hetzelfde overkoepelende symbolische domein behoren en die alleen in schijn worden onderscheiden op grond van hun (on)waarheid, heeft geen weerklank gekregen in deze discipline. Toch zijn de inhoudelijke parallellen tussen nieuws en sagen talrijker en concreter dan die tussen nieuws en mythen, en zijn er ook essentiële functionele overeenkomsten.

Het vervolg van dit hoofdstuk – en van dit boek – concentreert zich op de verhalen over misdaad in nieuwsmedia en op webforums. Misdad maakt een belangrijk deel uit van de inhoud van beide vormen van communicatie, waarbij ‘misdad’ niet zozeer betrekking heeft op daden die in strafrechtelijke zin niet door de beugel kunnen, als wel op inbreuken op sociale normen (Luhmann 1996:61-65). Belastingfraude en illegaal

62 In Nederlandstalige kranten verscheen het onder meer als ‘Een familiedrama.’ *Algemeen Handelsblad*, 1 maart 1895; ‘AFGRIJSELIIK DRAMA.’ Moeder vermoordt uit hebzucht haar eigen zoon. *De Sumatra post*, 23 feb. 1932.

63 Bijvoorbeeld: Brunvand 1983, 1999, 2004; Burger 1992, 1995, 2006; Champion-Vincent & Renard 1992, 2002; Goldstuck 1999; Af Klintberg 1990b, 1994, 2005; Toselli 1994, 2004.

downloaden schenden de wet, maar roepen minder verhalen op dan moord en verkrachting. Schendingen van normen en taboes zijn ook een vast onderdeel van volksverhalen, die vaak als onderliggende structuur de sequentie verbod – schending – gevolg hebben (Barnes 1984; Mullen 1971).

De grenzen van de moraal worden bevestigd door de vervolging en bestraffing van normoverschrijdend gedrag. Ook toen die straf nog in het openbaar werd voltrokken met schandpaal en galg, maakten verhalen – moordliederen, levensgeschiedenissen van misdadigers, sagen – haar al publiek. In onze tijd worden de straffen voltrokken achter gesloten deuren en maken de nieuwsmedia de sancties bekend; soms nemen ze de taken van vervolging en bestraffing zelfs over: ‘trial by media’. Zo leveren ze in Durkheimiaanse zin een bijdrage aan de maatschappelijke samenhang door mee te werken aan het zuiveringsritueel van oordeel en straf (Grabe 1999; Reijnders 2006:59-89).

3.5.4 De moraal van misdaadnieuws

Misdaad is een vast bestanddeel van het nieuws, al zijn de gegevens over de omvang van dat bestanddeel schaars en met name afkomstig uit de VS en Engeland. Het aandeel van misdaadnieuws binnen het totale nieuwsaanbod varieert sterk, afhankelijk van de gehanteerde definitie, de onderzochte media en de periode: in een overzicht (Reiner 2007:305-307) bleek het uiteen te lopen van minder dan twee tot meer dan dertig procent. Desondanks concludeert Reiner dat nieuws over misdaad in de Verenigde Staten en Engeland in populaire nieuwsmedia een groter deel uitmaakt van het aanbod dan in kwaliteitsmedia, en dat het aandeel van nieuws over misdaad de afgelopen halve eeuw in alle nieuwsmedia is toegenomen (p. 307). Het verschil tussen meer populaire en meer elitaire media vindt steun in de (weinige) beschikbare Nederlandse cijfers, de toename niet.⁶⁴

64 Nederlandse gegevens zijn te vinden in een vroege studie van Coenen en Van Dijk (1976). Aanleiding voor hun onderzoek waren opmerkingen van de toenmalige minister van justitie Van Agt, die na de Molukse gijzelingen in 1975 de media ervan beschuldigde dat zij de beroering niet alleen versloegen, maar ook schiepen. De WODC-onderzoekers Coenen en Van Dijk analyseerden hierop vijf landelijke en zes regionale dagbladen uit de periode 1966-1974, om na te gaan of de hoeveelheid misdaadnieuws was toegenomen. Zij vonden een toename van het aantal artikelen met 6 procent, en van de gemiddelde kolomlengte met 31 procent, onafhankelijk van de toename van de redactionele pagina's. In 1966 maakte misdaadnieuws 2,6 procent uit van de redactionele ruimte, in 1974 3,44 procent.

Scholten (1982:105-116) onderzocht aandacht voor soorten nieuws in zeven landelijke dagbladen in 1974 en 1978. Die bleek voor misdaad lager dan die voor binnenlandse politiek, economie, sport en kunst. De percentages redactionele aandacht voor misdaad liepen per krant in 1978 uiteen van 2 (*NRC* en *de Volkskrant*) tot 7 (*De Telegraaf* en *Het Vrije Volk*). Het gemiddelde aandeel liep terug van 6,3 procent in 1974 naar 4,6 procent in 1978.

Gegevens over latere perioden zijn schaars. In 1991 turfde de journalist Jan van de Plasse zes weken lang zeven kranten en enkele familiebladen. *Nieuwe Revu*, *Panorama* en *Aktueel* gingen

De gegevens over de *inhoud* van misdaadnieuws zijn robuuster en eenduidiger: geweldsdelicten en zedenmisdriven krijgen de meeste aandacht en zijn oververtegenwoordigd in het nieuws, in vergelijking met de misdaadstatistieken; diefstal en andere vermogensdelicten, die volgens de statistieken vaker voorkomen, zijn ondervertegenwoordigd (Reiner 2007:307-311). Dit patroon is ook vastgesteld in Nederland.⁶⁵

Misdaadnieuws verschilt in deze voorkeur voor de zwaardere, atypische gevallen niet van ander nieuws, bijvoorbeeld over natuurrampen, verkeersongelukken en ziektes, dat evenmin correspondeert met officiële cijfers (Kepplinger & Habermeier 1995). Nieuws weerspiegelt niet zozeer de misdaadstatistieken, als wel het belang dat nieuwsmedia hechten aan verschillende vormen van misdaad. Het is niet *telling it like it is*, maar *telling it like it means* (Bird & Dardenne 1988; Valverde 2006:33-34), want misdaadnieuws bakent de grenzen af van goed en slecht gedrag:

Such news is a main source of information about the normative contours of a society. It informs us about right and wrong, about the parameters beyond which one should not venture and about the shapes that the devil can assume. A gallery of folk types – heroes and saints, as well as fools, villains and devils – is publicized not just in oral tradition, and face-to-face contact, but to much larger audiences and with much greater dramatic resources. (Cohen & Young 1981:431, geciteerd naar Bird & Dardenne 1988:71)

Eerder (in § 3.2 en 3.3.2) werd gewezen op identificatie en distantie als mogelijke reacties op verhalen over slachtoffers en daders. Het ging daarbij vooral om onallegaals misdaadnieuws, zoals kindermoorden. Inleving en moraal spelen ook een rol bij het publiek van meer alledaags misdaadnieuws, aldus Jack Katz (1987) en Peter Dahlgren (1988), die zich ongeveer gelijktijdig afvroegen waarom we precies mis-

voor respectievelijk 7,5, 7,8 en 12,1 procent over misdaad. Bij de kranten (*De Telegraaf*, *AD*, *Het Parool*, *de Volkskrant*, *Trouw*, *NRC Handelsblad* en de *Alkmaarse Courant*) lag dat percentage tussen de 5,6 (*De Telegraaf*) en de 1,6 (*NRC*). Ook gingen slechts 12 van de 216 openingen over misdaad (Beunders & Muller 2005:172). Het verschil in aandacht voor misdaad tussen *De Telegraaf* enerzijds en *de Volkskrant* en *NRC Handelsblad* anderzijds blijkt ook uit Ruempol (1997), die berichtgeving over moord in die kranten kwantitatief en kwalitatief onderzocht over de periode 1950-1995 (Beunders & Muller 2005:168-172).

- 65 Ook Coenen en Van Dijk (1976) vonden dat geweldsdelicten de meeste ruimte kregen: gemiddeld 23,1 cm. per artikel, tegen gekwalificeerde vermogensdelicten (d.w.z. inbraken en roofovervallen) en vermogensdelicten respectievelijk 13,7 en 13,3. Agressieve delicten tegen personen maakten 31 procent uit van het totale misdaadnieuws en 4 procent van de geregistreerde delicten. Rechtbankverslagen in 1972 waren voor 39 procent gewijd aan agressieve delicten jegens personen, terwijl maar 9 procent van de veroordelingen in dat jaar zo'n delict betrof. Bij vermogensmisdriven lagen de verhoudingen andersom: 14 procent van het nieuws tegen 52 procent van de geregistreerde delicten. In 1978 ging 40 procent van de misdaadverslaggeving over geweldsmisdriven, terwijl die niet meer dan 5 procent van de geregistreerde criminaliteit uitmaakten (Beunders & Muller (2005:166), op basis van Berghuis e.a. 1989, in *SEC Kwartaalblad voor samenleving en criminaliteit* 3, 3-5).

daadnieuws lezen. Alledaags misdaadnieuws is stilistisch onopmerkelijk, de gebeurtenissen zijn voorspelbaar en inwisselbaar, de praktische waarde gering. Veel misdaadnieuws gaat niet over recente gebeurtenissen en doorgaans ontbreekt ook de afloop: het vergrijp wordt wel verslagen, de arrestatie van de dader en de straf niet (Dahlgren 1988:193-194). Waarin schuilt de aantrekkingskracht dan wel? Dahlgren en Katz kwamen op basis van een inhoudsanalyse van Amerikaanse respectievelijk Zweedse kranten tot een eensluidend antwoord: lezers kunnen aan de hand van dat nieuws telkens weer hun positie in alledaagse morele kwesties bepalen. Het is een soort dagelijkse morele ochtendgymnastiek die de lezer de kans geeft zich af te vragen: wat zou ik doen in dit geval?

Katz en Dahlgren zien de betekenis en nieuwswaarde van misdaadnieuws in de onderliggende morele thematiek, die zij indelen in vier (Katz) en zeven (Dahlgren) categorieën. Bij Katz zijn dat bijvoorbeeld ‘personal competence and sensibility’ (verslagen van ingenieuze, doortrapte of gewaagde misdaden) en ‘collective integrity’ (misbruik van wat de gemeenschap toekomt). Bij Dahlgren gaat het onder meer om hebzucht (diefstal, fraude, verduistering) en misbruik van vertrouwen (vergrijpen jegens de gemeenschap, vooral als de dader een publiek ambt uitoefent).

Dit nieuws kan letterlijk worden genomen, als informatie over misdaad, maar ook – en daar gaat het beide auteurs om – metaforisch. Hierbij abstraheert de lezer een thema uit de tekst en past dat toe in een nieuwe context:

This type of reading certainly has little to do with information about crime or about external social reality in any literal sense. It is not so much *logos* which is at work here, rather a small-scale and trivial *mythos*. Via metaphoric reading, mundane crime news, in other words, offers readers a resource which they can use imaginatively to produce meaning of experiences and phenomena which arise in their own microcosms. (Dahlgren 1988:205)

De lezer kan bijvoorbeeld een gedurfde misdaad moreel afkeuren, en zich tegelijkertijd afvragen hoe vrijpostig hij of zij zichzelf zal opstellen in een vergadering of bij een onderhandeling met de huisbaas (p. 203).

De studies van Katz en Dahlgren hebben belangrijke beperkingen. Beide zijn gebaseerd op een analyse van de inhoud van het nieuws,⁶⁶ niet op onderzoek naar nieuwsconsumenten. Ook lijkt het onderzoekscorpus bij beiden te bestaan uit alledaagse berichten.⁶⁷ Het is mogelijk dat de inhoud, en ook de functie van grotere, prominentere artikelen anders is. Te verwachten valt bijvoorbeeld dat omvangrijkere

66 Bij Dahlgren gaat het bovendien om een kwantitatieve inhoudsanalyse zonder betrouwbaarheidstoets met behulp van een tweede codeur.

67 Dahlgren merkt op dat sensationeel voorpaginanieuws in de onderzochte periode ontbrak in de Zweedse kranten (1988:194-195).

verhalen meer kans bieden op identificatie met het *slachtoffer* (Peelo 2006; Wardle 2006), waar Katz en Dahlgren ervan uitgaan dat de lezer zijn morele rek- en strekoefeningen uitvoert door zijn eigen gedrag af te zetten tegen dat van de *dader*.

Wel maken Katz en Dahlgren aannemelijk dat een overdrachtelijke lezing van misdaadnieuws mogelijk is. Het verhaalkarakter maakt misdaadnieuws overdraagbaar: los van de nieuwscontext kunnen de verhalen betekenis krijgen in andere situaties. Die betekenis ontstaat niet als vanzelf in het hoofd van de lezer of kijker, maar wordt gevormd in gesprekken en discussies, offline en online. ‘News’, zoals Charles A. Dana, hoofdredacteur van de New Yorkse krant *The Sun* gezegd zou hebben, ‘is something that will make people talk’ (Park 1940:677). Over de manier waarop die gesprekken verlopen, is echter maar verrassend weinig bekend.

3.5.5 De moraal van vernaculaire verhalen over misdaad

Nieuws is niet de enige bron van kennis over misdaad. Omdat persoonlijke ervaring op dit gebied voor de meesten van ons beperkt is, ontleen we die kennis aan anderen. De nieuwsmedia worden regelmatig genoemd als belangrijkste informatiebron (Mason & Monckton-Smith 2008:706; Potter & Kappeler 1998:3; Sacco 2005:100; Smith 1984). De tweede belangrijke bron zijn informele gesprekken met familieleden, collega’s, vrienden en burens (Sacco 2005:101-104; Vanderveen 2006:129-133). In een Amerikaanse studie uit 1981 kwamen dergelijke gesprekken naar voren als de voornaamste bron van informatie over lokale misdaad (Sacco 2005:105). Een grote minderheid van de inwoners van Birmingham die Susan Smith (1984) enquêteerde, noemde verhalen van horen zeggen en ervaringen van vrienden en bekenden als belangrijkste bron (35,8 procent); 52 procent ontleende zijn kennis in de eerste plaats aan de massamedia. Die massamedia brengen niet alleen nieuws over misdaad, maar ook films, televisieseries, strips en romans; ook amusement is een bron van kennis over misdaad (Vanderveen 2006:129, 134-137).

In de productie van kennis over misdaad is nieuws geen eindproduct. Het levert stof voor gesprekken, waarin de verhalen uit het nieuws een nieuwe betekenis kunnen krijgen, en waarin de waarheid ervan kan worden bediscussieerd. Coenen en Van Dijk (1976) merkten al op dat 65 procent van de gesprekken over misdrijven wordt gevoerd naar aanleiding van een krantenartikel. *Hoe* er informeel over misdaad wordt gesproken, is echter weinig onderzocht. Het grootste deel van de literatuur hierover gaat over sagen en geruchten, dat wil zeggen verhalen die de onderzoekers definiëren als onwaar of ongeverifieerd (zie hoofdstuk 1). Daarnaast is er enige literatuur over *personal experience stories* en de uitzonderlijke studie van Sasson, *Crime Talk* (1995) over de manier waarop Amerikaanse burgers over misdaad praten.

Sasson (1995) liet twintig groepen van deelnemers aan buurtpreventieprojecten in Boston met elkaar praten over misdaad en analyseerde welke frames zij gebruikten om

misdaad te duiden en uit welke bronnen zij putten bij de keuze en invulling van die frames. Framing kan worden beschreven als een retorische activiteit: een poging om anderen te overtuigen van een standpunt over een kwestie, met behulp van talige en visuele middelen (in de literatuur *framing devices* genoemd).

Sasson beschrijft de alledaagse conversaties die hij onderzocht als een afzonderlijk cultureel systeem, een discours dat te onderscheiden is van dat van de massamedia, met eigen normen en een eigen vocabulaire (p. 10). De massamedia zijn wel een van de bronnen waaruit burgers putten om misdaadproblemen te construeren; de andere zijn persoonlijke ervaringen⁶⁸ en wat Sasson aanduidt als ‘volkswijsheid’: slogans, vuistregels en Bijbelcitaties. ‘Wat gij niet wilt dat u geschiedt...’ De populairste frames, concludeert Sasson, zijn de frames waarvoor de discussiedeelnemers konden putten uit alle drie de bronnen. In de gespreksgroepen kreeg het frame ‘Social Breakdown’ verreweg de meeste steun: de samenhang in de maatschappij is zoek, gezinnen vallen uit elkaar, burens steunen elkaar niet zoals ze dat vroeger deden.

Sasson onderzocht ook hoofdredactionele artikelen over misdaad, als middel om zicht te krijgen op de frames van de journalistieke, politieke en academische elite. In deze artikelen domineerde het frame ‘Faulty System’: misdaad floreert omdat de straffen te laag zijn en de politie machteloos staat; alleen een strenge law&order-aanpak helpt. Dit frame sloeg ook aan in de discussiegroepen, maar minder dan het ‘Social Breakdown’-frame, waaruit blijkt dat het publiek uit meer bronnen put dan de media bij de constructie van misdaadproblemen.

Een ander relevant element uit Sassons onderzoek is het belang van verhalen als steun voor de verschillende frames. Deze narratieve evidentie omvat niet alleen verhalen over persoonlijke ervaringen en anekdotes uit het nieuws, maar ook exemplarische verhalen over geruchtmakende misdaden. Het frame ‘Racist System’ (zwarten worden gediscrimineerd door politie en justitie) werd ondersteund door het verhaal over Rodney King, de zwarte automobilist die in 1991 werd mishandeld door agenten van de LAPD. ‘Social Breakdown’ krijgt een gezicht met het verhaal van Kitty Genovese, die in 1964 in New York werd doodgestoken ondanks de aanwezigheid van 38 omstanders. *Condensing symbols*, noemt Sasson hen (1995:57). Beide zijn ‘ideale slachtoffers’, van wie de onschuld en weerloosheid in de navertellingen van hun geschiedenis sterk zijn geamplificeerd.⁶⁹

68 Die ‘persoonlijke ervaringen’ omvatten ook ervaringen van vrienden en collega’s – de grens is moeilijk te trekken (Sasson 1995:147, noot 4). Vgl. pp. 27-28.

69 King leeft voort als onschuldig slachtoffer van racistisch politiegeweld, maar was volgens andere lezingen een snelheidsovertreder met een strafblad die dronken achter het stuur zat en die zich verzette tegen aanhouding (Linder 2001). Genovese, bekend van het *bystander effect of Genovese syndroom* werd volgens contemporaine bronnen niet het slachtoffer van apathische omstanders: buurtbewoners die haar hoorden gillen, belden de politie; het getal 38 is een latere toevoeging (Manning, Levine & Collins 2007).

De deelnemers aan de gesprekken gebruikten dus uiteenlopende verhalen (beroemde misdaden als de moord op Kitty Genovese, actueel nieuws, persoonlijke ervaringen) om hun visie op misdaad te onderbouwen. Sasson beschrijft deze bouwsels als interpretatieve schema's waarmee leden van sociale groepen het misdaadprobleem inkaderen, maar ze zijn ook te beschouwen als retorische constructies waarin de deelnemers aan de discussies verhalen inzetten om hun overtuigingskracht te versterken.

Ook de verhalen van New Yorkse misdaadslachtoffers die de folkloriste Eleanor Wachs (1988) verzamelde, hebben een retorisch doel. In haar boek *Crime victim stories* beschrijft Wachs deze verhalen als een vorm van folklore: hun vorm en inhoud worden gekleurd door de traditie. Hun functie is in de eerste plaats sociaal: ze waarschuwen voor de gevaren van de grote stad en brengen de toehoorders *street smarts* bij — lessen zoals 'probeer niet op te vallen' en 'vermijd afgesloten ruimten zoals de metro, liften en publieke toiletten' (p. 61-62). Die lessen werden indringend overgebracht middels exemplarische verhalen, verteld met het ethos van de eigen ervaring en vol levendige beschrijvingen, of, in retorische vaktermen: *evidentia*. De verhalen dienden ook andere functies, als uitlaatklep voor gevoelens en als entertainment, wanneer ze verteld worden met neurotische New Yorkse zelfspot à la Woody Allen, maar die functies noemt Wachs secundair.

De functies die Wachs verbindt aan ervaringsverhalen van misdaadslachtoffers zijn ook verondersteld voor misdaadsagen en, meer in het algemeen, voor alle folklore. De hoofdfunctie daarvan zou de bestendiging van de cultuur zijn, door de bevestiging van rituelen en instituties, het inprenten van normen en waarden en uitoefenen van sociale controle. Daarnaast bieden ze een middel om in de fantasie te ontsnappen aan maatschappelijke beperkingen, wat daadwerkelijk verzet tegen die beperkingen voorkomt (Bascom 1954). In het verlengde daarvan hebben psychoanalytisch georiënteerde folkloristen sagen ook geïnterpreteerd als uitlaatklep voor maatschappelijk onaanvaardbare gevoelens en verlangens. Ten slotte zijn sagen (net als geruchten, p. 33-36) opgevat als middel om ambigue situaties gemeenschappelijk te duiden: sagen, aldus Ellis (2001), zijn verhalen die de algemeen aanvaarde werkelijkheid op losse schroeven zetten. Ze gaan over extreme ervaringen — bizarre, onverklaarbare, onverwachte, bedreigende gebeurtenissen — die de vertellers en hun gehoor dwingen om tot een nieuwe consensus te komen over de grenzen van wat geloofwaardig is en hun normen en waarden te herdefiniëren.

Voorbeelden van dergelijke interpretaties zijn talrijk, maar ze zijn vaak zwak onderbouwd. De vele sagen over vrouwen die het slachtoffer worden van verkrachters en moordenaars als ze zich alleen in het openbaar vervoer, op de autoweg of op internet wagen, brengen volgens Tye (2005) de boodschap over dat de plaats van een vrouw thuis is. Een ander voorbeeld van de sage als middel tot sociale controle zijn de verhalen over op het nippertje mislukte ontvoeringen uit pretparken en winkelcentra: een

waarschuwing aan het adres van ouders, en met name moeders, om hun kinderen niet alleen te laten (Conrad 1998).

Sagen waarin een misdadiger op gewelddadige wijze zijn verdiende loon krijgt, zouden beantwoorden aan een verlangen naar wraak in een maatschappij die vergelding heeft uitbesteed aan professionele, en volgens velen te milde instanties (Af Klintberg 1983). Ook het bekende verhaal over de gestolen grootmoeder (die overlijdt tijdens een vakantiereis met een van haar kinderen en zijn of haar partner, waarna haar lijk wordt gestolen samen met de caravan waarin ze wordt vervoerd) zou ambigue en maatschappelijk minder acceptabele gevoelens uitdrukken, namelijk over de zorg voor oudere familieleden (Dundes 1971).

Sagen kunnen een gemeenschap ook helpen om het onverklaarbare op een aanvaardbare manier te verklaren. Verhalen over inwijdingsrituelen van bendes, waarbij aspirant-leden bijvoorbeeld een bepaald aantal willekeurige slachtoffers moeten maken, bieden een acceptabele verklaring voor gevallen van ‘zinloos’ geweld (Best & Hutchinson 1996). Sagen maken in deze optiek het ongrijpbare tastbaar en lokaliseerbaar: zo circuleerde tijdens in de periode dat de Yorkshire Ripper zijn moorden pleegde in Noord-Engeland in die streek het verhaal over de vrouw die een liftster meeneemt, maar argwaan krijgt als ze de harige handen van haar passagier ziet en op het nippertje aan de moordenaar ontsnapt. Het verhaal, aldus Sanderson (1981) gaf onbestemde angst een gezicht; de Ripper kon niet iedereen zijn, het volstond om op je hoede te zijn voor liftende vrouwen.

Deze functies zijn echter vaker verondersteld dan aangetoond (Bennett 1991, 2005:xiii, Maynard 1998, Oring 1976:71). Bennett (2005:xiii) waarschuwt voor cirkelredeneringen waarin sagen worden opgevat als waarschuwendes verhalen of als afspiegeling van hedendaagse angsten door de angsten van de maatschappij af te leiden uit de sagen en vervolgens de sagen als representatief te beschouwen voor de angsten van de maatschappij.

Bovendien zijn de interpretaties vaak gebaseerd op teksten zonder context: alleen het verhaal, niet op de discussie erover. Van de bovengenoemde studies besteden Tye (2005), Conrad (1998), Af Klintberg (1983), Dundes (1971), Best & Hutchinson (1996) en Sanderson (1981) niet expliciet aandacht aan de discussie, waardoor ze de indruk wekken dat een verhaal maar één betekenis heeft, die is af te leiden uit het verhaal zelf. Ellis (2001) baseert zich wel op transcripties van discussies, maar beperkt zich tot individuele gevallen.

Een interpretatie van sagen, gebaseerd op de discussies over deze verhalen, is niet alleen noodzakelijk, maar ook beter dan ooit mogelijk, door de overvloedige beschikbaarheid van authentiek materiaal via internet. (Meer hierover in hoofdstuk 4.)

3.6 Besluit: De retorische gereedschapskist is gevuld

Na het vorige hoofdstuk over de retorica van de waarheid was dit hoofdstuk gewijd aan de retorica van de waarde. De nadruk lag daarbij op het *pathos*. We hebben gezien hoe verhalen over monsterlijke misdaden op verschillende ‘velden’ (waaronder de nieuws-media, vernaculaire discussies, politiek en strafrechtspraktijk) verteld worden om anderen te overtuigen met een beroep op hun emoties: het derde van de klassiek-retorische overtuigingsmiddelen. Vanouds bekende verhalen en verhaalelementen (*typen* en *motieven*) werken als pathetische topen: ze behoren tot de gedeelde kennis en vooronderstellingen van redenaar en publiek, en kunnen daarom met voorspelbaar effect worden ingezet om de gevoelens te bespelen.

De belangrijkste pathetische topenclusters in monsterlijke verhalen zijn die van het ideale slachtoffer en de ideale dader: degenen wier status als slachtoffer, respectievelijk dader, het makkelijkst (h)erkend wordt. Verhalen over deze personages nodigen het gehoor uit zich met de eerste te identificeren en van de laatste te distantiëren en verhogen zo de ontvankelijkheid voor standpunten over de (on)wenselijkheid van bepaalde situaties. Politici en andere claimmakers kunnen deze topen gebruiken om aard en ernst van misdaadproblemen te benadrukken met het oog op wetswijzigingen en andere maatregelen, en pleiters in de rechtszaal kunnen ze aanwenden om het oordeel van de rechter te beïnvloeden.

De vertelvelden van nieuws en discussies in webforums verschillen in retorische zin van het parlement en de rechtszaal, omdat het publiek hier geen beslissing neemt over beleid en straf. Op deze velden worden verhalen over monsterlijke misdaden gebruikt om te moraliseren: ze laten met een sterk beroep op de emoties zien welk gedrag deugdzaam is en welk gedrag afkeurenswaardig.

Met de bespreking van de retorica van de waarde bereiken we hier een belangrijk tussenstation. De analytische gereedschapskist is gevuld: theorieën en concepten uit verschillende disciplines (folkloristiek, sociale psychologie, criminologie, communicatiewetenschap, sociologie) zijn opgenomen in een retorisch-constructionistisch kader. Hoe dit gereedschap gebruikt zal worden in het empirische deel van dit onderzoek naar misdaadsagen vertelt het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 4

Onderzoeksstrategie, -materiaal en -methoden

4.1 Inleiding: Van theorie naar methode

In de voorgaande hoofdstukken is een retorisch model ontwikkeld voor de analyse van misdaadsagen. Hieruit vloeien de onderzoeksvragen voort, en het vervolg van dit hoofdstuk is gewijd aan de middelen waarmee deze worden beantwoord: de strategie, het materiaal en de methoden.

De benadering van misdaadsagen als retorische constructies is betrekkelijk nieuw en voor een deel nog weinig onderbouwd met empirisch onderzoek. Het doel van deze studie is de theorie uit te bouwen en op een aantal punten te toetsen. De hoofdvragen luiden:

- 1. Retorica van de waarheid: met welke retorische middelen wordt de (on)waarheid van misdaadsagen geconstrueerd in nieuwsmedia en op internetforums?*
- 2. Retorica van de waarde: hoe worden misdaadsagen in de nieuwsmedia en op internetforums ingezet als retorische middelen om misdaadproblemen te construeren?*

Hierbij kunnen de volgende subvragen worden geformuleerd:

Subvragen bij 1:

1. Welke ethos- en logotechnieken gebruiken journalisten en deelnemers aan online discussies over de waarheid van misdaadsagen?
2. In hoeverre zijn de ethostechnieken van journalisten in discussies over misdaadsagen te karakteriseren en te verklaren als *grenswerk*?
3. Vertonen de gebruikte logotechnieken de geloofsstijlen van Donovan (instrumenteel geloof, fervent geloof en debunking)? Met welke frequentie komen deze typen voor?

Subvraag bij 2:

4. Hoe gebruiken journalisten en deelnemers aan online discussies misdaadsagen om maatschappelijke problemen te typeren (logos) en om anderen van de ernst van deze problemen te overtuigen met een beroep op hun emoties (pathos)?

Hoe deze vragen te beantwoorden? In de aanpak van een onderzoek zijn twee niveaus te onderscheiden: strategieën en methoden (Creswell 2009; Yin 2003). De keuze voor de strategie van *case studies* en de selectie van de twee *cases* (het verhaalmotief ‘Gedrogeerd en Misbruikt’ en het verhaaltipe van de Smileybende) worden verantwoord in paragraaf 4.2. Het onderzoek concentreert zich op twee vertelvelden: dat van de nieuwsmedia en dat van het *vernacular web*. Over onderzoek naar nieuwsmedia bestaat een uitgebreide methodologische literatuur; methoden voor folkloristisch en retorisch onderzoek naar online discussies zijn nog minder uitgekristalliseerd. Daarom besteedt paragraaf 4.3 aandacht aan de eigen aard van forumdiscussies als materiaal voor folkloristisch en retorisch onderzoek.

De belangrijkste gebruikte methode is die van kwalitatieve en kwantitatieve inhoudsanalyse van nieuwsitems en van online discussies (§ 4.4.1); ook is op beperktere schaal gebruik gemaakt van etnografisch onderzoek (§ 4.4.2). In een van de casussen heb ik me zelf in de media regelmatig uitgelaten over de waarheid van het verhaal. Die betrokkenheid komt tot slot aan de orde in paragraaf 4.5. Een nadere verantwoording van materiaalverzameling en analysemethoden in beide casussen is te vinden in de bijlagen.

4.2 Strategie: gevalsstudies

De vraag naar de manier waarop journalisten en deelnemers aan online discussies betekenis verlenen aan misdaadsagen, is een vraag naar het beschrijven en begrijpen van verschijnselen in hun context. Het gebruik van gevalsstudies is hiervoor een passende strategie (Peters 1995; Yin 2003).

4.2.1 Teksten en contexten

Meer in het bijzonder zijn gevalsstudies geschikt om contemporaine fenomenen te bestuderen in hun context, waarbij de onderzoeker weinig of geen controle heeft over de gebeurtenissen en waarbij de grenzen tussen fenomeen en context niet direct evident zijn. Door deze verwevenheid heeft de onderzoeker te maken met een grote hoeveelheid variabelen en verschillende bronnen van bewijsmateriaal, die door triangulatie convergeren. Dataverzameling en -analyse worden gestuurd door een tevoren opgesteld theoretisch raamwerk (Yin 2003:9, 13-14).

In dit onderzoek naar misdaadsagen hebben we te maken met authentiek materiaal, dat anders dan bij experimenten of surveys niet voor het onderzoek gegenereerd is. De forumdiscussies en nieuwsitems zelf zijn betrekkelijk eenvoudig te lokaliseren en af te bakenen, hun context is dat minder. Buiten de directe context van de nieuwsmedia en discussieforums waarin het materiaal is aangetroffen, is er de bredere context van andere verhalen, nieuws en discussies waarmee de onderzochte verhalen intertekstueel samenhangen. Richting en reikwijdte van deze context worden voor een deel bepaald door de subjectiviteit van de onderzoeker, maar voor een groter deel door de inhoud van het materiaal: journalisten en forumdeelnemers verwijzen zelf naar andere verhalen om hun argumenten kracht bij te zetten. De context wordt dus in de eerste plaats vastgesteld op geleide van de vertellers zelf.

4.2.2 Twee gevallen: ‘gedrogeerd en misbruikt’ en de Smileybende

Het model van retorische middelen dat in de vorige hoofdstukken is opgebouwd, wordt getoetst aan de hand van verschillende casussen. Het logosgedeelte van dit analysemodel is voor een belangrijk deel gebaseerd op Donovans model van argumenten voor geloof en ongelooft in misdaadsagen (2002, 2004). Getracht wordt haar model te verfijnen en te generaliseren door het te confronteren met casussen, materiaal en methoden die deels afwijken van die uit haar onderzoek. Hiertoe zijn twee casussen geselecteerd, waarvan er een uiteenvalt in drie subcasussen: in de termen van Yin (2003) gaat het daarom om een meervoudige en (door de driedelige casus) geneste casestudy.

De eerste casus is die van het verhaalmotief ‘gedrogeerd en misbruikt’, die uit drie delen bestaat: een historisch overzicht omsluit twee in tijd en plaats afgebakende episodens, namelijk de opschudding over pogingen tot ontvoering met verdovende injecties in New York (1913-1917) en de discussies rond verkrachtingsdrugs als GHB in Nederland (1998-2008). De tweede casus betreft de Smileybende, die vooral in het najaar van 2003 aandacht kreeg in nieuwsmedia, kettmailtjes en online discussies.

De keuze is gemaakt op theoretische gronden (*theoretical sampling*: Peters 1995:594); ook pragmatische redenen speelden een rol. De casussen zijn gekozen omdat ze een bepaald type discussie over een nieuwe vorm van misdaad vertegenwoordigen, en omdat het *high potentials* zijn: ‘verkennde casestudies die naar alle waarschijnlijkheid een rijke en diverse analyse opleveren. Er is dus niet geselecteerd op

“gemiddelde” of “representatieve” gevallen die gemakkelijk generaliseerbaar zijn, maar juist op uitschieters die de rijkheid van het onderzoeksveld tonen’ (Reijnders 2006:44). Beide casussen kenmerken zich door de beschikbaarheid van een grote hoeveelheid divers materiaal. In het geval van de verkrachtingsdrugs schuilt de rijkheid bovendien in de lange geschiedenis, en in het geval van de Smileybende in de directe toegang van de onderzoeker tot de gebeurtenissen (zie § 4.5).

4.2.3 *Twee typen: officiële en vernaculaire sagen*

Om geschikte gevallen te selecteren, is gezocht in de literatuur over (misdaad)sagen en in databases (de Verhalenbank van het Meertens Instituut en mijn eigen database met sagen).⁷⁰ Bij het maken van een eerste selectie heb ik me inhoudelijk beperkt tot verhalen over nieuwe vormen van misdaad waarvan de realiteit ter discussie staat. Verhalen die nauwelijks of niet (meer) circuleerden in de jaren negentig werden uitgesloten, omdat voor de studie hiervan geen gebruik zou kunnen worden gemaakt van internet-archieven en van LexisNexis (dat Nederlandse kranten ontsluit vanaf begin jaren negentig).

Op basis van de theorie uit de voorgaande hoofdstukken is vervolgens een typologie opgesteld met de dimensies status, geloofsstijl en inhoud.

De belangrijkste dimensie in de typologie is status: de mate van institutionalisering en het voorkomen op meer formele of meer informele ‘vertelvelden’. Sommige verhalen over nieuwe vormen van misdaad maken deel uit van erkende sociale problemen, andere vertegenwoordigen ongeconstrueerde (Best & Horiuchi 1985) en semi-geconstrueerde problemen (Donovan 2004:26, 39, 60). De eerste zijn (ook) *officieel*, de tweede (vooral) *vernaculair*.

Vernaculaire sagen zijn sagen zoals traditionele folkloristen ze zien: verhalen die vooral geloof vinden in informele omgevingen en die door gevestigde partijen (nieuwsmedia, politie, wetenschap) worden gelabeld met termen als broodje aap. Voorbeelden zijn de mislukte kinderontvoering uit een pretpark of winkelcentrum (Burger 2006:118-136) en de dankbare terrorist (een terrorist belooft iemand die hem een dienst bewees met een waarschuwing voor een aanslag; Burger 2006:91-96).

Officiële sagen zijn verhalen die als waar worden voorgesteld door instituties als nieuwsmedia, politie en wetenschap. Ze kunnen daarnaast verteld en bediscussieerd worden in informele omgevingen. Voorbeelden zijn loverboys (Bovenkerk et al. 2006;

70 De geëxcerpeerde verzamelingen zijn enkele Nederlandse bundels met moderne sagen (Burger 1992, 1995, 2006; Meder 2000), mijn eigen database met moderne sagen (1.360 records op 10 oktober 2007), en de online Verhalenbank van het Meertens Instituut (www.verhalenbank.nl, die op 28 september 2007 2.838 treffers gaf in het genre stadssage). De records van de Verhalenbank betreffen *teksten*, die in mijn database *verhaaltypen*.

Burger & Koetsenruijter 2008; Korterink 2010), snuff-films (Finger 2001) en orgaanroof (Campion-Vincent 2005). De steun van gevestigde partijen hoeft niet volledig te zijn: snuff-films en orgaanroof hebben ondanks aangiften en rapporten van internationale politieke lichamen en NGO's nooit de status bereikt van volledig erkende problemen. Ritueel misbruik leek begin jaren negentig in Nederland op weg om die positie te verwerven, met steun van nieuwsmedia, hulpverleners, wetenschapsbeoefenaars en medewerkers van politie en justitie, maar onder meer door een tegencampagne van rechtspsychologen brak het niet echt door als sociaal probleem: een voorbeeld van een 'mislukte constructie' (Beetstra 2009; Jenkins 2008).

Behalve naar status kunnen de potentiële casussen worden ingedeeld op basis van Donovans typologie van geloofsstijlen (zie § 2.5.2): debunkers, instrumentele gelovigen en fervente gelovigen, aangevuld met het hypothetische vierde type, ervaringsgelovigen. Donovan veronderstelt dat debunkers het sterkst aanwezig zijn bij de vernaculaire sagen, die in de nieuwsmedia worden gelabeld als broodjes aap en op internet behalve geloof ook ongeloof ontmoeten. Fervente gelovigen lijken, zoals Donovan stelt, bij de vernaculaire sagen zeldzaam. Bij officiële sagen echter, zoals die over ritueel misbruik en loverboys, treden dergelijke gelovigen, ofwel *moral crusaders*, op het eerste gezicht wel op de voorgrond.

Tot slot kunnen de potentiële casussen worden ingedeeld op basis van hun inhoud. Terugkerende thema's zijn drugs, verkrachting, zinloos geweld, gevaar voor vrouwen en kinderen, en criminaliteit door etnische minderheden. Deze thema's hebben misdaadsagen gemeen met nieuws en sociale problemen van de afgelopen twee decennia, en voor een belangrijk deel ook van de afgelopen eeuw. Bij de selectie van de casussen is een keuze gemaakt die de meest voorkomende thema's vertegenwoordigt.

Op basis van deze typologie is gekozen voor de casussen Smileybende en 'gedrogeerd en misbruikt'. De eerste is een voorbeeld van een vernaculaire sage, waarbij de verdeling van geloof en ongeloof overeenkomt met de casussen van Donovan: gedebunkt door nieuwsmedia en andere autoriteiten (politie, folkloristen), maar onderwerp van discussie op online forums. Inhoudelijk draait het verhaal om verkrachting, zinloos geweld, gevaar voor vrouwen, en criminaliteit door etnische minderheden.

Het verhaal over drogering en misbruik daarentegen heeft op dit moment in Nederland een officiële status: het wordt ondersteund in nieuwsmedia, in publiekscampagnes van drugsvoorlichtingsorganisaties en in officiële uitingen van de politie. Ook zijn er verdachten veroordeeld. Op internet woeden echter discussies over de realiteit van dit gevaar. Deze casus wijkt op verschillende punten af van het model van Donovan: de debunkers zijn nu vooral te vinden in het informele circuit van webforums, niet in het nieuws; en degenen die erin geloven beargumenteren dat vaak op grond van hun ervaring als slachtoffer, een categorie van geloof die in Donovans model

ontbreekt. De casus verkrachtingsdrugs is bovendien interessant omdat oudere verschijningsvormen van deze sage geen officiële, maar een vernaculaire status hadden: een van die verschijningsvormen wordt onderzocht in hoofdstuk 7, ‘Bedwelmd in de bioscoop (New York, 1913-1917)’.

De casussen vertegenwoordigen dus verschillende typen misdaadsagen en bieden bovendien de mogelijkheid om de bevindingen van Donovan te toetsen en aan te vullen: komen haar drie geloofstypen ook in ons materiaal voor, en zo ja, met welke frequentie? Komt het veronderstelde vierde type, ervaringsgeloof, dat ik afleid uit de literatuur over sagen en uit de verkenning van de casus verkrachtingsdrugs, inderdaad voor, en met welke frequentie?⁷¹

De volgende paragraaf, 4.3, gaat in op de aard van het internetmateriaal en de kansen en obstakels die dit de onderzoeker biedt. Binnen een gevalstudie kunnen de gegevens met verschillende methoden worden verzameld en onderzocht. Dat is ook gedaan in deze twee cases. De kern is inhoudsanalyse van tekst (en in beperkte mate beeld), aangevuld met etnografisch onderzoek. Paragraaf 4.4 behandelt deze methoden in het algemeen, de bijlagen I en II beschrijven de materiaalverzameling en analysemethoden per casus.

4.3 Materiaal: Internet als onderzoeksveld

Voor het onderzoek van misdaadsagen biedt internet unieke en uitdagende mogelijkheden, die nog maar zeer ten dele zijn geëxploreerd. Behalve met kansen is dit veld echter bezaaid met voetangels en klemmen van methodologische aard. De voordelen betreffen de mate van toegankelijkheid, de voetangels de validiteit van de data.

‘Internet’ omvat vele media, van officieel (websites van overheden, wetenschappelijke tijdschriften, grote kranten) tot hoogst informeel (zoals chatboxen, Twitter, webforums), en van openbaar (websites) tot privé (e-mail). Het zijn vooral de informele regio’s (het *vernacular web*) die onderzoekers van (misdad)sagen toegang bieden tot discussies in groepen die op een andere wijze niet of moeilijker toegankelijk zijn, zoals Marokkaanse jongeren, neonazi’s en bezoekers van danceparty’s, die op het net groepsgenoten ontmoeten om nieuws uit te wisselen, te discussiëren en verhalen te vertellen.

Internet maakt bovendien een ander soort toegang tot discussies over sagen mogelijk dan de traditionele, waarbij onderzoekers in levenden lijve met bloknoet en

71 Inmiddels heeft Donovan ook gepubliceerd over verkrachtingsdrugs (Burgess, Donovan & Moore 2009), maar ze heeft voor dat onderzoek geen gebruik gemaakt van haar eigen typologie van geloof en ongelooft.

opnameapparatuur het veld in gaan – en waarbij het uiterst moeilijk blijkt om een sage in zijn natuurlijke context vast te leggen (Bennett 1987a, 1996:47; Lindahl 2012). Op internet kan de onderzoeker als een onzichtbare veldwerker discussies volgen zonder deze door zijn aanwezigheid te beïnvloeden. *Lurkend* in nieuwsgroepen en op forums kan hij informele uitwisselingen bestuderen die voorheen buiten zijn bereik vielen (Burger 2001).

Deze kans om sagen te onderzoeken in interactie, niet als afzonderlijke items maar als een proces, is door folkloristen nog betrekkelijk weinig benut. Enkelen herkenden folklore op internet al vroeg als een waardevol studieobject (Dorst 1990; Schneider 1996), maar anderen deden deze folklore af als niet-authentiek. Sommige folkloristen hebben online discussies over sagen zelfs gekarakteriseerd als een surrogaat voor echte communicatie en de deelnemers beschreven als sociaal gehandicapt (Dégh 2001:115; Fialkova & Yelenevskaya 2001:87). Hoewel dergelijke meningen niet langer opgeld doen, zijn studies van folklore op internet door folkloristen nog steeds schaars, en veel ervan hebben geen betrekking op sagen. De eigen aard van folklore op internet kreeg aandacht in verspreide artikelen (Frank 2003, 2004; Howard 1997; Jacobs 2000), en pas laat in een thematische bundel (Blank 2009).⁷² Bill Ellis (2002) benutte als eerste de zoek- en opslagmogelijkheden van internet om de ontwikkeling van een vorm van folklore te analyseren, in zijn studie van verbale en visuele digitale humor als reactie op de aanslagen van 11 september.

Deze studies betreffen vooral verspreiding, genreontwikkeling en inhoud. De *interactie* tussen deelnemers aan online discussies en andere vormen van *computer-mediated communication* (CMC) heeft meer aandacht gekregen van taalkundigen, sociologen, politicologen, antropologen en communicatiewetenschappers. In bundels over sociaal-wetenschappelijk onderzoek op internet (zoals Hine 2005) en in gespecialiseerde wetenschappelijke tijdschriften zoals het *Journal of Computer-Mediated Communication* zijn folkloristen afwezig. Ik wend me daarom in dit hoofdstuk vooral tot de sociale wetenschappers die daar in meer detail over hebben gepubliceerd om terugkerende vragen te beantwoorden over methodologische kwesties: hoe omvangrijk is het fenomeen? Hoe betrouwbaar zijn de identiteit en verhalen van de deelnemers? Moet onderzoek naar online discussies worden gecombineerd met gegevens over offline gedrag? En wat zijn, tot slot, de ethische grenzen van onderzoek naar online discussies?

4.3.1 Sagen op internet: een fenomeen van betekenis?

In 1996 opperde de Oostenrijkse folklorist Ingo Schneider nog als bezwaar tegen folkloreonderzoek op internet dat de groep internetgebruikers zo beperkt was, maar in

72 Al eerder verscheen wel een speciaalnummer van het Franse tijdschrift *Cahiers de littérature orale* (no. 47, 2000).

de periode waaruit voor dit onderzoek geput is, is dat anders. In 2008 en 2009 maakte meer dan 80 procent van de Nederlanders boven de 13 gebruik van internet (STIR 2009:5); in bijna acht op de tien huizen was een breedbandaansluiting aanwezig (CBS 2009:18).

Ook discussieforums zijn geen marginaal fenomeen. Anno 2009 nam ruim de helft van de Nederlandse jongeren deel aan discussieforums of chat (CBS 2009:144-145). De forums die een aanzienlijk deel van het materiaal leverden voor deze studie zagen de afgelopen tien jaar hun ledenaantallen de honderdduizend overschrijden. Het Fok Forum groeide tussen 2002 en 2004 van 33.000 naar 100.000 leden; het gemiddelde aantal pageviews per dag steeg tussen 2000 en 2002 van 34.000 naar 730.000 (Van der Spa 2004:1000). In 2006 telde Marokko.nl ruim 110.000 leden, bijna 240.000 threads en 7 miljoen comments. Maroc.nl had in dat jaar meer dan 48.000 leden, ongeveer 140.000 threads en twee miljoen comments (Hoekstra 2007:86). Partyflock telde in 2008 meer dan 400.000 actieve gebruikers en trok regelmatig meer dan anderhalf miljoen unieke bezoekers per maand.⁷³

Welk deel van deze honderdduizenden digitale conversaties (misdaad)sagen betreft, is niet bekend. Wel kan gezegd worden dat de meeste geruchtmakende sagen van de laatste jaren mede via webforums zijn verspreid en bediscussieerd (Burger 2006).

4.3.2 Zijn de deelnemers en hun verhalen wel ‘echt’?

De aard van communicatie via internet maakt het mogelijk dat deelnemers hun identiteit manipuleren op een manier die al vroeg, zelfs voor de komst van het wereldwijde web, door gebruikers en onderzoekers werd gezien als een opvallend verschil met oudere vormen van communicatie. De waardering voor deze mogelijkheid tot misleiding en experiment liep uiteen van positief (een bevrijding van de restricties van sekse, leeftijd en uiterlijk) tot negatief (een ernstige bedreiging van de betrouwbaarheid).

Zijn deze virtuele uitwisselingen wel ‘echt’ en is de anonimiteit die een groot deel van het onderzoeksmateriaal typeert een probleem voor de betrouwbaarheid van de analyse? Zijn de deelnemers wie ze zeggen dat ze zijn en vertellen ze over hun werkelijke ervaringen?⁷⁴ Dit zijn terugkerende vragen in onderzoek naar CMC (Van den Boomen 2000:123-133; Donath 1999; Garcia et al. 2009:68-70; Hine 2000, 48-50, 121-122).

Betrouwbaarheid in de zin dat zelfpresentatie online overeenstemt met offline omstandigheden wordt echter pas problematisch als we op basis van online gegevens

73 nl.wikipedia.org/wiki/Partyflock, geraadpleegd 28 okt. 2010.

74 Overigens geldt dit ook bij persoonlijke en telefonische interviews of vragenlijsten, waarbij onderzoekers eveneens afhankelijk zijn van wat mensen willen laten zien en vertellen.

uitspraken willen doen over de offline realiteit, zoals de frequentie van ervaringen met verkrachtingsdrugs. Mijn onderzoek richt zich op de retorica van deze discussies en benadert de discussiesites zoals gebruikelijk in de virtuele etnografie als een (sub)cultuur op zich, waarin deelnemers zich, ook als zij niet de waarheid spreken, houden aan de ongeschreven regels van het discours. Met die regels moeten hun zelfpresentatie, hun argumenten en hun verhalen overeenstemmen (Guimaraes 2005; Hine 2000, 48-50, 121-122; Orgad 2009).

Het doel is dus niet om te beoordelen hoe waarheidsgetrouw of authentiek de onderzochte discussies zijn, maar om te analyseren hoe de deelnemers zelf betrouwbaarheid construeren (Brummett 2011:259-273; Hine 2000:49).⁷⁵

4.3.3 *Onbetrouwbaarheid als genre*

Zowel het verschijnsel van digitale folklore als de mogelijkheid van bedrog in CMC hebben niet alleen onderzoekers, maar ook gewone internetgebruikers van het begin af aan beziggehouden (Jacobs 2000). In de jaren tachtig waren hackers en gebruikers van Usenet en bulletin boards zich er al van bewust dat ze deel uitmaakten van een subcultuur met een eigen groepstaal, sagen, moppen, practical jokes en uitingen van volkskunst, bijvoorbeeld in de vorm van ASCII-art: uit ASCII-tekens opgebouwde plaatjes, die onder meer gebruikt worden in de 'handtekening' onder e-mail- en Usenetberichten. Die neiging tot introspectie en amateuretnologie kreeg ook vorm in de *Jargon File*, een constant geüpdate encyclopedisch woordenboek van 'hacker slang', met een geschiedenis die teruggaat tot 1975.⁷⁶ Het beeld van Internet als een onbekend land met een eigen cultuur kleurt ook de antropologisch geïnspireerde journalistiek over de eerste ervaringen met e-mail, Usenet en het World Wide Web van J.C. Herz (*Surfing on the Internet. A Nethead's Adventures Online*, 1994), Douglas Rushkoff (*Cyberia. Life in the Trenches of Hyperspace*, 1994) en John Seabrook (*Deeper. A Two-year Odyssey in Cyberspace*, 1997).

In die cultuur namen onbetrouwbare identiteiten en teksten een voorname plaats in. *Netspeak* heeft de taal dan ook verrijkt met een aantal nieuwe termen op dit gebied. Zo zijn *trollen* personen die berichten posten die met opzet tegen de omgangsvormen en gedeelde overtuigingen van een virtuele gemeenschap ingaan, met als doel tweedracht te zaaien en een *flame war* uit te lokken. Bekender is het genre van de (*email*) *hoax* (Heyd 2008), een bedrieglijk bericht dat de ontvanger waarschuwt voor

75 Hoewel internet een ontremmende werking heeft (Suler 2004), lijken zorgen over de betrouwbaarheid van de identiteiten en verhalen op internet vooral ingegeven door spectaculaire maar uitzonderlijke gevallen van bedrog, en lijkt zelfpresentatie op de onderzochte forums veel op die in het dagelijks leven offline: 'Identiteitenbeheer op het Net bestaat meer uit selectieve zelfonthulling en zelfverberging dan uit de planmatige creatie van een totaal fictieve identiteit' (Van den Boomen 2000:126).

76 Zie ook Jennings 1990 en het hoofdstuk van Erik Brunvand in Brunvand 2000.

niet-bestaande virussen, belooft dat Bill Gates of een andere miljardair zijn geld uitdeelt, of een bijdrage vraagt voor een doodziek kind. Een bekende variant is de *419-scam* of *Nigeriaanse fraude*, een mail die de ontvanger een grote beloning belooft in ruil voor geringe hulp met een financiële transactie (Blommaert & Omoniyi 2006; Chilwa 2009). Ook de termen *broodje aap* en *urban legend* zouden waarschijnlijk niet zo bekend zijn geworden zonder het bestaan van sites die zich richten op het verzamelen en checken van onbetrouwbare verhalen, zoals het Amerikaanse Snopes.com en het Nederlandse broodjeaap.nl.

Ten slotte blijkt het bewustzijn van deze genres uit parodieën (Goldstein 1999; Heyd 2008:37-38), die uit de aard der zaak alleen effectief zijn als de lezer de genreconventies herkent.

Het valt te verwachten dat deze aandacht voor betrouwbaarheid pregnanter tot uiting komt op webforums dan bij face-to-face conversaties in kleine groepen. Bovendien is door de omvang van het publiek op webforums de kans groter dat iemand in een verhaal een hoax of een urban legend herkent. Argumenten worden vaak geleverd in de vorm van een link naar een urban legend-site. Ook verlagen anonimiteit en afstand de drempel om gezichtsbedreigende kritiek te leveren op andermans verhaal.

De onderzochte online discussies zijn dus niet representatief voor offline discussies, maar ze bieden wel een uitgelezen mogelijkheid om retorische technieken te onderzoeken die ook in mondelinge discussies worden gebruikt.

Bij de studie van internetdiscussies beperk ik me grotendeels tot online data. Dat is een keuze die enige verantwoording vraagt in het licht van recente pleidooien voor de combinatie van online en offline data (Garcia et al. 2009; De Koster 2008, 2010; Orgad 2009). Onderzoekers van virtuele gemeenschappen hebben te vaak de offline context van de deelnemers en hun interactie verwaarloosd, aldus De Koster (2008, 210), die onderzoek deed naar de extreem-rechtse site Stormfront en naar de ontmoetingsplaats voor orthodox-protestantse homoseksuelen Refoanders. Door analyse van de interactie op het forum te combineren met interviews met een aantal vaste deelnemers kon De Koster achterhalen hoe de mate van stigmatisering in het leven offline hun motieven bepaalde om het forum te bezoeken. Ook de mate waarin zij het forum ervoeren als een gemeenschap verschilde per deelnemer, in samenhang met hun ervaringen in de 'real life'-gemeenschappen waar ze deel van uitmaakten. Op grond hiervan pleit De Koster voor de combinatie van online en offline data in onderzoek naar virtuele gemeenschappen.

Of dit nodig is, hangt echter af van de onderzoeksvraag, stelt Orgad (2009), die zelf online en offline onderzoek deed naar ervaringen van borstkankerpatiënten met online lotgenotengroepen. Het onderhavige onderzoek focust op de retorica van online discussies over misdaadsagen, die wordt gecontrasteerd met de retorica van nieuwsmedia: met welke retorische middelen construeren forumdeelnemers en journalisten

waarheid en waarde van de onderzochte verhalen? Motieven om aan de discussie deel te nemen en ervaringen offline zijn daarom niet onderzocht.

4.3.4 Ethiek

De mogelijkheid om als ‘onzichtbare veldwerker’ de interactie op internetforums te bestuderen, roept nieuwe ethische vragen op over de bescherming van de onderzochte personen en gemeenschappen. De belangrijkste overwegingen hierbij betreffen de toegankelijkheid en kwetsbaarheid van de onderzochte groepen (Ess et al. 2002; Eysenbach & Till 2001). Bij forums die minder openbaar zijn (bijvoorbeeld door registratieprocedures), die relatief weinig leden hebben, waarvan de leden gestigmatiseerd worden en waar de ‘gepercipieerde privacy’ hoog is, zal de onderzoeker meer maatregelen moeten nemen om de data te anonimiseren, bijvoorbeeld door het forum een andere naam te geven, namen (ook *nicknames*) van gebruikers te vervangen door (andere) pseudoniemen en citaten zo te wijzigen dat ze niet meer met zoekmachines te herleiden zijn tot de bron.

Op grond van deze criteria citeert De Koster (2008, 2010) bijvoorbeeld wel uit het forum van Stormfront (hoog ledenaantal, openbaar toegankelijk, lage ‘gepercipieerde privacy’), maar niet uit dat van RefoAnders, dat een lager ledenaantal heeft, niet openbaar toegankelijk is en met een hoge gepercipieerde privacy.

Het grootste deel van het forummateriaal voor mijn onderzoek komt van sites die qua ledenaantal, toegankelijkheid en gepercipieerde privacy te vergelijken zijn met Stormfront.⁷⁷ Door de concentratie op kwantitatieve analyse van teksten is het bovendien minder intrusief dan de kwalitatieve onderzoeken naar specifieke internetgemeenschappen zoals die van De Koster. Om die reden is op een enkele uitzondering na geen moeite gedaan de identiteit van de forums en hun gebruikers meer te anonimiseren dan zij zelf al hebben gedaan. In twee gevallen (een uitgebreid verslag van een mogelijke ervaring met drugs in een drankje en een ooggetuigenverslag van een aanval door de Smileybende dat later verzonnen blijkt) heb ik forummers een andere nickname gegeven. Omdat de gepercipieerde privacy van e-mail hoger is dan die van internetforums, laat ik de namen en mailadressen weg uit de kettingmailtjes die ik heb verzameld voor de Smileybendecampus.

Voor het gebruik van de forumberichten in dit onderzoek is geen toestemming gevraagd; dit gebruik valt onder het citaatrecht. Citaten zijn niet gewijzigd, inclusief de typ- en spelfouten: afwijkingen van de norm kunnen bewust of onbewust zijn en maken net als avatars en persoonlijke motto’s deel uit van de zelfpresentatie van de forumdeelnemer (Garcia et al. 2009:65).

77 Alleen het forum van Ouders Online (waaruit één topic is opgenomen in het materiaal over de Smileybende) is relatief besloten: het is niet toegankelijk voor zoekmachines, topics kunnen slechts bericht voor bericht handmatig worden gedownload en de redactie stelt beperkingen aan het citeren van forumberichten. Zie www.ouders.nl/forum.htm (geraadpleegd 4 jan. 2011).

4.4 Methoden

In de gebruikte methoden ligt het zwaartepunt bij kwalitatieve en kwantitatieve retorische inhoudsanalyse. Op bescheiden niveau is ook gebruik gemaakt van etnografisch onderzoek.

4.4.1 Inhoudsanalyse

De nieuwsitems en online discussies zijn onderworpen aan een inhoudsanalyse. Hierbij worden op een systematische manier in natuurlijk materiaal inhoudelijke kenmerken gezocht (Wester 2006). Afhankelijk van de hoeveelheid en aard van het materiaal is gekozen voor een kwantitatieve of kwalitatieve analyse. Waar grote hoeveelheden homogeen materiaal voorhanden waren, is een kwantitatieve inhoudsanalyse uitgevoerd. Dit was het geval bij nieuwsitems en online discussies over verkrachtingsdruugs, en bij online discussies over de Smileybende. Wanneer het materiaal diverser van aard was en bij kleinere hoeveelheden, is gekozen voor een kwalitatieve inhoudsanalyse. Dit was het geval bij de historische documenten waarin het verhaalmotief ‘gedrogeerd en misbruikt’ voorkomt (krantenartikelen, romans, pamfletten, etcetera), bij de berichtgeving in de *New York Times* over gifnaaldaanvallen en bij de berichtgeving over de Smileybende in de nieuwsmidia.

Bij de kwantitatieve analyses zijn de ethos- en logotechnieken gebruikt als basis voor het waarnemingsinstrument (Neuendorf 2002; Wester 2006), bij de kwalitatieve analyses zijn ethos- en logotechnieken gebruikt als *sensitizing concepts* (Pleijter 2006; Wester 2006). (Meer hierover in Bijlage I.)

Voor de kwantitatieve inhoudsanalyse van krantenartikelen bestaan gestandaardiseerde methoden (Wester 2006:45-119). De rest van deze paragraaf is daarom gewijd aan de kwantitatieve inhoudsanalyse van online discussies, waarover minder overeenstemming bestaat.

Het grootste deel van de methodologische literatuur over kwantitatieve inhoudsanalyse van online discussies betreft communicatie tussen studenten in besloten leeromgevingen, zoals Blackboard (Marra et al. 2004; Murphy et al. 2006; Rourke et al. 2000; Strijbos et al. 2006; De Wever et al. 2006; Whittaker et al. 1998). Deze situatie verschilt op diverse punten van de online discussies uit dit onderzoek: het gaat bij de leeromgevingen om taakgerichte communicatie tussen deelnemers die elkaar ook persoonlijk kennen, niet om de procesgerichte communicatie tussen forumbezoekers die elkaar niet (hoeven te) ontmoeten *in real life*. De problematische kwesties uit deze literatuur bleken echter ook van toepassing op ons materiaal: wat is de *eenheid* van onderzoek, codeert men *manifeste* of (ook) *latente inhoud*, en hoe stelt men de *betrouwbaarheid* van de analyse vast? Ik maakte de volgende keuzen.

Eenheid: de analyse-eenheid kan zo klein zijn als de afzonderlijke zinnen, of zo groot als het complete discours. In de literatuur zijn uiteenlopende indelingen te vinden. Rourke et al. (2000) onderscheiden zinnen, alinea's, berichten, thematische eenheden en illocutionaire eenheden, Strijbos et al. (2006) discours, bericht, betekenis, argument en propositie. Voor de studie van ethostechnieken is het bericht als analyse-eenheid gekozen, omdat dit een hanteerbare verzameling cases opleverde (Rourke et al. 2000). Bij de inhoudsanalyse van argumenten (logos) was de thread (de hele discussie) de analyse-eenheid. In beide gevallen was het doel de relatieve frequentie vast te stellen waarmee de gezochte fenomenen voorkomen.

Bij de analyse van ethostechnieken zijn alleen berichten van 50 woorden of meer in de analyse betrokken. Het merendeel van de berichten bleek namelijk te bestaan uit scheldwoorden en (in mindere mate) bijval. Deze uitingen zijn retorische zetten, maar geen zetten waarbij ethos wordt gebruikt als overtuigingsmiddel. Omdat dergelijke berichten vrijwel altijd kort zijn, is de lengte van het bericht als formeel criterium gehanteerd om de irrelevante berichten eruit te filteren.

Manifeste of latente inhoud: manifeste inhoud, zoals zinslengte, woordfrequentie en andere eenvoudig observeerbare fenomenen, is geschikt voor automatische inhoudsanalyse. De analyse van retorische technieken vergt echter interpretatie door menselijke codeurs, maar de subjectiviteit die dit inhoudt wordt ingeperkt door de vaststelling van de intercodeursbetrouwbaarheid.

Betrouwbaarheid: bij alle kwantitatieve inhoudsanalyses waren twee codeurs betrokken; pilots zijn enkele malen uitgevoerd door drie codeurs. De literatuur beschrijft verschillende methoden om deze codeurs in te zetten. Het is bij kwantitatieve retorische analyses niet ongebruikelijk dat de eerste codeur de tekstsegmenten aanwijst waarin het gezochte fenomeen aanwezig is, waarna de tweede codeur het fenomeen moet identificeren (Pander Maat 2004). Omdat dit erop neerkomt dat de tweede codeur niet zozeer het fenomeen identificeert als wel de gedachten van de eerste codeur dienaangaande probeert te raden, is gekozen voor een strengere onderzoeksopzet, waarbij twee codeurs onafhankelijk van elkaar van te voren vastgestelde eenheden analyseren.

Om te bepalen in hoeverre beide codeurs overeenstemmen, zijn verschillende maten gangbaar. Een daarvan is het *percentage* overeenstemming; dit is een flatterende maat, omdat hiermee de kans op toevalstreffers niet wordt ingecalculeerd (Lombard et al. 2002). Voor nominale variabelen is daarom de conservatievere Cohens Kappa gebruikt, die wel rekening houdt met toevalstreffers (De Wever et al. 2006). Waarden boven 0.75 worden over het algemeen beschouwd als goed tot uitstekend, waarden onder 0.4 als slecht en scores daar tussenin als redelijk tot goed (Neuendorf 2002; De

Weever et al. 2006).⁷⁸ Voor de intervalvariabelen (*hoe vaak* komt dit argument voor in deze thread?) is de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid vastgesteld met Pearsons correlatiecoëfficiënt.

4.4.2 *Etnografie*

Inhoudsanalyse, zoals behandeld in de voorgaande paragraaf, is het instrument waarmee de retorische technieken worden geanalyseerd in nieuwsmedia en online discussies. De maatschappelijke en culturele context waarin deze technieken worden gebruikt, kan maar beperkt worden afgeleid uit deze teksten. Voor een deel is deze context gereconstrueerd aan de hand van secundaire literatuur, voor een deel door eigen etnografisch onderzoek, met name voor de casus-Smileybende.

De context van het hedendaagse deel van de casus-‘gedrogeerd en misbruikt’ wordt voor een belangrijk deel gevormd door wetgeving over, gebruik van en handel in GHB en andere ‘verkrachtingsdrugs’. Naar dit onderwerp is al etnografisch onderzoek gedaan, terug te vinden in een reeks publicaties, culminerend in het proefschrift van de criminoloog Ton Nabben (2010).

De bredere maatschappelijke en culturele context van de discussies over de Smileybende is voor een belangrijk deel gereconstrueerd aan de hand van secundaire literatuur over zinloos geweld en de criminalisering van Marokkaanse adolescenten. De ontwikkeling van het verhaal in Nederland en meer in het bijzonder in Leiden is in kaart gebracht door etnografisch onderzoek. De verontrusting over de Smileybende deed zich voor in mijn directe omgeving. Dit maakte het mogelijk zelf deel te nemen aan gesprekken over dit onderwerp met studenten, scholieren, ouders en journalisten. Deze gesprekken en observaties zijn onder meer benut om ontwikkelingen in de inhoud van het verhaal te volgen, en te beoordelen in hoeverre inhoud, stijl en argumentatie van de online discussies overeenkwamen met die van offline discussies. Meer hierover in Bijlage I.

4.5 **Besluit: De onderzoeker als claimmaker**

In het eerste hoofdstuk, over de afbakening van het begrip *sage*, heb ik definities die *sagen* aanduiden als onware verhalen bekritiseerd, omdat de onderzoeker zich hiermee deel maakt van de discussie, in plaats van deze discussie te bestuderen. Hoe is dit te rijmen met mijn eigen optreden als debunker van *sagen*, in boeken, in krantencolumns en als gast in radio- en televisieprogramma’s?

78 Een nadeel van Cohens Kappa is wel dat de waarde alleen berekend kan worden als beide codeurs dezelfde reeks codes hebben gebruikt. SPSS rekent Kappa niet uit wanneer codeur 1 bijvoorbeeld de codes 1, 2, 3 en 4 heeft gebruikt, en codeur 2 alleen 1,3 en 4.

Dat ik in deze studie sagen onderzoek als retorische constructies, houdt niet in dat ik geen mening heb over het waarheidsgehalte van bepaalde verhalen. Ik heb daarmee ook regelmatig de publiciteit gezocht. Dergelijke publieke uitspraken zijn niet ongebruikelijk: collega-folkloristen uit binnen- en buitenland gingen me hierin voor.

Deze publieke rol roept echter methodologische vragen op. De zwaarste kritiek is geuit door de Oostenrijkse folklorist Petzoldt (1989:126, 2002:151), die heeft betoogd dat het genre van de moderne sage tot op grote hoogte een artefact is van het onderzoek ernaar: door over moderne sagen te publiceren in de massamedia, bevorderen onderzoekers de circulatie van de verhalen die zij verzamelen. In een andere publicatie sprak Petzoldt zelfs van een fantoomgenre (1990:56).

Publicaties van folkloristen en andere verhalenverzamelaars zijn al eeuwenlang een van de factoren in de verspreiding van sagen, ook de traditionele (zie p. 30). De zuiverheid die Petzoldt van sagen verlangt, heeft nooit bestaan. Zou de invloed van modernesagenonderzoekers sterker zijn dan die van, bijvoorbeeld, de gebroeders Grimm? Petzoldt heeft daar nooit empirisch bewijs voor aangevoerd, en er zijn voldoende gegevens die erop wijzen dat de invloed van onderzoekers er maar een is van de vele. Sommige sagen, zoals die over de alligators in de riolen van New York en de verdwenen liftster, zijn inderdaad door verzamelaars en onderzoekers opgenomen in de canon van *urban legends*; het is aannemelijk dat hun bekendheid heeft versterkt. Maar dat er, zelfs in het geletterde Westen, ook hele sagenwerelden kunnen bestaan zonder de bemoeienis van onderzoekers, blijkt bijvoorbeeld uit de rijke en nog nauwelijks onderzochte vertelcultuur van jonge moslims in Nederland (Burger 2006:137-163; De Koning 2008:242-245).

Hoewel ik de beslissende invloed die Petzoldt aan sagenonderzoekers toekent in algemene zin bestrijd, zou deze in een van de twee geselecteerde casussen wel aan de orde kunnen zijn: ik heb me herhaaldelijk uitgesproken over het waarheidsgehalte van de verhalen over de Smileybende, en dat heeft zijn weerslag gehad op het onderzoeksmateriaal. Mijn naam duikt regelmatig op in de krantenberichten, tv-items en online discussies over deze sage. Dat ik dus een sociale constructie onderzoek die ik zelf voor een deel heb gecreëerd, zou de verdenking kunnen wekken dat ik mijn eigen rol kleiner of groter heb voorgesteld dan die was. Ik heb op verschillende manieren gepoogd om dit te ondervangen. In de eerste plaats berust de analyse van de casus voor een belangrijk deel op een kwantitatieve inhoudsanalyse van retorische technieken, waarbij de mogelijkheid dat de persoon van de onderzoeker de uitkomst beïnvloedt minder speelt dan bij kwalitatieve analyses. Daarnaast zal ik de ontwikkeling van de discussie over de Smileybende in Nederland vergelijken met die in andere landen, waar folkloristen zich er niet of pas veel later over hebben uitgelaten.

Ik had ervoor kunnen kiezen om de casus vanwege die persoonlijke betrokkenheid niet te selecteren, maar heb gemeend dat juist die betrokkenheid bij de discussie en bij de totstandkoming van het nieuws gegevens en inzichten heeft opgeleverd die ik anders had gemist.

II Gedrogeerd en misbruikt

Hoofdstuk 5

Gedrogeerd en misbruikt: retorische geschiedenis van een verhaalmotief

5.1. Inleiding: Naaldprikmysterie in Drentse disco

Op 21 april 2008 gebeurde er in café Hofsteenge in het Drentse Rolde iets eigenaardigs. Het *Dagblad van het Noorden* deed er een dag later verslag van op de voorpagina:

Jongeren geprikt met naalden in disco

Door Jordy Boschman

Rolde/Assen – In café Hofsteenge in Rolde zijn zaterdagavond minstens zes jongeren geprikt met een injectienaald waarin vermoedelijk de drug ghb zat. Eén van hen is per ambulance naar het ziekenhuis vervoerd, de anderen zijn bij de huisartsenpost in Assen geweest voor onderzoek.

Dat zeggen twee moeders van slachtoffers uit Assen. Ze doen binnenkort aangifte bij de politie.

Een 14-jarig meisje uit Assen werd rond elf uur voor de eerste keer geprikt, vertelt haar moeder. Nadat ze buiten bij was gekomen van haar duizeligheid, liep ze het café weer in waar ze rond één uur wederom in haar arm gestoken werd. Ze zag een vrouw met een naald in haar hand weggrennen. De moeder: ‘In haar arm zijn de twee prikgaatjes nog zichtbaar.’ [...]

Kop en lead presenteren het prikincident als een feit. In de tweede alinea neemt de verslaggever enige afstand door het gebeurde toe te schrijven aan een bron ('Dat zeggen twee moeders...'), maar hij maakt hun weergave tot de zijne door hen te omschrijven als 'moeders van *slachtoffers*', niet van 'meisjes' of 'vermeende slachtoffers'.

Twijfels over de toedracht zijn duidelijker hoorbaar in een nieuwsuitzending van RTV Drenthe. In een kruisgesprek vraagt de nieuwslezeres aan verslaggever Rinus Bouwmeester: 'Hoe hard is deze zaak nou eigenlijk? Houdt de politie bijvoorbeeld ook rekening met valse aangiften?' De verslaggever lijkt hierin een vraag te horen naar de hardheid van het *nieuws*, en bezweert bij voorbaat kritiek door zijn ethos te verstevigen en de vraag over de waarheid van het gebeurde neer te leggen bij een andere partij, de politie:

Bouwmeester: Jaaa, kijk, eh... Journalisten moeten zich baseren op harde feiten en het enige feit dat echt keihard is, is dat die meisjes aangifte hebben gedaan en ehm, maar of het werkelijk ook gebeurd is waarvan zij zeggen dat gebeurd is, ja, dat zoekt de politie nu op dit moment uit.

Nieuwslezeres: Tot slot: hoe nu verder?

Bouwmeester: Ja, de politie moet dat uitzoeken lijkt mij, het is een ernstige zaak. Uitgaan dat doe je in veiligheid lijkt mij en het lijkt mij goed dat de politie dat uitzoekt en met behulp van – er waren een paar honderd discogangers in die zaal – moet het lijkt mij mogelijk zijn de daders te achterhalen als die er zijn en zo de veiligheid in een uitgaansgelegenheid te kunnen bevorderen.⁷⁹

Hier horen we de journalistieke routine haperen: de vuistregels voldoen niet meer. De verslaggever lijkt zich te realiseren dat het 'keiharde' feit van de aangifte niet is wat de kijkers willen weten, en zoekt tot slot de veilige haven van de doxa op: 'Uitgaan dat doe je in veiligheid.'

Heel andere geluiden over deze zaak zijn te beluisteren in de lezerscommentaren op de website van het *Dagblad van het Noorden*. Reageerders spreken schande van de ouders die hun dochters van 14 en 15 niet eerder thuis lieten komen. Sceptici wijzen er bovendien op dat het niet mogelijk is om iemand tegen zijn wil te injecteren met GHB of veronderstellen dat de meisjes het voorval hebben verzonnen om hun eigen drugsgebruik te maskeren. De meningen lopen hier sterker uiteen dan in de berichtgeving: waar de een massahysterie vermoedt, denkt de ander dat de meisjes echt zijn ontsnapt aan daders die hoopten dat zij alleen naar huis zouden fietsen en in het bos tussen Rolde en Assen een makkelijke prooi zouden zijn?⁸⁰

79 www.youtube.com/watch?v=u6yLejLlK3s, geplaatst 23 april 2008, geraadpleegd 13 okt. 2008.

80 www.dvhn.nl/nieuws/noorden/article3405500.ece/Jongeren_wellicht_ge%C3%AFnjecteerd_met_drug_in_caf%C3%A9_Hofsteenge, geraadpleegd 13 okt. 2008.

Het verhaal over de heimelijke injecties in café Hofsteenge is een misdaadsage: een verhaal over een uitzonderlijke vorm van misdaad waarvan de waarheid ter discussie staat. Die waarheid wordt met uiteenlopende retorische middelen geconstrueerd in mainstream media als het *Dagblad van het Noorden* en RTV Drenthe en in het vernaculaire medium van het lezersforum.

Het verhaal over deze pogingen tot drogering maakt deel uit van een traditie: het gegeven van meisjes en vrouwen die in het uitgaansleven worden bedwelmd om hen te misbruiken is een verhaalmotief dat al meer dan honderd jaar in West-Europa en Noord-Amerika voorkomt in uiteenlopende teksten. Behalve in fictie (romans, speelfilms, soaps), verscheen het in feitenverslagen: verhalen over persoonlijke belevenissen, nieuws en justitiële en wetenschappelijke rapporten. Waar het als feit werd gepresenteerd, stond het waarheidsgehalte ervan vaak ter discussie.

De komende drie hoofdstukken gaan over de journalistieke en vernaculaire retorica van dit verhaalmotief: de retorica van de waarheid, waarin de manier waarop de discussiedeelnemers hun betrouwbaarheid versterken (*ethos*) en de argumenten die zij gebruiken (*logos*) centraal staan, en de retorica van de waarde, dat wil zeggen de manier waarop zij boodschappen overbrengen over zedelijk gedrag door verhalen over drogering en misbruik te presenteren als exemplarische geschiedenissen die de aard van sociale problemen typeren (*logos*) en als schrijnende voorbeelden die een beroep doen op het gevoel (*pathos*).

5.2 Retorica rond de gevaren van heterosociale ruimten

Dit hoofdstuk biedt een historisch en internationaal overzicht van het retorische gebruik van dit verhaalmotief in de context van maatschappelijke debatten en journalistieke ontwikkelingen. Het onderzochte materiaal gaat terug tot het einde van de negentiende eeuw, een periode waarin de moderne Westerse journalistiek zijn intrede doet, met een massaal bereik, nieuwe vormen van nieuwsgaring zoals het interview en de undercoverreportage, en nieuwe verhalende genres (Broersma 2007; Wijffjes 2004:30-31). In dezelfde periode ving een grootscheeps zedelijkheidsoffensief aan tegen seksueel misbruik van vrouwen en meisjes, waarin een journalist – de Londenaar W.T. Stead – een van de voortrekkers was, en het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’ een van de retorische topen.

De retoriek van Stead (waarover meer in § 5.4.2) zou een vervolg krijgen in andere debatten die zich afspelen tegen een achtergrond van ontwikkelingen in de economische en seksuele zelfstandigheid van jonge vrouwen en meisjes, verstedelijking, migratie en mobiliteit. Tegen die achtergrond worden voortdurend debatten gevoerd over de regulering van ‘heterosociale’ ruimten (Hunt 2002): de openbare ruimten waarin jonge mannen en vrouwen elkaar kunnen ontmoeten, met een potentieel seksueel vervolg, zoals treincoupés (Richter 2005) en ijssalons (Ellis 2009). ‘Ruimte’ ver-

wijst zowel naar plaats als naar tijd: een neutrale plaats kan na zonsondergang veranderen in een plaats vol mogelijkheden en risico's.⁸¹ Ook zijn deze ruimten niet alleen heterosociaal in de zin van een ontmoetingsplaats voor beide geslachten, ze zijn het ook in de zin dat jonge mannen en vrouwen van verschillende sociale en etnische herkomst er met elkaar in contact kunnen komen.

De gevaren van deze heterosociale ruimten komen in onze tijd in het nieuws als breezerseks, loverboys, verkrachtingsdrugs en groepsverkrachtingen in kelderboxen; honderd jaar geleden betroffen de zorgen de handel in blanke slavinnen en heimelijke injecties met verdovende middelen in bioscopen, maar het gaat om vergelijkbare maatschappelijke problemen en projecten.

In de retorica over de risico's van heterosociale ruimten spelen voorbeeldige verhalen een voorname rol: deze verhalen typeren het probleem en doen een krachtig beroep op de emoties van het publiek. Een van die verhalen is dat over de onvrijwillige drogering. In dit hoofdstuk schets ik hoe dit verhaal is gebruikt in de retorica rond de handel in blanke slavinnen aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Paragraaf 5.3 geeft een beknopt overzicht van 'gedrogeerd en misbruikt'-verhalen als ongeautoriseerde en geautoriseerde kennis. De rest van het hoofdstuk is gewijd aan de retorische rol die dit verhaalmotief speelde in de constructie van de handel in blanke slavinnen rond 1900.

Het volgende hoofdstuk (6) zoomt in op één episode uit deze periode: de verhalen die vanaf 1913 in New York circuleerden over vrouwen die in uitgaansgelegenheden werden belaagd door vrouwenhandelaars met verdovende injecties. Centraal hierin staat het ethos van de *New York Times*: de manier waarop deze krant de verhalen construeerde als gevallen van hysterie en geruchtenvorming wordt beschreven tegen de achtergrond van veranderende journalistieke pretenties en praktijken en van overeenkomstige verhalen in het filmamusement.

In hoofdstuk 7 keren we terug naar het heden. Dit concentreert zich op de hedendaagse retorica rond verkrachting met behulp van drugs als een nieuwe vorm van misdaad. Berichtgeving in traditionele nieuwsmedia wordt hierin gecontrasteerd met vernaculaire discussies op online forums.

5.3 'Gedrogeerd en misbruikt': ongeautoriseerde en geautoriseerde kennis

In hoofdstuk 1 zagen we dat in onderzoek naar sagen een objectivistisch en itemgericht perspectief vigeert, waarin de sage wordt gedefinieerd als een verhaal met bepaalde kenmerken. Zo zouden sagen niet waar zijn en zich vooral verbreiden via informele, vaak mondelinge kanalen. Tegenover deze essentialistische benadering plaatst deze

81 Moore & Valverde 2000 spreken in navolging van Bakhtin van 'chronotopen'.

studie een constructionistisch en procesgericht perspectief. Een van de uitgangspunten daarvan is dat uitingen van geloof en ongeloof gelijkelijk object van analyse zijn.

Wanneer we met deze blik de verzameling verhalen met het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’ overzien, valt op dat het gegeven enerzijds gelabeld is als sage, gerucht, bijgeloof, volksgeloof of wijdverbreide misvatting, maar anderzijds als reëel bestanddeel van een ernstig maatschappelijk probleem. Op grond van deze status zijn de verhalen in twee groepen te verdelen: enerzijds de ‘ongeautoriseerde kennis’ van verhalen die door autoriteiten (wetenschappers, politie en justitie, journalisten) worden bestempeld als onwaar en alleen geloof vinden op vernaculaire vertelvelden; anderzijds de ‘geautoriseerde kennis’ van gevestigde nieuwsmedia en politieke, wetenschappelijke en juridische fora.

De eerste, ongeautoriseerde categorie vormt van oudsher de kern van wat onderzoekers definiëren als sagen, of – als het verhaalkarakter minder prominent is – als gerucht, volksgeloof of bijgeloof. Zo signaleren folkloristen en sceptici sinds de jaren vijftig het geloof dat een aspirientje in de cola werkt als een afrodisiacum.⁸² Adriaan van Dis gebruikte deze variant van het motief in zijn roman *Zilver of het verlies van de onschuld* (1988) om de seksuele onwetendheid van de hoofdpersoon Zilver te benadrukken. In een passage die omstreeks 1960 speelt, krijgt Zilver les van een wereldwijze vriend:

Gerard legt hem alles uit: hoe erin, van boven of eronder, en over sap en zaad. Hij kan met één hand een bh losmaken en ziet aan duimen of zij ongesteld zijn ja of nee: hoe dikker de muis, hoe erger het is. Als je een aspirientje in hun Coca-Cola doet, worden zij opgewonden en willen zij meer. (p. 149)

Het mag niet baten: ‘Zaterdag gaan ze weer dansen, bij de neef van de notaris. Het buisje aspirine schudt in zijn broekzak. Linda drinkt geen Coca-Cola’ (p. 151).⁸³

Deze verhalen zijn het veld van informele conversatie nauwelijks ontstegen, al zijn ze paradoxaal genoeg het best bewaard in publicaties van auteurs die er niet in geloven. Hetzelfde geldt voor het volgende verhaal. Een student krijgt last van onverklaarbare pijn in zijn anus. Het blijkt dat zijn homoseksuele huisgenoot hem regelmatig verdooft met ether en misbruikt. Dit verhaal, dat onder folkloristen bekend staat als ‘The Gay Roommate’ of ‘The Ether Bunny’, wordt, sinds de jaren negentig, met name verteld in

82 In de VS (Bell 1976:61, 65; Evans 1955:230), Spanje (Pedrosa 2004:253) en Italië (Montale 2003:125).

83 Het verhaal bereikte mij ook als gerucht: anno 1984 zouden jongemannen in een Haagse discotheek Chefarine 4 in de cola van aantrekkelijke meisjes doen; dit werkte als Spaanse Vlieg en verzekerde hen van gemakkelijk gezelschap voor de nacht (brief van lezeres, 19 aug. 1993).

de Verenigde Staten.⁸⁴ Behalve in informele conversatie is het te vinden in populaire verzamelingen *urban legends* en in academische publicaties van folkloristen.⁸⁵

Ook de volgende variatie op het ‘gedrogeerd en misbruikt’-motief circuleerde als serieuze waarschuwing vooral in vernaculaire circuits en als voorbeeld van een sage in formelere uitingen. Op nujij.nl, een populaire site waar gebruikers eigen nieuws kunnen plaatsen, schrijft ‘Madelon’:

In verschillende verkrachtingszaken zijn de middelen Rohypnol en Progesterex door een drankje gemixt. Rohypnol zorgt voor geheugenverlies, Progesterex wordt gebruikt voor sterilisatie van grote dieren; bij mensen is het effect blijvend!⁸⁶

Andere voorbeelden van deze waarschuwing heb ik in Nederland niet aangetroffen,⁸⁷ maar in de VS, Engeland en Italië circuleert het verhaal over Progesterex als ketting-mailtje (Mikkelson & Mikkelson 2007a; Toselli 2004:122-124). In Engeland bereikte het ook de landspolitiek, zij het kort. Het Britse parlementslid Lynne Featherstone vroeg de minister van Binnenlandse Zaken in 2006 wat hij vond van het gebruik van Progesterex in gevallen van *date rape*. Het antwoord dat ze ontving, was dat het middel niet bestond.⁸⁸

De manifestaties van het ‘gedrogeerd en misbruikt’-motief die in de voorgaande alinea’s zijn beschreven, lijken zich te kenmerken door een overzichtelijke verdeling van *believers* en *debunkers* over verschillende vertelvelden: de *believers* domineren vernaculaire velden, de *debunkers* de officiëlere. Dit bevestigt de traditionele visie op sagen als onware verhalen die alleen geloof vinden bij ‘het volk’.

Deze overzichtelijkheid is echter een effect van de geraadpleegde bronnen, die vooral afkomstig zijn van *debunkers*. Als we de blik verbreden naar gevallen waarin verhalen met het ‘gedrogeerd-en-misbruikt’-motief als waar worden gepresenteerd op officiëlere vertelvelden, vervaagt deze tweedeling en blijken vernaculaire en officiële vormen van discours onlosmakelijk met elkaar verbonden.

84 Al tekende ik ook een Nederlandse versie op: een juriste vertelde me hoe ze het verhaal had gehoord in het Engelse Hull, waar ze als uitwisselingsstudente verbleef (12 nov. 1996). De plot is overigens al meer dan een eeuw oud en komt ook voor in moppen: al in 1886 vertelde de Engelse ontdekkingsreiziger en geleerde Richard Burton over een sjeik Nasr, die jonge Europese matrozen dronken voerde en misbruikte, zodat zij de volgende ochtend klaagden dat ze aan de vele champagne een pijnlijk achterste hadden overgehouden (Legman 1975:156).

85 Brunvand 1993:308-311, 1999:431-432, 2004:227-229; Ellis 1990; Mikkelson & Mikkelson 2007b; Whatley & Henken 2000:95-99, 101-102.

86 www.nujij.nl/vrouwen-meisjes-op-vakantie-in-frankrijk-of-als-je.1680063.lynkx, geraadpleegd 8 sep. 2008.

87 Zie voor een Vlaamse variant over een ‘verkrachtingspil’ die het slachtoffer verlamt Top 2008:165.

88 www.publications.parliament.uk/pa/cm200506/cmhansrd/vo060418/text/60418w74.htm#60418w74.html_wqn8, geraadpleegd 8 sep. 2008.

In journalistieke teksten over gedwongen prostitutie, *date rape* en andere vormen van seksueel misbruik wordt drogering frequent genoemd als onderdeel van de modus operandi van de daders. Ook in de rechtszaal, in romans, in pamfletten van sociale hervormers en in andere formele vormen van discours zijn ‘gedrogeerd en misbruikt’-verhalen aangewend om de realiteit en het verwerpelijke van het misbruik te benadrukken.

Sagenonderzoekers hebben deze formelere vormen van discours altijd stiefmoederlijk behandeld. Een voorbeeld hiervan is de klassieke studie van Edgar Morin over ‘het gerucht van Orléans’ (1970). In de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig ging in Orléans, Amiens en andere Franse steden het verhaal dat jonge vrouwen in de paskamers van hippe kledingboetieks werden verdoofd en ontvoerd door handelaren in blanke slavinnen.⁸⁹ Daarbij werden met name boetieks genoemd van joodse eigenaars. Morin karakteriseert deze verhalen als puur mondeling circulerende geruchten, maar vermeldt zelf iets wat dat tegenspreekt: ze hadden voorlopers in pulpfiction en sensatiejournalistiek (Froissart 2000:94-96; Morin 1982:17-19).

Een ander voorbeeld van deze miskenning van formelere vormen van discours is het artikel over *date rape*-sagen van Greenberg (1973). Greenberg analyseerde verhalen van Amerikaanse studentes over drogering en verkrachting als hedendaagse sagen. Ze benadrukt dat de definitie van dit genre notoir lastig is, maar houdt zelf vast aan communicatie in kleine groepen als elementair kenmerk. Toch bevatten de interviewtranscripten waarop ze haar analyse baseert tal van verwijzingen naar versies van het verhaal in nieuws- en amusementsmedia (p. 138-139).

Dezelfde problemen met afbakening zijn te vinden in een Amerikaans boek over wijdverbreide misvattingen, waarin de angst dat een vrouw na een injectie wordt ontvoerd door handelaren in blanke slavinnen wordt gekwalificeerd als ‘One of the most deep-rooted of *folk*-fears in relation to drugs’ (Evans 1955:232-233, mijn cursivering). Als voorbeelden citeert de auteur echter een roman van Nancy Mitford, *The pursuit of love* (1945), en een artikel in *Time* van 16 augustus 1948 – geen van beide ‘volkse’ publicaties.⁹⁰

Uit deze eerste verkenning van de materiaalverzameling kunnen we concluderen dat ‘gedrogeerd en misbruikt’-verhalen zowel op vernaculaire als op officiële vertelvelden als geloofwaardig zijn voorgesteld. Als we willen begrijpen hoe dit verhaalmotief in de loop van de geschiedenis retorisch is gebruikt, zullen we daarom behalve

89 De verhalen waren ook bekend in Vlaanderen. *De Standaard*, 26/27 okt. 1968: “‘Internationale handel in blanke slavinnen opgerold.’ Leuven nu slachtoffer van een oud roddelverhaal.’ Het gerucht ging daar, aldus de krant, dat er in een zekere handschoenenwinkel regelmatig vrouwen verdwenen, en dat de politie er enkele had teruggevonden in het pand, gekneveld en gedrogeerd, klaar voor transport naar Noord-Afrika of Noord-Amerika. Hetzelfde gerucht zou volgens de krant ook hebben gecirculeerd in andere Vlaamse steden.

90 Het standaardverhaal, aldus Evans, gaat over een meisje dat alleen naar de film gaat. Een oudere vrouw komt naast haar zitten, geeft haar een injectie en brengt haar met de hulp van een ouvreuse naar buiten, onder het voorwendsel dat het haar dochter is die onwel is geworden.

populaire en ongeautoriseerde kennis dus ook officiële en geautoriseerde kennis in de beschouwing moeten betrekken.

5.4 De retorica van verhalen over blankeslavinnenhandel

De eerste onderzochte episode waarin ‘gedrogeerd en misbruikt’-verhalen officiële status kregen, is die van de blankeslavinnenhandel.

Zoals we zagen in hoofdstuk 2 onderscheidt Donovan in haar onderzoek naar misdaadsagen (2002, 2004) drie categorieën van *logos* in discussies over de waarheid van deze verhalen: *debunking*, *fervent geloof* en *symbolisch geloof* (ook aangeduid als *instrumenteel* of *voorwaardelijk geloof*). De eerste groep hecht geen enkel geloof aan het verhaal. De tweede bestaat uit *moral crusaders* die de waarheid en de urgentie ervan bepleiten. De derde, ten slotte, bestaat uit discussiedeelnemers die redeneren: je weet maar nooit. Aan deze vormen van geloof heb ik nog een hypothetische vierde toegevoegd: ervaringsgeloof, het geloof van hen die de waarheid van het verhaal beargumenteren op grond van eigen ervaring. Zijn deze groepen ook terug te vinden in het onderhavige materiaal? Welke argumenten worden naar voren gebracht om geloof of ongelooft te schragen? En door wie?

Hoe zetten de deelnemers aan het debat over blankeslavinnenhandel hun *ethos* in? Versterkten journalisten hun *ethos* door hun betrouwbaarheid af te zetten tegen die van andere media en bronnen (*grenswerk*)? En, om te beginnen, hoe werden verhalen over blanke slavinnen gebruikt als pathosmiddel?

5.4.1 Pathetische verhalen over ideale slachtoffers

Aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werd in Europa, de Verenigde Staten en andere delen van de wereld campagne gevoerd tegen de handel in ‘blanke slavinnen’: meisjes en jonge vrouwen die tegen hun wil werden geprostitueerd door gewetenloze handelaars. Bestrijders van deze misstand illustreerden hun betoog met verhalen over slachtoffers die door misdadigers werden misbruikt (al dan niet nadat ze gedrogeerd waren), waarna hen als gevallen vrouw slechts een bestaan restte als prostituee. Het kon daarbij gaan om plattelandsmeisjes die een betrekking als dienstbode zochten in de grote stad, om immigrantes en om meisjes en vrouwen uit het stadsproletariaat, maar ook werd de indruk gewekt dat geen enkele (blanke) vrouw veilig was.⁹¹

91 De geschiedenis van het blankeslavinnenprobleem wordt in deze paragraaf geschetst aan de hand van de overzichtsstudies van Bristow 1977, 1982; Chaumont 2009; Jazbinsek 2002. Zie over Nederland De Vries (1997). Over de continuïteit in retorica over blankeslavinnenhandel en hedendaagse vrouwenhandel: Doezema 1999; Irwin 1996; Soderlund 2005; De Vries 1999; Weitzer 2007.

Prostitutie werd getypeerd als een probleem van kwetsbare blanke vrouwelijke slachtoffers en georganiseerde bendes handelaren, waarin Joden en mediterrane mannen sleutelposities bekleedden. Het gevaar dreigde op knooppunten van mobiliteit en consumptie (Olund 2009): in havens waar immigranten arriveerden, rond stations en in warenhuizen, *dance halls*, bioscopen, overdekte schaatsbanen en ijssalons – de *ice cream parlor* was destijds in de VS een nieuw soort eetgelegenheid, gedreven door mediterrane immigranten (Ellis 2009). Achter de verlokkelijke façades van deze oorden verborgen zich volgens de campagnevoerders de poorten van de hel.

De eerste slag in dit zedelijkheidsoffensief vond plaats in Brussel, waar zich de affaire van de ‘Engelse meisjes’ afspeelde. Dit schandaal maakte het label *blankeslavinnenhandel*, dat al sinds de jaren zeventig van de negentiende eeuw bestond, toonaangevend in het discours over prostitutie:

With the explosive revelation in late 1879 that English girls were being held captive in Brussels brothels, ‘white slavery’ firmly and permanently took on the connotation of the abductor and the hypodermic syringe. (Bristow 1977:86)

Het ging in Brussel om negen meisjes en vrouwen, van wie zeven tussen de 18 en de 20 en twee tussen de 16 en de 18 jaar oud. Slechts één, Louise Hennessey, voldeed aan alle stereotypen van jeugd en maagdelijkheid. Desondanks werd zij niet als uniek, maar juist als typisch slachtoffer opgevoerd (Chaumont 2009:28).

De volgende mijlpaal in de institutionalisering van het blankeslavinnenprobleem was de reeks artikelen uit 1885 van de Londense journalist W.T. Stead, ‘The Maiden Tribute to Modern Babylon’ – ik kom op zijn werk terug in paragraaf 5.4.2 en beschrijf hier de gevolgen. Stead’s onthullingen over de onteerde dochters van de Engelse arbeidersklasse leidden in datzelfde jaar tot een demonstratie van meer dan honderduizend mensen in Hyde Park (een kwart miljoen, werd zelfs gezegd). In de stoet werden wagens vol in het wit geklede maagden meegevoerd die spandoeken droegen met de tekst: ‘The innocents, will they be slaughtered?’ (Bristow 1977:113).

Onder deze pressie namen het Britse Hoger- en Lagerhuis in 1885 de Criminal Law Amendment Act aan, die het strafbaar stelde om meisjes te ronselen voor prostitutie door middel van drogering of bedrog. De wet verhoogde bovendien de *age of consent* van 13 naar 16 en omvatte ook andere maatregelen tegen onvrijwillige prostitutie. Ook gaf de campagne van Stead de stoot tot de oprichting van de National Vigilance Association, een burgerbeweging die zou toezien op de naleving van de wet.

Na de eeuwwisseling kreeg het blankeslavinnenprobleem ook in de VS wettelijke erkenning. De White Slave Traffic Act van 1910, beter bekend als de Mann Act, verbood het om vrouwen over staatsgrenzen te transporteren met immorele bedoelingen. Het euvel van de handel in blanke slavinnen kreeg in deze jaren niet alleen juridische status, maar ook wetenschappelijke, doordat morele kruisvaarders een verbond sloten met sociologen, wat resulteerde in de onderzoeken van Kneeland (1913, over

New York) en Flexner (1914, over Europa), die werden gefinancierd door de Amerikaanse filantroop John D. Rockefeller jr. (Chaumont 2009:40).

Het slotstuk van de internationale institutionalisering van het probleem was de erkenning door de Volkenbond, de voorloper van de Verenigde Naties. Na vier jaar onderzoek publiceerde een Volkenbondcommissie in 1927-1928 een rapport waarvan de strekking doorwerkt in het VN-verdrag tegen mensenhandel uit 1949. Hierna verdween het onderwerp uit de actualiteit, maar vooral na de val van de Muur in 1989 keerde het weer terug in politiek, strafrechtspleging en media (Chaumont 2009:6-7).

De onthullingen van Stead vonden ook weerklank in Nederland. In 1885 bood de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn de regering een petitie aan met de handtekeningen van meer dan 15.000 vrouwen die aandrongen op maatregelen tegen de vrouwenhandel (Bossenbroek & Kompagnie 1998:168; De Vries 1997:245). Deze Vrouwenbond was in ons land een van de belangrijkste claimsmakers op het gebied van prostitutie, vrouwenhandel en zedelijk gevaar voor meisjes. Dit gevaar dreigde vooral in de heterosociale ruimte van stations en andere openbare ontmoetingsplaatsen. Op straat loerden gewetenloze handelaars op naïeve werkzokkende meisjes, die vaak van het platteland voor het eerst in de stad kwamen (De Vries 1997:123-125).

Dat alle meisjes en vrouwen er goed aan deden om in de openbare ruimte op hun hoede te zijn, blijkt uit het volgende artikel (*Nieuwe Tilburgsche Courant*, 14 apr. 1913). De gevaren begonnen al bij de voordeur: elke vreemdeling kon een heks zijn met een vergiftigde appel.

Verscheidenheden. De handel in jonge meisjes.

Onlangs werd ons het volgende als waar verteld: Terwijl een leerares van een kostschool met de pansionnaires in een patisserie was, viel daar een dame flauw. De leerares en de jonge meisjes verleenden onmiddellijk hulp en toen de dame weer kon vertrekken, verzocht zij de leerares of een van de meisjes haar even mocht thuisbrengen, welk verzoek werd ingewilligd. De leerling die medeging, moet nooit zijn teruggekomen. Wij staan niet in voor de waarheid van het verhaal, maar wij herinnerden ons de geschiedenis onwillekeurig, toen wij in het 'Berl. Tageblatt' lazen, dat in de Vereenigde Staten de handel in meisjes zoo toeneemt, en dat men zich van zulke geraffineerde middelen bedient, dat de Amerikaansche vereenigingen voor vrouwenbescherming het noodig achtten in alle stations en tramwagens plakaten te doen aanbrengen, waarin aan jonge meisjes in een aantal voorschriften wordt verteld, wat zij niet moeten doen. Het eerste daarvan luidt: Een jong meisje moet onder geen voorwaarde op straat blijven staan, om een vrouw, die schijnbaar voor haar voeten flauw valt, te helpen. Zij doet beter een

politieagent te roepen, die dan de noodige hulp kan verleenen. Het flauwvallen behoort dus blijkbaar tot de voorkomende trucs.

Onder de andere voorschriften, lezen wij: Een jong meisje moet nooit antwoord geven, wanneer zij door een onbekende wordt uitgenoodigd tot een bezoek aan de Zondagsschool of een bijbellezing, ook niet wanneer deze uitnoodiging geschiedt door een in geestelijk gewaad.

Een jong meisje moet nooit een onbekende begeleiden, ook niet, wanneer deze de kleeding van een zuster van barmhartigheid draagt. Zij moet evenmin vertrouwen schenken aan personen, die haar vertellen, dat een van haar naaste bloedverwanten slachtoffer is geworden van een ongeval, wat eveneens tot de veel voorkomende trucs behoort

Een jong meisje moet verder onvoorwaardelijk vermijden chocolade of andere lekkernijen aan te nemen of aan bloemen te ruiken, welke haar door een onbekende worden aangeboden. Ook moet zij van rondtrekkende kooplieden nooit bonbons of parfumerieën koopen, daar deze zaken narcotische middelen kunnen bevatten.

Het blijkt wel duidelijk uit deze waarschuwingen dat de taak der vereenigingen tot bescherming van jonge meisjes steeds moeilijker wordt en niet minder moeilijk wordt het voor de opvoeders vast te houden aan het standpunt hun pupillen onwetend te laten.

De journalist gebruikt hier de argumentatiestijl die Donovan (zie § 2.5.2) karakteriseert als ‘voorwaardelijk’ of ‘instrumenteel’ geloof: ‘Wij staan niet in voor de waarheid van het verhaal’, maar het strookt met andere berichten die wel uit betrouwbare bron komen en het bevat een behartigenswaardige moraal.

Behalve voor ontvoeringen door vreemden waarschuwden de zedelijkheidsbeschermers ook tegen wat we nu loverboypraktijken zouden noemen. Het volgende vignet komt uit een Vrouwenbondbrochure uit 1908:

Een meisje zat op een bank van het station Hollandsche Spoor te weenen. Op de vraag wat haar deerde, verhaalde zij dat zij zoo ongelukkig was omdat zij een baby verwachtte. Ze was eenigen tijd geleden ‘uitgeweest’ met een der Turken, die met allerlei snuisterijen den boer opgaan; men treft ze veel op de stations aan. (De Vries 1997:132)

Het meisje laat zich niet redden door de Bond en zoekt ‘vrijwillig’ haar toevlucht in een bordeel. Toch is dit volgens de brochure geen bewuste keuze, omdat zij een der ‘ontoerekenbaren’ is. Het typische slachtoffer was volgens de Bond niet bij machte om zelf bewust seksuele keuzes te maken (De Vries 1997:132-133).

Deze ‘machteloze’ prostituee verving in het vertoog van feministen en andere onzedelijkheidsbestrijders de ‘slechte’ prostituee uit de periode daarvoor, die met haar verleidelijke uitstraling het morele fundament van het gezinsleven bedreigde. ‘Prostitutie werd [...] vrijwel uitsluitend gezien als een directe of indirecte vorm van dwang.’ (De Vries 1997:27). De blanke slavin werd het gezicht van het prostitutieprobleem: een vrouw die gedwongen werd om zich te prostitueren door bedrog en geweld. En, mocht dat nodig zijn, dan werden de laatste resten zelfbewustzijn en vrije wil verdoofd met heimelijk toegediende drugs.

Deze stereotypering lijkt destijds algemeen aanvaard te zijn. Kritiek zoals in het volgende citaat van de Franse onderzoeksjournalist Albert Londres is schaars. ‘Jusqu’à ce jour,’ schreef Londres in 1927 in *Le Chemin de Buenos Aires (La traite des blanches)* ‘on n’a voulu voir dans cette question que les cas exceptionnels. Le roman. Le roman de la jeune fille trompée. Cela fait une bien belle histoire à faire pleurer les mères. Ce n’est qu’une histoire’ (1927:248). Londres betoogde dat ontvoerde maagden zeldzaam waren en dat de ellende waar de vrouwen aan wilden ontsnappen een groter probleem was dan de prostitutie zelf.

Dergelijke kritische geluiden waren vaker te horen in deze jaren, maar het bleven uitzonderingen. Deze keuze voor melodrama boven sociale kritiek is al aanwezig in de journalistieke teksten die cruciaal waren voor de erkenning van het blankeslavinnenprobleem, de reportages van William T. Stead. Stead schiep echter meer dan een stereotiep slachtoffer, hij creëerde ook een modern journalistiek ethos.

5.4.2 Het journalistieke ethos en pathos van W.T. Stead

Vernieuwende journalistieke retorica vormde de sleutel tot het succes van ‘The Maiden Tribute of Modern Babylon’ (1885), de artikelenreeks in de *Pall Mall Gazette* waarmee de Engelse journalist en *moral crusader* W.T. Stead het zedelijkheidsoffensief tegen gedwongen prostitutie het beslissende momentum gaf. Steads pamflet verscheen ook in Nederland, als *Blanke slavinnen. De handel in meisjes in de XIXe eeuw*.⁹²

Het ‘gedrogeerd & misbruikt’-motief komt er herhaaldelijk in voor. Zo vertelt een gewezen bordeelhoudster: ‘Ik of mijn meisjes lokten versche dienstmeisjes naar binnen en hielden ze zoo lang aan de praat, tot het te laat werd, dat ze thuis niet meer werden binnengelaten en dan was een beetje *snuif* in haar bier voldoende om ze even later te kunnen ruïneeren.’(p. 12) Behalve *snuif*, aldus deze vrouw, gebruikten de ronselaars ook chloroform en laudanum, een vloeibaar mengsel van alcohol en opium.⁹³

92 Ik citeer uit de derde druk, in Arnhem-Nijmegen uitgegeven door E. & M. Cohen, [z.j.]. Het Engelse origineel is beschikbaar op de W.T. Stead Resource Site, www.attackingthediabol.co.uk.

93 Meer voorbeelden van het verhaalmotief zijn te vinden op pp. 8, 9, 18 (‘Zij was eerst rusteloos, doch onder den invloed van chloroform ging dit dra heen’), 20 (‘Zoo mogelijk wordt zij dronken gemaakt en als zij ontwaakt is het noodlottige geschied’), 22, 40 (‘Tot wanhoop gebracht, neemt zij den aangeboden drank, waarin men vooraf wat *snuif* heeft gedaan en als zij met ene razende

Zo bevat *The Maiden Tribute* menig schokkend verhaal, maar de grootste ophef verwekte Stead doordat hij de dertienjarige Eliza Armstrong van haar moeder kocht voor de somma van vijf pond. Zo toonde hij aan dat blankeslavinnenhandel echt bestond. Het leverde hem geweldige kopij op en drie maanden gevangenisstraf – hij was, ironisch genoeg, zelf de eerste die veroordeeld werd op grond van de wet tegen meisjeshandel die op zijn aandringen was aangenomen.⁹⁴

Stead (1849-1912) was een journalistieke vernieuwer. Hij praktiseerde een ‘New Journalism’, gekenmerkt door een persoonlijke stijl, alleedaagse taal en een overvloed aan schilderachtige details, dat zijn verhaalvorm ontleende aan de goedkope zondagskranten zoals *News of the World*, die al sinds de jaren veertig van de negentiende eeuw over seks en misdaad schreven in het narratieve idioom van populaire literatuur. Stead gebruikte als een van de eersten illustraties bij nieuwsartikelen en wordt bovendien gezien als de uitvinder van het tussenkopje (Örnebring 2006:855). En die tussenkopjes mochten er zijn. Enkele voorbeelden uit *Blanke slavinnen*: ‘De bekentenis van een bordeelhouder’, ‘Hoe onwillige meisjes gedwongen worden’ en ‘Ik bestel vijf maagden’.

Deze retorische middelen maakten het nieuws sensationeler, maar dat was voor Stead een geuzennaam. Stead gebruikte hyperbolen en andere retorische middelen om het gemoed van zijn publiek te bewerken voor de goede zaak. Hij verdedigde zich als volgt – een fraai voorbeeld van grenswerk – tegen de aantijging van sensatiebejag:

The sensationalism which is indispensable is sensationalism which is justifiable. Sensationalism in journalism is justifiable up to the point that it is necessary to arrest the eye of the public and compel them to admit the necessity of action.

When the public is short-sighted - and on many subjects it is a blear-eyed public, short-sighted to the point of blindness - you need to print in capitals. [...]

It would not be difficult to maintain that nothing can ever get itself accomplished nowadays without sensationalism. [...] In politics, in social reform, it is indispensable. (‘Government by Journalism’, 1886)

Het argument dat Stead hier gebruikt om zijn beroep op het pathos te rechtvaardigen, is klassiek: ook Quintilianus betoogde al dat emotionele technieken noodzakelijk kunnen zijn in dienst van waarheid, rechtvaardigheid en algemeen belang (Leeman & Braet 1987:65).

hoofdpijn uit hare bewusteloosheid ontwaakt, is zij voor haar leven ongelukkig gemaakt’), 41 (‘In het bier dat zij gebruikte was blijkbaar een slaapdrank gemengd [...]’), 41 (‘[...] eer de tweede avond voorbij was, had hij haar bedwelmd en onteerd’), 42 (‘De meisjes worden naar deze huizen gelokt als dienstboden, bedwelmd of dronken gemaakt en onteerd [...]’), 42 (‘Men diende haar een slaapdrank toe en toen zij bewusteloos was, onteerd [...]’ [sic]), 51, 53.

94 Mijn voornaamste bronnen over Stead en ‘The Maiden Tribute’ zijn Örnebring 2006 en Walkowitz 1992:81-134. Zie verder De Vries 1997:150 en Bourke 2007:121-122, 221-222.

Steads campagnejournalistiek maakte school, ook in Nederland (Wolf 2009:35). Hij ging er prat op dat hij journalistiek had gemaakt tot ‘a living thing, palpitating with actuality, in touch with life at all points’ (Wijffes 2004:32-33). In nieuwssociologische termen: hij eigende zich de positie toe van primaire *claimsmaker*. Hij wilde met zijn geëngageerde human interest-verhalen het prostitutiebeleid beïnvloeden, en met succes: zijn campagne leidde tot aangescherpte wetgeving (Örnebring & Jönsson 2008:31-32; Walkowitz 1992:82-83) en vond ook in het buitenland weerklank.

Een deel van Steads succes bij het publiek school in zijn gebruik van elementen van (pulp)fictiegenres van zijn tijd, met name het melodrama en pornografie. Melodramatisch zijn de personages van onschuldige deernen en verdorven aristocraten, evenals de democratische moraal, die zich keert tegen machtsmisbruik door hoge heren (Walkowitz 1992:85-94). Uit de Victoriaanse pornografie leende hij de sadistische taferelen (o.c., p. 97).

Door andere bronnen te gebruiken dan andere media en door die bronnen te presenteren als betrouwbaarder dan de gangbare, kon Stead andere verhalen vertellen en gaf hij groepen een stem die elders geen podium kregen.⁹⁵ Stead populariseerde het interview (Örnebring 2006:855) en liet prostituees, bordeelhouders en vrouwenhandelaars uitgebreid aan het woord in een tijd waarin andere nieuwsmedia het hele onderwerp prostitutie negeerden en waarin het interview nog gold als een dubieuze Amerikaanse nieuwigheid (o.c., 861-863).⁹⁶

Stead gaat prat op zijn bronnengebruik: hij had zijn verhalen ‘niet van hooren zeggen of volgens gerucht, doch door mijn eigen persoonlijk opgedane kennis.’ (p. 6). Herhaaldelijk benadrukt hij ook dat hij verhalen persoonlijk heeft nagetrokken: ‘Bij onderzoek bevond ik haar verhaal volkomen betrouwbaar’ (p. 22).

Steads retoriek benadrukte de onschuld van de slachtoffers. Het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’ was daarin een van de vaste topen. Stead was zich ervan bewust dat de ideale slachtoffers die hij op de voorgrond plaatste uitzonderingen waren, en geeft terloops toe dat de meerderheid van de Londense prostituees *niet* bestond uit willoze slachtoffers. Zijn ideale slachtoffer was een hyperbool:

Tot juist begrip geef ik toe dat de overgrote meerderheid van haar die in Londen op de straat worden gevonden, daar niet gekomen zijn door sluw geweld. De

95 ‘A key criterion for whether a particular media text or set of texts can be considered a contribution to an alternative public sphere lies in the actors present both in the text and in the production of the text. Who gets to have a voice in the public sphere? And how is this voice discursively constructed?’ (Örnebring 2006:861)

96 Ook in Nederland was interviewen in deze tijd nog een controversiële techniek: volgens een pershandboek uit 1885 beschouwde de een het als een inbreuk op de persoonlijke vrijheid, maar zou het ook een geschikt middel kunnen zijn voor de verspreiding van de meningen van ‘mannen van betekenis’ (Van der Meulen 1885:31-32).

meeste vrouwen vallen door de verleiding van individuën of door de verzoeking waarin de rijke booswicht de arme kan brengen. *Doch er is een minderheid, die [...] het slachtoffer is van geweld [...] Enkelen* worden eenvoudig in den valstrik gelokt, opgesloten en onteerd, hetzij wanneer zij onder den invloed van drank zijn ofwel na een langdurige worsteling in een gesloten kamer, waar de zwakkere bezwijkt voor de overmacht. (p. 8, mijn cursivering)

Op dit punt verschilt Stead van de Amerikaanse onderzoeksjournalisten die honderd jaar later werden bestudeerd door Ettema & Glasser (1988, 1998): deze beriepen zich voor de selectie en presentatie van de slachtoffers in hun reportages op objectiviteit – zij rapporteerden de ‘feiten’, niet meer en niet minder. Objectiviteit werd echter pas een kernelement van het journalistieke ethos in de jaren na Stead, die overleed in 1912.⁹⁷ Ondanks de huidige nadruk op objectiviteit is het ethos van Stead niet dood: in Nederland toonden de onthullingsjournalisten Alberto Stegeman en met name Peter R. de Vries (Reijnders 2005, 2006) met hun undercoveroperaties en campagnes tegen misstanden zich zijn waardige opvolgers.

Het voorbeeld van Stead laat zien hoe een journalist zijn ethos kan inzetten als middel om het publiek te overtuigen van de waarheid van zijn verhalen. Hij beriep zich op eigen waarneming en op de betrouwbaarheid van andere bronnen die de onderwereld van de prostitutie uit eigen ervaring kenden. Vanuit het perspectief van *logos* vertegenwoordigen Stead en andere kruisvaarders het fervente geloof uit de typologie van Donovan: zij hameren op tastbare bewijzen voor een groot onrecht. Op den duur kwamen hun betrouwbaarheid en argumentatie echter meer en meer bloot te staan aan kritiek.

5.4.3 Journalistiek grenswerk en debunking

Verhalen over bedwelmden en onteerde meisjes vonden niet overal geloof. Na de aanvankelijke successen van de zedelijkheidskruisvaarders ontstond na 1910 ook twijfel aan het verhaal over de blanke slavinnen en het alom dreigende gevaar van mannen met gedroegde lekkernijen.

97 In een boek over sagen mogen de omstandigheden waaronder Stead de dood vond niet onvermeld blijven. In een kort verhaal uit 1886 beschreef hij een scheepsramp waarbij door gebrek aan reddingsboten het aantal slachtoffers onnodig hoog was; in een noot voegde hij eraan toe dat dit een reëel probleem was, dat in de toekomst nog vele levens zou eisen. In 1892 schreef Stead een verhaal waarin een trans-Atlantisch schip zinkt na een aanvaring met een ijsberg. De hoofdpersoon wordt gered door het schip *Majestic* van de White Star Line, onder bevel van kapitein Edward J. Smith. Schip, kapitein en rederij bestonden echt. Twintig jaar later was Smith de kapitein van een ander schip van de White Star Line, de *Titanic*. Stead was een van de passagiers. Op de avond van 14 april 1912 genoot Stead een diner van twaalf gangen en vertelde opgewekt sterke verhalen, waaronder dat van een vervloekte mummie in het Brits Museum. Die nacht zonk de *Titanic*. Stead kwam om bij de ramp (Lockhurst 2012; Polidoro 1998:40-42).

Tekenend voor deze scepsis is Shaws toneelstuk *Pygmalion*, dat in 1914 in première ging, en dat bedoeld was als een parodie op W.T. Stead en zijn campagne (Marshik 2000): zoals Stead de maagdelijke arbeidersdochter Eliza Armstrong voor vijf pond kocht van haar ouders, ontfermt de gentleman Henry Higgins zich over Eliza Doolittle, de dochter van een vuilnisman, die haar voor dezelfde som geld aan hem afstaat. Als Higgins Eliza een chocolaatje aanbiedt, schrikt ze: ‘How do I know what might be in them? I’ve heard of girls being drugged by the like of you.’ Haar reactie is overdreven, wil Shaw zeggen, net als de verhalen van zedelijkheidsapostelen over gedrogeerde chocola (Marshik 2000:329).

Die verhalen waren in deze tijd in Engeland onderwerp van een strijd tussen autoriteiten: hoewel het hoofd van Scotland Yards White Slavery Bureau, Frederic Bullock, verhalen over nepverpleegsters in warenhuizen en meisjes die op straat werden gechloroformeerd geruchten noemde, ontvingen de vijfduizend Londense telefonisten in 1913 een officiële waarschuwing voor gedrogeerde chocolaatjes (Bristow 1977:192-193).⁹⁸

In dit debat vielen debunkende journalisten ethos en logos van de morele kruisvaarders aan. De argumenten voor en tegen de betrouwbaarheid van ‘gedrogeerd en misbruikt’-verhalen zijn traditioneel. In het onderzochte materiaal, dat meer dan een eeuw beslaat, keren telkens dezelfde argumenten terug, argumenten die bovendien ook in discussies over andere verhalen een rol spelen.

De *believers* en hun bronnen waren volgens debunkers onbetrouwbaar. Waarschuwingen van christelijke vrouwenverenigingen konden worden gepresenteerd als behartigenswaardige raadgevingen van eerbiedwaardige instellingen, maar ook als ‘pamfletten’ waarvan de inhoud niet door de autoriteiten werd bevestigd. Zo werd de vermaning om nooit bloemen, parfum of snoep aan te nemen van vreemden, omdat die geschenken drugs zouden kunnen bevatten, in de Australische *Barrier Miner* (Broken Hill, New South Wales) van 30 april 1913 nog gebracht als een serieuze waarschuwing, onder de driedubbele kop ‘Warning to girls. “Be cautious with strangers.” Men and chocolate lollies.’ Borg voor de waarheid stond de liefdadigheidsvereniging.

Dezelfde waarschuwingen worden een half jaar later echter in een andere Australische krant, de *Brisbane Courier*,⁹⁹ geridiculiseerd als ‘geruchten’, veroorzaakt door een angstaanjagend pamflet dat de fantasie van meisjes op hol liet slaan. Dat

98 In 1929 deden in Engeland nog steeds verhalen de ronde over meisjes en vrouwen die in het openbaar vervoer of in bioscopen met injectienaalden in hun dij werden geprikt. Ook werd verteld over een oud vrouwtje dat om hulp vroeg bij het oversteken en dan haar slachtoffer curare toediende met een naald die verborgen zat in een holle ring (Bristow 1977:197). In de jaren dertig had het verhaal in Engeland nog zo’n overtuigingskracht dat de Gaumont-British Picture Corporation in 1935 een vertrouwelijk memo stuurde aan bioscoopdirecteuren met een waarschuwing over de mogelijkheid van drogering en de raad om als een meisje onwel werd de politie of een arts erbij te halen (Brown & Barrett 2002:97-98).

99 The ‘White slave’ traffic. Some inquiries, and the result. *The Brisbane Courier*, 30 okt. 1913, p. 9.

meisjes en jonge vrouwen zouden zijn ontvoerd uit warenhuizen in Brisbane en dat nette heren kleine meisjes zouden hebben gelokt, is volgens betrouwbare bronnen absoluut onwaar: 'Inquiry at the office of a prominent police official by a "Courier" representative showed that there was little truth in the rumours.' De 'paniek' bleek aangeblazen door een alarmerend, maar ongefundeerd pamflet.

Tegenover de angstaanjagende verhalen van het pamflet stelt de krant tot slot een relativerende anekdote uit onverdachte bron ('the following story is vouchsafed for by a prominent police official'), die het stereotype van het maagdelijke slachtoffer belachelijk maakt: een oude vrijster van in de vijftig zag in de aanwezigheid van de gevreesde verleiders juist een uitgelezen kans en sprak op straat een onbekende heer aan. Wilde hij haar niet uitnodigen voor een autoritje? Had hij dan geen briefje dat ze moest bezorgen bij een onbekend adres? Of een gedrogeerde lollie? Maar helaas: '[...] this and subsequent other questions brought forward a negative answer, with the result that the lady turned away, regretting having to pass the remainder of her days as an "old maid."'

Het gebrek aan ondersteuning door politie en justitie is een veelgebruikt argument van debunkers. Jonge blanke vrouwen in Toronto werden in 1911 door een populistisch weekblad gewaarschuwd voor het 'gele gevaar': medewerkers van Chinese wasserijen die hen oosterse schatten lieten zien en kopjes gedrogeerde Chinese thee aanboden. 'A drowsy feeling [ensues], and when she returns to her senses the evil deed has been consummated.' Een historicus noemt dit een *mythe* en geeft de pers de schuld: 'Remarkably, no charges of sexual assault were filed against Chinese men in the late nineteenth or early twentieth century in Toronto. The myth of Chinese men drugging and seducing white women into sexual slavery was fuelled by scandal-mongering journalism, not by court reports' (Strange 1995:155).¹⁰⁰

In een ingezonden brief in *The Times* (30 mei 1932) beroept dr. Letitia Fairfield zich op hetzelfde argument: de politie kan verhalen over verdovende injecties in bioscopen niet bevestigen, evenmin als zij dat in 1912 en 1913 kon, toen dezelfde verhalen de ronde deden (Brown & Barrett 2002:98-99). Ook de traditie wordt hier dus gebruikt als argument tegen de waarheid.

Een ander argument uit het arsenaal van de debunkers is dat de verhalen ongehoofwaardig zijn omdat degenen die erin geloven dat zijn. Vermeende slachtoffers werden en worden beticht van liegen om eigen misstappen te verbloemen. Al in 1909 schreef de Amerikaanse journalist George Kibbe Turner: '[...] the tale of drugging is almost invariably a hackneyed lie – the common currency of women of the lower world, swallowed with chronic avidity by the sympathetic charitable worker' (Turner 1909).

100 Geciteerd naar bericht van Brian Chapman op Snopes UL Mailing List, 24 juni 2006.

Het hele citaat:

The American-bred Jewish girl does not attend the ‘Castle Garden’ dancing academies for ‘greenhorns.’ Generally she is able to take dancing lessons, and her dancing is done at weddings or balls. A large number of these balls are given by the rising young political desperadoes, who form for the East Side girls local heroes, exactly as the football captains do for the girls in a college town. The cadets,¹⁰¹ who make up these men’s followers, become acquainted with the girls upon the street at noon hour or at closing time, when the young toughs hang about the curbings, watching the procession of shop-girls on the walks. Nothing is more natural than the invitation to the ball; and nothing is more degrading than the association, at these balls, with the cadets and their ‘flashy girls’.

There is liquor at these dances, which plays its part in their influence; but *the tale of drugging is almost invariably a hackneyed lie* – the common currency of women of the lower world, swallowed with chronic avidity by the sympathetic charitable worker. The course of a girl frequenting these East Side balls is one of increasing sophistication and degradation. At its end she is taken over by the cadet by the offer of a purely commercial partnership. Only one practical objection to the life remains to her – the fear of arrest and imprisonment.) (Turner 1909; mijn cursivering)

Een variant hierop is dat de vermeende slachtoffers onbewust onwaarheden vertellen omdat zij hysterisch zijn. We zullen in het volgende hoofdstuk zien hoe de *New York Times* vermeende slachtoffers van verdovende injecties presenteerde als labiel en daardoor onbetrouwbaar. Het oordeel ‘hysterisch’ is bij uitbreiding ook toegepast op het hele fenomeen van de blankeslavinnenhandel. Dit was volgens de Duitse historicus Jazbinsek een ‘hysterische Epidemie’ en ‘[...] ein schrecklicher Irrtum, der die öffentliche Aufmerksamkeit auf ein Pseudo-Problem gelenkt und dadurch andere, realere Probleme aus dem Blickfeld gedrängt hat [...]’ (2002:88).

Ten slotte beroepen debunkers zich graag op toxicologische en praktische bezwaren tegen het ‘gedrogeerd en misbruikt’-scenario. De Amerikaanse essayist Evans (1955:232-233) doet verhalen over vrouwen die in bioscopen het slachtoffer werden van verdovende injecties af als sagen (‘legends’): de enige drug die zo snel werkt, is volgens Evans pentothal, en dat moet intraveneus worden geïnjecteerd – probeer dat maar eens in een donkere bioscoop en door de kleren van het slachtoffer heen! Ook oudere verhalen over de ‘Mickey Finn’, een gedrogeerd drankje, karakteriseert hij als sagen. De drug in kwestie, chloraalhydraat, heeft een misselijkmakende smaak die je niet eenvoudig maskeert, aldus Evans.

101 Pooiers.

We zullen in de volgende twee hoofdstukken zien dat deze retorische zetten ook werden gebruikt door de *New York Times* in 1913 en in de krantenberichterij en online discussies over verkrachtingsdugs in het afgelopen decennium.

5.5 Besluit: een onomstreden onschuldstoop

Uit deze historische inventarisatie blijkt dat verhalen met het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’ met uiteenlopende waarheidsclaims voorkomen in diverse genres, waaronder nieuws, essays over volksgeloof, folkloristische studies, informele conversatie, en moppen. Deze verhalen worden verteld op officiële en vernaculaire velden. Puur ‘volks’ zijn verhalen die dit motief bevatten niet: hun verbreiding in informele conversatie is verbonden met hun verbreiding in meer formele en elitaire genres.

De verhalen worden retorisch geconstrueerd als ongeautoriseerde of geautoriseerde kennis: de eerste wordt gepresenteerd als vals of op zijn minst onbetrouwbaar, niet gebaseerd op erkende kennisbronnen, circulerend in informele circuits, de tweede als waar, betrouwbaar, gebaseerd op erkende bronnen en verspreid door nieuwsmedia. Bij de analyse van deze retorica lag de nadruk in dit hoofdstuk op het officiële discours, met name dat van de nieuwsmedia. Vernaculaire uitingen worden gefilterd door deze officiële kanalen.

De retorische middelen waarmee de waarheid en waarde van deze verhalen wordt geconstrueerd, vertonen een aantal terugkerende patronen.

Retorica van de waarheid

In de retorische constructie van ‘gedrogeerd en misbruikt’-verhalen als waar of onwaar spelen de overtuigingsmiddelen ethos en logos de hoofdrol.

Degenen die campagne voerden tegen de blankeslavinnenhandel en daarbij onder meer verhalen over gedrogeerde en geprostitueerde meisjes en vrouwen inzetten als overtuigingsmiddel, maakten veel werk van hun ethos: zij presenteerden zich als betrouwbaar, want goed ingelicht op basis van rapporten en contacten in het veld, en met de beste, altruïstische intenties. De Londense activist en journalist W.T. Stead, hier opgevoerd als exemplarisch voor andere morele kruisvaarders, versterkte zijn ethos door zijn betoog in de *Pall Mall Gazette* (1885) te presenteren als een ooggetuigeverslag. Mogelijke verwijten dat hij prostituees en souteneurs als bron gebruikte, pareerde hij door te betogen dat hij alles zelf had nagetrokken. Ook verwijten van sensationisme wees hij af, met een beroep op een groter goed: hij moest wel schreeuwen om gehoord te worden.

Dit grenswerk werd ook gebruikt door journalisten die zich sceptisch uitten over vermeende gevallen van drogering en misbruik. Zij bagatelliseerden de status van de morele kruisvaarders en hun waarschuwingen (‘pamfletten’, ‘geruchten’) en zochten steun bij de autoriteit van politie, justitie en wetenschap, die de verhalen niet konden

bevestigen. Ook vallen zij de status van de slachtoffers aan: dit zijn in hun ogen geen onschuldige maagden, maar onzedelijke vrouwen en hysterica's.

Met welke categorie argumenten (*logos*) rechtvaardigden zij hun geloof of ongeloof? Van de drie geloofsstijlen die Donovan (2002, 2004) onderscheidt – fervent geloof, instrumenteel geloof en debunking – klinkt het fervente geloof het luidst in de onderzochte bronnen. Kruisvaarders zoals Stead claimen dat het kwaad van de blankeslavinnenhandel, waarvan de drogeringsgevallen deel uitmaken, een reëel en groot onrecht is dat zij met empirische bewijzen kunnen staven. Instrumenteel geloof (het gevaar is niet zeker maar wel plausibel) is zeldzamer. Debunkende argumenten worden vooral na 1910 naar voren gebracht, maar dit ongeloof is minder krachtig en georganiseerd dan het fervente geloof. Debunkers beroepen zich, zoals zij ook later zullen doen, op het gebrek aan ondersteuning door politie, justitie en wetenschap: er zijn weinig bewijzen voor gevallen van drogering en het is uit medisch oogpunt onwaarschijnlijk.

Het vierde geloofstype, ervaringsgeloof, is in deze periode niet afzonderlijk waarneembaar, omdat vernaculaire ooggetuigenverslagen van vermeende slachtoffers in het materiaal gemedieerd worden door andere, officiële bronnen. Weliswaar beroept Stead zich op zijn eigen undercover-ervaringen om de waarheid van zijn claims te ondersteunen, maar in de felheid van zijn geloof verschilt hij niet van andere morele kruisvaarders. In hoofdstuk 7 zal blijken dat hedendaagse forumbezoekers die de waarheid van het 'gedrogeerd en misbruikt'-scenario bepleiten op basis van hun eigen ervaring als slachtoffer een afzonderlijke geloofsstijl vertegenwoordigen.

Retorica van de waarde

Morele kruisvaarders gebruikten het 'gedrogeerd en misbruikt'-motief om het probleem van prostitutie en vrouwenhandel te typeren (*logos*) en om de gevoelens van hun publiek te beroeren (*pathos*). Het gegeven van bedwelming en misbruik benadrukte de onschuld van de (potentiële) slachtoffers: zij werkten niet uit vrije wil in de prostitutie, maar gedwongen; het misbruik voltrok zich volledig buiten hun wil en invloed. Meisjes en vrouwen 'die zoiets nooit uit zichzelf zouden doen' verloren door dwang van omstandigheden, geweld en drugs hun maagdelijkheid en waren daardoor veroordeeld tot een bestaan als prostituee.

Zo worden de slachtoffers retorisch gevormd naar het model van het ideale slachtoffer (Christie 1986). Zij verenigen trekken van Roodkapje en Sneeuwwitje: met de beste bedoelingen te ver van huis geraakt en belaagd door een boze wolf; bedrogen met een vergiftigde appel.

Het motief heeft echter ook retorisch nut voor iemand die het ethos van vermeende zedenslachtoffers in twijfel trekt: voor degenen die de geloofwaardigheid van de verhalen aanvallen, staan ze voor de leugenachtigheid of de zwakheid van geest van de slachtoffers; zij zijn niet gedrogeerd, maar hysterisch. Deze critici twijfelen dus niet

aan het ‘gedrogeerd en misbruikt’-motief als moreel ijkpunt, maar beweren dat de vermeende slachtoffers niet aan dit ideaal voldoen.

Dat vrouwen het zwakke geslacht zijn en leiding en bescherming behoeven, staat echter voor beide partijen in deze discussie buiten kijf; dit behoorde tot de *doxa*. *Believers* en *debunkers* zijn het erover eens dat bewegingsvrijheid en verantwoordelijkheid van vrouwen een belangrijk punt van zorg is. Een illustratie van deze overeenstemming is de volgende opinie van de Brit F. Sempkins, de secretaris van de National Vigilance Association (NVA), die ijverde tegen blankeslavinnenhandelaars, maar desondanks geen geloof hechtte aan verhalen over heimelijke injecties. Sempkins was van mening dat vrouwen en meisjes in de prostitutie terecht kwamen door morele zwakte, verkeerde vrienden en foute uitgaansgelegenheden:

Don't worry about druggings, or kidnappings, or mysterious strangers. But beware of mixing drinks; car rides with men you do not know very well; flashy company; unsavoury clubs and drinking places. (*Sunday Pictorial*, 3 juli 1938, geciteerd naar Brown & Barrett 2002:99)

Dit citaat echoot de herhaalde waarschuwing voor de gevaarlijke aantrekkingskracht van consumptie en mobiliteit in de heterosociale ruimte. Het ‘gedrogeerd en misbruikt’-motief kan retorisch begrepen worden als een hyperbolische verwoording van deze ambigue verlokkingen. De meisjes en vrouwen consumeren meer dan ze denken: er zitten drugs in hun drankje; de prikkels die ze zoeken in café en bioscoop blijken prikken van een injectienaald. Auto's en andere moderne vervoermiddelen brengen hen naar werk en vermaak, maar ook dit loopt uit de hand: ze worden niet alleen vervoerd, maar ook ontvoerd. Een bezoek aan een dancehall in New York kan eindigen in een bordeel in Buenos Aires.

Hoofdstuk 6

Bedwelmd in de bioscoop (New York, 1913-1917)

6.1 Inleiding: Mrs. Graff gaat naar de bioscoop

De respectabele lezers van de *New York Times* die zich zorgen maakten over misdaad, zedenverwilderding en de verhoudingen tussen de seksen konden op 5 december 1913 al hun angsten bevestigd zien op de voorpagina van hun krant. In een bioscoop in Newark (New Jersey) was de farmacologiestudent Armend Megaro (22) gearresteerd. Hij zou gepoogd hebben een bioscoopbezoekster met een injectie te drogeren.

Aangeefster was Margery Graff, die de week daarvoor was getrouwd en op huwelijksreis was gegaan naar Atlantic City, een bekende badplaats in New Jersey. Omdat haar man werd teruggeroepen voor zijn werk in Manhattan, reisde het paar terug naar Newark, een kilometer of vijftien van New York, waar ze hun intrek namen in het Belvedere Hotel. Toen haar man naar zijn werk was, ging mevrouw Graff naar de middagvoorstelling in het Lyric Theatre.

Daar bevond ze zich alleen in een loge met Megaro, die een paar maal zijn stoel verschoof om dichterbij haar te zitten, aldus Graff. Toen Graffs jas van haar stoelleuning gleed en ze hem wilde pakken, voelde ze een steek in haar rechterhand. Haar hand raakte gevoelloos en zij werd duizelig en stortte in de armen van de uitbaatster van de bioscoop. Een politiearts constateerde later een ontstoken plekje op haar hand, volgens hem het gevolg van een injectie met een verdovend middel.

Hoewel de lezers van 1913 op zijn minst verwonderd zullen zijn geweest door dit bericht, zal het hen minder bevreemd hebben dan ons: het *script* was bekend. Met welk doel had deze Zuid-Amerikaan een jonge Amerikaanse geïnjecteerd? Hij maakte

natuurlijk deel uit van een bende blankeslavinnenhandelaars. Die loerden bij voorkeur op minderjarige maagden. Graff was dan wel geen maagd, maar het scheelde niet veel: ze was amper een week getrouwd toen het gebeurde.

Dat de *Times* omstandig uitlegde waarom Graff in haar eentje in de bioscoop zat, zal het contemporaine publiek ook minder irrelevant zijn voorgekomen dan ons: in deze jaren werden bioscopen en andere uitgaansgelegenheden door velen gezien als plaatsen waar zedelijk gevaar dreigde voor vrouwen. En in 1913, om precies te zijn: vanaf eind november 1913, dus twee weken voor de verse mevrouw Graff een prik voelde in het Newarkse Lyric Theatre, spitste die discussie zich toe op de werking van speelfilms over blanke slavinnen: hadden die een waarschuwend effect of brachten ze vrouwen juist het hoofd op hol? (Stamp 2000:41-101).

De zaak-Megaro was de meest geruchtmakende in een reeks beschuldigingen van aanvallen met verdovende injecties waarover de *New York Times* berichtte in de jaren 1913 tot en met 1917. Ik sta om verschillende redenen uitgebreid stil bij deze episode.

In het vorige hoofdstuk zagen we dat het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’ al sinds het einde van de negentiende eeuw te vinden is op zowel vernaculaire als officiële vertelvelden. De constructie van het verhaal als sage (vals of op zijn minst onbetrouwbaar, niet gebaseerd op erkende kennisbronnen, circulerend in informele circuits) of als nieuws (waar, betrouwbaar, gebaseerd op erkende bronnen, verspreid door nieuwsmedia) bleek niet los te zien te zijn van de feitenproducerende retorica van nieuwsmedia (de ‘retorica van de waarheid’). Ook bleken de verhalen verbonden met maatschappelijke debatten: als toop is het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’ aangewend om problemen van prostitutie en vrouwenhandel te typeren en om anderen te overtuigen van het juiste gedrag, vooral dat van jonge vrouwen, in heterosociale ruimten (de ‘retorica van de waarde’).

De gifnaaldenaffaire uit de jaren tien biedt de kans om de retorica van dit verhaalmotief nader te bestuderen in de professionele context van de toenmalige journalistiek, in de maatschappelijke context van toenemende vrijheid voor vrouwen en in de culturele context van massamediaal vermaak.

Het archief van de New Yorkse *newspaper of record* verschaft ons een samenhangende, afgebakende hoeveelheid authenticiteit, nog nauwelijks bestudeerd materiaal over het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’. De artikelen demonstreren de retorische middelen die nieuwsmedia gebruiken om misdaadsagen te construeren als waar of onwaar. De berichtgeving over gifnaalden is te lezen als een gevecht om het woord: wie mag er iets over dit probleem zeggen, en hoe, en waar? We zullen zien hoe het ene verhaal wordt geconstrueerd als feit en het andere als gevaarlijk gerucht.

Daarnaast plaats ik de berichtgeving van de *Times* in de context van discussies over de realiteit van blankeslavinnenhandel en over de morele waarde van films, toneelstukken en literaire fictie over blanke slavinnen, waarin het verhaalmotief ‘gedrogeerd en misbruikt’ eveneens werd gebruikt als een toop om de onschuld van de

slachtoffers en de verdorvenheid van de daders te benadrukken. Door het vergrootglas op deze episode te leggen, wordt zichtbaar hoe deze toop gestandaardiseerd werd.

In dit hoofdstuk staan dus de vertelvelden van de nieuws- en amusementsmedia centraal. Over het vernaculaire veld ontbreken de gegevens. In de eigentijdse casus die in het hoofdstuk hierna wordt geanalyseerd, komen ook de slachtoffers zelf rechtstreeks aan het woord: zij spreken zich uit op internetforums. De verhalen van de New Yorkse meisjes en vrouwen bereikten het grote publiek daarentegen uitsluitend gemedieerd door de pers. Hoewel het materiaal over de gifnaaldaanvallen van een eeuw geleden dus beperkter is dan het contemporaine, kan een vergelijking van de retorica uit deze twee perioden de eigenheid en overeenkomsten van beide scherper in het licht stellen.¹⁰²

Aanstands keren we terug naar Margery Graff en Armend Megaro, en de andere vermeende slachtoffers en daders van de gifnaaldaanvallen (§ 6.2), alvorens uit te zoomen naar de journalistiek-professionele, maatschappelijke en culturele context van de verhalen die de *New York Times* over hen vertelde. Om te analyseren hoe de *Times* omging met de waarheidsclaims, richt ik eerst de blik op de ontwikkeling van het ethos van de krant zelf (§ 6.3), die enkele jaren voor de naaldprikaffaire een omslag had doorgemaakt in haar standpunt over blankeslavinnenhandel en over de juiste wijze van nieuwsgaring: de *Times* keerde zich af van ‘sentimentele’ berichtgeving en beroemde zich op een nieuw journalistiek ethos, dat van de ‘objectiviteit’. Daarna keer ik terug naar de argumenten en ethostechnieken die de *Times* aanwendde in de gifnaalden-affaire om de eigen berichtgeving af te grenzen van hysterische geruchten en van de sensationele berichtgeving van andere media (‘grenswerk’, § 6.4).

Was blankeslavinnenhandel een reëel probleem? Welke vrouwen verdienden de status van ‘slachtoffer’ en welke niet? De retorische strijd hierover werd uitgevochten met verhalen, niet alleen in het nieuws, maar ook in films en feuilletons. In paragraaf 6.5 gebruik ik de gifnaaldenaffaire als een lens om naar het vertelveld van de populaire cultuur te kijken: hoe werd het ‘gedrogeerd en misbruikt’-motief gebruikt in detectiveverhalen en in het filmamusement dat precies in deze jaren tot wasdom kwam en een groeiend vrouwelijk publiek trok? In het besluit (§ 6.6) vat ik de analyse van de retorica van de waarheid en die van de waarde in deze deelcasus samen en krijgt het verhaal een onverwachte moraal.

102 De psychologische en medische aspecten van de verhalen over gifnaaldaanvallen zijn geen onderwerp van onderzoek. Zie daarvoor de literatuur over *mass psychogenic illness*, waarin tal van vergelijkbare incidenten worden beschreven (bijvoorbeeld Bartholomew 2000, 2001; Bartholomew & Evans 2004; Bartholomew & Victor 2004; Evans & Bartholomew 2009; Jacobs 1965). Daarnaast is er historische literatuur over paniek rond ongreepbare prikkers, waarin echter het gegeven van drogering voor seksueel misbruik ontbreekt (Bondeson 2000; Goss 1987).

6.2 Verdovende injecties: van voerpaginanieuws tot canard

Margery¹⁰³ Graff was het eerste slachtoffer van de gifnaaldenbende dat voor grote krantenkoppen zorgde, maar verhalen over deze pogingen tot ontvoering in bioscopen en warenhuizen waren al enkele maanden bekend bij de politie, prostitutiebestrijders en het publiek. Volgens Joseph Farrell, de Newarkse agent die als eerste ter plekke was in het Lyric Theatre en Megaro arresteerde, vertelde Graff hem dat ze al eerder had gehoord en gelezen over de gifnaaldaanvallen.¹⁰⁴

Op 7 december publiceerde een concurrent van de *NY Times*, de *New York Tribune*, een reeks van deze verhalen, waaronder het volgende, dat een *Tribune*-verslaggever de vorige dag had gehoord van de vrienden van een jonge vrouw die bijna ten prooi was gevallen aan de kidnappers. In het gezelschap van een bevriende jongeman was zij gaan shoppen in een groot warenhuis in New York. In het warenhuis gingen zij elk apart winkelen, maar spraken af elkaar later weer te ontmoeten. Terwijl de jongeman bij de afgesproken toonbank op zijn vriendin stond te wachten, werd zijn aandacht getrokken door enige beroering niet ver van hem vandaan. Toen hij uit nieuwsgierigheid dichterbij kwam, zag hij zijn vriendin bewusteloos op de vloer liggen. Naast haar stonden twee mannen, die aan de arts van het warenhuis uitlegden dat de vrouw bij hen hoorde en aan epilepsie leed; zij zouden wel voor haar zorgen. Zelfs toen de jongeman tussenbeide kwam, wisten ze van geen wijken, maar uiteindelijk verdwenen ze in de menigte. Toen de vrouw bijkwam, vertelde ze dat ze een prikje in haar arm had gevoeld voor ze het bewustzijn verloor. Inderdaad vertoonde haar arm het spoor van een naaldprik. Uit angst voor de publiciteit had de vrouw afgezien van aangifte.¹⁰⁵

Na de zaak-Graff haalden gifnaaldaanvallen op jonge vrouwen, merendeels 18- en 19-jarige stenotypistes uit New York, regelmatig de kolommen van de *Times*. Tussen 5 december 1913 en 20 februari 1917 besteedde de krant er 25 maal aandacht aan in korte berichten, nieuwsverhalen, redactionele commentaren en ingezonden brieven.¹⁰⁶ De omvang van deze bijdragen loopt uiteen van enkele tientallen woorden tot meer dan 3.500. Met uitzondering van de brieven zijn de stukken allemaal anoniem: journalisten van de *Times* kregen pas enkele decennia later *bylines*. Ook in andere Amerikaanse

103 In latere artikelen: Marjorie.

104 Poison needle alarm spreads among women. *New York Tribune*, 7 dec. 1913.

105 Zie de voorgaande noot.

106 Zie voor een volledige opgave bijlage II. De publicaties zijn verzameld door in het digitale archief (www.nytimes.com/archive) te zoeken op *white + slave(ery) + drug of inject(ed/ion)*, op *poison(ed) needle*, en door vervolgens verder te zoeken op de namen die in de gevonden items werden genoemd.

steden werd melding gemaakt van gifnaaldaanvallen; deze zullen hier buiten beschouwing blijven.¹⁰⁷

We verlieten Graff en Megaro de dag na de arrestatie van de laatste. De follow-up van de *New York Times* een dag later,¹⁰⁸ een artikel van meer dan tweeduizend woorden, compliceerde de geschiedenis aanzienlijk. Enerzijds waren er aanwijzingen voor de schuld van Megaro en voor de activiteiten van een bende. Er was in de bioscoop, niet ver van de stoel van Graff, een borduurnaald gevonden. De politie liet onderzoeken of er op de naaldpunt Zuid-Amerikaans pijlgif te vinden was, curare, ook bekend als ‘woo-la-la’, een woord dat zowel associaties oproept met primitieve stammen als met Parijse frivoliteit: *oh-là-là*. Ook hadden zich inmiddels meer slachtoffers van heimelijke injecties gemeld bij de politie

Megaro bleef in de cel; de borgsom bedroeg 20.000 dollar. Gevraagd naar de reden voor dit hoge bedrag, zei de rechter dat hem meer zaken van deze aard ter ore waren gekomen en dat hij de verdachte wilde vasthouden tot de politie die had uitgezocht. De aanvallers stonden volgens de krant bekend als de ‘needle men’:

Reports of attacks similar to the one made on Mrs. Graff have been frequent in Manhattan in the last few months. It was said that one young woman received an injection from a hypodermic needle in a department store and became dizzy. A young man represented himself to be her brother and disappeared when her mother arrived. (‘Think woo-la-la dazed Mrs. Graff’, 6 dec. 1913)

Op 5 december had zich een vriend van een belaagde vrouw gemeld bij de Assistant District Attorney, waar hij vertelde hoe zijn vriendin in de lift van een warenhuis een prik in haar been voelde. Toen ze op de begane grond uitstapte, werd ze benaderd door een vreemde man, en even later voelde ze zich duizelig. Toen ze thuiskwam, wees een

107 Zie onder andere: Girl Faints, Cries Poisoned Needle. Nora Galway, Cashier at The Fair, Hysterically Shouts, ‘He Got Me.’; Store Crowd Excited. *Chicago Daily Tribune*, 4 april 1914, p. 1; Poison Needle in the Back. But Attempt to Capture Young Girl Fails; Drug Administered by Man in Waiting Line; Pursuit Stops When Fleeing Maid Is Sheltered. *Los Angeles Times*, 5 juli 1914, p. II1; Poison Needle Branded Bunk. Latest Tale Brings Official Action by Police; No More Attention Will Be Paid to ‘Scares.’; Cheap Sex Literature Blamed for the Hysteria. *Los Angeles Times*, 3 aug. 1914, p. III1; Attacked, Robbed, Declares Woman. Says Unseen Assailant Used a Poison Needle and Took Rings. *Los Angeles Times*, 10 nov. 1914, p. II7. In andere steden werden ook na 1917 nog gevallen gemeld, bijvoorbeeld: Woman’s poison needle charge causes arrest. *Chicago Daily Tribune*, 8 dec. 1918; Poison needle jabbed in girl. Oakland student attacked on street car by man with hypodermic. *San Francisco Chronicle*, 22 mrt 1919; poison needle jabbed in arm, asserts girl. Young woman picked up unconscious in street tells of strange attack. *San Francisco Chronicle*, 15 feb. 1921; poison needle tale of Bay fiction. *San Francisco Chronicle*, 8 mei 1921.

108 Think woo-la-la dazed Mrs. Graff. *New York Times*, 6 dec. 1913.

familieid haar op een scheur in haar rok, op de plaats waar ze de prik had gevoeld. De DA ontving meer van zulke klachten.

Twee stenotypistes van 18 en 19 jaar oud, Mary Lee en Jennie Clarke, meldden zich bij de politie van Newark met een soortgelijk relaas. Lee was drie weken eerder in haar hand geprikt bij een bezoek aan een theater, waarop de hand gevoelloos werd. Ze werd duizelig en haastte zich naar buiten op zoek naar frisse lucht, waar een vreemde man haar probeerde te helpen onder het voorwendsel dat hij haar broer was. Ze werd gered door tussenkomst van een vriend.¹⁰⁹ Clarke maakte iets dergelijks mee.¹¹⁰

Ondanks deze aanwijzingen voor het werk van een bende toonden verscheidene medici zich sceptisch: zij verklaarden tegenover de *Times* dat ze zowel de veronderstelde wijze van toedienen als de beschreven effecten niet konden rijmen met hun kennis van injecties en giften. Een van deze artsen was een oom van de verdachte Megaro.

De volgende dag, 7 december 1913, koos de *Times* in een artikel van meer dan 3.500 woorden expliciet partij voor de sceptici: ‘Woo-la-la dazes are just hysteria.’ Volgens het hoofd van de recherche in Newark waren het ‘only rumors’. Het artikel geeft meer voorbeelden van dergelijke geruchten:

Apparently, the ‘needle-men’ are not the only criminals who prey upon the young women in New Jersey. Tales of a ‘candy man’ were heard yesterday. One was said to have been told by a young woman now confined in the psychopathic ward of a hospital in Newark. It is said that the young woman was approached in the Pennsylvania Station in Newark by a young man, who offered her a piece of candy. She ate it, and almost immediately became unconscious. When she revived she was in the rear room of a café in Manhattan. Another dose administered by her abductor caused her to relapse into unconsciousness, and when she regained her senses she was in still another strange place. Finally she was found wandering, dazed, in the streets and returned to her relatives. (‘Woo-la-la dazes are just hysteria’, NYT 7 dec. 1913)

De zaak tegen Megaro kwam niet van de grond: buiten de verdachte bewegingen die Graff had waargenomen, was er geen bewijs tegen hem. Na vijf dagen cel werd hij op

109 Een dag later ontkende Lee dat zij bij een dergelijk incident betrokken was; zij begreep niet hoe het verhaal in de wereld was gekomen.

110 De New York Tribune (Poison needle alarm spreads among women, 7 dec. 1913) meldt dat dit Clarke op 27 november overkwam in het Newarkse Lyric Theatre, waar ook Margery Graff werd geprikt. Clarke hield aan haar avondje uit een eigenaardige aandoening over op de gepriekte arm: pijnlijke uitslag in de vorm van een ovaal, die een paar uur aanhield en dan weer verdween.

borgtocht vrijgelaten; zijn oom betaalde de borgsom die door de rechter verlaagd was van 20.000 tot 1.000 dollar. De *Times* meldde het in een berichtje op pagina 22.¹¹¹

De stroom slachtoffers droogde echter niet op.¹¹² Elizabeth Donnelly (19) vertelde dat ze op een zaterdagavond op straat door haar mouw heen werd gestoken door een jongeman. Een arts constateerde een rijtje van drie prikken in haar huid, maar vond geen sporen van een verdovend middel. Wel meende hij dat de aanvaller gebruik had gemaakt van een speciaal ontworpen instrument met drie naaldpunten, dat verborgen kon worden in een handpalm.¹¹³

Yetta Schlissel, een fabriekarbeidster, greep in de metro een jongeman bij de arm en beschuldigde hem ervan dat hij haar had gestoken met een gifnaald. Op het politiebureau constateerde een arts echter dat haar niets mankeerde, 'zelfs geen hysterie'.¹¹⁴ Alois Marklen, hoofd financiën bij een chemisch bedrijf, leverde bij de politie een injectienaald in die zijn zus Margaret (23) in haar mouw had gevonden na het winkelen.¹¹⁵ En op een van de laatste dagen van 1913 viel de 18-jarige stenotypiste Marion Brindle na haar werk thuis in zwijm en bleef twee uur bewusteloos; een arts vond boven haar linker elleboog twee krasjes – hier ging het volgens hem om een authentiek slachtoffer van een gifnaaldaanval.¹¹⁶

Brindle was het laatste slachtoffer van 1913. Na de jaarwisseling nemen de berichten af en verandert hun karakter. Voor het eerst meldt zich een mannelijk slachtoffer: in januari zegt de medewerker van een aannemersbedrijf die met 2.300 dollar op pad was om arbeiders te betalen, dat hij is gestoken met een gifnaald en vervolgens beroofd. De politie vindt het geld bij hem thuis.¹¹⁷ In dezelfde maand bericht de *Times* op de voorpagina over een verpleegster die bij klaarlichte dag op straat was ontvoerd en na een dag gevangenschap was ontsnapt.¹¹⁸ Twee maanden later blijkt dat de vrouw een fantaste was.¹¹⁹ Het artikel over haar ontmaskering vergelijkt haar geval met de reeks van gifnaaldzaken die door de krant zijn onderzocht en die op verbeelding en hysterie berustten.

111 Megaro released on bail, *New York Times*, 10 dec. 1913, p. 22.

112 'Woo-la-la' myth is hard to down. *New York Times*, 9 dec. 1913.

113 No trace of poison. But girl's wrist appears to have been pricked. *New York Times*, 15 dec. 1913, p. 3.

114 A 'poison needle' charge. Surgeon finds nothing the matter, but young man is held. *New York Times*, 15 dec. 1913, p. 3.

115 Needle in her sleeve. *New York Times*, 27 dec. 1913, p. 4.

116 See 'poison needle' in girl's illness; Miss Marion Brindle Falls Into Stupor After Walking Home from Her Work. *New York Times*, 30 dec. 1913, p. 1.

117 Kenwood company fails. Clerk who tried to rob it tells of 'poisoned needle' attack. *New York Times*, 10 jan. 1914, p. 3.

118 Was Held Prisoner, Nurse Tells Police; Dragged Into a House and Kept a Day Before She Could Escape, She Says. *New York Times*, 19 jan. 1914, p. 1.

119 Abduction Story Woman's Delusion; 'Margaret Kennedy' Admitted in Hospital That Narrative of Daylight Attack Was False. *New York Times*, 7 maart 1914, p. 5.

In mei 1914 keert het inmiddels klassieke scenario terug in een ingezonden brief van 'P.C.M.', die vertelt hoe zij op het perron van de ondergrondse in haar rug werd geprikt. Een andere briefschrijver plaatst vraagtekens bij haar relaas en de *Times* zet een punt achter de affaire met het commentaar: 'Imagination did all the poisoning' (22 mei 1914).

Maar het verhaal blijft terugkomen. Op 21 maart 1915 meldt een laconiek berichtje op pagina 13:

THAT POISONED NEEDLE
Turns Up Again in Yonkers After
Many Months of Disuse.

Miss Rose Pecan, 17 years of age, of 171 Linden Street, Yonkers, obtained a John Doe warrant there yesterday for the arrest of a dark man who, she said, after trailing her home nearly every night for several weeks, stuck a needle in her arm on Friday night, whispering as he did so:

'I'll get you yet.'

Thereupon, she said, she became dazed.

Een maand later meldde de 19-jarige bankemployee Lillian Cohen zich bij de politie met zeven naaldprikken in haar arm. De politie was niet onder de indruk. De *Times* citeert een agent die alle commotie toeschrijft aan de invloed van sensatiefilms:

'No, there's no needle man,' insisted Policeman Gilhooley, who was called to attend the young woman after she had fallen in a faint on the floor of a drug store at Canal and Essex Streets. 'But I'm hanged if there ain't too many needle-man films in the movie theatres. The needle-man films aren't any more true than the films are about Elaine, who is forever falling off cliffs or falling off church steeples.¹²⁰ But the censors let the films by, and so I guess that we'll have needle-stabbers right along now that the Summer season's here and it's time for the sea serpents to come out¹²¹ and the snake stories to start up, too.' ('Girl revives tale of poison needle', 20 apr. 1915)

120 Gilhooley doelt op *The exploits of Elaine* en *The new exploits of Elaine*, een serie actiefilms-in-afleringen over een vrouwelijke detective, uitgebracht respectievelijk 28 december 1914 en 5 april 1915, de laatste dus twee weken voor de vermeende aanranding van Cohen (www.imdb.com). Zie over deze films verder pp. 160.

121 *Sea serpent stories*: in deze jaren was ook in Nederlandse kranten 'zeeslang' in zwang als aanduiding voor verhalen die wij nu 'broodje aap' zouden noemen (zie *Woordenboek der Nederlandsche taal*, s.v. 'zeeslang').

De verslaggever lijkt Gilhooley gelijk te geven door zijn artikel te besluiten met de zin: ‘She admitted that she was a constant attendant at moving-picture shows.’

In juni 1915 deed Elmer Stamet in Phillipsburg (New Jersey) aangifte van diefstal: onder het voorwendsel dat ze hem een auto wilden verkopen, hadden twee mannen hem gedrogeerd met een injectie en hem 425 dollar afhandig gemaakt. Hij was bijgekomen in een theater.¹²²

Het laatste bericht over verdovende injecties is te vinden in februari 1917. Na de verdwijning van de 17-jarige Ruth Cruger verklaarde haar vader dat zij ontvoerd moest zijn na te zijn verdoofd met een gifnaald.¹²³ Later bleek dat ze was vermoord door de winkelier bij wie ze haar schaatsen liet slijpen.¹²⁴

Tot zover de berichtgeving over gifnaaldaanvallen in de *New York Times*. Om te analyseren hoe dit nieuwsmedium omging met de waarheidsclaims over deze gevallen, richten we nu de blik op de geschiedenis van de krant zelf, die enkele jaren voor de naaldprikaffaire een omslag had doorgemaakt in haar standpunt over blankeslavinnenhandel en over de juiste wijze van nieuwsgaring. Daarna keren we terug naar de manier waarop de *Times* de gifnaaldenaffaire construeerde.

6.3 De *NY Times* over blanke slavinnen: paradigmaherstel

In de strijd over de blankeslavinnenkwestie waren de nieuwsmedia zowel strijdtoneel als strijder. Zij versloegen de activiteiten van *moral crusaders*, politie en justitie, en kozen zelf positie in de discussie over aard en omvang van de blankeslavinnenhandel. Kijken we naar de *New York Times* in het begin van de twintigste eeuw, dan zien we niet alleen een verschuiving in het standpunt van de krant over dit sociale probleem, maar ook in de manier van nieuwsgaring en berichtgeving.

In het Amerikaanse ‘new journalism’ van de jaren negentig van de negentiende eeuw bezaten objectiviteit, feitelijkheid en afstandelijkheid nog niet de waarde die ze later kregen. Pas in het begin van de twintigste eeuw kreeg het objectiviteitsideaal de hoogste status en overwon het ‘informatiemodel’ van nieuws het ‘verhaalmodel’ (Roggenkamp 2005: xii-xvi, 121-124). De *New York Times* keerde zich daarbij als eerste af van kleurrijke, melodramatische verhalen en de discussie over de realiteitswaarde van de blankeslavinnenhandel was in die ontwikkeling een cruciale episode: de *Times* pre-

122 Robbers use drug needle. *New York Times*, 16 juni 1915.

123 Girl Drugged, Father Says; Henry Cruger Declares Man Used Vial Needle on Daughter Ruth. *New York Times*, 20 feb. 1917, p. 11.

124 Cocchi Convicted, gets 27 Years; Murderer of Ruth Cruger Guilty on All Four Counts of Indictment. *New York Times*, 30 okt. 1920, p. 1.

senteerde zich als een krant die respectabele burgers bediende met serieuze verhalen, gebaseerd op respectabele bronnen (Soderlund 2002).

Behalve de stijl veranderde in de eerste decennia van het twintigste eeuw de inhoud van het misdaadnieuws, ook in de andere New Yorkse kranten: de bloederige moorden in de gezinnsfeer (mannen die hun echtgenote vermoordden, vrouwen die hun kind doodden, en wat we nu ‘gezinsdrama’s’ zouden noemen) maakten plaats voor misdaad op straat en georganiseerde misdaad (Stabile 2006:105).

De instituties die de lezers van het nieuws tegen deze misdaden moesten beschermen, politie en justitie, kregen een voornamere rol in de berichtgeving. Ook wetenschappelijke instituties die zich bezighielden met het armere en criminelere deel van de bevolking zagen hun nieuwswaardigheid stijgen. Hun ‘objectieve’ perspectief op sociale problemen paste beter bij de tijdgeest dan de sentimentele blik van religieuze liefdadigheidsinstellingen (Stabile 2006:106).

De *Times* voerde sinds 1896 de beroemde slogan ‘All the news that’s fit to print’, om zich te onderscheiden van schandaalbladen die ook andere zaken afdrukten. Welk nieuws ‘fit to print’ was, was echter aan verandering onderhevig. In de eerste jaren van de twintigste eeuw drukte ook de *Times* aangrijpende verhalen af over slachtoffers van blankeslavinnenhandel. Op 10 maart 1906 berichtte de krant bijvoorbeeld over de arrestatie van een bende zwarte ‘slavenhandelaren’ in New York die jonge blanke vrouwen gevangen hielden – een van hen zelfs drie jaar lang. ‘Some of the girls thus kept prisoners are said to have been lured from good homes. Most of them, however, were found in drinking places, drugged there, and carried off unconscious.’¹²⁵

Ook in de berichtgeving over het grootscheepse gerechtelijke onderzoek naar blankeslavinnenhandel dat aanving in 1910 volgde de *Times* de sentimentele verhalen van de jaren daarvoor. Nieuws werd verzameld op straat, *muckraking* was de methode die paste bij idealen uit de Progressive Era. Net als de Engelse journalist Stead in 1885 (zie pp. 130-133), leende de *Times* het oor aan prostituees en andere figuren uit het straatleven.

Toen het onderzoek na enkele maanden spaak liep (de slachtoffers bleken veel ouder en minder onschuldig dan dat ze waren gepresenteerd), maakte de *Times* een wending van de straat naar de staat: de krant zette zich nu juist af tegen ‘sensatieverhalen’ over blanke slavinnen, haalde het nieuws meer bij instituties en verdedigde een ideaal van objectiviteit en afstandelijkheid. De eerdere berichtgeving moest dus worden goedgepraat (‘paradigmaherstel’; Soderlund 2002).

Ondanks de sepsis ten burele van de *Times* verdween blankeslavinnenhandel niet helemaal uit de krant. Op 20 november 1912 was het weer voorpaginanieuws: ‘Raid in Oyster bay. Alleged white slaver captured with girl accuser after pistol volley.’ De arrestant was een Italiaan, Joseph Vareka, die er door Eva De Preu, dochter van een aan

125 Band of slave dealers. Negroes who kept young white girls prisoners are arrested.

lager wal geraakte handelaar in groente en fruit, van werd beschuldigd dat hij haar had gedrogeerd en ontvoerd en onder bedreiging met een pistool zijn wil met haar had gedaan. De krant houdt echter afstand: Vareka is een ‘*alleged white slaver*’ en De Preu niet een ‘*girl victim*’, maar een ‘*girl accuser*’.

In de wereld buiten de *Times* waren blankeslavinnenhandelaars en hun praktijken echter nog steeds voor velen een geloofwaardige bedreiging van jonge vrouwen, zoals aanstonds zou blijken toen de eerste verhalen over gifnaalden zich aandienen. Voor de *Times* bleek het een ideale gelegenheid om het eigen ethos op te poetsen door haar professionaliteit ten opzichte van minder betrouwbare concurrenten te demonstreren.

6.4 Grenswerk: betrouwbare en onbetrouwbare bronnen

In de berichtgeving over de gifnaaldenaflaite bediende de *Times* zich van de traditionele argumenten van debunkers (‘tradition of disbelief’, § 2.5.1). Verslaggevers claimden dat empirisch bewijs ontbrak, dat veel verhalen niet gebaseerd waren op eigen ervaring maar afkomstig waren van vrienden van vrienden en dat beweringen die wel op ervaring berustten het gevolg waren van misinterpretaties. Het zwaarst wegen echter autoriteitsargumenten, die samenvallen met het ethos dat de *Times* in deze periode nastreefde: een krant die objectief nieuws bracht, gebaseerd op de meest gezaghebbende bronnen.

De verhalen over de gifnaaldaanvallen dienden zich aan in 1913, luttele jaren nadat de *New York Times* in haar berichtgeving over blankeslavinnenhandel de omslag had gemaakt van de straat naar de staat. In de omgang met bronnen en de grensconflicten met andere media (‘grenswerk’) zien we deze ontwikkeling bevestigd. De meest respectabele bronnen zijn vertegenwoordigers van politie, justitie en de medische wetenschap. Onbetrouwbaar zijn met name de 18- en 19-jarige vrouwen die zeggen het slachtoffer te zijn van de gifnaaldaanvallen.

De verslaggevers staan letterlijk en figuurlijk dicht bij de politie- en justitiebronnen die ze citeren. Ze zijn ter plekke in het politiebureau en in de rechtbank, en kunnen magistraten ook thuis om commentaar vragen: ‘Judge Hahn explained last night at his home, 591 High Street, Newark [...]’¹²⁶; ‘County Prosecutor Luis Hood was asked at his home, 79 Lincoln Park, Newark [...]’.¹²⁷ De getuigenis van een vrouw die zegt gestoken te zijn met een zevenpuntige gifnaald wordt door de verslaggever afgetroefd met een verwijzing naar de politiedocumenten. We zien hem als het ware meelesen over de schouder van de agent: ‘For all her explanation the desk Sergeant wrote “Taken

126 Think woo-la-la dazed Mrs. Graff. *New York Times*, 6 dec. 1913.

127 Police can’t prove needleman case. *New York Times*, 8 dec. 1913.

to the Gouverneur Hospital suffering from fright” after her name in the police station blotter.’¹²⁸

Naast politie en justitie zijn medici de belangrijkste autoriteiten in de artikelen over de gifnaaldaffaire. Ook hun gezag wordt retorisch stevig aangezet. De *Times* citeert niet zomaar artsen: het zijn ‘noted physicians’. ‘Many prominent physicians’ maken de claims over curare belachelijk. Pikant is het feit dat een van deze artsen de oom is van de eerste verdachte, Megaro. Dit zou afbreuk kunnen doen aan zijn onpartijdigheid, maar de krant kiest ervoor om hem op te voeren als een vooraanstaand deskundige: de oom is ‘a physician who bears a high reputation’.¹²⁹

Het gezag van de artsen spreekt uit hun taal en hun manier van argumenteren: doorspekt met vaktermen en apodictisch. We zien dat bijvoorbeeld in de ingezonden brief¹³⁰ waarmee de arts F.W. Dalrymple zich in de discussie mengt. Hij reageert op de brief van *Times*-lezeres ‘P.C.M.’, die toen ze uit de metro stapte door een vrouw in haar rug werd geprikt met een gifnaald en meteen onwel werd.¹³¹ Dalrymple noemt dat ‘dope hysteria’. Hij gebruikt vaktaal (‘alkaloids’, ‘cannabis indica’) en stelt zonder dit te beargumenteren dat deze drugs niet meteen werken en dat het heel moeilijk is om iemand in zijn rug zo’n injectie te geven. Een andere briefschrijver ondertekent niet als arts, maar hanteert wel dezelfde stijl: ‘*It is a well-established fact that no mammal can have curare introduced into its body without death being caused*’ (mijn cursivering).¹³²

Ook de krant leent graag de mantel van medische autoriteit. Zo bedient een redactioneel commentaar zich van de lijdende vorm en van vaktermen in een beschrijving van curare: ‘[...] *it is held to paralyze the motor nerves while leaving those of sensation unaffected*’ (mijn cursivering). De commentator doet beweringen over naalden, curare en blanke slavinnen af als ‘stories’ en ‘tales’ (andere commentaren spreken bovendien van *yarns*, *fables*, *rumors* en *myths*): ‘Such tales are unpalatable to the very verge of incredibility.’¹³³

Dat ook medici er uiteenlopende meningen op na hielden, wordt alleen impliciet vermeld. In enkele gevallen¹³⁴ ondersteunen artsen de verklaringen van de aangeefsters; ook zijn ze het niet altijd met elkaar eens. Dergelijke verschillen worden in de artikelen echter niet geëxpliciteerd, evenals verschillen van inzicht binnen het apparaat van politie en justitie: de autoriteiten spreken in de *Times* met één mond.

128 Girl revives tale of poison needle. *New York Times*, 20 apr. 1915.

129 Alle citaten in deze alinea: Woo-la-la dazes just hysteria. *New York Times*, 7 dec. 1913.

130 Mistaken about poisoned needle. *New York Times*, 21 mei 1914.

131 Poisoned needles. Girl victim relates her experience in the subway. *New York Times*, 19 mei 1914.

132 G.J. Rich, Action of curare. *New York Times*, 13 dec. 1913.

133 Toxicology versus imagination. *New York Times*, 8 dec. 1913.

134 Think woo-la-la dazed Mrs Graff, 6 dec. 1913; No trace of poison. But girl’s wrist appears to have been pricked, 15 dec. 1913; See ‘poison needle’ in girl’s illness; Miss Marion Brindle Falls Into Stupor After Walking Home from Her Work, 30 dec. 1913.

Tegenover de medische en gerechtelijke gezagsdragers als betrouwbare bronnen staan de slachtoffers: vrijwel zonder uitzondering werkende jonge vrouwen, die worden gepresenteerd als onmondig. Zij komen zelden rechtstreeks aan het woord; hun verhaal wordt gedaan door vaders, moeders, broers, zwagers, artsen en politieagenten. Zij zijn alleen betrouwbaar als hun verhaal wordt bevestigd door een autoriteit en worden vaak al bij eerste kennismaking als onbetrouwbaar afgeschilderd.

Marjorie Graff legt een uitgebreide verklaring af, maar zij doet dat voor de rechter, ze spreekt niet met de verslaggever. ‘P.C.M.’ is de enige die in een rechtstreekse monoloog tot de lezer haar ervaring beschrijft, in een ingezonden brief, maar zij wordt twee dagen later in een brief van een arts gediskwalificeerd als iemand met een gebrekkige kennis en een levendige fantasie. Alsof dat nog niet afdoende is, neemt ook de redactie afstand van haar: ‘Her narrative was printed, not under the impression that it confirmed the “poisoned needle” theory, but as illustrating the potency of a strong suggestion acting on a vivid imagination in the way of producing an honest illusion.’¹³⁵

De slachtoffers waren labiel en hysterisch: ‘Under the power of suggestion nervous women frequently make awful charges against innocent persons.’¹³⁶ Of ze pleegden bewust bedrog: de gifnaaldzaken zijn het product van de ‘disordered imagination or willful deception of the supposed victims.’¹³⁷

Alleen de vrouwelijke slachtoffers hebben een uiterlijk. Ze zijn aantrekkelijk – of juist niet. Mejuffrouw Cohen is ‘a stoutly built young woman’ van 19 en ‘might tip the scales at close to 180 pounds’ (81 kilo).¹³⁸ Yetta Schlissel wordt door de verslaggever afgeschilderd als aandachtsziek: als ze aangifte komt doen op het politiebureau verzekert ze de agenten dat ze thuis prima foto’s heeft van zichzelf, voor het geval verslaggevers daarin geïnteresseerd zijn. Wanneer ze hoort dat de pers al aanwezig is, vertrouwt ze er maar op dat ‘the story without a picture will be advertising enough.’¹³⁹

Twee auteurs voeren vrouwenkleding aan als oorzaak en symbool van de hysterie. Dalrymple eindigt zijn brief: ‘I fear that a poor, small, unsentimental, unromantic pin has caused much “dope hysteria.”’ Een ander commentaar vestigt eveneens de aandacht op spelden: ‘The chances are that the young woman’s little wound was inflicted quite accidentally by a hurrying fellow-passenger, probably a woman, as she thinks, since feminine clothing is said to involve the wearing of many pins and that of men doesn’t.’¹⁴⁰ Merk op hoe de schrijver niet *te veel* kennis claimt van de details van vrouwelijke kledij: ‘feminine clothing is said...’ Hij kent de eigenaardigheden van

135 Imagination did all the poisoning. *New York Times*, 22 mei 1914.

136 Missing girls and false alarms. *New York Times*, 9 dec. 1913.

137 ‘Abduction story woman’s delusion.’ *New York Times*, 7 maart 1914.

138 Girl revives tale of poison needle. *New York Times*, 20 apr. 1915. Maar de verslaggever van de *Washington Post* vindt haar ‘pretty’.

139 A ‘poison needle’ charge. Surgeon finds nothing the matter, but young man is held. *New York Times*, 15 dec. 1913.

140 Imagination did all the poisoning. *New York Times*, 22 mei 1914.

dameskleding alleen van horen zeggen, over die van mannen kan hij stellig zijn ('that of men *doesn't*'). Beide schrijvers brengen zo een olifantsgroot gevaar terug tot de proporties van een mug.

De *Times* construeerde niet alleen mannen als betrouwbaar en vrouwen als onbetrouwbaar, maar ook betrouwbaarheid als mannelijk en onbetrouwbaarheid als vrouwelijk (Soderlund 2002:442; Stabile 2006:107, 114-15). Het pregnantst komt deze tegenstelling tot uitdrukking in de kop 'Toxicology versus imagination' (8 dec. 1913), boven een commentaar dat de gifnaaldenaffaire karakteriseert als een botsing tussen mannelijke ratio en vrouwelijke hysterie.

Conform de door Soderlund (2002) gesignaleerde wending van de straat naar de staat hecht de *Times* in de berichtgeving over de gifnaaldaanvallen meer waarde aan de sociale status van de informanten dan aan hun nabijheid tot de vermeende misdaad. De ene keer suggereert de krant dat rechtstreekse toegang tot de bron zwaar weegt. Een vader met dochters maakte zich zorgen toen het verhaal over de gifnaalden hem bereikte. Later gaf zijn zegsman toe: '[...] he did not know the "facts" first hand, but had learned them from a third person, who had heard them from a friend of a friend, who had been at the tea.'¹⁴¹

Onbetrouwbare verhalen komen dus van vrienden van vrienden – maar betrouwbare ook, al wordt in dat geval de keten van vertellers niet zo benoemd. Een voorbeeld hiervan is het bericht waarin wordt gezegd dat een arts, Dr. Schneider, twee krasjes heeft geconstateerd op de linkerarm van ene juffrouw Brindle, die hij toeschrijft aan een aanval met een gifnaald. Deze mededeling bereikt ons echter niet uit de mond van Dr. Schneider, maar via een verslaggever van de *Times*, die het heeft van een agent, Lieut. Fogarty, die het hoorde van de zwager van Brindle en een arts – *niet* de arts die haar onderzocht, maar een arts die praktisch houdt in het gebouw waar zij woont, maar die op het cruciale moment afwezig was.¹⁴² Het is dus louter de veronderstelde kwaliteit van de schakels in deze ketting van bronnen en niet de directe toegang tot het slachtoffer of de arts die haar onderzocht waarmee de verslaggever zijn bericht betrouwbaar maakt.

Van de doelen van grenswerk die Gieryn (1983) onderscheidt (expansie van de eigen autoriteit, bescherming van autonomie en *monopolisering* van professionele autoriteit) dient de retorica van de *Times* in de gifnaaldenaffaire vooral de laatste: door de eigen werkwijze aan te prijzen en andere nieuwsproducenten zwart te maken, claimde de *Times* het monopolie op betrouwbare informatie.

Dat monopolie moest niet alleen bevochten worden door eigen bronnen op te voeren als betrouwbaar of onbetrouwbaar, maar ook door zich af te zetten tegen andere

141 Woo-la-la dazes just hysteria. *New York Times*, 7 dec. 1913.

142 See 'poison needle' in girl's illness. *New York Times*, 30 dec. 1913.

media, met hun eigen waarheidsclaims. Een onbetrouwbaar verhaal dat was verteld op een *tea party* van anti-prostitutieactivisten werd verspreid door kranten aan de Oostkust, en overgenomen door kranten in het hele land – maar niet door de *Times*, aldus de *Times*.¹⁴³ En in juli 1914 verloochende de *Times* nog eens de eigen berichtgeving uit eerdere jaren door sensatiebladen verantwoordelijk te stellen voor de acceptatie van de Mann Act uit 1910, een wet tegen blankeslavinnenhandel: ‘It was passed at a time when sensational magazine articles had created a belief in the existence of a great interstate “white slave trust”. No such trust exists, nor is there any organized white slave industry anywhere.’¹⁴⁴

Ook verdedigde de *Times* zich tegen kritiek op de eigen berichtgeving. Toen de *New York Medical Journal* de media ervan betichtte wilde verhalen te verspreiden, benadrukte de *Times* haar objectiviteit en afstandelijkheid:

It entirely ignores the fact that what the newspapers did was to tell what was said by the women who supposed themselves attacked, and what was done about it by the police and the Magistrates. It also ignores the fact that a majority of the papers, having performed this obvious duty, proceeded, editorially or otherwise, to give the reasons for rejecting the stories as hysterical imaginings, so that nobody now has any excuse whatever for believing them. (‘Poisoning with needles’, 16 dec. 1913)

Met de ferme conclusie dat niemand nu nog enig excuus heeft om de verhalen te geloven, eist de *Times* de rol van scheidsrechter op in dit debat. In commentaren poogt de krant andere discussianten het zwijgen op te leggen met het argument dat het gevaar niet schuilt in de vermeende gifnaalden, maar in gesprekken over het gevaar van blankeslavinnenhandel zelf. Tegenstanders van deze handel hebben paniek gezaaid door in gemengd gezelschap te praten over zedeloosheid: ‘More social harm has been done by the breaking down of the barriers of decent reticence in mixed society than was ever done by the supposititious hypodermic needle of the abductor.’¹⁴⁵ Deze paniekzaaiers moeten tot zwijgen worden gebracht: het was nu zaak ‘to put the kerb on the tongues of the heedless.’¹⁴⁶

De retorica die de *Times* aanwendde in de gifnaaldenaffaire sluit aan bij de sceptische behandeling die zij eerder had gegeven aan claims over blankeslavinnenhandel. In beide gevallen waren het onderwerp, de claimmakers en hun stijl niet in overeenstemming met het nieuwe objectiviteitsideaal: ‘The subject matter was women,

143 Woo-la-la dazes just hysteria. *New York Times*, 7 dec. 1913.

144 Does not fit the crime. *New York Times*, 19 juli 1914.

145 Missing girls and false alarms. *New York Times*, 9 dec. 1913.

146 Idem.

the movement agents were either female or feminized, and its fully blown sentimental style conflicted with the growing imperatives of objectivity' (Stabile 2006:117).

De vloed van verhalen over verdoofde en geroofde vrouwen was echter niet te stuiten. Want behalve door de propaganda van de anti-prostitutiebeweging, door de schandaalpers en door informele gesprekken werden deze verhalen verspreid door een nieuw en machtig massamedium: de speelfilm.

In de voorgaande paragrafen zagen we met welke retorische middelen de *New York Times* verhalen met het 'gedrogeerd en misbruikt'-motief construeerde als onwaar. De volgende paragraaf is gewijd aan de manier waarop het motief werd gebruikt in speelfilms die de pretentie hadden ware ('ripped from the headlines') en waardevolle verhalen te vertellen. Lag de nadruk in het voorgaande op de retorica van de waarheid, in de volgende paragraaf staat de retorica van de waarde centraal.

6.5 Blankeslavinnenfilms: uit het leven gegrepen pathetische verhalen

Naar welke film keek Marjory Graff in het Lyric Theatre in Newark die dag in 1913 toen ze een prik voelde en Armend Megaro beschuldigde? Ik heb het niet kunnen achterhalen, maar het zou heel goed een film over blanke slavinnen kunnen zijn geweest of een aflevering van een filmfeuilleton met een vrouwelijke actieheld. 'Slavers' en *serials* waren de hits van 1913 – en in beide genres werden aan de lopende band vrouwen gedrogeerd en misbruikt. De Amerikaanse misdaadfilms van de jaren tien waren een extensie van het publieke vertoog over criminaliteit en andere problemen van de grote stad (Grieverson 2005:14-15) en stonden zelf centraal in het maatschappelijke debat over film, vrouwen en ontucht.

In de jaren tien kwam de speelfilm als massa-amusement tot wasdom in de Verenigde Staten. Er verschenen voor het eerst lange speelfilms die niet gebaseerd waren op bekende verhalen, de goedkope buurtbioscoopjes (*nickelodeons*) maakten plaats voor luxe filmtheaters, en er ontstond een nieuw, voor een belangrijk deel vrouwelijk publiek: de 'New Woman', de goed-opgeleide jonge vrouwen die sinds de jaren negentig van de negentiende eeuw in toenemende mate hun eigen geld verdienden en gebruik maakten van openbaar vervoer en vermaak (Olund 2009:486-487). Filmstudio's en bioscoopexploitanten mikten met hun marketing op deze vrouwen, bij wie ze niet alleen klandizie zochten, maar ook het cachet dat hun vermaak meer status zou geven (Stamp 2000:6).

Met het nieuwe publiek haalden ze echter ook een probleem in huis. Niet alleen gedroegen de vrouwen zich niet damesachtig, maar luidruchtig en aandachttrekkend (Stamp 2000:25-35, 197), ook bleken ze een voorkeur te hebben voor gewaagd en sensationeel amusement en rezen er zorgen over hun veiligheid in deze nieuwe heterosociale ruimte. Het duister van de filmzaal nodigde ongechaperonneerde jonge vrouwen uit tot immoreel gedrag: de angst bestond zelfs dat zij hun lichaam veil hadden

voor de prijs van een bioscoopkaartje – ‘treating’ was de breezerseks van die tijd. Pas vanaf het volgende decennium zou *kissing in the backrow* deel worden van de geaccepteerde *dating*-cultuur.¹⁴⁷ Bovendien kon het donker een dekmantel zijn voor blankeslavinnenhandelaars. De jaren rond 1910 waren daardoor niet alleen een cruciale periode in de artistieke ontwikkeling van de speelfilm, maar ook in de regulering van dit nieuwe amusement.¹⁴⁸

Het eerste grote filmschandaal van deze periode onderstreept de centrale plaats van het verhaalmotief ‘gedrogeerd en misbruikt’ in de morele verbeelding van deze jaren. In 1907 verscheen de speelfilm *The unwritten law: a thrilling drama based on the Thaw-White case*. De film was gebaseerd op een geruchtmakende moordzaak: in 1906 schoot de miljonair Harry Thaw de architect Stanford White dood. Thaw was getrouwd met danseres, actrice en naaktmodel Evelyn Nesbit en verklaarde dat White Nesbits leven had geruïneerd: hij had in 1901 de toen 16-jarige Nesbit in zijn huis gedrogeerd en verkracht. In de film zien we hoe White Nesbits drankje drogeert terwijl zij met haar rug naar hem toestaat (Grievesson 2004:53, afb. 7).

In de rechtszaak construeerde de verdediging de affaire als een melodrama: arm, onschuldig meisje misbruikt door perverse rijkard en gewroken door haar redder. Nesbit was het ideale slachtoffer, White – hoewel hij vermoord was – de ideale dader. De aanklager trok de hele verkrachting in twijfel en schilderde zowel Nesbit als Thaw af als immoreel (Grievesson 2004:40-51).

De passage hierover uit Grievessons studie van filmcensuur rond 1910 is het waard om in extenso te citeren, omdat hij zo scherp duidelijk maakt waarom ook speelfilms en rechtszaken een plaats verdienen in onderzoek naar de retorica van misdadaasagen:

As we have seen, the scene of rape was a central and contested issue at the trial of Thaw. Lead defense lawyer Delmas introduced it to demonize White and to gain sympathy for Thaw’s actions, and District Attorney Jerome attempted to stop the introduction of this information, arguing that it was irrelevant to the murder. After a complex series of negotiations, details of the alleged rape were allowed as evidence on the grounds that Nesbit had allegedly told Thaw about it. “Whether the acts took place or did not take place,” the judge noted, “is an immaterial matter,” for what was relevant was that Thaw believed it to be true and thus acted “accordingly.” Jerome directed the jury that this testimony was admissible “purely to show that the mind of this defendant was affected by the narration of these facts by the witness, and [...] the rules of evidence do not permit the District Attorney to controvert the facts as ever having occurred.” Jerome’s obvious frustration at this resulted in numerous interjections during Nesbit’s testimony and *a series of*

147 Grievesson 2004:13, 15-17, 60-61; Olund 2009:487; Stamp 2000:48-49, 196, 200.

148 ‘Never again would there be so much at stake in the struggle to define, construct, and regulate cinema as there was in 1907 and at various points up until the midteens’ (Grievesson 2004:36).

arguments about the distinctions between narrative and truth, fiction and reality, and the effects of narrative that would perhaps not be out of place in the pages of an article on literary or film theory. Indeed, the arguments about agency, about how we are influenced to commit criminal acts by stories we believe to be true, and about spectatorial emotional engagement would become central to the reform concerns about cinema and to the development of the efforts to gather knowledge about the effects of cinema in the journalistic and social science work on cinema [...]. (Grieverson 2004:54-55, mijn cursivering)

Grieverson ziet in *The unwritten law*, de film over het Thaw-Whiteschandaal, twee eigenschappen die centraal kwamen te staan in het debat over bioscoopvermaak in de jaren rond 1910: de vermenging van feiten en fictie in een sensationele voorstelling van controversiële gebeurtenissen, en de ontwikkeling van een filmische verhaaltechniek die toeschouwers emotioneel bij het verhaal betrok (2004:56-57). Wat was waarheid, wat fictie, en wie had het recht dit onderscheid te maken? En welke uitwerking hadden pathetische verhalen op het publiek? We zien beide aspecten inderdaad terugkeren in het debat over de blankeslavinnenfilms.

Films over blanke slavinnen waren een rage in 1913 en 1914. De eerste,¹⁴⁹ *Traffic in Souls*, ging in première op 24 november 1913 (Stamp 2000:56) en trok in zijn eerste week meer dan 30.000 bezoekers (Diffie 2005:414). Op 8 december volgde *The inside of the white slave traffic*, en daarna nog een hele reeks. Begin 1914 verscheen ook de eerste parodie, *Traffickers in Soles* (Stamp 2000:53).

Blankeslavinnenfilms stonden garant voor commotie. Al voor het verschijnen van *Traffic in Souls* had de politie zich bemoeid met toneelstukken over hetzelfde thema.¹⁵⁰ In september 1913 moesten de producenten van het Broadwaystuk *The Fight* zich verantwoorden tegenover de politie (Stamp 2000:45). Op 9 december deed de politie een inval in het theater waar het toneelstuk *The House of Bondage* zou worden opgevoerd. Vlak voor het doek opging, voerden agenten de hoofdrolspeelster en haar manager af naar het bureau, gevolgd door verontwaardigde toeschouwers die de actrice toejuichten.¹⁵¹ Twee weken later, op 20 december 1913, nam de politie de spoelen van

149 In 1908 verscheen *The fatal hour* van D.W. Griffith, een korte film over de Chinese blankeslavinnenhandel, maar de rage van speelfilms over het onderwerp begon in 1913.

150 Het was ook op het toneel een populair onderwerp: McDermott & Blackstone (1996, n. 6) tellen vijftien Amerikaanse toneelstukken over blankeslavinnenhandel; Johnson 2003:63, noot 36, noemt acht toneelstukken die in het theaterseizoen 1913-1914 werden opgevoerd in New York.

151 Arrest of Actress Stops a Vice Play; Cecil Spooner Rides to Night Court in Patrol Wagon; Manager a Prisoner, Too. *New York Times*, 10 dec. 1913. De volgende dag werd een gekuiste versie van het stuk opgevoerd. Spooner hield met door tranen verstikte stem een toespraak en een van de toeschouwers kreeg applaus voor zijn mening dat Spooner was gearresteerd omdat ze in het stuk de betrokkenheid van de politie bij prostitutie onthulde (Hold Cecil Spooner for her Vice Play. *New York Times*, 11 dec. 1913).

The inside of the white slave traffic in beslag in het New Yorkse Park Theatre. Zwaaiend met hun filmkaartjes protesteerden vijfhonderd teleurgestelde bioscoop-gangers tegen de sluiting. De menigte voor het filmtheater zwol aan tot enige duizenden, die uiteindelijk door de politie werden verspreid.¹⁵²

De films werden gepresenteerd als realistische fictie: de personages waren verzonnen, maar het verhaal was uit het leven gegrepen. Veel scènes waren op locatie geschoten; voor *The inside of the white slave traffic* was zelfs gefilmd in de rosse buurten van verschillende Amerikaanse steden. Deze film was een product van de ‘Social Research Film Corporation’; in de bioscoop verkondigden posters dat de film de enige was over blanke slavinnen die was goedgekeurd door het ‘Sociologische Fonds’ van de *Medical Review of Reviews*.¹⁵³ De openingstitels van concurrent *Traffic in Souls* beweerden dat dít ‘the only authentic white slave picture ever made’ was, geproduceerd door een ‘bekend socioloog’ in samenwerking met het Amerikaanse ministerie van Justitie (Grievesson 2004:166). De filmmakers streefden dus, net als de *New York Times*, naar respect door zich te associëren met ‘objectieve’ instituties die zich bezighielden met prostitutie en misdaad.

Nog sterker was het documentairekarakter van *The smashing of the vice trust* (1914), waarin openbaar aanklager Whitman en zijn medewerkers in eigen persoon lieten zien hoe ze de vrouwenhandel in New York hadden vermorzeld. Het script was geschreven door een verslaggever die het politieonderzoek had meegemaakt.¹⁵⁴

Deze rage van films over blankeslavinnenhandel valt samen met de periode van paniek over gifnaaldaanvallen. Ook in de films werden jonge vrouwen gedrogeerd en ontvoerd. In *Traffic in Souls* wordt Lorna, een verkoopster in een snoepwinkel, verleid door een klant die wij nu zouden betitelen als een loverboy. Hij neemt haar mee naar een dancehall en drogeert haar limonade terwijl zij danst met een handlanger. Zij kan geen weerstand meer bieden als hij haar in een taxi ontvoert naar een bordeel.¹⁵⁵ Ook in *The inside of the white slave traffic* figureerden ‘automobile abductions, drugged drinks, and other sensational features’.¹⁵⁶ Uit de film *The Lure* (1914) werden door de autoriteiten scènes verwijderd waarin een misdadiger het gebruik van de gifnaald uitlegde.¹⁵⁷

152 Film show raided at Park Theatre. *New York Times*, 20 dec. 1913; Grievesson 2004:151; Stamp 2000:55-57. Er volgden meer politie-invallen, inbeslagnames en arrestaties: White slave films cause fresh raid. *New York Times*, 24 dec. 1913; Magistrate stops another film play. *New York Times*, 16 jan. 1914.

153 Film show raided at Park Theatre. *New York Times*, 20 dec. 1913.

154 Whitman vice film is O.K.’d by censors. *New York Times*, 10 feb. 1914.

155 De film is te zien via Youtube. Dat Lorna’s drankje limonade is en niet iets sterkers, staat in het filmscript (Olund 2009:498).

156 Film show raided at Park Theatre. *New York Times*, 20 dec. 1913; Grievesson 2004:168.

157 Poor old ‘white slavers’. *Chicago Daily Tribune*, 30 mrt. 1915.

Naast de blankeslavinnenfilms genoten de filmfeuilletons met vrouwelijke hoofdpersonen grote populariteit in de jaren tien (Stamp 2000:102-153). Deze mode begon in 1912 en leverde allitererende kassuccessen op als *The Perils of Pauline*, *The Hazards of Helen* en *The Exploits of Elaine*. De hoofdpersonen in de laatste serie zijn Elaine Dodge en ‘scientific detective’ Craig Kennedy, die het echte speurheldenwerk voor zijn rekening neemt.¹⁵⁸ De Elaine-films werden gemaakt naar verhalen van de populaire misdaadauteur Arthur B. Reeve (1880-1936). De verteller daarin is de verslaggever Jameson, die zich tot detective Kennedy verhoudt als dokter Watson tot Sherlock Holmes.

Elaine belandt voortdurend in situaties waarin ze niet alleen fysiek gevangen zit, maar ook de beheersing over lichaam en psyche verliest (Stamp 2000:135). Ook hier zien we weer het motief van drogering. In de aflevering ‘The Twilight Sleep’ injecteert de *bad guy* van de serie, de ‘Clutching Hand’, haar terwijl ze slaapt met een middel dat haar psychisch aan hem onderwerpt; later krijgt ze van haar vriend de detective nogmaals zo’n injectie, om haar geheugen aan de gebeurtenissen van die nacht te herstellen. In aflevering tien bezwijmt Elaine in een riool door giftige gassen; een andere keer wordt een naald met een krachtig gif bevestigd aan haar polshorloge, om haar op een vastgestelde tijd te doden. Haar slaapkamer wordt besproeid met arsenicum, ze krijgt een middel toegediend dat haar extreem dorstig maakt en verdrinkt bijna als ze haar dorst wil lessen. Ook wordt ze onderworpen aan een gedwongen bloedtransfusie, waarbij haar bloed in de aderen van de Clutching Hand stroomt. De gedachte aan aanranding en verkrachting is nooit ver weg in deze serie, concludeert Stamp (2000:135-136).

De producenten van de series deden aan klantenbinding met technieken die we nu crossmediaal zouden noemen. Fantijdschriften vertelden de laatste nieuwtjes uit het privé-leven van de sterren, vrouwentijdschriften nodigden hun lezeressen uit om in de vorm van een verhalenwedstrijd te fantaseren over het vervolg van de serie en kranten deden de films nog eens dunnetjes over in feuilletons, waarvan de eerste verscheen in januari 1914 (Stamp 2000:120).

Ook in deze krantenfeuilletons werden vrouwen gedrogeerd en misbruikt. Een kenmerkend citaat uit de verhalen van Reeve:

‘Miss Dodge,’ he asked, ‘might I – might I trouble you to let me see your arm?’

Wonderingly she did so and Kennedy bent almost reverently over her plump arm examining it.

On it was a small dark discoloration, around which was a slight redness and tenderness.

‘That,’ he said slowly, ‘is the mark of a hypodermic needle.’

(Arthur B. Reeve, *The exploits of Elaine* (1914))

158 Een aantal afleveringen is te zien via Google Video.

Reeve kwam in zijn fictie ook enkele malen terug op de gifnaaldenaffaire van 1913-1914.¹⁵⁹ Hij voert deze dan op als een geval van hysterie en noemt tegenwerpingen van medici, om vervolgens een misdadiger te introduceren die een manier kent om deze bezwaren te omzeilen. Uit een conversatie tussen twee misdadigers:

‘You know this poisoned needle stuff that’s been in the papers?’ pursued the Chief.

‘Bunk – all bunk,’ came back the Boss promptly.

‘Is that so?’ returned the Chief. ‘Well, you’re right about it as far as what has been in the papers is concerned. I don’t know but I doubt about ninety-nine and ninety-nine hundredths per cent of it, too. But, I’ll tell you, – it can be done. Take it from me – it can be done. I’ve got one of the best little sleepmakers you ever saw – right from Paris, too. There, what do you know about that?’ (*Guy Garrick*, 1914)

We zien hier een symbiose van fictie en nieuws: de verhalen van Reeve stonden *letterlijk* midden in het nieuws, ze werden afgedrukt in kranten, en Reeve versterkte hun realiteitsgehalte met verwijzingen naar de actualiteit. Hoewel het ‘gedrogeerd en misbruik’-motief in de kwaliteitskrant *New York Times* inmiddels gold als een indicatie van onbetrouwbaarheid, was de bruikbaarheid van het motief als onschuldstoop op andere vertelvelden nog onaangetast.

6.6 Besluit: Autoriteit en emotie in de gifnaaldenaffaire

In de retorica van de Amerikaanse gifnaaldenaffaire van 1913 voeren autoriteit en emotie de boventoon. We zagen om te beginnen hoe de *New York Times* verhalen van vrouwen over verdovende naaldprikken afdeed als loze geruchten en gevallen van hysterie. De argumenten (empirisch bewijs ontbreekt, de getuige is geen betrouwbare waarnemer, de bron is een vriend van een vriend) zijn de traditionele argumenten om ongeloof in uitzonderlijke ervaringen te onderbouwen. Autoriteitsargumenten overwegen: de *Times* geeft de voorkeur aan de mening van vertegenwoordigers van politie, justitie en wetenschap boven die van de slachtoffers.

Deze opstelling paste bij het nieuwe ethos van de krant als verschafter van objectief nieuws uit de beste, institutionele bronnen. De krant had zich afgekeerd van haar eerdere berichtgeving over blankeslavinnenhandel, die mede gebaseerd was op persoonlijke verhalen van prostituees en anderen uit het criminele circuit – de bronnen

159 In *The exploits of Elaine* (1914), hoofdstuk 10, ‘The life current’; *Guy Garrick* (1914), hoofdstuk XV ‘The Plot’ en XVI ‘The Poisoned Needle’; *Constance Dunlap* (1914), hoofdstuk 8, ‘The Abductors’; *The War Terror* (1915), hoofdstuk 12, ‘The Arrow poison’.

waaraan de Engelse journalist Stead juist de voorkeur gaf toen hij schreef over gedrogeerde slachtoffers van vrouwenhandelaars (§ 5.4.2).

Hoewel de *New York Times* de waarde van het ‘gedrogeerd en misbruikt’-motief als onschuldstoop aanvocht, blijkt uit ander materiaal in dit hoofdstuk en uit het vervolg van de geschiedenis in het volgende hoofdstuk dat het zijn waarde op andere vertelvelden behield. In de blankeslavinnenfilms van 1913 en 1914 en in andere populaire cultuuruitingen uit die periode bleef het een veelgebruikt middel om het probleem van prostitutie en vrouwenhandel te typeren en om het publiek een moraal voor te houden over passend gedrag in heterosociale ruimten.

In hoeverre vrouwelijke filmbezoeksters zich door deze verhalen lieten overtuigen, valt door het ontbreken van vernaculaire bronnen hierover moeilijk te zeggen, maar andere gegevens laten het wel toe daarover te speculeren.

In de blankeslavinnenfilms en filmfeuilletons uit de jaren tien worden heldinnen die zich zelfstandig gedragen gestraft voor hun ondernemingslust door mannelijke criminelen die hen drogeren, ontvoeren, knevelen, prostitueren en trachten te vermoorden. In de verhalen over gifnaaldaanvallen worden vrouwen in bioscopen en andere uitgaansgelegenheden het slachtoffer van drogering met als doel gedwongen prostitutie. Het ligt voor de hand om beide soorten verhalen – de producten van populaire cultuur en de informele verhalen – te interpreteren als middelen om vrouwen in het gareel te houden, als uitingen van conservatisme in een periode waarin vrouwen zelfstandiger werden en mannelijke privileges opeisten. De verhalen nodigen uit tot identificatie met de ideale slachtoffers en ondersteunen de claim dat blankeslavinnenhandel een ernstig probleem is, maar ook dat te veel vrijheid gevaarlijk is voor vrouwen.

Ook wanneer de waarheid van de verhalen werd bestreden, zoals in de *New York Times*, bevestigt het discours de positie van de vrouw: de slachtoffers zijn niet ideaal, want onbetrouwbaar en hysterisch; ze zijn makkelijk te beïnvloeden en moeten daarom tegen zichzelf beschermd worden. Debunkers en believers vonden elkaar in de *doxa* over gendereigenschappen van vrouwen en mannen.

Zo'n interpretatie zou zowel aansluiten bij een vaak gedebiteerde lezing van de blankeslavinnenpaniek (Hunt 2002) als bij de interpretatie van moderne sagen als waarschuwendes verhalen met een conservatieve moraal (§ 3.5.5). Die interpretatie is echter te beperkt, omdat zij zich blindstaart op het verhaal en het discours eromheen verwaarloost. Zoals de folklorist Bill Ellis over sagen zei: ‘I propose that, in and of themselves, legends have no meaning. This does not mean that meanings aren't constructed from legends’ (2001:75). Die uitspraak is ook van toepassing op andere soorten verhalen: het verhaal is niet de moraal.

Stamp (2000) wijst er in haar studie van het Amerikaanse vrouwelijke filmpubliek in de jaren tien op dat de betekenis van de films die zij bestudeerde niet samenvalt met de gebeurtenissen op het scherm, en daar ook niet uit valt af te leiden. Inderdaad vallen de heldinnen uit de filmfeuilletons voortdurend ten prooi aan mannen die hen belagen

als ze zich buiten de veilige wereld van huis en gezin wagen. Vrijheid is voor de vrouwelijke personages synoniem met gevaar (p. 129). Voor een goed begrip van de razende populariteit van deze films onder vrouwen moeten we volgens Stamp echter ook het discours *rond* de films beschouwen. In tijdschriften en andere publiciteitsuitingen toonden de actrices zich veel geëmancipeerder dan de personages die ze vertolkten: als stoere vrouwen die hun eigen stunts deden, even goed een kersentaart konden bakken als een sportauto of een vliegtuig besturen, de rollen van werkende vrouw en moeder combineerden en naast hun acteerwerk ook scripts schreven en films regisseerden. Fans werden dus niet alleen uitgenodigd om zich te identificeren met de *damsels in distress* op het scherm, maar ook met de krachtige vrouwen die hen gestalte gaven (Stamp 2000:152-153).

Dat het verhaal niet gelijk is aan de moraal, geldt ook voor de zaak van de gifnaaldaanvallen. We zagen hoe de *New York Times*, die in 1909 nog het kwaad van de blankeslavinnenhandel aan de kaak had gesteld aan de hand van verhalen over onschuldige, niet zelden gedrogeerde en ontvoerde slachtoffers, in 1913 de verhalen over blankeslavinnenhandelaars met verdovende injecties afdeed als voortbrengselen van hysterische fantasie. Wat eerst nieuws was, werd nu geconstrueerd als sage, verhaal van een vriend van een vriend, fabeltje, gerucht of mythe. Daarbij werd retorisch werk verzet om de eigen berichtgeving en geprivilegieerde bronnen te presenteren als betrouwbaar en de vrouwelijke slachtoffers als onbetrouwbaar. Hoewel de *Times* geen geloof hechtte aan het verhaal, onderschreef de krant de mening dat vrouwen beter niet konden worden blootgesteld aan realistische films over het blankeslavinnengevaar: dat was een van onderwerpen die men beter niet in het openbaar en in gemengd gezelschap besprak.

Wat de vrouwen wier zedelijke veiligheid onderwerp van discussie was zelf vonden van de gifnaaldenaffaire, weten we niet. Waren zij in paniek, vonden zij het onzin? Kennelijk hebben zij niet en masse de bioscopen gemedend; althans noch de *Times*, noch de studie van Stamp (2000) vermeldt fluctuaties in bioscoopbezoek als gevolg van deze verhalen – Stamp noemt zelfs de hele affaire niet. Het is niet onwaarschijnlijk dat New Yorkse stenotypistes en andere jonge werkende vrouwen in 1913 en de jaren erna gediscussieerd hebben over de betrouwbaarheid en betekenis van gifnaaldverhalen, maar deze gesprekken zijn niet opgetekend. Wat rest zijn de uitspraken van vermeende slachtoffers die zijn genoteerd door journalisten van de *Times* en andere kranten, gefilterd door een of meer mannelijke autoriteiten.

Daarmee is ook een discours verloren gegaan dat waarschijnlijk anders van aard was dan dat van de *Times*. We hoorden – in termen van de typologie van geloofsstijlen van Donovan – in dit hoofdstuk vooral de stemmen van debunkers en fervente gelovigen; degenen die hun geloof rechtvaardigden door hun ervaring met naaldprikken kwamen alleen aan het woord via de debunkers van de *Times*. Voorwaardelijk geloof, volgens Donovan de meest voorkomende soort geloof, ontbreekt geheel.

Hoe verschillend het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’ kan worden gerealiseerd door nieuwsmedia en in informele discussies zullen we zien in het volgende hoofdstuk. Verhalen over vrouwen die in uitgaansgelegenheden worden bedwelmd en misbruikt, verschijnen ook in hedendaagse nieuwsmedia. Anders dan in 1913 mengen vrouwen zich nu echter op eigen kracht in de discussie, in de nieuwe publieke arena’s die zijn geschapen door het internet.

Hoofdstuk 7

Nieuws en online discussies over verkrachtingsdrugs (1999-2008)

7.1 Inleiding: ‘Opeens werd ik ziek’

De retorica rond de gifnaaldaanvallen in New Yorkse bioscopen, die centraal stond in het vorige hoofdstuk, is gereconstrueerd aan de hand van krantenartikelen uit 1913. Voor zover de belaagde meisjes en vrouwen in die casus zelf aan het woord komen, is dat in de pers, waarin hun getuigenissen stelselmatig werden afgedaan als onbetrouwbaar – als ongeautoriseerde kennis.

Honderd jaar later vertellen meisjes weer dat ze in het uitgaansleven bedreigd worden met bedwelming en misbruik, nu door drugs in hun drankje. Voor deze casus beschikken we echter wel over vernaculaire discussies: alleen al in Nederland hebben duizenden jongeren van beide geslachten zich er op webforums over uitgesproken. Veel van die discussies beginnen met een ervaring uit de eerste hand (Partyflock, 18 juli 2007):

Ik ben benieuwd naar jullie ideeën hierover, op internet kan ik niks vinden :

Zaterdagavond, weinig alcohol op (3 wodka jus)en opeens werd ik ziek. Eenmaal thuis kon ik niet meer bewegen, klappertanden, ijskoude handen& lippen. Ik wist exact waar ik was en wat er aan de hand was, maar was volledig verlamd. Naar het ziekenhuis gebracht(rond half 3) en om half 8 kon ik weer bewegen, en naar huis. Onderzoek bloed en urine kwam niks uit!

Conclusie ziekenhuis: heel weinig GHB met heftige reactie, of een spierverlapper.

Ik had volgens hun wel alle verschijnselen die optreden bij GHB. Meningen? Eventueel een ander middeltje? ervaringen?

Alvast bedankt 😊

Het dichtbevolkte Partyflock (meer dan 800.000 leden begin 2008¹⁶⁰) is slechts een van de websites waarop jongeren discussiëren over verkrachtingsdrugs. Ook op andere grote internetgemeenschappen, zoals FOK (www.fok.nl) en scholieren.com, en op een grote hoeveelheid kleinere blogs en forums wisselen zij meningen en ervaringen uit. Daardoor beschikken we voor de recente realisaties van het verhaalmotief ‘gedrogeerd en misbruikt’ over een bron die ontbreekt bij de episodes uit de twee voorgaande, historische hoofdstukken, die vooral gebaseerd waren op officiële bronnen.

De jongste golf van verontrusting over verkrachtingsdrugs begint in 1999. Volgens nieuwsmedia en voorlichtingscampagnes van politie en drugshulpverlening lopen meisjes en vrouwen het risico in het uitgaansleven het slachtoffer te worden van mannen die heimelijk GHB (gamma-hydroxybutyraat) of een andere drug toevoegen aan hun drankje. Op online forums zijn talrijke getuigenissen te vinden van vermeende slachtoffers. Jongeren discussiëren daar echter ook over de vraag of de angst voor verkrachtingsdrugs wel terecht is: volgens velen is het hele verhaal een broodje aap en zijn de slachtoffers aanstelsters of leugenaars.

Verkrachtingsdrugs worden niet alleen in Nederland gezien als een nieuw crimineel probleem. Ook waren ze al eerder onderwerp van onderzoek. De eerstvolgende paragrafen bieden daarom een overzicht van de geschiedenis en verbreiding van het probleem (§ 7.2) en van eerdere studies die raken aan de hedendaagse retorica van dit verhaalmotief (§ 7.3).

De daarop volgende drie paragrafen behandelen de retorica rond verkrachtingsdrugs in nieuws en online discussies: de retorica van de waarheid, waarin de nadruk ligt op logos en ethos, en die van de waarde, met aandacht voor logos (hoe wordt dit probleem getypeerd?), maar met de nadruk op pathos.¹⁶¹ De argumenten over de realiteitswaarde van het probleem (logosaspecten) staan centraal in paragraaf 7.4. Hierin worden ook de geloofstypen uit het model van Donovan (2002, 2004) vergele-

160 Wierts 2008:56-57.

161 Dit hoofdstuk is deels gebaseerd op onderzoek dat ik in 2008 verrichtte samen met Gabry Vanderveen en een werkgroep van Leidse studenten criminologie: Debby van Arkel, Jet Hulsebosch, Chris Pellemans, Jochem Sajtos, Tessa Spanjer, Erica van der Vijver (Burger & Vanderveen 2010; Hulsebosch et al. 2008). Ook is gebruik gemaakt van de masterscriptie over verkrachtingsdrugs van criminologiestudente Alie Wierts (2008) en van een onderzoek naar ethostechnieken in online discussies over verkrachtingsdrugs in samenwerking met Lotte Anemaet (Burger & Anemaet 2011).

ken met de stijlen van geloof in het Nederlandse materiaal over verkrachtingsdrugs. De manier waarop journalisten en forumdeelnemers hun betrouwbaarheid inzetten als overtuigingsmiddel (ethos) is het onderwerp van 7.5. Paragraaf 7.6 behandelt de retorica van de waarde: de manier waarop verhalen worden gebruikt om het probleem te typeren (logos) en de wijze waarop nieuws en forumbijdragen een beroep doen op de emoties van het publiek (pathos), met name door de retorische constructie van ideale slachtoffers.

De slotparagraaf (7.7) vat de bevindingen samen en focust op nieuws en online forums als parallelle discursieve werelden, met eigen normen voor wat waarheid is, wie een autoriteit is en wie de status van slachtoffer verdient.

7.2 Verkrachtingsdrugs: een internationaal probleem

Verkrachtingsdrugs zijn ook buiten Nederland bekend als crimineel probleem, met name in Angelsaksische landen (VS, Canada, Engeland, Australië, Nieuw-Zeeland¹⁶²), maar ook in – onder meer – Frankrijk, Spanje, Polen en Estland.¹⁶³

Het middel dat daarbij in ons land het meest wordt genoemd, is GHB. GHB raakte als recreatieve drug in zwang in de tweede helft van de jaren negentig, als onderdeel van de trend om erotiserende drugs te gebruiken (Lazaroms et al. 2003; Nabben 2010:266-269). Gebruikers roemden de roes- en lustopwekkende eigenschappen van dit ‘Geile Hemelse Bronwater’.

Tegenover de positieve verhalen van gebruikers stond al vanaf het begin een negatieve pers, en sindsdien is het imago van GHB steeds duisterder geworden. Vanaf 1996 melden de media ongelukken door overdoses en in 2001 haalt de negentienjarige Boy Rettka uit Venlo het nieuws als ‘de eerste officiële ghb-dode’ (Sanders 2002). Sinds 2002 valt GHB onder de Opiumwet, en in 2011 verhuist het van Lijst 2 naar Lijst 1 van die wet en geldt het officieel als harddrug. De laatste jaren neemt ook de aandacht voor de verslavende werking toe (Meerkerk et al. 2009; Van Noorden et al. 2010).

In 1999 voegde zich bij de ongevallen door vrijwillig gebruik een nieuw gevaar: meisjes zouden in disco’s en cafés worden gedrogeerd met een scheutje GHB in hun drankje. De woorden *verkrachtingsdrug* en *rape drug* doen hun intrede in het Nederlandse vocabulaire. De schimmige daders krijgen een gezicht als justitie in 2006 de volledige naam openbaar maakt en opsporingsfoto’s verspreidt van Johan Frederik Stellingwerf (geb. 1981), die wordt verdacht van het drogeren en verkrachten van

162 Officiële rapporten: Beynon et al. 2005 en Advisory Council on the Misuse of Drugs 2007 (Engeland), Negrusz et al. 2005 (VS), Taylor et al. 2004 en Neame 2003 (Australië).

163 Over Frankrijk: Dorandeu et al. 2006; Spanje: Varela et al. 2004; Martínez & Ballesteros 2006; Polen: Adamowicz & Kala 2005; Estland: Kalmre 2007.

meerdere vrouwen. Hij wordt aangehouden in Brazilië en in 2007 veroordeeld tot tien jaar gevangenisstraf.¹⁶⁴ In hoger beroep halveert het Haagse gerechtshof die straf, onder meer omdat het de bedwelmingen niet bewezen acht.¹⁶⁵ Dat weerhoudt kranten er echter niet van om hem te blijven aanduiden als de ‘valiumverkrachter’.¹⁶⁶

Het probleem wordt ook verbeeld in de populaire cultuur van (jeugd)romans en soapseries. Vanaf 2007 verschijnen ‘young adult thrillers’ en andere romans waarin meisjes het slachtoffer worden van verkrachtingsdrugs, een gevaar waarvan in de boeken zelf en in de publiciteit eromheen wordt benadrukt dat het een reëel probleem van onze tijd is.¹⁶⁷ Het grootste Nederlandse publiek kreeg het ‘gedrogeerd en misbruikt’-motief toen het werd opgenomen in een verhaallijn van *Goede Tijden Slechte Tijden*. Van september tot november 2008 leefden dagelijks meer dan een miljoen kijkers¹⁶⁸ mee met de belevenissen van Nina, die door de onbetrouwbare René wordt bedwelmd met GHB, en vervolgens verkracht door hem en twee van zijn vrienden.

Behalve in de nieuwsmedia worden de gevaren van GHB druk besproken op internetforums voor jongeren. Ook verschijnt in 2002 het eerste grote onderzoek naar GHB-gebruik in Nederland: *GHB: tussen extase en narcose* (Korf et al. 2002). Ook in dit onderzoek wordt de vraag gesteld: zijn de verhalen over verkrachtingsdrugs waar? Is GHB in je drankje een reëel gevaar of een broodje aap? Is het ‘morele paniek of een werkelijk probleem?’ (Korf et al. 2002:10).

Toxicologische studies schetsen het beeld van een reëel gevaar, dat echter kleiner is dan de media-aandacht en het aantal aangiften suggereren: in het merendeel van de bloed- en urinestalen van vermeende slachtoffers is onvrijwillige drogering niet aanwijsbaar. In de overgrote meerderheid van de gevallen zijn volgens deze studies de vermeende effecten van drugs in drankjes te wijten aan de consumptie van met name alcohol en cannabis.¹⁶⁹

164 LJN: BA9960, Rechtbank ‘s-Gravenhage, 09/753237-06. Rechtszaak Stellingwerf 2007, eerste aanleg.

165 LJN BL0066, 18 jan. 2010; Sassenheimer loopt kans opnieuw te worden opgepakt. *Leidsch Dagblad*, 19 jan. 2010.

166 Valiumverkrachter Johan S. actief in Poolse stad Poznan. *Limburgs Dagblad*, 6 sep. 2010; Valiumverkrachter wil maar niet uit het nieuws blijven. *Leidsch Dagblad*, 31 dec. 2010.

167 Helen Vreeswijk (2007). *Overdosis*. Antwerpen: Manteau; Marit Hofland (2007). *Onderbewust*. Utrecht: De Kern; Elle van den Boogaart (2010). *Verdoofd*. Amsterdam: Van Holkema en Warendorf; Helen Vreeswijk en Dirk Bracke (2010), *Over the edge*. Antwerpen: Manteau; Marianne en Theo Hoogstraaten (2011), *(ff) out!* Haarlem: Uitgeverij Holland.

168 Kijkcijfers GTST in de lift. zappen.blog.nl/soaps/2008/10/10/kijkcijfers-gtst-in-de-lift, geraadpleegd 27 jan. 2012.

169 Toxicologische onderzoeken: zie m.n. Beynon et al. 2008, en voorts CAM 2011:45; Elshohly 2001; Hindmarch & Brinkmann 1999; Hindmarch et al. 2001; Korf et al. 2002:168-178; Scott-Ham & Burton 2005; Stark & Wells 1999. Nederlandse toxicologen merken in Korf et al. (2002:178) op dat hun collega’s in reactie op de overdreven mediaberichtgeving mogelijk het gevaar onderschatten.

Deze discrepantie tussen wijdverbreide zorgen (in nieuwsmedia, van officiële instanties, van jongeren) en schaarse forensische bewijzen was een belangrijke aanleiding voor de studies die in de volgende paragraaf worden beschreven.

7.3 Eerder onderzoek

Waarom zijn die verhalen zo hardnekkig, terwijl er zo weinig ‘hard’ bewijs is voor het gevaar, vragen verscheidene criminologen en sociologen zich af. Hoewel zij het fenomeen niet bestuderen vanuit het perspectief van misdaadsagen¹⁷⁰ en retorica, zijn een aantal van hun bevindingen relevant voor dit onderzoek.

De voornaamste studies in deze lijn zijn de volgende. De Amsterdamse criminologen Korf et al. (2002) betrokken in hun etnografische onderzoek naar GHB-gebruik in Nederland ook het gevaar van verkrachtingsdrugs. De overige studies zijn Angelsaksisch. Dawn Moore en Mariana Valverde (2000) onderzochten officiële waarschuwingen van politie en gezondheidsautoriteiten in Noord-Amerika. Adam Burgess, Pamela Donovan & Sarah Moore (2009) vroegen – vooral vrouwelijke – studenten in Engeland en de VS naar hun mening over en ervaring met verkrachtingsdrugs. Sarah Moore deed ook onderzoek naar nieuwsberichtgeving: naar *drink spiking* in Britse kranten (2009), en naar de veranderende constructie van *date rape* in Amerikaanse kranten (2011). Brennan (2006) onderzocht de constructie van verkrachtingsdrugs in Canadese kranten. Jenkins (1999:160-182) en Weiss en Colyer (2010) beschreven de sociale constructie van verkrachtingsdrugs in de VS, met speciale aandacht voor exemplarische verhalen over ideale slachtoffers.

Het vervolg van deze paragraaf vat hun bevindingen samen voor zover relevant voor mijn onderzoeksvragen Ten eerste: met welke retorische middelen wordt de waarheid van misdaadsagen, i.c. het verhaal over verkrachtingsdrugs, bevestigd of bestreden in nieuwsmedia en op internetforums (de ‘retorica van de waarheid’)? Ten tweede: welke waarde wordt er toegekend aan misdaadsagen, i.c. het verhaal over verkrachtingsdrugs, in de nieuwsmedia en op internetforums; hoe worden ze gebruikt om misdaadproblemen te typeren en het publiek te overtuigen van de ernst ervan (de ‘retorica van de waarde’)?

170 Korf et al. (2002) kennen in hun etnografische onderzoek naar GHB-gebruik in Nederland een prominente rol toe aan verhalen van gebruikers, afkomstig uit interviews en van internetpagina’s. In een passage over de controverse rond verkrachtingsdrugs – reëel probleem of morele paniek? – merken zij ook het verband op met oudere verhalen uit de folklore, zonder echter sagen te noemen. Wel halen zij in een ‘historisch uitstapje’ mythen aan over Dionysos met zijn bedwelmende nectar en wilde dansen, en verhalen en sprookjes over heksen, die heksenalf op hun geslachtsdelen smerden en rondvlogen op fallische bezemstelen (p. 89). Het gaat hier om suggestieve parallellen, die echter niet zijn gebaseerd op systematische studie van authentieke teksten in hun oorspronkelijke context.

Het accent ligt in de bestaande literatuur sterk op de vragen over de waarde van het verhaal: de studies concentreren zich op de manier waarop *claimsmakers* gruwelverhalen over verkrachtingsdrugs hebben gebruikt om een maatschappelijk probleem op de agenda te zetten en op de moraliserende functie van deze verhalen voor jonge vrouwen. Zij houden zich nauwelijks bezig met de retorica van de waarheid. De basis voor mijn analyse hiervan is het model van Donovan (2002, 2004, zie § 2.4.2).¹⁷¹

Ik bespreek achtereenvolgens de institutionalisering van het probleem, de typering ervan en retorische functies van de verhalen over verkrachtingsdrugs (§ 7.3.1-3). De schaarse gegevens over logos- en ethosaspecten worden besproken in paragraaf 7.3.4. Paragraaf 7.3.5 zet tot slot de verwachtingen en vragen op een rijtje.

7.3.1 Institutionalisering

In de VS hebben *claimsmakers* verhalen over verkrachtingsdrugs met succes ingezet om wetwijzigingen en andere maatregelen te bewerkstelligen (Jenkins 1999:171-172; Weiss & Colyer 2010:262-264). De Nederlandse situatie is anders. Hoewel de vaak alarmerende berichtgeving en de heftige discussies op webforums anders doen vermoeden, hebben claims over de ernst van verkrachtingsdrugs er tot nu toe in Nederland nauwelijks toe geleid dat het probleem op de politieke agenda kwam. Verhalen over verkrachtingsdrugs worden in Nederland vooral verteld op populaire en vernaculaire vertelvelden: in het nieuws, in soapseries en jongerenromans, op webforums en in alledaagse gesprekken. Op officieel niveau zijn verkrachtingsdrugs nauwelijks een erkend probleem.

Die geringe mate van institutionalisering blijkt onder meer uit schaarste aan compacte termen die de kwestie aanduiden, in vergelijking met het Engelse taalgebied: het Nederlands kent ‘verkrachtingsdrugs’, maar heeft geen gangbare equivalenten voor *drug rape*, *drink spiking*, *roofied* (*roofie* is slang voor Rohypnol) en de medische vakterm *drug-facilitated sexual abuse* (afgekort: *dfsa*).

Het probleem van verkrachtingsdrugs vindt in Nederland weinig weerklank op de hoogste niveaus van politiek, wetgeving en rechtshandhaving. Instanties voor drugshulpverlening voeren in samenwerking met de politie preventiecampagnes, maar deze beperken zich tot het lokale of regionale niveau (Wierdsma 2008:101). Gespecialiseerde pressiegroepen, zoals de Engelse Roofie Foundation, die aandacht vraagt voor drogering met rohypnol en andere drugs (www.roofie.com), ontbreken in Nederland.

Verkrachtingsdrugs zijn geen onderwerp van politieke commotie. Kamervragen van Nebahat Albayrak (PvdA) in 2004 over het gevaar van GHB als *rape drug* werden door minister van Volksgezondheid Hoogervorst beantwoord met een zakelijke verwij-

171 Donovan heeft ook gepubliceerd over verkrachtingsdrugs (Burgess, Donovan & Moore 2008), maar daarbij niet haar eigen model van geloofsstijlen in online discussie over urban legends gebruikt.

zing naar twee rechtszaken en naar het geringe aantal gevallen van onvrijwillige drogering met GHB dat kon worden vastgesteld door het NFI.¹⁷²

Ook in de Nederlandse wetgeving vindt het probleem weinig erkenning. Het Wetboek van Strafrecht classificeert verkrachting met behulp van drugs niet als een afzonderlijk delict. Ook wordt drogering met het oog op seksueel misbruik door politie en justitie niet apart geregistreerd (Wierds 2008:81). Wel wordt de ernst van het probleem officieel erkend in de Aanwijzing Opiumwet:

Voor GHB, 4-hydroxyboterzuur, geldt geen sepotbeleid met een daaraan gerelateerde gebruikershoeveelheid. Vanwege het grote gevaar voor overdosering *en de reputatie van 'rape-drug'* geldt ook voor handelingen beschreven in paragraaf 1, betrekking hebbend op geringe hoeveelheden, strafrechtelijke vervolging (mijn cursivering).

Bij het besluit van minister Schippers van Volksgezondheid in 2011 om GHB op de lijst van harddrugs te plaatsen, speelde misbruik als verkrachtingsmiddel echter geen rol. Het rapport over de risico's van GHB waarop dit besluit is gebaseerd, telt 66 pagina's; slechts één, bovendien sceptische alinea is gewijd aan het gevaar van verkrachtingsdrugs (CAM 2011:45).

Deze scepsis staat in scherp contrast tot de erkenning van het probleem in Engeland en de VS, waar het gevaar van rape drugs steviger is vastgelegd in de wetgeving. De Engelse *Sexual Offences Act* van 2003 kent het delict 'administering a substance with intent'.¹⁷³ In de VS werd in 1996 de *Drug Induced Rape Prevention and Punishment Act* aangenomen, die een straf van twintig jaar cel verbond aan drogering met het oog op verkrachting of een ander misdrijf; Rohypnol kwam op Lijst 1 van verboden substanties. Vier jaar later werd in de VS de *Hillory J. Farias and Samantha Reid Date-Rape Prevention Act* van kracht, en kwam ook GHB op de lijst van streng verboden middelen.

7.3.2 Pathos: typing door verhalen over ideale slachtoffers

De Amerikaanse Date-Rape Prevention Act uit het jaar 2000 is vernoemd naar Hillory J. Farias en Samantha Reid, twee tieners die overleden zouden zijn door onvrijwillig GHB-gebruik – twee exemplarische buurmeisjes, bij uitstek geschikt om congressleden te overtuigen van de ernst van het probleem. Hoewel Farias (16) en Reid (15) zijn gebruikt om claims over verkrachtingsdrugs te ondersteunen, werden geen van beiden

172 In vijf en een half jaar (jan. 1998-sep. 2003) onderzocht het NFI 349 gevallen waarin GHB was betrokken bij een delict; in 11 daarvan ging het om zedendelicten waarbij GHB werd aangetroffen in bloed en urine (Ministerie van VWS, 28 apr. 2004).

173 Section 61: Administering a substance with intent, zie www.legislation.gov.uk/ukpga/2003-/42/section/61, geraadpleegd 27 jan. 2012.

het slachtoffer van verkrachting; van Farias is ook niet officieel vastgesteld dat haar dood te wijten was aan een overdosis GHB (Jenkins 1999:171-172; Weiss & Colyer 2010:262-264). Desondanks gelden zij als typerend voor het probleem.

In deze verhalen zijn de hoofdrolspeelsters 'ideale' slachtoffers (Christie 1986; zie hoofdstuk 3). Deze notie kleurt veel van de eerdere literatuur over verkrachtingsdrugs, een probleem dat vaak wordt geïnterpreteerd in termen van genderstereotypen. Het probleem van verkrachtingsdrugs wordt getypeerd als een gevaar dat meisjes en jonge vrouwen bedreigt in het nachtelijke uitgaansleven. Het is denkbaar dat iemand bij Starbucks Rohypnol in je koffie doet, schrijven Moore & Valverde (2000:523), maar die mogelijkheid lijkt niet op te komen bij de jonge vrouwen die bang zijn voor drugs in hun drankje en bij de instanties die ervoor waarschuwen. Ook de reële gevallen waarbij Canadese gezondheidswerkers vrouwelijke patiënten drogeerden en misbruikten, of de verkrachter die in Toronto in de jaren negentig honderden slachtoffers maakte met de legale tranquillizer Halcion, spelen geen rol in het vertoog over verkrachtingsdrugs (p. 522). Dat concentreert zich op welomschreven combinaties van plaatsen en tijden: in clubs, op houseparty's en studentenfeesten, 's avonds en in het weekend.

Het typische slachtoffer is een meisje of jonge vrouw, de dader is niet duidelijk omschreven: het zou iedereen kunnen zijn. Hierin verschilt de typische verkrachter in verhalen over verkrachtingsdrugs van de twee bekendste verkrachtersstereotypen: de onbekende die uit de bosjes springt, en de bekende (vriend, echtgenoot, familielid) van wie het meeste gevaar te duchten is (Moore 2009:313-314, 2011).

De willekeurige jonge vrouw en de gezichtsloze dader zijn stereotypen, die het sterkst vertegenwoordigd zijn in het voorlichtingsmateriaal dat Moore en Valverde (2000) bestudeerden. In nieuwsberichtgeving kan het beeld veelvormiger zijn. In Amerikaanse kranten uit 1996-1998 waren de slachtoffers van 'date rape' conform de stereotypen altijd vrouwen (Moore 2011), net als de slachtoffers van 'drink spiking' in de Britse pers van 1997-2007 (Moore 2009). In Canadese dagbladen (1995-2005) waren slachtoffers van 'date rape drugs' echter niet alleen vrouwen: in bijna een op de tien gevallen ging het om mannen (Brennan 2006).

Slachtoffers werden in Canadese kranten in een minderheid van de gevallen afgebeeld als 'ideaal', dus onschuldig, vaker als seksueel uitdagend, en nog vaker als een mengeling van maagd en vamp. Dit betekent dat zij in een meerderheid van de gevallen werden voorgesteld als op zijn minst deels verantwoordelijk voor hun slachtofferschap (Brennan 2006:68).

Daders komen zowel in Amerikaanse als in Britse en Canadese kranten minder scherp in beeld: zij ontbreken vaker geheel in een bericht dan slachtoffers; ook wordt hun geslacht minder vaak gespecificeerd. Wanneer de relatie tussen dader en slachtoffer werd beschreven, ging het verrassend genoeg in slechts een vijfde van de gevallen om onbekenden, en in bijna de helft om bekenden: kennissen, vrienden en familieleden. Dit contrasteert met het beeld van 'stranger danger' dat zo prominent aanwezig

is in het officiële discours over verkrachtingsdrugs dat Moore en Valverde (2000) bestudeerden.

De typering van slachtoffers en daders in het onderzochte Angelsaksische nieuws is dus gemengd: de slachtoffers voldoen aan het stereotype van het ideale slachtoffer doordat het merendeels jonge vrouwen zijn, maar ze worden in ieder geval in de Canadese pers slechts bij uitzondering geportretteerd als volkomen onschuldig. Studies van de Britse en Amerikaanse pers (Moore, 2009, 2011) maken echter geen melding van schuldige slachtoffers. De dader is in de meeste gevallen gezichtsloos, maar niet noodzakelijk de onbekende ideale dader: het kan ook een vriend of bekende zijn.

De meeste aandacht gaat uit naar het slachtoffer en naar het wapen van de dader: de drug. De morele verontwaardiging is verschoven, aldus Moore & Valverde (2000:524) van de dader naar de drug: bedrieglijk, geur-, kleur- en smaakloos, en met onvoorspelbaar effect. ‘De perfecte misdaad in de vorm van een pil’, noemde Oprah Winfrey het in een uitzending van 6 januari 1998 (Jenkins 1999:180, 236 n. 32).

7.3.3 *Vermanende exemplarische verhalen*

De data van het grootste deel van de hierboven besproken studies zijn ontleend aan het officiële discours van voorlichting, politiek, wetgeving en nieuwsmedia. De functies die hieraan worden toegeschreven, zijn samen te vatten als waarschuwen en reguleren, met een krachtig beroep op gevoelens van angst: de pathosfunctie staat voorop. De verhalen over verkrachtingsdrugs zijn ‘cautionary tales’ (Moore 2009), die vrouwen vertellen wat veilig en verstandig gedrag is in het uitgaansleven.¹⁷⁴ Claimmakers hebben deze vermanende verhalen met succes gebruikt om bepaalde middelen (GHB, Rohypnol) te criminaliseren (Weiss & Colyer 2010:362; zie § 7.3.1).

Dit streven om het gedrag van jonge vrouwen te beheersen door middel van exemplarische verhalen, is wel beschreven als het uitoefenen van patriarchale macht (Brennan 2006; Korf et al. 2002:89; Moore en Valverde 2000; Moore 2011). Waarschuwingen tegen *date rape drugs* zijn gesitueerd in de context van ‘gouvernementaliteit’, het Foucauldiaanse concept van de wijze waarop mensen zichzelf door uitwen-

174 Een van de doelen van Moore (2009) is de classificatie van verhalen over *drink spiking*, zoals die voorkomen in het nieuws, in officiële waarschuwingen, en in e-mail hoaxes. De categorieën ‘morele paniek’ en ‘misdadaasage’ voldoen volgens haar niet, een betere aanduiding zou zijn ‘cautionary tale’. Hiermee negeert ze echter de literatuur over (misdadaas)agen. Deze verhalen zijn door folkloristen onder verwijzing naar een van Bascoms vier functies van folklore (1965 [1954]:294) juist veelvuldig gekarakteriseerd als ‘cautionary tales’ (Bennett 1991:189, 2005:xiii, 120-121; Donovan 2004; Goldstein 2004:157-165; Wachs 1990; Whatley & Henken 2000:9). Ook definieert Moore misdadaasagen als verhalen die alleen geloof vinden in ‘non-mainstream culture’ en die vaak onwaar zijn (2009:317). Zoals betoogd in hoofdstuk 1 zijn die criteria problematisch. Ten slotte zijn twee van de drie redenen die haar geïnterviewden gaven voor hun geloof in de ernst van *drink spiking*, nl. de plausibiliteit en de geloofwaardigheid van het verhaal (p. 316-317) identiek aan de standaardargumentatie in discussies over misdadaasagen zoals die wordt beschreven door Donovan (2002, 2004).

dige en verinnerlijkte dwang vormen tot gedisciplineerde burgers (Moore & Valverde 2000). Claims over verkrachtingsdrugs reproduceren de maatschappelijke ongelijkheid tussen de seksen en negeren de reële, structurele oorzaken van seksueel geweld tegen vrouwen. Verkrachtingsdrugs fungeren als zondebok voor het kwaad van het patriarchaat, dat onzichtbaar moet blijven in de berichtgeving (Brennan 2006).

In Amerikaanse kranten verschoof de definitie van date rape tussen 1985 en 1998 van verkrachting door een *date* naar drogering en verkrachting door een willekeurige man. Vanuit feministisch perspectief is dit een stap achteruit in de strijd tegen verkrachting. Het feministische standpunt dat ook normale mannen in huiselijke situaties – vrienden, dates, echtgenoten – zich schuldig maken aan verkrachting, heeft plaatsgemaakt voor het diffuse gevaar van de maniak die schuilgaat in willekeurige mannen in het uitgaansleven. Het politieke project om de zelfbeschikking van vrouwen te vergroten door, bijvoorbeeld, verkrachting binnen het huwelijk strafbaar te stellen, heeft plaatsgemaakt voor een hernieuwde nadruk op de verantwoordelijkheid van vrouwen voor hun eigen veiligheid: *blaming the victim* (Moore 2011).

Of de potentiële slachtoffers van verkrachtingsdrugs het patriarchale vertoog inderdaad verinnerlijken en hun gedrag ernaar aanpassen, is echter maar de vraag. Burgess, Donovan & Moore (2009) betogen dat de verhalen voor jonge vrouwen een excuus zijn voor drankmisbruik, een middel om gelijk op te drinken met de jongens, maar toch te voldoen aan vrouwelijke stereotypen.

De respondenten in dit onderzoek met vragenlijsten, interviews en focusgroepen waren voornamelijk vrouwelijke tweedejaarsstudenten uit Engeland en de VS.¹⁷⁵ Zij waren zich sterk bewust van het fenomeen: het verschijnsel was bekend bij meer dan 95 procent. De overgrote meerderheid beschouwde *drink spiking* bovendien als een aanzienlijk risico (Moore 2009:306). Een kleine minderheid meende zelf gedrogeerd te zijn, maar veel studenten kenden anderen die het was overkomen. Daarnaast waren ze er bijna allemaal via de media en via persoonlijke waarschuwingen, vaak van hun moeder, mee in aanraking gekomen. Hoewel de studenten drogering beschouwden als een reëel gevaar, pasten ze hun gedrag niet ingrijpend aan: de meesten gingen door met (stevig) drinken.

Burgess et al. (2009) interpreteren het discours over *drink spiking* in het licht van het niet geheel vrijwillige verlangen van jongerejaarsstudenten om mee te drinken met

175 In Engeland ging het om 198 vragenlijsten, 20 diepte-interviews en vier focusgroepen; 50 respondenten waren mannelijk, 148 vrouwelijk en de geïnterviewden bestonden voor 85,3% uit vrouwen. De samenstelling van de focusgroepen wordt niet gerapporteerd, maar uit de mededeling dat het totale Engelse sample uit 236 personen bestond (p. 5), maak ik op dat die bij elkaar 18 studenten omvatten. Het Amerikaanse deel van het onderzoek omvatte een enquête onder 334 studenten (van wie 219 vrouwen). In totaal (minus de focusgroepen) waren bijna 70 procent van de ondervraagden vrouwen (384 van de 552).

de ouderejaars. De sociale druk om flinke hoeveelheden alcohol te gebruiken is groot, maar de zorgen over kwetsbaarheid voor seksueel misbruik en ander onheil die daar volgens de auteurs voor de studentes uit moeten voortvloeien, krijgen gestalte in verhalen over *drink spiking*, niet in hardop uitgesproken bedenkingen tegen alcoholgebruik.

Zwaar alcoholgebruik zou om twee redenen gezien kunnen worden als onvrouwelijk en daarom onwenselijk: het is gedrag dat traditioneel typisch mannelijk is, en vrouwen die in gezelschap veel drinken, laten daarmee zien dat ze ongeremd zijn, niet preuts, seksueel beschikbaar. De crux, volgens Burgess et al. (2009) is dat het discours over drink spiking de studentes helpt hun gedrag te construeren als vrouwelijk en conventioneel: ja, ze drinken op met de jongens, maar als ze de controle over zichzelf verliezen, is dat niet hun eigen schuld en ligt het niet aan de drank. Het discours over *drink spiking* bevestigt het positieve stereotiepe zelfbeeld van vrouwen: solidair, lettend op elkaar, niet hun controle verliezend door vrijwillig ingenomen drank of drugs.

Vanuit retorisch oogpunt kan het aanvoeren van *drink spiking* als alternatieve verklaring voor gedrag dat ook als dronkenschap valt te duiden, gezien worden als een poging om het eigen ethos te herstellen door een beroep op de *doxa*: zij streven ernaar zich te gedragen zoals vrouwen zich horen te gedragen; ongepast gedrag is een gevolg van invloeden van buiten.

7.3.4 Logos en ethos

Eerdere sociologische en criminologische studies van verhalen over verkrachtingsdrugs hebben zich zoals gezegd vooral beziggehouden met de retorica van de waarde: het exemplarische en moraliserende gebruik van deze verhalen. De retorica van de waarheid in discussies over aard en ernst van het probleem komt veel minder aan de orde: de meeste auteurs rapporteren zelfs geen meningsverschillen in de bronnen die zij hebben onderzocht, van voorlichtingsmateriaal tot krantenartikelen, interviews, enquêtes en focusgroepen. Zij nemen vooral eenstemmigheid waar over de ernst van het probleem.

Hoe wordt dat geloof in de ernst van het gevaar beargumenteerd? Moore (2009) noemt als de drie belangrijkste redenen die de door haar geïnterviewde Britse studenten gaven om het gevaar serieus te nemen: het wordt gelegitimeerd door officiële voorlichtingscampagnes, door politie en gevestigde nieuwsmedia; het is plausibel, dat wil zeggen het strookt met de maatschappij zoals zij die kennen, waarin ongelooflijke dingen werkelijk blijken; en de onderdelen van het verhaal zijn stuk voor stuk geloofwaardig (je kunt makkelijk aan allerlei drugs komen via internet, meisjes laten hun glas inderdaad onbewaakt staan, etc.), wat het hele verhaal geloofwaardig maakt (2009:316-317). Deze argumenten komen grotendeels overeen met die van de ‘instrumentele gelovers’ in misdadafsagen (Donovan 2002, 2004, zie § 2.4.2).

Het gebruik van ethos is nog minder onderzocht. De geïnterviewde studentes uit de Engelse studie noemden als autoriteit vaak vriendinnen en hun moeder (Burgess, Donovan & Moore 2009:858). De Noord-Amerikaanse voorlichtingsteksten die Moore & Valverde (2000) bestudeerden, verwezen enerzijds naar de geautoriseerde kennis van officiële experts (medici, politie en justitie), maar vermengden deze met populaire kennis, in de vorm van praktische tips.

7.3.5 Verwachtingen en vragen

We maken de balans op. Wat leren deze studies ons over de onderzoeksvragen van dit hoofdstuk? En welke bevindingen kunnen we verwachten?

1. De retorica van de waarheid: welke retorische middelen gebruiken journalisten en forumdeelnemers om de (on)waarheid van verhalen over drugs in je drankje te construeren?

1.1 Welke ethos- en logotechnieken gebruiken journalisten en deelnemers aan online discussies over dit onderwerp? Afgaande op eerdere studies kunnen we veronderstellen dat journalisten zich zullen beroepen op autoriteiten om de omvang van het probleem te beschrijven en dat zij de ernst zullen illustreren met verhalen over individuele slachtoffers. Over online forums zegt de literatuur weinig, maar te verwachten valt dat deelnemers voor een deel dezelfde argumenten zullen gebruiken om hun geloof te beargumenteren als de Engelse studentes: het gevaar is officieel gelegitimeerd, het is plausibel en geloofwaardig.

Daarnaast valt echter op de forums op basis van een eerste indruk van het materiaal een groot aandeel debunkers te verwachten. Een korte blik op Nederlandse online discussieforums volstaat om meningen te ontmoeten als deze (Partyflock.nl, 20 juli 2004):

Ik vind persoonlijk dat de slechte naam van ghb ook onterrecht is ,ben zelf ook een zeer ervaren gebruiker van ghb heb er 't nodige mee meegemaakt en niet alleen de goeie dingen....

Maar ik denk dat het mede komt door de vele broodje aap verhalen over ghb zoals 'de rape drug' en 'er worden olifanten mee plat gespoten' en dat soort onzin...

Deze scepsis over het risico van verkrachtingsdrugs is afwezig in de eerdere studies, afgezien van Korf et al. (2002), die echter niet systematisch studie maakten van de waarheidsclaims in verhalen van GHB-gebruikers.

1.2 In hoeverre zijn de ethostechnieken van journalisten in artikelen over het gevaar van verkrachtingsdrugs te karakteriseren en te verklaren met de (nieuws)sociologische theorie over grenswerk? Hierover zwijgt de literatuur.

1.3 Vertonen de gebruikte logostechnieken de geloofsstijlen van Donovan (instrumenteel geloof, fervent geloof en debunking), of is er ook een vierde type, ervaringsgeloof? Met welke frequentie komen deze typen voor? Omdat nieuwsmedia zich sterk richten op experts en andere claimsmakers, zal in het nieuws vooral het fervente geloof vertegenwoordigd zijn. Op online forums zijn vooral de twee geloofsstijlen te verwachten die volgens Donovan (2002, 2004) Amerikaanse discussies over urban legends domineerden: debunking en instrumenteel geloof. Daarnaast is echter op basis van literatuur over sagen (zie hoofdstuk 1 en 2) ervaringsgeloof te verwachten: ‘ik heb het zelf meegemaakt’.

2. De retorica van de waarde: welke waarde kennen journalisten en forumdeelnemers toe aan deze verhalen?

2.1 Hoe gebruiken journalisten deze verhalen als pathosmiddel om het publiek te overtuigen van de ernst van maatschappelijke problemen? Als de Nederlandse berichtgeving overeenkomt met de Angelsaksische uit eerdere studies, zullen journalisten de beweringen en typering van claimsmakers overnemen om aan te tonen dat verkrachtingsdrugs een ernstig gevaar zijn. Ze zullen daartoe het ideale slachtoffer als (impliciete) norm gebruiken, maar niet noodzakelijk alle slachtoffers typeren als ideaal.

2.2 Hoe functioneren verhalen over verkrachtingsdrugs in online discussies als middel om te moraliseren over goed en slecht gedrag?

Nederlandse online discussies over verkrachtingsdrugs zijn niet eerder onderzocht, maar de betrekkelijk jonge populatie op deze forums komt deels overeen met de vrouwelijke Engelse en Amerikaanse studenten uit Burgess et al. (2009). Op basis hiervan valt te verwachten dat alcoholgebruik voor hen niet noodzakelijk afdoet aan slachtofferschap, dat zij het gevaar buiten zichzelf situeren en bewust middelengebruik en vriendinnensolidariteit benadrukken als positieve waarden. Omdat ook mannen aan de discussie deelnemen en omdat het materiaal bestaat uit natuurlijke, vernaculaire discussies in plaats van interview en enquêtes voor een wetenschappelijk onderzoek, valt er op het gebied van moraal en slachtofferschap een grotere diversiteit te verwachten.

Zo wekken eerdere studies diverse meer en minder concrete verwachtingen over het Nederlandse materiaal. Wat vooral nog ontbreekt, is een beeld van de manier waarop jongeren op online forums het verhaal over drogering en misbruik vertellen aan elkaar en van de manier waarop ze de (on)waarheid ervan construeren.

De volgende paragrafen behandelen de retorica van de waarheid (logos en ethos) en de retorica van de waarde (logos en pathos) in krantenberichtgeving en forumdiscussies over verkrachtingsdrugs. In de analyse zijn de overtuigingsmiddelen ethos, logos en pathos gescheiden, maar in het materiaal niet: een verwijzing naar een externe autoriteit bijvoorbeeld kan als redelijk argument functioneren (logos) en tegelijkertijd als bewijs van eigen deskundigheid (ethos).

7.4 Stijlen van geloof en ongeloof in nieuws en online discussies

Voor de analyse van het overtuigingsmiddel logos in nieuws en online discussies werd het volgende materiaal onderzocht (zie voor een verantwoording van de selectie hoofdstuk 4 en voor een overzicht bijlage II). Uit zes kranten (vier regionale en twee landelijke) en uit de persbureaukopij van het ANP werd een corpus samengesteld van 147 berichten (1999-2008). In die periode stijgt het aantal artikelen sinds 2000, met een piek in 2007 die onder meer wordt veroorzaakt door de publiciteit over de zaak-Stellingwerf, de twee gedrogeerde meisjes uit Emmen en verschillende voorlichtingscampagnes.

Van internetdiscussies uit dezelfde periode werd een corpus samengesteld van 52 *threads*, waaraan in totaal 1.246 forumbezoekers deelnamen. De *threads* (totaal aantal comments: 2.720) waren gemiddeld 52,3 berichten lang en telden gemiddeld 24 deelnemers. De toename van het aantal online discussies houdt gelijke tred met die van het krantennieuws: vanaf 2000 valt een stijging waar te nemen, met een piek in 2007.

Middels een kwalitatief onderzoek zijn in de verschillende databronnen de terugkerende argumenten voor en tegen het geloof in het gevaar van verkrachtingsdrugs verzameld en geordend naar de geloofsstijlen uit het model van Donovan: debunking, instrumenteel geloof en fervent geloof. Op basis van de folkloristische literatuur over tradities van geloof en ongeloof is daar als vierde stijl ervaringsgeloof aan toegevoegd.

In de corpora van krantenberichten en van forumdiscussies zijn de volgende argumenten gescoord, om vervolgens de frequentie vast te stellen van de verschillende argumenten, en van de geloofsstijlen waar ze een indicatie van zijn:

Debunking: verhalen over het gevaar van drugs in je drankje zijn onwaar of overdreven, want...

- er zijn weinig of geen bewezen gevallen bekend waarin drugs als middel voor verkrachting zijn gebruikt;
- verkrachting na toedienen van drugs is niet of moeilijk te bewijzen;
- medisch onderzoek wijst uit dat van drogering geen sprake is geweest;

- verkrachting door heimelijke bedwelming is geen realistisch scenario; de drugs zijn te duur om voor dit doel te gebruiken;
- de drugs zijn te zien of te proeven in het drankje (zoute of bittere smaak);
- bedwelming wordt vaak door het ‘slachtoffer’ gebruikt ter verhulling van vrijwillig alcohol- en/of drugsgebruik of ter verhulling van vrijwillig seksueel gedrag;
- sommige drugs werken helemaal niet verslappend (XTC bijvoorbeeld wordt door partygangers gebruikt als pepmiddel).

Instrumenteel geloof: verhalen over het gevaar van drugs in je drankje kunnen waar zijn, want...

- de drugs hebben uitwerkingen (seksuele ontremming, geheugenverlies, roes, verdoving) die een gebruik als verkrachtingsdrug plausibel maken;
- de drugs zijn niet te proeven in het drankje;
- voorlichting, organisaties, teststrips en waarschuwingen zijn er niet voor niets;
- *better safe than sorry*, een gewaarschuwd mens telt voor twee, het zal je maar gebeuren;
- niemand weet of er werkelijk iets in het drankje zat en of verkrachting door middel van bedwelming werkelijk gebeurd is of niet;
- er gebeuren wel meer vreemde dingen op de wereld, en er lopen een hoop wrede gekken rond.

Fervent geloof: verhalen over het gevaar van drugs in je drankje zijn waar, want...

- er zijn veel concrete incidenten bekend van bedwelming en verkrachting; er zijn ook mensen voor veroordeeld;
- de drugs zijn in het lichaam van het slachtoffer aangetroffen;
- iedereen kent wel iemand die slachtoffer is geworden van verkrachting na bedwelming;
- de situatie omtrent rape drugs is een groot/groeiend probleem.

Ervaringsgeloof: verhalen over het gevaar van drugs in je drankje zijn waar, want...

- ik ben zelf (waarschijnlijk) het slachtoffer geworden van onvrijwillige bedwelming, met verkrachting als doel, of ik was getuige van een dergelijk incident;
- ik ben zelf (waarschijnlijk) het slachtoffer geworden van onvrijwillige bedwelming, gevolgd door seksueel misbruik, of ik was getuige van een dergelijk incident;
- ondanks een negatieve uitslag op een medische test, geloof ik dat ik slachtoffer was van rape drugs of getuige van een incident met rape drugs.

De volgende twee subparagrafen behandelen de vraag in hoeverre deze beweringen voorkomen in de krantenberichtgeving, respectievelijk de online discussies.

7.4.1 Stijlen van geloof en ongeloof in krantenberichtgeving

Welke stijlen van geloof en ongeloof zien we in de krantenberichtgeving? In kranten domineert de overtuiging dat verkrachtingsdrugs een reëel en ernstig probleem vormen. Het aantal afzonderlijke uitspraken vóór is met 100 van de 137 veruit in de meerderheid.¹⁷⁶

‘Fervente’ beweringen kwamen 36 keer voor. Het meest gebruikte fervente argument is dat er veel gevallen bekend zijn van bedwelming en verkrachting (16 keer): ‘Er zijn gevallen bekend van vrouwen die in het uitgaansleven ongemerkt GHB kregen toegediend in hun glas drinken. Daarna raakten ze bewusteloos en werden ze seksueel misbruikt.’ (ANP, 25 maart 2004). Of: ‘De bijnaam rapedrug stamt van enkele gevallen waarbij bij vrouwen stiekem ghb in hun drankje was gedaan. Zij raakten daardoor zo versuft, dat ze een willoos slachtoffer waren van aanranders en verkrachters.’ (*BN/De Stem*, 31 mei 2007). Ook wordt geponeerd dat de situatie omtrent rape drugs een groot of groeiend probleem is (11 keer).

Elf maal worden personen opgevoerd die uit eigen ervaring vertellen over drugs in hun drankje. Bijvoorbeeld: ‘Het is mij drie jaar geleden ook overkomen. Ik was op stap met een aantal vriendinnen bij Polly Maggoo in Tilburg. Ik had een paar biertjes op toen ik ineens misselijk en duizelig werd’ (*Brabants Dagblad*, 29 juni 2005).

Argumenten die in het model van Donovan als ‘instrumenteel’ gelden, komen 49 maal voor. Het gaat hier in bijna alle gevallen (44 maal) om het argument dat de uitwerkingen van de drugs (seksuele ongeremdheid, geheugenverlies, roes, verdoving) een gebruik als verkrachtingsdrug plausibel maken.

De berichtgeving biedt ook plaats aan debunkende argumenten, maar in mindere mate: iets meer dan een kwart (37 van de 137) viel in die categorie. Tegenwerpingen waren dat verkrachting na toedienen van drugs niet, of moeilijk, of zelden te bewijzen is (10 keer), dat medisch onderzoek uitwijst dat van drogering geen sprake is geweest (7 keer), en dat de drugs te zien of te proeven zijn in een drankje (8 keer). Ook werd gesteld dat bewezen gevallen zeldzaam zijn (6 keer) en dat zogenaamde slachtoffers bedwelming vaak gebruiken als excuus voor eigen drugs- of alcoholgebruik en eigen seksueel gedrag (5 keer). Zo zegt een medewerker van Tactus Verslavingszorg in *Dagblad Tubantia/Twentsche Courant* (7 nov. 2004):

‘Het verhaal dat iemand anders drugs in het glas moet hebben gedaan, kan evengoed verzonnen zijn om tegenover ouders of vrienden niet te hoeven toegeven dat iemand met drugs experimenteert.’

176 In het verslag worden alleen de argumenten behandeld die vaker dan vijf maal voorkwamen.

Dat een kwart van de argumenten debunkend is, wil echter niet zeggen dat een kwart van de nieuwsartikelen dat is. Het model van Donovan is ontworpen om de argumentatie over de waarheid van misdaadsagen in online discussies te beschrijven. Die discussies zijn polyfoon en niet-hiërarchisch: afgezien van de moderator, die de macht heeft om een discussie te sluiten of een deelnemer te verwijderen, zijn alle deelnemers en berichten gelijk. Hier heerst de vrijheid van het vernaculaire domein, terwijl nieuwsteksten dichter staan bij het monologische institutionele discours (vgl. § 1.2.5).

In nieuwsteksten bepalen journalist en redactie de dominante boodschap: zij beslissen wiens visie als nieuws in de kop komt en wiens visie als wederhoor in de laatste alinea, wat wordt opgevoerd als feit en wat als mening. In dit licht is de berichtgeving als geheel te karakteriseren als overwegend fervent gelovig, ook als in de afzonderlijke berichten instrumentele of debunkende beweringen worden aangehaald.

Typerend voor het nieuws over verkrachtingsdrugs zijn dit soort alarmerende koppen: ‘Gevaarlijke “lovedrug” duikt op in horeca Stad’ (*Dagblad van het Noorden*, 9 sep. 2000); ‘Politie Valkenswaard bezorgd over gebruik rapedrug GHB’ (ANP, 13-8-2001); ‘Studentes alert op drugs in glas’ (*De Telegraaf*, 20 aug. 2002) ; ‘Rapedrug maakt slachtoffers’ (*Het Parool*, 21 aug. 2002); ‘Kwart vrouwen in Brits uitgaansleven gedrogeerd’ (ANP, 9 sep. 2004).

Slechts twee koppen in het hele corpus trekken de ernst van het probleem in twijfel: ‘Ophief over rape-drug onterecht’ (*Dagblad van het Noorden*, 20 aug. 2002) en ‘Verkrachtingsdrug is vaak excuus eigen uitpattingen’ (*Dagblad van het Noorden*, 7 apr. 2001). Het eerste artikel is als geheel echter niet debunkend: de kop heeft alleen betrekking op de populariteit van GHB voor recreatieve doeleinden, niet op het gebruik daarvan als verkrachtingsdrug; dat wordt in het artikel als een serieus gevaar voorgesteld door de politie.

De tweede kop (‘Verkrachtingsdrug is vaak excuus eigen uitpattingen’) staat boven het enige debunkende artikel in het corpus. Hierin stelt de verslaggeefster de vraag wat er waar is van alle verhalen over drugs in drankjes en besluit na enkele alinea’s over de werking van GHB met de volgende passage:

Volgens de Inspectie voor de Gezondheidszorg is het verkrachtingsdrug-imago van GHB speculatief. De drug smaakt bitter en is dus ook in combinatie met alcohol te proeven. Bovendien is het volgens de Inspectie slecht te mixen met drank. Toch doet de zogenaamde coca-cola-doctrine, waarbij mensen ongewild bedwelmd worden door toevoegingen in hun drankje, nog steeds hardnekkig de ronde. Volgens diverse drugsdeskundige instanties is het gebruik van GHB als verkrachtingsdrug nooit aangetoond. Zij wijzen erop dat het voor veel jongeren die per ongeluk een overdosis GHB hebben genomen, een schuldige derde een makkelijk excuus is.

Doorgaans krijgen debunkende meningen echter een ondergeschikte plaats. Zo kopte *de Volkskrant* op de voorpagina (16 feb. 1999): ‘Gevaar van smartdrug ghb schuilt in een enkel grammetje’. In de lead wordt het gevaar van verkrachtingsdrugs gepresenteerd als een feit dat voor zichzelf spreekt en geen bronvermelding behoeft:

De smartdrug gamma hydroxy boterzuur (ghb), *waarmee verkrachters op een aantal plaatsen in Nederland hun slachtoffers hebben bedwelmd*, is moeilijk te doseren en daarom al vrij gauw gevaarlijk voor de gezondheid. Toch is er bij ‘normaal gebruik’ geen risico, concluderen drugsexperts. De politie waarschuwde het afgelopen weekeinde voor de gevolgen van het gebruik van ghb (mijn cursivering).

Verderop in het artikel wordt de sceptische uitspraak van een drugsexpert gepresenteerd als een mening; de mening van een medewerker van een gerenommeerd instituut weliswaar, maar toch als een bewering met een andere status dan die van feit:

E. Fromberg, drugsexpert bij het Trimbos Instituut, vindt alle aandacht voor ghb overdreven. ‘Waarom maakt de politie zich niet meer druk over de invloed van alcohol bij verkrachtingen?’ Volgens hem steken voortdurend nieuwe middelen de kop op. Ze staan korte tijd in de belangstelling. ‘Dan blijkt dat het meevalt en hoor je niemand er meer over.’

Slechts één artikel¹⁷⁷ houdt alle opties open, door zonder commentaar verhalen van vermeende slachtoffers nevenschikkend te presenteren met de waarschuwing van een preventiemedewerker en de debunking van een onderzoeker (‘Een jaar lang heb ik mensen geïnterviewd die zeiden dat dit hun was overkomen. Van de zestig mensen gaf vijftig mensen na nader overleg toe zelf iets gebruikt te hebben.’). Deze veelstemmigheid past bij het vernaculaire dorpspomp-format van de rubriek: ‘Wat houdt mensen bezig, wat is het gesprek van de dag? In de rubriek De Gemoederen peilt de stads- en streekredactie meningen van betrokkenen, deskundigen en anderen over actuele zaken in Tilburg en Midden-Brabant.’

Samenvattend: de krantenberichtgeving stelt verkrachtingsdrugs voor als een geloofwaardige en ernstige zaak. In termen van Donovan vertegenwoordigen kranten vooral het fervente geloof, dat niet alleen wordt ondersteund door fervente beweringen en getuigenissen van slachtoffers, maar ook door instrumentele beweringen. Kranten bieden ook ruimte aan debunkende argumenten, maar kennen daar minder gewicht aan toe.

De online discussies over verkrachtingsdrugs bieden een heel ander beeld.

177 Jessica Maas, ‘Ik zet m’n drankje nooit meer op de bar’. *Brabants Dagblad*, 29 juni 2005.

7.4.2 *Stijlen van geloof en ongeloof in online discussies*

Anders dan in kranten is het gevaar van verkrachtingsdrugs op webforums onderwerp van controverse. Was de berichtgeving in kranten vooral fervent gelovig, in online discussies worden geloof en ongeloof gevarieerder beargumenteerd.

Van alle argumenten (N=223)¹⁷⁸ is een derde (34%) debunkend. Degenen die het verhaal geloven, gebruiken weinig fervente argumenten (3,6%). De grootste groep gelovigen beroept zich op instrumentele argumenten (23%) of op eigen ervaringen (39,5%).

Debunkers bestrijden de ernst van het probleem met twee hoofdargumenten. Ten eerste is het volgens hen onmogelijk iemand ongemerkt te drogeren met drugs in haar drankje, omdat die middelen zichtbaar blijven en te proeven zijn – ghb smaakt zout of bitter (29 maal genoemd op een totaal van 76 debunkende argumenten):

ik vind het altijd vrij opmerkelijk dat mensen ongemerkt drugs in hun drankje kunnen krijgen. ghb/gbl heeft zo'n sterke smaak dat je dat overduidelijk overal doorheen proeft. (scholieren.com, 1 feb. 2007)

GHB als date-rape drug is een fabel (iedereen die GHB gehad heeft weet dat je dat niet in iemands drankje kan doen zonder dat diegene het proeft, tenzij er bizar veel alcohol in het drankje zit misschien, dat heb ik nooit geprobeerd) (scholieren.com, 19 juli 2005)

Ten tweede zouden zogenaamde 'slachtoffers' onvrijwillige bedwelming gebruiken om hun eigen vrijwillige alcohol- en/of drugsgebruik en/of seksueel gedrag te verhullen (25 keer).

Haha, da's vaak zo'n excuus voor van die meisjes, nadat ze zich helemaal lam hebben gezopen en 10 pillen naar binnen hebben gewerkt: 'Ja ik weet niet hoe het kwam, maar ik voelde me zo raar, ik denk dat er iemand iets in m'n drinken heeft gedaan..' (fok.nl. 19 nov. 2007)

misschien heeft je dochter zelf wel de stoute schoenen aangetrokken tijdens een gezellige avond en was haar verhaal de 'easy way out' of stond je ernaast toen de drugs werden toegediend...? (lezersreactie op site Leeuwarder Courant, 30 apr. 2006)

178 Het aantal argumenten (223) is aanzienlijk lager dan het aantal berichten (2.720): veel berichten – een groot deel bestaat slechts uit enkele woorden, of zelfs uit niet meer dan een emoticon – bevatten geen argumenten.

Ooit weleens gezien hoe die britse wijven zich gedragen? Dat zijn vaak sletten pur-sang, verbaast me niks als ze gewoon zeggen dat ze verkracht zijn omdat ze bang zijn om een nog ergere sletten-reputatie te krijgen. (gamer.nl, 9 sep. 2004)

Naast deze standaardargumenten beweren debunkers onder meer dat verkrachting na het toedienen van drugs geen realistisch scenario is (want hoe sleept de verkrachter zijn bewusteloze prooi ongemerkt langs vriendinnen, andere bezoekers en portiers?; 13 keer):

stel ik gooi ghb in het drinken van een meisje, en dan?

waar zou ik haar dan moeten verkrachten ? op de vloer bij de bar ? (partyflock, 24 feb. 2008)

Fervente claims zoals die in kranten regelmatig worden gemaakt ('de situatie omtrent rape drugs is een groot/groeiend probleem'), komen in de online discussies nauwelijks voor (3,6%). Geloof wordt beargumenteerd met instrumentele argumenten (22,9%) en eigen ervaringen (39,5%). Instrumentele argumenten om het gevaar van verkrachtingsdrugs serieus te nemen (Ntot =51), richten zich in de eerste plaats op de eigenschappen en effecten van de drugs die een gebruik als verkrachtingsmiddel plausibel maken: je ziet, proeft en ruikt ze niet (13 maal) en ze veroorzaken geheugenverlies, roes, verdoving en seksuele ontremming (18 keer).

Ik dacht ook altijd dat je die smaak niet over het hoofd kunt zien... maar als je GHB mengt met een beetje dubbel fris- witte druif & (ik geloof) citroen en je slaat het achterover, proef je de GHB niet. Spa citroen is ook een hele goeie! (scholieren.com, 7 dec. 2004)

Het probleem met GHB is natuurlijk dat een verkrachting dan bijna niet meer nodig is. De aard van de drug is namelijk dat het mensen willoos maakt en/of in grote staat van opwinding. Zodoende hoef je niets tegen haar zin te doen en vind er technisch geen verkrachting plaats nadat je het meisje hebt gedrogeerd. (nujij.nl, 20 feb 2008)

Minder vaak wordt een beroep gedaan op een fundamenteel gebrek aan kennis (niemand weet of er daadwerkelijk iets in het drankje is gedaan door een ander; 6 keer) en op het voorzorgprincipe: better safe than sorry, je kunt maar beter gewaarschuwd zijn, het zal je maar overkomen... (7 keer).

Afijn volgens mijn vriendin hier is het waar en beter één keer teveel gewaarschuwd..... toch of niet soms. (nujij.nl, 15 jan 2008)

Deze argumenten komen overeen met de argumentatie van instrumentele *believers* die Donovan beschrijft (vgl. § 2.4.2). Dat niemand weet of er daadwerkelijk iets in het drankje is gedaan, kenschetst Donovan bijvoorbeeld als ‘beschermende onzekerheid’: hierbij staat ‘ik weet het niet’ gelijk aan ‘je kunt het niet weten’ en dus ‘je weet maar nooit’ (2007:77). Argumenten in de sfeer van ‘better safe than sorry’ noemt zij ‘curatief’ geloof: de waarschuwing is zinnig, ook als de aanleiding een onwaar verhaal mocht zijn (2007:77).

Een categorie *believers* die in Donovans model niet voorkomt, zijn de forumbezoekers die argumenteren op basis van eigen ervaringen met vermeende drogering en die hiermee 39,5 procent van alle argumenten in de discussies voor hun rekening nemen. De kernervaring in persoonlijke verhalen op webforums (n=88) is drogering, niet drogering gevolgd door seksueel misbruik: het overgrote deel van de *personal experience stories* gaat over drugs in drankjes (n=82), een klein deel (n=6) over bedwelming gevolgd door verkrachting.

Deze ervaringsverhalen bevatten elementen van Donovans fervente en instrumentele geloof, maar vormen een eigen categorie. Enerzijds zoeken de vertelsters en vertellers net als Donovans fervente believers naar empirisch bewijs: sommige houden hun forumgenoten zelfs op de hoogte van de uitslag van een doktersbezoek. Anderzijds missen ze de kruisvaardersambities die Donovan aan deze categorie toeschrijft: ze proberen niet om anderen te overtuigen van het gevaar van verkrachtingsdrugs, maar presenteren hun discussiebijdragen als een poging om te begrijpen wat hen zelf is overkomen. Door die expliciete twijfels en vragen komt het geloof dat zij uitspreken sterker overeen met het instrumentele dan het fervente: ze weten het niet zeker, maar het *kan* waar zijn dat ze het slachtoffer zijn van drugs in hun drankje.

Ook de verhalen waarin wel sprake is van seksueel misbruik, kennen vaak die twijfel:

Ik heb een hele rare vraag, maar ik vraag me af of ik dit weekend gewoon vreemd ben geweest of dat ik misbruikt ben :/

Na een avond stappen en hetvolgende feestje en hetvolgende feestje (op 1 avond) eindigde het laatste feestje in de bar van een hotel. Daar stond ik behoorlijk te dansen/flirten/hem gruwelijk op te geilen (ik kende hem niet eens voor de rest). Hij wilde me steeds mee naar boven nemen, maar ik had hem verteld dat ik dat niet wilde, mede omdat ik een vriend heb.... Toch belandde ik boven in een kamer (nee ik zou niet naar zijn kamer gaan maar naar mijn kamer, maar ik kwam toch uit bij zijn kamer), en begon hij me te zoenen en me uit te kleden. Nog steeds bleef ik nee zeggen, maar echt veel kracht om anders dan verbaal tegen te sputteren had ik niet. Ik had ook wel het een en ander gedronken, maar niet ZOVEEL dat ik in deze staat zou moeten verkeren (iets in een drankje gegooid?). Maar tussen het nee

zeggen door begon ik ook geil te worden (GHB???), dus tussen de nee's heeft denk ik 2x een 'ja pak me' gezeten 🤪 😊 Daarnaast heb ik nix gedaan, behalve terug-gezoend (ik kon ook fysiek weinig anders meer)... Daarna weer flink geprotesteerd dat ik ECHT niet wilde en dat ik het meende, etc etc etc...

Uiteindelijk is het me gelukt om toch weg te komen voordat er gesext werd, maar mijn eerste gevoel was toen dus dat ik vreemdgegaan was, en dat ik mezelf in die situatie gewerkt had, omdat ik hem zo gigantisch had op lopen te geilen. Maar later dacht ik er toch anders over omdat het eigenlijk niet uitmaakt wat je doet (al sta ik topless te dansen op de bar), als ik nee zeg, bedoel ik nee, en nix anders. Dus dan kan ik het weer zien als aangerand. Ik weet het niet meer, wat vinden jullie? (fok forum, 3 maart 2005)

Dit verschil in stelligheid tussen forums en nieuwsmedia valt ook forumdeelnemers op. Deelnemers aan een discussie op Partyflock werden in 2004 geïnterviewd door een journalist van *Tubantia*. Het artikel verscheen (op zondag 7 november 2004), terwijl de discussie nog liep. Een deelnemer verbaast zich over de stelligheid van de krant:

.. vindt 't zondag verhaal anders best wél nieuws eigenlijk! 🤪...als ik dit 'PF-nieuws' ernaast hou; Jij hebt je maatje na 't buiten zitten + binnen wat sappies gelukkig weer OKI, en in de krant eindigt de hele gang/nachtmerrie in 't ziekenhuis?!?! LOL

komen niet uit 'n ei hoor! 😊

relaxte dude/journalist ook trouwens met zo'n suggestief stukkie! Ghe.. *schrijft t vlotjes alles op als gebeurde feiten – na 't horen van verhalen?? - jullie waren(en zijn) er hier nog niet eens uit!* LOL hoekenattan hoekenattan?? 🤪 (Partyflock, 11 nov. 2004, mijn cursivering)

Samenvattend: overheerst in kranten de fervente overtuiging dat verkrachtingsdrugs een ernstig gevaar zijn, op forums domineert de discussie tussen debunkers enerzijds en instrumentele en ervaringsgelovigen anderzijds. De debunkers belijden een fervente vorm van ongelooft, de andere partij een weifelend geloof: verhalen over verkrachtingsdrugs, ook die over eigen ervaringen, zijn plausibel én onzeker.

Wat doen de journalisten en de deelnemers aan online discussies over verkrachtingsdrugs om betrouwbaar over te komen? Daarover gaat de volgende paragraaf.

7.5 Ethos in nieuws en online discussies over verkrachtingsdrugs

Voor de analyse van het overtuigingsmiddel ethos in nieuws en online discussies werd het volgende materiaal onderzocht (zie voor een verantwoording van de selectie hoofd-

stuk 4 en voor een overzicht bijlage II). Het krantencorpus (147 berichten uit vier regionale en twee landelijke kranten, en uit de ANP-kopij) komt overeen met dat voor de logos-analyse. Voor de online discussies werden uit de 52 threads die voor het logosonderzoek zijn gebruikt willekeurig 25 discussies genomen. Na het verwijderen van de berichten kleiner dan 50 woorden bleven hieruit 234 relevante berichten over.

7.5.1 Ethos in krantenberichtgeving

In de onderzochte kranten zijn ‘verkrachtingsdrugs’ in journalistiek opzicht *business as usual*. Anders dan we zagen in de berichtgeving over de gifnaaldaanvallen in New York (hoofdstuk 6), zien journalisten zich niet genoodzaakt hun autoriteit als betrouwbare verslaggevers af te zetten tegen aanspraken van anderen, in casu de vermeende slachtoffers. Grenswerk is afwezig in de onderzochte krantenartikelen, dit is routine-nieuws.

Daarom is er evenmin reden de eigen eerlijkheid en welwillendheid te benadrukken. De derde Aristotelische ethosdimensie, die van de deskundigheid, is wel aanwezig, maar wat hier opvalt is dat de journalisten betrekkelijk weinig verwijzen naar andere autoriteiten dan zij zelf. Van de 137 beweringen over het gevaar van verkrachtingsdrugs die werden gevonden in de logosanalyse, worden er 94 *niet* toegeschreven aan een bron. Het gaat daarbij om beweringen als deze:

GHB ofwel gamma hydroxy boterzuur is een reuk- en smaakloze vloeibare drug waarvan de gebruiker behoefte aan seks krijg. Argeloze horecabezoekers lopen kans dat ze het middel zonder dat te weten in hun drankje krijgen toegediend. In het verleden zijn vrouwen, die de drug op deze manier innamen, verkracht. (*Brabants Dagblad*, 14 okt. 2003)

Onder de met name genoemde bronnen komen slachtoffers en politie of justitie het vaakst aan het woord (respectievelijk 16 en 15 maal), gevolgd door voorlichtingsinstanties (12 maal), medische hulpverleners (6) en wetenschappers en (horeca-) ondernemers (beide 3 maal).

In de krantenberichtgeving lijkt het gevaar van verkrachtingsdrugs zich grotendeels te bevinden in Hallins sfeer van consensus (zie § 2.1.1), de onderwerpen die niet vragen om objectieve en evenwichtige berichtgeving, omdat journalisten ervan uitgaan dat deze kwesties geen tegenspraak oproepen. Slechts voor een klein deel bevindt het onderwerp zich in de sfeer van legitieme controverse, waarin verschillende meningen heersen, maar binnen het sociaal aanvaardbare. Dat die controverse in vernaculaire media heftiger woedt, is aan de berichtgeving in kranten niet af te lezen.

De officiële media negeren ons, constateren Partyflockers die sceptisch staan tegenover het gevaar van verkrachtingsdrugs (23 dec. 2002):

DarkHelmet

[...] De verhalen die je vaker hoort, of zelfs in de krant leest blijken nergens op gebaseerd te zijn, dan puur gissen of aanhalen van indianenverhalen. [...]

TheLawyer

Media blaast alles op dat is toch algemeen wel bekend..... [...]

TheLawyer

Wat boeit zo'n topic nou hehe dit is geen media ofzo hoor en hier zal de media echt zijn onfi [info] nie vandaan halen en eigenlijk lezen ze dan wat meer over de waarheid (niet dat ze dat gebruiken ofzo) [...]

Yanze

nou ... ik denk dat als een Nieuwe Revu Reporter eens een dagje gaat zitten lurken op PartyFlock dat ie dan best een 'leuk' artikeltje over 'ons' kan gaan schrijven ...

Aan welke bronnen kennen deze forumbezoekers wel gezag toe? En hoe proberen zij zelf een betrouwbare indruk te wekken? De volgende paragraaf (en het kader 'Vertrouwen is een groot woord') behandelt het gebruik van ethostechnieken in online discussies over verkrachtingsdrugs.

7.5.2 Ethos in online discussies

Het onderzoek naar ethostechnieken werd uitgevoerd op een deel van het corpus dat ook voor het logosonderzoek is gebruikt. Van de 52 discussies van het totale corpus werden er 25 willekeurig gekozen. Deze discussies bevatten 234 berichten van meer dan 50 woorden; kortere berichten werden als niet-relevant niet in de analyse betrokken. Hierin zijn aan de hand van het model (pp. 178-179) de ethostechnieken gescoord.

In de 234 relevante berichten werden 217 ethostechnieken aangetroffen, dus gemiddeld 0,93 per bericht. Van deze technieken werden er 173 gebruikt door gelovers en 44 door debunkers (resp. 79,7 en 20,3% van het totaal). Gelovers gebruikten meer, en meer gevarieerde ethostechnieken dan debunkers.

De technieken die alle partijen in de discussie samen het meest gebruiken, zijn het vertellen uit de eerste hand (52 maal; 24% van het totale aantal ethostechnieken), het benadrukken van de eigen deskundigheid (33 maal; 15,19%), en anticiperen op tegenargumenten en vragen over de eigen betrouwbaarheid (28 maal; 12,9%).

Bij de gelovers staat een beroep op eigen ervaring bovenaan (46 maal; 26,6%). Daarna volgt het zwart maken van gemeenschappelijke vijanden (26 maal; 15%), en het benadrukken van de eigen deskundigheid (22 maal; 12,7%). Rechtstreekse verwijzingen naar de eigen eerlijkheid kwamen niet voor. Opmerkenswaardig is ook dat de stereotype vriend-van-een-vriend als bron betrekkelijk weinig werd genoemd.

Ethostechniek		Gelovig		Debunkend	
		N	%	N	%
1	Aangeven dat je wat je zegt, getest hebt	1	0,4	-	-
2	Beroep op een autoriteit	9	4,14	7	3,22
3	Anticiperen op tegenargumenten en vragen die op jou als persoon of als bron betrekking hebben	18	8,2	10	4,6
4	Verwijzen naar eigen kennis, opleiding of ervaring	22	10,13	11	5,06
5	De afstand verkleinen tot de bron. Cat.1: uit eerste hand	47	21,65	5	2,3
6	De afstand verkleinen tot de bron. Cat.2: uit tweede hand	14	6,45	-	-
7	De afstand verkleinen tot de bron. Cat.3: uit derde hand	10	4,6	2	0,92
8	Zaken vermelden die in je nadeel lijken.	14	6,45	2	0,92
9	Naar de eigen eerlijkheid verwijzen	-	-	1	0,4
10	De gemeenschappelijkheid benadrukken	9	4,14	4	1,84
11	Het publiek complimenteren en bedanken	3	1,38	-	-
12	Een gezamenlijke tegenstander zwart maken	26	12,22	2	0,92
	Totaal	173		44	

Tabel 7.1: Ethostechnieken in online discussies over verkrachtingsdrugs (25 discussies, 234 relevante berichten)

Slechts 10 van de 71 gevallen waarin de afstand tot de bron werd benoemd, betroffen verhalen uit de derde hand, zoals deze (Scholieren.com, 1 feb. 2007):

Een klasgenootje van een vriendin van mij heeft ook ooit iets in haar drinken gehad.. ik weet niet wat, maar uiteindelijk is ze er aan overleden.

Een aantal van de technieken die veel worden gebruikt door gelovers is te zien in het volgende bericht van een topic starter (Partyflock, 17 okt. 2004):

wat ons nouh weer is overkomen gisteravond 🤔 me vriendin werd ineens helemaal niet goed. ze had al aardig wat witte wijn op duz was lekker dronken. ineens was je weg 🤔 was ze de discotheek uitgezet omdat ze knettertjesleip ging. en ze doet helemaal niet aan drugs. ik naar buiten zat ze daar 🤔 mega grote doppen en dr kaak ging ook van links naar rechts. helemaal klte voelde ze zich..uiteindelijk hebben we haar naar binnen gekregen en cola en sju dorange(jaa weet ut ik schrijf het fout ma me hersens werken nu even niet optimaal 😊)

na een uurtje ging het alweer wat beter gelukkig 😊
er waren dr trouwens meer die zich raar voelden duzz volgens mij zijn dr
gewoon lozers geweest die aan het strooie geweest zijn 🚫 zielige lui 🚫 maar
we zijn dr nog niet uit wat het nu was 😞 ghb krijg je geen grote pupillen van
en ga je niet met je kaak schuiven toch?? pil dat lost niet echt snel op. coke is
ut ook nie geweest. maar ze heeft niks geproefd verder en ze zuipt altijd wel
snel dr wijntje op.
iemand enig idee??? of mdma ofzow???? ik zou het echt niet weten 😞

verder ik weet dat er al topics over zijn geweest maar ik vraag me echt af wat
het geweest is 😞 🚫

Schrijfster vertelt over iets waar ze zelf ooggetuige van was, ze uit haar afkeer van degenen die drugs in drankjes doen ('lozers', 'zielige lui'), en ze ondervangt kritische vragen en opmerkingen over het ethos van haar en haar vriendin. Ze geeft direct toe dat haar vriendin al 'lekker dronken' was, maar ze 'doet helemaal niet aan drugs'. En ze was niet de enige in de discotheek die zich raar voelde. De directe vraag ('iemand enig idee?') is een middel dat helpt om reacties los te maken (zie § 2.2.3). Ook de opsomming van mogelijkheden en twijfels (was het coke, was het ghb, was het mdma?) versterken haar ethos: zij is niet dom of dogmatisch, maar staat open voor nieuwe informatie en argumenten.

Tot zover de ethostechnieken van degenen die geloof uitspreken in het gevaar van verkrachtingsdrugs. Debunkers gebruiken minder ethostechnieken (44 versus 173 maal). Ook is hun repertoire minder gevarieerd: zij gebruiken acht verschillende technieken, de gelovers elf. Technieken die in debunkende berichten niet werden aangetroffen, zijn: aangeven dat je getest hebt wat je zegt, vertellen uit de tweede hand, en het publiek bedanken en complimenteren; verwijzen naar eigen eerlijkheid kwam slechts één keer voor. De techniek die debunkers het meest gebruiken, is verwijzen naar de eigen deskundigheid (11 maal; 25%). Daarna volgen anticiperen op aanvallen op je ethos (10 maal; 22,7%), en een beroep op een autoriteit (7 maal; 15,9%).

Verwijzingen naar externe autoriteiten zoals onderzoeksinstituten zijn betrekkelijk zeldzaam. Uniek is de verwijzing naar een wetenschappelijke publicatie, gevolgd door een uitgebreid citaat uit deze studie (scholieren.com, 4 feb. 2007):

er is ook een studie naar geweest en het blijkt dat mensen die dachten dat ze gespiked waren met drugs dat dat vaak niet het geval is:

Toxicological findings in cases of alleged drug-facilitated sexual assault in the United Kingdom over a 3-year period.

Vaker voeren debunkers zichzelf op als autoriteit, maar daarbij verwijzen ze zelden naar hun opleiding en functie (Fok-forum, 26 nov. 2007):

Ik weet dat gamma-hydroxyboterzuur zoutig smaakt, en dat je het in geringe concentraties al goed proeft. Maar ja, als je bedenkt dat ik in het dagelijks leven als 2de chemisch analist werkzaam bent komt het ook niet als een verrassing dat ik het een en het ander aan eigenschappen over chemische verbindingen kan vertellen, mag ik hopen 😊

Typender is een beroep op eigen ervaring met drugs en party's:

GHB, Speed, MDMA.. tis allemaal zo goor.. dat proef je in elk soort drinken... En ja.. ik weet wél waar ik t over heb.. tis mij ook eens overkomen en ik róók t zelfs gelijk (Partyflock, 7 nov. 2004)

Ben zelf een 30'er en regelmatig gebruiken van GHB. Al jaren stoor ik me aan het feit dat er verhalen zijn over 'ghb in drankje gedaan'.

Geloof me, als jarenlange gebruiker (doch eens in de maand of zo, ben zeker geen verslaafde!) kan ik jullie het volgende vertellen;

GHB is vreselijk vies en je hebt er veel van nodig om 'out' te gaan. Ongemerkt in je drankje, hoe dronken je ook bent, gaat niet lukken. En zeker niet de hoeveelheid die nodig is om 'out te gaan' en dus verkracht te kunnen worden.

P.s. je wordt er wél geil van, mits met mate gebruikt! (Elsevier.nl, 8 mei 2007)

Wanneer we de gebruikte technieken indelen naar de ethosdimensies van Aristoteles, deskundigheid, eerlijkheid en welwillendheid, zien we dat de eerste, deskundigheid, het meest gebruikt wordt door beide partijen. Gelovers verwijzen vaak naar specifieke eigen ervaringen. Debunkers stellen daar niet hun eigen *personal experience stories* tegenover, maar benadrukken hun algemene ervaring als partyganger of drugsgebruiker. Een beroep op externe autoriteiten speelt voor beide partijen een ondergeschikte rol, net als een beroep op hun eigen formele opleiding en positie.¹⁷⁹

179 Voor dit laatste punt moeten we afgaan op persoonlijke indrukken van de codeurs, omdat we geen onderscheid hebben gemaakt tussen verwijzingen naar informele ervaringen en formele opleiding.

	%	N
Relevante berichten	100	234
Ethostechnieken	100	217
• Gebruikt door gelovers	79,7	173
• Gebruikt door debunkers	20,3	44
Ethosdimensies		
• Deskundigheid	71,9	156
• Eerlijkheid	7,8	17
• Welwillendheid	20,3	44

Tabel 7.2: Ethostechnieken en -dimensies in 25 discussies over verkrachtingsdrugs

Beide partijen in de discussie gebruiken het overtuigingsmiddel ethos, maar de gelovers gebruiken meer, en meer gevarieerde ethostechnieken. Beide partijen gaan ervan uit dat de bewijslast bij degenen ligt die beweren dat er drugs in hun drankje zijn gedaan. Zij moeten daarom meer retorisch werk verzetten om redelijk en betrouwbaar over te komen. Zij hebben meer te verliezen dan de debunkers wanneer hun persoonlijke verhalen worden afgedaan als broodjes aap en hun verzoeken om advies onbeantwoord blijven.

Hoewel het er in de discussies hard aan toe kan gaan (getuige het grote aantal berichten die voornamelijk uit gescheld bestaan), is er een gedachtenwisseling gaande. Beide partijen worden bijeengehouden door de gedeelde, vaak onuitgesproken overtuiging – *doxa* – dat het goed is om bedacht te zijn op de risico's van dansfeesten, alcohol en drugs, en dat er niets mis is met drugsgebruik zolang je daar bewust voor kiest:

Nee je moet zelf kunnen beslissen of je wel of niet gebruikt, en niet een of andere idioot die wat spul in je sappie gooit. (partyflock, 23 dec. 2002)

Drugs moet altijd je eige keuze zijn..!! (partyflock, 2 juni 2004)

Ik vind wel..mensen die dat graag willen nemen, moeten het zelf weten.. (partyflock, 8 juni 2004)

Beide partijen proberen hun ethos te versterken door te benadrukken wat ze gemeen hebben en door mogelijke aanvallen op hun ethos bij voorbaat te ontcrachten: ze willen niet te goedgelovig of te sceptisch lijken, te wantrouwend, te veel een voor- of een tegenstander van drugsgebruik.

Vertrouwen is een groot woord: het ethos van Anita en Tessa

Als voorbeeld van de manier waarop forumgebruikers ethostechnieken kunnen inzetten om hun verhaal overtuigend te presenteren, kijken we naar twee meisjes die op hetzelfde forum over hetzelfde onderwerp een topic openen. Een van hen wordt erkend als slachtoffer, de ander wordt uitgestoten.

Profielpagina's van tieners zijn de poesiealbums van deze tijd. Op zo'n pagina van het Partyflock-forum, een verzamelplaats voor liefhebbers van dansfeesten, vinden we, tussen songteksten en ge-embedde videotjes, het volgende gedichtje:

Vertrouwen is een groot woord
Dat bij elke relatie en vriendschap hoort
Hou het goed bij je..
En weet aan wie je het geeft,
Want het is een kostbaar iets
Wat je niet snel vergeet!¹⁸⁰

Hoe snel je in een online omgeving vertrouwen kunt verspelen, is te zien aan het geval van 'AnitA' uit 'RoFfa CiTy' (Rotterdam), die op 20 april 2004 om 21.02 op Partyflock een bericht post over iets dat haar overkwam in een Rotterdamse discotheek:

een 'vriend' van mij heeft een keertje tijdens het stappen in Hollywood GHB in me drankje gedaan zonder dat ik dit wist. Ik voelde me ineens super dronken terwijl ik maar 2 breezers op had.. Ik heb heel raar gedaan die avond en heb "het" gedaan met een jongen in zijn auto.. Zou dit normaal nooit zo snel gedaan hebben... Vind het echt niet normaal dat er jongens zijn die dit doen! Zijn er nog meer meiden hier die zoiets hebben meegemaakt??

Twee minuten later al zet een andere forumbezoeker vraagtekens bij haar identiteit:

Geboortedatum: 3 mei 1988 (15 dus)
Geslacht: vrouw
Geaardheid: bi
Relatie: ja, maar toch beschikbaar!
Lekker hè, zo'n fake profiel?

Eerder diezelfde dag had 'AnitA' al met even weinig succes een ander topic geopend, 'Als meisje zoenen met een meisje': 'Welke meiden hier doen dit ook wel eens ik vind het heel fijn om met meisjes te zoenen en vind eerlijk gezegd ook dat meisjes beter

180 partyflock.nl/user/43096/text.html#text, geraadpleegd 16 okt. 2009.

zoenen!’ Ook dat levert na vijf minuten een reactie op van iemand die aan haar identiteit twijfelt. Forumbezoekers die wel geloven dat AnitA is wie ze zegt te zijn, maken haar op basis van haar spelling en gedrag uit voor ‘breezersletje’ en citeren Van Dale: ‘ani·ta (de ~ (v.), ~’s) 1 [pej., inf.] ordinair meisje.’

Het bevoegde gezag op Partyflock is ook de mening toegedaan dat Anita een trol is, iemand die met extreme en verzonden berichten tweedracht hoopt te stichten: beide topics worden door de moderator gesloten en ‘AnitA’ krijgt een permanente ban.

Bevestigt dit nu de bedenkingen over de betrouwbaarheid van online discussies uit paragraaf 4.4? Nee, want gevallen zoals dat van AnitA komen in het onderzochte materiaal – 54 discussies, met meer dan 1400 deelnemers – slechts één maal voor. Dat wil niet zeggen dat alle anderen de waarheid vertellen over hun identiteit en ervaringen, wel dat hun zelfpresentatie strookt met de normen van deze omgeving.

Anderhalve maand later post ‘Tessa’ op hetzelfde forum een vraag over hetzelfde onderwerp als AnitA (Partyflock, 31 mei 2004):

Ik dacht zaterdag echt even dat ik doodging! Ik denk natuurlijk niet gelijk, dat ze iets door me drinken hadden gegooit, maar ik was zooo super bang 🤔

Ik zat gewoon helemaal te shaken, had het benauwd, me ogen trilden (!! Ik kon niet eens meer gewoon kijken..!!), me hart sloeg steeds over en had veel steken bij me hart. Ik had wel 5 wodka red-bull gedronken, weet iemand misschien waaraan het kon liggen??

Tessa houdt er rekening mee dat iemand op het dansfeest misbruik van haar vertrouwen heeft gemaakt door haar heimelijk drugs toe te dienen. En nu ze haar verhaal vertelt, moet ze het vertrouwen winnen van de andere forumbezoekers. Ze is zich er waarschijnlijk van bewust dat ze zowel medeleven als scepsis zal ontmoeten: verhalen over drugs in je drankje zijn op Partyflock controversieel – volgens de een is het een serieus probleem, volgens de ander een broodje aap. Tessa’s publiek zal moeten vertrouwen op haar weergave van de toedracht. Om medeleven op te wekken en een antwoord te krijgen op haar vraag wat haar is overkomen, moet ze haar gehoor ervan overtuigen dat zij een sympathiek mens is en een betrouwbare getuige van de gebeurtenissen van die nacht. Om de voorspelbare kritiek dat ze wel dronken zal zijn geweest bij voorbaat te ontkrachten, deelt ze uit zichzelf mee dat haar alcoholinname – naar de maatstaven van de Partyflock-stamgasten – niet uitzonderlijk was: ‘5 wodka red-bull’. Ook formuleert ze haar verdenking met een slag om de arm: ‘Ik denk natuurlijk niet gelijk, dat ze iets door me drinken hadden gegooit’. Kortom, Tessa werkt aan haar ethos om haar publiek ervan te overtuigen dat haar iets uitzonderlijks is overkomen.

En met succes.

Binnen een minuut reageert Thirza: ‘iemand heb wat in je drank gegooid.’ Anderen opperen als verklaring hyperventilatie, een paniekaanval, hartritmestoornissen, of, toch, de vijf mixdrankjes van wodka en red-bull. Twee weken lang gaat het gesprek voort, waarbij Tessa de anderen op de hoogte houdt van haar wel en wee (15 juni 2004):

oké iedereen,

Ik ben naar de dokter geweest..

Hij kon nix vertellen over dat drugs enzo..

Maar, hij vertelde dat die steken die ik nu nog steeds heb, dat die komen door stress en spanning 😊

Dus blijkbaar maak ik mijzelf te bang en krijg ik weer die steken 😊

De dokter vertelde dat het eerder altijd hyperventilatie heette, maar dat die naam veranderd is naar... (???) ehh... nou ja dat ben ik vergeten, maar het sloeg er dus op dat het spanning was....

Dus ben ik weer gerust, en iedereen ... 😊

Dus maar, van wat ik die zaterdag gehad heb, kan ik niet meer achter komen, maar waar deze steken vandaan komen weet ik nu eindelijk.. 😊

dankje.

Hierna neemt de frequentie af, maar pas vijf maanden na het eerste bericht verschijnt de laatste reactie (13 november 2004). In totaal zijn er dan 210 berichten gepost en hebben 90 Partyflockers deelgenomen aan de gedachtewisseling.

Tessa was ook degene die het gedichtje over vertrouwen op haar profielpagina plaatste. Het vertrouwen dat de forumbezoekers haar schenken (ook de debunkers, door met haar in discussie te gaan) is representatief voor de onderzochte discussies, niet het wantrouwen en zelfs de verbanning waar ‘AnitA’ op stuitte.

7.6 De retorica van de waarde: echte en slechte slachtoffers

De voorgaande paragrafen behandelden de retorica van de waarheid: hoe wordt de waarheid of onwaarheid van de verhalen over drugs in drankjes retorisch geconstrueerd? Het laatste deel van dit hoofdstuk gaat over de retorica van de waarde: hoe worden deze verhalen gebruikt om het probleem verkrachtingsdrugs te typeren (logos) en hoe worden ze gebruikt om anderen te overtuigen met een beroep op hun emoties (pathos)? Verhalen over bedwelming en verkrachting kunnen gevoelens opwekken van medeleven, verontwaardiging en angst. In hoeverre zijn de slachtoffers en daders ‘ideaal’ en exemplarisch?

Uit de inhoudsanalyse van kranten- en forumberichten (1999-2008) blijkt dat het stereotype van het ‘ideale slachtoffer’ vooral in kranten wordt gereproduceerd. Online discussies over verkrachtingsdrugs vertonen een veel minder scherpe scheiding tussen ideale en andere slachtoffers. Tabel 7.3 geeft de bevindingen beknopt weer. De volgende twee subparagrafen lichten de analyse toe.

	Stereotype ideale slachtoffer (Christie, 1986)	Online forums	Kranten
Incident	Gewelddadig	Bedwelming (verkrachting als hypothetisch worst-casescenario)	Bedwelming en verkrachting
Locatie/setting	Passend, respectabel: slachtoffer kan niet verweten worden daar op dat moment te zijn	Uitgaansleven: parties, horeca	Uitgaansleven: parties, horeca
Slachtoffer	Jonge vrouwen	Jonge vrouwen in algemene verhalen; vrouwen én mannen in ervaringsverhalen	Jonge vrouwen; soms mannen
Dader	Onbekende van slachtoffer; groot en slecht	Blijft vaag; man	Blijft vaag; man
Schuld & preventie	Geheel onschuldig, respectabele activiteiten, slachtoffer beschermt en verdedigt zich	Onderwerp van debat; eigen drank- en drugsgebruik; seksuele activiteiten	Doorgaans onschuldig, soms bekritiseerd

Tabel 7.3. Slachtofferstereotypen in kranten en online forums (naar Burger & Vanderveen 2010:419)

7.6.1 Typering in krantenberichtgeving en online discussies

Nederlandse kranten behandelen verkrachtingsdrugs in de onderzochte periode als een serieuze kwestie. De berichtgeving betreft in de meerderheid van de gevallen het algemene probleem, al dan niet geïllustreerd met incidenten, maar afzonderlijke incidenten vormen het onderwerp van een ruime minderheid van de berichten (36,8%; $N_{\text{tot}}=147$). De ernst van de beschreven incidenten ($N_{\text{tot}}=281$) varieert: in de meeste gevallen gaat het over (een poging tot) bedwelming, al dan niet gevolgd door onwel worden (51,9%),

of om bedwelming in combinatie met aanranding of verkrachting (32,0%). In 13 gevallen raken de slachtoffers in coma. Ook als er alleen sprake is van bedwelming, is verkrachting aanwezig als worstcasescenario. Dit blijkt onder meer uit de aanduiding van de middelen: wanneer deze worden omschreven, is dat in tweederde van de gevallen (65,2%; $N_{\text{tot}}=164$) met de termen (*date*) *rape-* of *verkrachtingsdrugs*.

De meest genoemde plaats delict is het uitgaansleven (61%, $N_{\text{tot}}=154$); in het merendeel van de overige gevallen werd de setting niet vermeld of was deze onduidelijk (23,4%). De typische verkrachtingsdrug is GHB (genoemd in 76,8% van de gevallen, $N_{\text{tot}}=164$). In een minderheid van de gevallen gaat het om Rohypnol (8,5%). Ketamine, XTC en MDMA worden enkele keren genoemd als bedwelmiddel.

De afzonderlijke zaken die de meeste aandacht krijgen, wijken in verschillende opzichten af van de gevallen die in de artikelen over verkrachtingsdrugs als algemeen probleem worden voorgesteld als typisch. Het onderwerp verkrachtingsdrugs is van zichzelf al vrij sensationeel door de betrekkelijke zeldzaamheid van het delict in combinatie met drugs, seks en geweld. De meest besproken zaken zijn door de leeftijd van de slachtoffers, de gevolgen of de plaats van het delict nóg uitzonderlijker en dus nieuwswaardiger. In de ‘Emmer GHB-zaak’ (2007) werd een man veroordeeld omdat hij bij een recreatieplas zijn negenjarige stiefdochter en een vriendinnetje met GHB drogeerde en seksueel misbruikte.¹⁸¹ De onverklaarde dood van de 21-jarige Denise Schouten uit Tilburg (1999) werd door haar ouders en sommige kranten toegeschreven aan GHB in haar drankje; de zaak was vooral geruchtmakend doordat het Nederlands Forensisch Instituut haar hart zoekmaakte en verwisselde met dat van een onbekende man.¹⁸² De zaak-Stellingwerf (zie § 7.2) was nieuwswaardig door de meervoudige beschuldiging, de publicatie van het portret van de verdachte en diens vlucht naar Brazilië. Ook de Groninger hiv-affaire (2007) week af van de gangbare verhalen over verkrachtingsdrugs, omdat het hier ging om homoseksuelen die hadden toegestemd in seksueel contact, maar niet hadden gevraagd om een injectie met hiv-besmet bloed (Van Wely 2010).

Andere zaken trokken de aandacht omdat er Bekende Nederlanders bij betrokken waren. Een deelnemer aan het reality-programma Big Brother III The Battle, Gert-Jan, werd veroordeeld omdat hij twee meisjes bij hem thuis een drankje gaf met GHB erin.¹⁸³ Ook de vermeende drogering van het zevenjarig halfbroertje van Mariska

181 Gerard de Kleine, Meisjes (9 en 10) gedrogeerd en misbruikt bij Emmer Visvijver. *Dagblad van het Noorden*, 14 juli 2007; Man die meisjes drogeerde verdacht van poging tot moord. ANP, 6 sep. 2007.

182 ‘Waar is het hart van Denise?’ *De Telegraaf*, 3 juli 2004; Merijn Rengers, Recherche kan hart Denise Schouten ook niet vinden. *de Volkskrant*, 27 mei 2008.

183 Petra Boots, BB’er Gert-Jan gaf drogering meisje toe. *De Telegraaf*, 22 jan. 2003; Twee maanden cel voor oud-Big Brotherbewoner. ANP, 28 mei 2003.

Bauer, bij het huwelijksfeest van Frans en Mariska Bauer in een Zevenbergs hotel, haalde het nieuws.¹⁸⁴

Deze zaken wijken zowel af van het standaardverhaal in de nieuwsartikelen over het probleem in het algemeen, als van dat in forumdiscussies.

De forumdiscussies gaan doorgaans over individuele incidenten, en veel minder vaak over een reeks incidenten, over het fenomeen verkrachtingsdrugs of over een combinatie van incident en fenomeen. Ook de aard van de besproken incidenten verschilt: het typische incident in de online discussies is een geval van onwel worden met onzekere oorzaak. Slechts in 11 procent van de gevallen wordt de vermeende bedwelming gevolgd door aanranding of verkrachting, terwijl dat in de kranten in een derde van de gevallen gebeurt. Wel is net als in kranten het gevaar van verkrachting als worstcase-scenario aanwezig. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de aanduiding van de bedwelvende middelen in kwestie: wanneer die een generieke naam krijgen, verwijst deze in driekwart van de gevallen naar verkrachting (*verkrachtingsdrugs, (date) rape drugs*).

De beschreven incidenten zijn dus over het algemeen minder ernstig en hun aard (was het moedwillige bedwelming door een ander, of iets anders?) staat vaker ter discussie.

7.6.2 Pathos in krantenberichtgeving

Uit de analyse van de typering blijkt dat de kranten het duisterste beeld bieden: zij leggen meer de nadruk op bedwelming gevolgd door verkrachting of zelfs coma en overlijden, en doen daarmee een sterker beroep op de gevoelens van het publiek. Dit pathos spreekt uit koppen als ‘Verkrachtungen na gebruik nieuwe partydrug’ (ANP, 13 feb. 1999); ‘Meisje doodziek na biertje met drug’ (De Telegraaf, 14 okt. 2002); ‘NATALIE gedrogeerd en misbruikt’ (De Telegraaf, 8 apr. 2006, over de op Aruba verdwenen Natalee Holloway).

Conform de klassieke beschrijving van ideale slachtoffers en daders (Christie 1986) zijn de rollen van slachtoffer en dader stereotiep verdeeld over de seksen. De slachtoffers zijn zowel in het nieuws als op de forums voornamelijk vrouwen, wier kwetsbaarheid vooral in het nieuws wordt benadrukt met aanduidingen als *jonge meisjes, jonge studenten, jonge vrouwen, tieners, jonge dames, en juffrouw*.

De omschrijving van de slachtoffers is echter ook op dit punt gevarieerder dan verwacht. Ook mannen worden in kranten genoemd als slachtoffer, al zijn uitspraken als deze een uitzondering: ‘Figuren met snode seksuele plannen mengen in het geniep de stroperige, enigszins zoute vloeistof in een drankje van hun slachtoffers: vrouwen én mannen’ (*Dagblad van het Noorden*, 25 juli 2007). Nog stellig is: ‘De dader koos zijn slachtoffers in het homocircuit, iets dat bij date-rapen het meest gebruikelijk is.’

184 Moeder Mariska Bauer: ‘Mijn zoon gedrogeerd in Zevenbergs hotel.’ *BN/De Stem*, 15 mei 2008.

(*De Telegraaf*, 14 apr. 2005) In het nieuws zijn mannelijke slachtoffers vrijwel altijd sporters die heimelijke drogering aanvoeren als verklaring voor een positieve dopingtest, of automobilisten die er een verkeersovertreding mee excuseren (Wierds 2008:70-72). Deze mannen zijn geen ideale slachtoffers; zij verdienen dus niet het predicaat 'slachtoffer'.

Waar het daderkenmerken betreft, komen nieuws en forums weer sterk overeen: hun trekken blijven opvallend vaag, maar wanneer hun sekse impliciet of expliciet benoemd wordt, zijn daders altijd mannelijk, zowel in online discussies als in nieuws-items. Verder blijven zij onzichtbaar en spelen ze in het discours een ondergeschikte rol: dat richt zich op de verantwoordelijkheid van de (potentiële) slachtoffers:

De politie kan weinig anders doen tegen GHB, dan het uitgaanspubliek waarschuwen. 'De daders zijn vaak moeilijk te pakken', zegt politiewoordvoerder Anton de Ronde. (*Dagblad Tubantia/Twentsche Courant*, 22 dec. 2006)

Hoe die verantwoordelijkheid wordt beoordeeld, loopt echter sterk uiteen. In kranten klinken slechts een enkele keer kritische geluiden. Het merendeel van de krantenberichten rept niet van mogelijk vrijwillig alcohol- of drugsgebruik of van eigen seksuele initiatieven door het slachtoffer, en wanneer dit wel ter sprake komt, wordt het ontkend (cursivering van mij):

Eva (30) wilde het een beetje rustig houden, met Koninginnedag voor de boeg, en liet het bij een stuk of vier wodka-bitter lemon. Aan pillen dacht ze al helemaal niet. Maar rond een uur of zes – het feest liep langzaam op zijn eind – werd ze niet lekker.

Even naar buiten, ergens zitten in de open lucht, want dit ging niet goed. Het laatste dat ze zich herinnert, is een jongen in een auto die haar uitnodigde even uit te puffen op de passagiersstoel. Dat zou ze normaal nooit doen, maar nu stapte ze bij hem in. Vanaf dat moment werd het zwart voor haar ogen. (*Het Parool*, 26 mei 2001)

Lois Bray (18) ontwaakte in een bar op de vloer van het damestoilet. 'Ik was langs twee kerels gelopen en kreeg een drankje aangeboden. Normaal gesproken accepteer ik dat niet van vreemden, maar nu nam ik het aan. Ik weet niet waarom. Toen ik bijkwam, lag ik in het toilet van de bar. Mijn herinnering was versnipperd. De volgende dag voelde ik me misbruikt en erg ziek.' (*Dagblad Tubantia/Twentsche Courant*, 10 sep. 2004)

Eerst bezoeken ze Road House, waar ze tot ongeveer kwart voor drie blijven. Het is *even gezellig als anders*; ze drinken, dansen en kletsen met allerlei mensen. *Er is niets vreemds aan deze nacht.*

Dan gaan ze naar The Three Musketeers. Dansen, kletsen, drinken. Anne en Merle drinken zoete Apfelkorn. *Ze weten van zichzelf dat ze er aardig wat van kunnen hebben.*

Ineens krijgt Anne een raar gevoel in haar hoofd [...] (Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 7 nov. 2004)

In dit discours lijkt geen ruimte te zijn voor slachtoffers die niet in het ideaalplaatje van onschuldig slachtoffer passen.

7.6.3 Pathos in online discussies

Incidenten met drugs in drankjes die genoemd worden in internetdiscussies zijn anders van aard. In internetdiscussies worden in meerderheid gevallen beschreven waarbij iemand zich bedwelmd voelt, onwel wordt of flauwvalt. Veel minder vaak gaat het om bedwelming in combinatie met verkrachting, en ook dan wordt het gebeurde met meer onzekerheid omkleed gepresenteerd dan in de kranten.

Identificeren kranten de drug zelf als probleem, op de forums heerst consensus over de toelaatbaarheid van drugsgebruik, mits dit bewust gebeurt. Anders dan in het nieuws doet op de forums alcohol- en drugsgebruik in beginsel niet af aan de legitimiteit van slachtofferschap. Op Partyflock krijgt deze vertelster geen negatief commentaar op haar dronkenschap:

Ik dronk wijn, en was al aardig dronken. Misschien dat ik het daarom niet heb geproefd.

Het is me al eeder overkomen, en toen vond ik inderdaad dat de cola ERG ranzig was.. maar ik dacht dat het aan mij lag. 😊 (7 nov. 2004)

In online discussies is een kwart van de slachtoffers man: regelmatig opperen ook mannelijke forumbezoekers dat zij in het uitgaansleven heimelijk gedrogeerd zijn. De verklaring wordt gezocht in *practical jokes*.

Op de forums geldt drugs- en alcoholgebruik op zich niet als deviant, maar worden vermeende slachtoffers er regelmatig van beticht overmatig middelengebruik te ontkennen. Iemand die niet aan het ideaalplaatje voldoet, valt echter niet meteen in de andere stereotype categorie: die van het slachtoffer dat het er zelf naar gemaakt heeft. Uitgebreid wordt gediscussieerd over de smaak, of drankjes aangenomen worden en of je je drankje onbeheerd moet kunnen laten staan. Op de forums worden *street smarts* uitgewisseld: hoe kun je lekker uitgaan en drank/drugs gebruiken zonder dat je onge-

wild gedrogeerd wordt. Je drankje in de gaten (laten) houden of meteen opdrieken zijn daar voorbeelden van.

De krantenberichten over slachtoffers en daders van ‘drugs in je drankje’ is dus overwegend zwart-wit, terwijl discussies op webforums meer ruimte laten voor grijstinten.

7.7 Besluit: Waarheid, autoriteit en slachtofferschap

Eerdere studies naar de constructie van verkrachtingsdrugs lieten verschillende vragen open, waarvan de belangrijkste die was naar de manier waarop jongeren op online forums waarheid en waarde van het verhaal over drogering en misbruik retorisch construeren. Ook wekten deze studies bepaalde verwachtingen (§ 7.3.5). Tot besluit vat ik de antwoorden samen die het onderzoek naar het Nederlandse materiaal heeft opgeleverd en ga ik na hoe dit de bestaande literatuur aanvult.

Welke retorische middelen gebruiken journalisten en forumdeelnemers om de waarheid van verhalen over verkrachtingsdrugs te bevestigen of bestrijden? Concreter: welke logos- en ethostechnieken gebruiken journalisten en deelnemers aan online discussies over de waarheid van misdadaansagen?

De verwachting was dat in het nieuws vooral het fervente geloof vertegenwoordigd zal zijn, omdat nieuwsmedia zich sterk richten op experts en andere claimmakers. In Nederland hebben deze verkrachtingsdrugs overwegend voorgesteld als een serieus probleem. Conform deze verwachtingen presenteerden Nederlandse kranten in de periode 1999-2008 onvrijwillige bedwelming met ghb of andere middelen, gevolgd door verkrachting, als een reëel en ernstig gevaar. In de artikelen overheeft het fervente geloof, zoals omschreven door Donovan: verwijzend naar concrete gevallen en naar waarschuwingen van autoriteiten schetsen journalisten het beeld van een nieuwe dreiging in het uitgaansleven. De beschreven incidenten zijn relatief ernstig: bedwelming, vaak gevolgd door aanranding of verkrachting, en zelfs door coma of overlijden. Ook sceptische meningen worden genoemd, maar deze krijgen een ondergeschikte plaats.

Op online discussieforums waren vooral de twee geloofsstijlen te verwachten die volgens Donovan (2002, 2004) Amerikaanse discussies over urban legends domineerden: debunking en instrumenteel geloof. Daarnaast was echter op basis van literatuur over sagen (zie hoofdstuk 1 en 2) ervaringsgeloof te verwachten: ‘ik heb het zelf meegemaakt’.

Anders dan in het nieuws domineert op Nederlandse forums in dezelfde periode inderdaad de discussie tussen debunkers enerzijds en instrumentele en ervaringsgelovigen anderzijds. Van alle argumenten is een derde (34%) debunkend. Degenen die het verhaal geloven, gebruiken weinig fervente argumenten (3,6%). De grootste groep

gelovigen beroept zich op instrumentele argumenten (23%) of op ervaring (39,5%). De debunkers belijden een fervente vorm van ongelof, de andere partij een weifelend geloof: verhalen over verkrachtingsdrugs, ook die over eigen ervaringen, zijn plausibel én onzeker.

De argumentatie van jongeren op Nederlandse forums wijkt daarmee af van die van de Engelse en Amerikaanse studenten die Burgess, Donovan & Moore (2009) ondervroegen. Onder deze studenten bestond eenstemmigheid over het gevaar: debunkers ontbraken. Ook de argumenten om het geloof te rechtvaardigen verschillen. Zowel de Nederlandse forumdeelnemers als de Engelse en Amerikaanse studenten vonden het gevaar plausibel en geloofwaardig, maar alleen de laatste groep verwees ook veelvuldig naar officiële legitimatie: politie en andere autoriteiten zouden niet waarschuwen als het gevaar niet reëel was. Dit autoriteitsargument ontbreekt in de Nederlandse forumdiscussies.

Vanwaar deze verschillen? Hoewel niet uit te sluiten valt dat hier culturele factoren aan ten grondslag liggen, lijkt dit toch eerder een gevolg van selectie en context. De studenten van Burgess et al. (2009) selecteerden zichzelf (p. 852) en werden ondervraagd middels enquêtes, interviews en focusgroepen. Het Nederlandse materiaal komt uit *discussie*groepen. Dit verklaart wel het ontbreken van discussie in het Angelsaksische sample, maar niet de afwezigheid van autoriteitsargumenten in Nederlandse forumdiscussies. Zien we hier de afwezigheid van lobbygroepen en andere sterke claimmakers in Nederland gereflecteerd? Een vergelijkbare studie van Engelse en Amerikaanse forums zou hier helderheid kunnen scheppen.

Behalve argumenten (logos) gebruiken zowel journalisten als forumdeelnemers hun ethos als overtuigingsmiddel. De journalisten doen dit vooral door te verwijzen naar gevestigde bronnen zoals de politie. Ook – en dit was minder verwacht – namen ze veel beweringen over het nieuwe gevaar van verkrachtingsdrugs voor eigen rekening, alsof het ging om beweringen die al zo gemeengoed zijn dat ze geen bronvermelding meer behoeven. In de krantenberichtgeving lijkt het gevaar van verkrachtingsdrugs zich daarom grotendeels te bevinden in Hallins sfeer van consensus, en voor een geringer deel in diens sfeer van legitieme controverse.

Omdat de journalisten niet bekend waren met afwijkende meningen over de kwestie, of deze konden negeren, was er geen behoefte aan grenswerk en paradigmaherstel. Alternatieve kennisclaims drongen niet door tot de mainstream media.

In online discussies zijn de gebruikte ethostechnieken minder eenvormig dan in het nieuws. Anders dan de journalisten schrijven de forumdeelnemers voor een publiek dat voor een belangrijk deel bestaat uit personen met een andere mening; er moet dus meer retorisch werk verzet worden om de anderen te overtuigen.

Degenen die geloofden in het gevaar van verkrachtingsdrugs gebruikten daarbij meer, en meer gevarieerde ethostechnieken dan debunkers. Het ethos van degenen die

hun geloof baseren op eigen ervaringen met drugs in drankjes is het kwetsbaarst: zij moeten dus het hardst werken aan hun betrouwbaarheid.

Van de Aristotelische ethosdimensies deskundigheid, eerlijkheid en welwillendheid, wordt de eerste het meest gebruikt door beide partijen. Anders dan in de kranten, die vooral verwijzen naar externe deskundigen, doen forumdeelnemers vooral een beroep op eigen ervaringen.

Bedenkingen over de betrouwbaarheid van het online materiaal (zie § 4.4) werden niet bewaarheid: slechts in een geval uitten forumdeelnemers twijfel aan de identiteit van een vermeend slachtoffer van verkrachtingsdrugs. In alle andere gevallen lokten de beschreven ervaringen wel discussie uit, maar die strekte zich niet uit tot de identiteit van de vertelsters.

Ook bij de analyse van pathosaspecten bleek dat de retorica rond verkrachtingsdrugs veelvormiger is dan gesuggereerd door eerdere studies. Het patriarchale hegemonie-model van Moore en Valverde (2000) en het onderzoek onder studenten van Burgess et al. (2009) en Moore (2009) behoeft, in ieder geval voor de Nederlandse situatie, nuancing: (vermeende) slachtoffers zijn niet altijd vrouwen en in kranten en online forums wordt in meerdere of mindere mate getwijfeld aan hun onschuld.

Stereotypen van onschuldige vrouwelijke slachtoffers en berekenende mannelijke daders zijn, zoals op basis van de literatuur te verwachten viel, sterk aanwezig in de nieuwsmedia. In online discussies is het beeld veelvormiger: gebruik van alcohol en drugs geldt hier niet als problematisch, maar sceptici trekken frequent de integriteit van de slachtoffers in twijfel. Het nieuwsdiscours kenmerkt zich door de zwart-wit-tegenstelling tussen echte en slechte slachtoffers; het discours van online forums kent meer grijstinten.

Nieuws en online forums vertegenwoordigen in dit opzicht parallele werelden, beheerst door andere normen en belangen. Nieuwsmedia negeren grotendeels de twijfel aan de ernst van *drug rape* die prominent aanwezig is op internetforums en in reacties op nieuwssites (en die ook geuit wordt in medische studies als die van Beynon et al., 2008 en sociologische als die van Burgess et al., 2009). In dit opzicht presenteerden nieuwsmedia een onvolledige afspiegeling van de maatschappelijke discussie over dit onderwerp.

Discussiedeelnemers van hun kant negeren de waarschuwingen van politie en hulpverleners in de media; ook mediagenieke zaken als die van de ‘valiumverkrachter’ Johan Frederik S. spelen in het forumdiscours geen rol van betekenis.

Het verschil tussen berichtgeving over verkrachtingsdrugs en internetdiscussies over heimelijk toegediende drugs is te karakteriseren als een verschil tussen *claims-making* en *sense-making*. Het nieuws geeft de gezichtspunten weer van gevestigde partijen die het probleem ‘verkrachtingsdrugs’ definiëren met het oog op beleid, terwijl internetdiscussies een collectieve poging zijn om als verwarrend gepresenteerde ervaringen te duiden.

III De Smileybende

Hoofdstuk 8

De Smileybende: retorica van de waarheid

8.1 Inleiding: Het begon in een steeg bij de Haarlemmerstraat

‘Dit lijkt me er een voor u, meneer.’ Begin september 2003 vertelde Allard, een van mijn Leidse studenten journalistiek, een verhaal dat hij van zijn vriendin had gehoord. Het was er een voor mij. In een zijstraatje van een grote winkelstraat in het centrum van Leiden, de Haarlemmerstraat, had een groepje jongens een meisje gegrepen en haar gedwongen te kiezen: ‘Of we verkrachten je met zijn allen, of je krijgt een smiley.’ Omdat ze dacht dat de laatste optie een ecstasypilletje met de afbeelding van een smiley was, koos ze die. Daarna sneden de jongens met een mes haar gezicht open van oor tot oor: een lach van bloed.

Het verhaal over de Smileybende verspreidde zich de weken daarna over Nederland, veroorzaakte commotie in mailboxen, internetforums en mainstream nieuwsmedia, en bleek ook varianten te kennen in andere landen.

Als waarnemer verkeerde ik in een fortuinlijke positie: Leiden, de stad waar ik woon en werk, was een van de gemeenten waar het Smileyrumoer begon, en studenten behoorden tot de actiefste traditiedragers. Studenten en vrienden voorzagen me van telkens nieuwe varianten, evenals de journalisten die belden om commentaar te vragen.

Net als in de voorgaande casus, over het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’, gaat het hier om een verhaal over gevaar voor meisjes en vrouwen dat dreigt in openbare, ‘heterosociale’ ruimten, waar mensen van beide geslachten en van verschillende etnische en sociale herkomst elkaar kunnen ontmoeten. Evenals in de voorgaande casus

gaat het om verhalen waarvan de waarheid ter discussie staat: serieuze dreiging of broodje aap?

Anders dan het gevaar van verkrachtingsdrugs echter, dat bekrachtigd wordt door gevestigde autoriteiten en dus deel uitmaakt van de officiële en geautoriseerde kennis, behoort dat van de Smileybende tot de populaire en ongeautoriseerde kennis. Het is een voorbeeld van een vernaculaire misdaadsage, bediscussieerd op online forums, maar door autoriteiten afgedaan als een broodje aap.

Een ander verschil met de voorgaande casus is dat de nieuwsmidia vrij snel klaar waren met dit verhaal: de hedendaagse berichtgeving over verkrachtingsdrugs beslaat een jaar of tien, die over de Smileybende amper drie maanden. De retorische analyse concentreert zich daarom op de online discussies over de Smileybende, die wel talrijk waren. Daarbij wordt echter het nieuwsdiscours over de bende, en over de sociale problemen waar dit verhaal aan raakt, niet uit het oog verloren.

In dit hoofdstuk onderzoek ik de retorica van de waarheid. Na een beschrijving van de ontwikkeling en verspreiding van de Smileysage in Nederland (§ 8.2) analyseer ik de logos- en ethosaspecten van online discussies en nieuwsberichtgeving (§ 8.3). In paragraaf 8.3.1 worden logos- en ethostechnieken in het nieuws behandeld, in paragraaf 8.3.2 en 8.3.3 respectievelijk logos en ethos in online discussies. De retorische constructie van autoriteit en waarheid in het nieuws versus die in online forums krijgt nadere aandacht in paragraaf 8.4. Paragraaf 8.5 is gewijd aan gevallen van ostension, de vertaling van sagen in gedrag, waarbij het Smileyverhaal niet alleen met verbale maar ook met fysieke middelen werd verteld. De slotparagraaf vat de bevindingen uit dit hoofdstuk samen: voor de debunkers is het verhaal onwaar, voor de meeste *believers* is het mogelijk waar of onwaar, maar desondanks waardevol. Wat die waarde inhoudt, is het onderwerp van het volgende hoofdstuk, over het gebruik van de Smileysage als exemplarisch verhaal in de context van maatschappelijke ontwikkelingen rond criminaliteit.

8.2 Geschiedenis van de Smileysage in Nederland

Voorafgaand aan de retorische analyse van de Smileysage volgt hier een korte geschiedenis van het verhaal in Nederland.¹⁸⁵

Het verhaal begon rond te zingen omstreeks 1 september 2003, toen de schoolpleinen en collegezalen zich weer vulden na de zomervakantie. Daarmee was er een kanaal aanwezig – volksverhaalonderzoekers spreken wel van *conduit* (Dégh 1981) – voor deze sage. Twee tot drie maanden lang hield de Smileybende scholieren en studenten bezig.

185 De chronologische en geografische verspreiding van het verhaal in Nederland is gedetailleerder in kaart gebracht in Burger 2005.

De 17-jarige Nadiëh schreef er op 29 oktober 2003 over op haar weblog.¹⁸⁶ Haar verhaal laat zien welke indruk de waarschuwing tegen de Smileybende maakte op potentiële slachtoffers en hoe zij probeerden te bepalen of het verhaal waar was:

Hallo mensen,

Hier ga ik dan weer. Meestal heb ik niet echt veel zinnigs te vertellen, maar ik heb nu wel ff het gevoel dat het deze keer echt over iets gaat. Ik weet niet of jullie al iets gehoord hebben over 'De Smiley bende'? Vast wel. Maar ik zal het nog ff een keer vertellen. Een vriendin van me zei laatst 'Heb je het al gehoord? Ja van de Smiley gang?' 'Huh? wat voor gang?' 'Ja een groepje van 6 Marrokaanse jongens vallen meisjes lastig' 'Waar heb je het over?' 'Ja ik had gehoord dat die jongens meisjes van ongeveer 16 tot 20 jaar, de keuze geven: "Wil je een smiley voor het leven? of wil je verkracht worden?" En als je dan voor het voor een smiley kiest (want ja, ik neem aan dat je niet vrijwillig voor een verkrachting kiest) dan pakken ze een mes en dan maken ze inkepingen in je mondhoeken en zorgen ervoor dat die helemaal uitscheuren zodat je een glimlach voor het leven hebt' 'Waaat? dat is ziek!! Dat meen je niet' Ik was helemaal van slag. Ik schrok me dood. 'Maar hoe weet je dat dan?' 'Ja een vriendin van een vriendin van me daar is het bij gebeurd' Ze vertelde me ook dat ze nu in Breda en Leiden den Haag zoetermeer en nu ook in Delft actief zijn. Dus toen ik van gitaar les alleen naar huis moest, ben ik geloof ik in ene recortempo naar huis gefietst. Ik vertelde thuis van het belachelijke verhaal.. Mijn moeder was eerst ook heel geschokt maar ze twijfelde een beetje aan het verhaal.. Toen ik er laatst weer over na zat te denken, dacht ik bij mezelf. Misschien is het gewoon niet waar, misschien is het wel weer zoon verhaal om Marrokanen in een kwader daglicht te brengen.

Op internet vindt Nadiëh een nieuwsverhaal dat de Smileybende afdoet als het nieuwste broodje aap. Het kan haar niet volledig overtuigen:

Het hield met toch wel bezig en nadat ik vandaag een mailtje heb gekregen.. dat het smiley verhaal helemaal niet waar zou zijn, wilde ik er toch het fijne van weten. Ik ging ff naar Google en typte in 'smiley bende' Ik kwam als eerste uit op de site van nepwaarschuwing.nl Toen ik daar heen ging en op het kopje smileybende klikte zag ik een reactie van een meisje die iemand kende die iemand kende waarbij het echt was gebeurd. Zij beweerde dus dat het echt waar was. Ik wou het dit keer niet klakkeloos aannemen dus klikte ik ergens helemaal onderin op Voor een toelichting, lees een artikel hierover op nu.nl klik hier. Ik klik braaf op 'klik hier' en toen kreeg ik een artikel te lezen over de smiley bende. Het kwam

186 wieisnadiëh.blogspot.com, 29 oktober 2003 (geraadpleegd 6 nov. 2006).

er op neer. Dat het een of andere mythe was, die ongeveer 60 jaar geleden in Engeland was verzonnen en waar nu al heel veel variante (onder andere rascistische varianten) op verzonnen waren. De mythe was overgewaait en via frankrijk naar nederland gekomen. Mijn moeder vertelde me dat als het echt waar was ‘Dat het dan alang op het nieuws of tv zou moeten komen’ Ik weet nou nog steeds neit helemaal wat ik moet geloven. De een zegt dat het waar is, en de andere weer van niet. Het enige wat ik wel weet, is dat ik nog niemand heb gehoord of heb gezien waar het echt bij gebeurd is. Het is altijd een vriendin, van een vriendin, van een vriendin van een vriendin....

De discussie die deze scholiere met zichzelf voerde, herhaalde zich duizenden keren op schoolpleinen, in studentenhuizen en op internetforums. Miltjes met waarschuwingen werden massaal doorgestuurd (enkele exemplaren in mijn verzameling bevatten honderden mailadressen) en op internetforums gepost. Op Usenet, in weblogs en op elektronische prikborden kon ik meer dan honderd discussies verzamelen over de Smileybende. In Gorinchem plakte iemand pamfletten op lantaarnpalen¹⁸⁷ en schoolbesturen stuurden brieven rond om ouders gerust te stellen.¹⁸⁸

In verscheidene plaatsen belden verontruste burgers de politie. Die beschreef de dreiging als irreëel, met uitzondering van een agent uit Zaltbommel die in antwoord op een vraag van een verslaggever zei dat de bende niet had toegeslagen in zijn district, maar wel een slachtoffer had gemaakt in Roosendaal.¹⁸⁹ Daar was echter niets van dien aard voorgevallen, al zochten twee Roosendaalse rechercheurs enkele weken nadat het verhaal was ontkracht door andere politiekorpsen en door een regionale krant nog steeds naar bewijzen.¹⁹⁰

Een andere uitzondering op de ontkennende autoriteiten vormde een medewerkster van de directie asiel- en migratiezaken van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Zij voegde haar naam en adres toe aan een kettingmiltje over de Smileybende, waarmee de waarschuwing voor een allochtone jeugdbende de schijn van officiële goedkeuring kreeg.

Ook mainstream media besteedden aandacht aan de sage. Zowel kranten – met name de regionale en plaatselijke dagbladen – als lokale, regionale en nationale radio en regionale en nationale televisie brachten items over de Smileybende.¹⁹¹

187 Broodje aap. *De Dordtenaar*, 31 okt. 2003.

188 Van der Gaag, Marjolein, en Willems, Menzo. Grote onrust over ‘smiley’-gerucht. *De Telegraaf*, 9 okt. 2003.

189 Verhagen, Henk. Verminking houdt Bommel in de greep. Burgemeester: ‘Er is niks van waar’. *Brabants Dagblad*, 9 okt. 2003.

190 Schoonhoven, Silvan en Minkhorst, Robbert. Sidderen voor ‘Eeuwige Glimlach’. *Leidsch Dagblad*, 27 sep. 2003; De Smileybende: ernst of slechte grap? *BN/De Stier*, 3 okt. 2003.

191 Zie over de bijdragen van verschillende media aan de verspreiding van de sage Burger 2005 en 2006:108-117.

De sage verspreidde zich in een veelheid van varianten. De kenmerkende verminking werd door de meeste vertellers aangeduid als *smiley*. Slachtoffers zouden dat woord volgens een deel van hen opvatten als het aanbod van een ecstasycapsule met een afbeelding van een smiley erop. De messnede van oor tot oor was ook bekend als *eeuwige glimlach* en *engelenlach*. Daarnaast was sprake van een *schaakbord* (een kriskrasmotief van messnedes) en een *sad* (wat me werd uitgelegd als ‘twee verticale sneden van de mondhoeken naar beneden’).

De strikvraag luidde meestal: ‘Een groepsverkrachting of een smiley?’ Ook hoorde ik: ‘Wil je liever lachend of huilend naar huis?’, ‘Een smiley, een schakbord of een verkrachting?’ en ten slotte ‘Wil je verkracht worden of lachen voor de rest van je leven?’

De identiteit van de slachtoffers en hun aantal waren onderwerp van speculatie. De meeste verhalen gingen over aanvallen op individuele meisjes en vrouwen, maar volgens een van de vroegste nieuwsberichten, uit Roosendaal, zou de bende het juist voorzien hebben op paartjes.¹⁹² In een bus vertelden twee Marokkaanse meisjes elkaar – terwijl een student van me meeluisterde – dat je lot afhing van je uiterlijk: dikke meisjes kregen de *smiley*, slanke werden verkracht en kregen dan de *sad*.¹⁹³ In een actualiteitenrubriek op tv meldde een Rotterdamse scholier: ‘Ik heb laatst gehoord dat ze in Dordrecht zouden zijn of zo, dat ergens op een tunneltje was geschreven: nog achttien meiden te gaan, dan gaan we naar een andere stad, of zo.’¹⁹⁴

In een versie die herinnert aan de bekende Amerikaanse sage over maniakken die met Halloween scheermesjes of gif in snoep verstoppen dat ze aan kinderen uitdelen (Best 1990:131-150; Grider 1984), verschoof de identiteit van de slachtoffers van adolescente meisjes naar kinderen in de basisschoolleeftijd. Deze zouden gegrepen worden door de bende als ze met kinderpostzegels langs de deur gingen. Deze versie sloeg niet aan, waarschijnlijk omdat hij te laat verscheen, in november 2003, toen de interesse in het verhaal al afnam.

In weer een andere versie was het mes besmet met het hiv-virus. De dader was de pooier van het meisje of haar ex-vriendje. Of het slachtoffer behoorde zelf tot een minderheidsgroep: ze kwam uit een woonwagenkamp en had geen aangifte gedaan omdat haar familie wraak zou nemen op de bende; dit verklaarde waarom de politie niet op de hoogte was van de misdaad. Volgens anderen wist de politie wel degelijk wat er gaande was, maar hield ze dit onder de pet uit angst voor rassenrellen.¹⁹⁵

192 Politie onderzoekt verontrustende mails. *Internetbode*, 19 sep. 2003, op: www.internetbode.nl/diversen/278962291100735.bsp (geraadpleegd 20 sep. 2003).

193 Marijn Roos, e-mailbericht, 20 okt. 2003.

194 *Editie NL*, RTL4, 30 okt. 2003.

195 De jongste versie van de sage dook op na de moord op Theo van Gogh op 4 november 2004. Volgens een verhaal dat circuleerde als e-mail, in chatsessies en als sms-bericht, hadden twee buitenlanders een meisje verkracht en met een scheermes deze woorden in haar huid gekerfd;

Aanvankelijk vertoonde ook de identiteit van de daders enige variatie. Op 18 en 19 september 2003, toen de sage een week of drie circuleerde in Nederland, vroeg ik alle 56 studenten van onze journalistiekopleiding een enquête in te vullen. Veertien kenden het verhaal, maar slechts twee hadden iets gehoord over de identiteit van de daders: één noemde Marokkanen, de ander Antillianen. Spoedig echter wees de meerderheid van de vertellers Marokkanen aan als dader.

Binnen enkele weken ontstond er door de homogeniserende werking van ketting-mailtjes en berichtgeving in nieuwsmedia een gestandaardiseerde versie, waarin de daders Marokkanen en andere alloctonen waren, bekend als ‘de Smileybende’, en de verminking werd aangeduid als smiley. Deze inhoudelijke verschuiving van non-descripte ‘jongemannen’ naar ‘Marokkanen’ vond plaats onder invloed van actuele misdaadproblemen rond Marokkaanse adolescenten – ik kom erop terug in het volgende hoofdstuk.

Na 2003 verdween het verhaal uit de nieuwsmedia en de belangstelling ervoor op internetforums nam af. Toch is het nog steeds niet helemaal verdwenen.¹⁹⁶

8.3 Discussies online, debunking in het nieuws

Nieuwsmedia zijn er snel uit: discussie is overbodig, de Smileybende is een broodje aap. Discussies over de waarheid van het verhaal zijn in de eerste plaats te vinden op online forums die vooral worden bezocht door jongeren: sites van scholen, van meidenbladen zoals Fancy en Ellegirl, van game- en vechtsportliefhebbers, Turkse studenten en jonge Marokkanen. (Bijlage II.4)

De subparagrafen behandelen achtereenvolgens logos en ethos in de nieuwsmedia (8.3.1), logos in online discussies (8.3.2) en ethos in online discussies (8.3.3).

8.3.1 Logos en ethos in nieuwsmedia

Van de vier stijlen van (on)geloof – debunking, instrumenteel geloof, fervent geloof ervaringsgeloof – domineert in de gevestigde nieuwsmedia debunking: journalisten labelen het Smileyverhaal vrijwel unaniem als een typisch broodje aap. Alleen uit een van de vroegste krantenartikelen spreekt onzekerheid. Onder de kop: ‘De Smileybende: ernst of slechte grap?’ liet *BN/De Stem* op 3 oktober 2003 alle mogelijkheden open:

‘Nederlanders, dit is jullie toekomst.’ Volgens een andere versie was het meisje Turks en waren de aanvallers Nederlands (Burger 2006:101-103).

¹⁹⁶ Dat de Smileysage nog steeds leeft, blijkt bijvoorbeeld uit berichten als het volgende: ‘de smileybendewajoooww liepen die ok bij jullie ze snijden je wang open strooien er zout in en naaien het weer dicht :eek:’ Aldus juweeltje206 op het forum van Marokko.nl, in het topic ‘Vinden jullie het nooit eng om ‘s nachts naar beneden te lopen, naar het toilet?’ (forums.marokko.nl/archive/index.php/t-3937388-p-3.html, geraadpleegd 24 nov. 2011). Zie ook Leonhard [2012], die een forumdiscussie uit 2012 bespreekt.

[...] Een slechte grap of is er toch meer aan de hand? De politie, het zekere voor het onzekere nemend, heeft twee rechercheurs op de zaak gezet. Woordvoerder Henk Snepvangers: ‘Op dit moment is ons niet een concreet geval bekend van iemand die zoiets heeft meegemaakt. Dus misschien is het inderdaad een broodje aap verhaal. Maar we willen geen enkel risico nemen en doen daarom verder onderzoek. We hebben nu alle teams in Nederland gevraagd om zaken die lijken op wat in de mailtjes wordt beschreven, aan ons te melden.’ Pogingen om de afzender van de mailtjes te achterhalen, zijn mislukt. En ook het verhaal dat in Antwerpen een ‘Smiley-slachtoffer’ zou zijn gevallen, blijkt niet waar. De politie in Antwerpen zegt van niets te weten.

Na drie oktober is de teneur van de berichtgeving echter dat het verhaal onwaar is, wat blijkt uit koppen als “‘Smiley’-gerucht ontzenuwd”, “‘Eeuwige glimlach’ is sadistische onzin”, ‘Smiley? Moderne sagen zijn altijd onwaar’ en ‘Tieners in paniek om wild gerucht: de smiley-bende’. Het is ‘klinkklare onzin’, de angst is ‘volkomen onterecht’, er is ‘geen woord van waar’.

Als argument voor de onwaarheid van het verhaal worden in de eerste plaats uitspraken van politiewoordvoerders aangevoerd: ‘De politie laat echter weten dat het verhaal absolute onzin is. “We hebben geen aangiftes van dergelijke feiten binnengekregen en ook in het ‘circuit’ hebben we niets over zulke dingen gehoord”, aldus een woordvoerder.’ (*Haagsche Courant*, 24 okt. 2003). De vraag wat er dan wel aan de hand is, laten journalisten beantwoorden door een volksverhalenonderzoeker, in casu de schrijver van dit boek: ‘Peter Burger onderzoekt voor de Universiteit van Leiden de fenomenen stadslegenden en moderne folklore. Volgens de docent journalistiek is het gerucht inmiddels ook opgedoken in Utrecht, Groningen en Enschede. De originele versie van het verhaal van de eeuwige glimlach is ruim zestig jaar oud [...]’ (ANP, 29 okt. 2003).

De aangevoerde argumenten en bronnen zijn beperkt en eenvormig. Ook het ethos stelt geen bijzondere eisen: journalisten beroepen zich op bronnen waarvan het gezag weinig toelichting behoeft en doen degenen die het verhaal geloven af als anoniem, ondeskundig, onbetrouwbaar en van het vrouwelijk geslacht (‘jongeren in de regio [die] het met grote stelligheid als echt doorvertellen’, ‘verontruste telefoontjes’, ‘Petra uit Rijnsburg’). De Rotterdamse politiewoordvoerder Geelof: ‘Er is blijkbaar intensief email- en sms-verkeer tussen jongeren, vooral jonge dames. Die waarschuwen elkaar voor de bende, maar daardoor blijft dat verhaal wel rondgonzen’ (*Rotterdams Dagblad*, 29 okt. 2003).

Alleen het *Leidsch Dagblad* zag zich gedwongen een ethosprobleem op te lossen. Op 27 september 2003 opende deze krant met een bericht dat het format had van hard nieuws. Plaats en vorm wekten de verwachting dat de lead het belangrijkste nieuws zou weergeven, maar dat was niet het geval:

Sidderen voor ‘Eeuwige Glimlach’

LEIDEN – Een groep jongens terroriseert de Leidse Haarlemmerstraat en hanteert daarbij een gruwelijke methode. Meisjes die de bende tegen het lijf lopen, krijgen de keus voorgelegd: óf je doet mee aan groepsseks, óf je krijgt van ons een smiley. De meisjes kiezen voor het laatste – ‘smiley’ is een benaming van het lachende gezichtje op xtc-pillen. Des te groter is de schok als blijkt dat de bendeleden er iets heel anders onder verstaan: twee messneden in de mondhoeken en vervolgens een flinke stomp in de maag zodat de wangen uitscheuren.

De politie in Leiden doet onderzoek, bij studentenvereniging Augustinus hangt een papier aan de muur om meisjes te waarschuwen niet alleen naar huis te gaan, e-mails van verontruste jongeren gaan over en weer en ook naar de krant. ‘Kunt u mij snel informatie sturen hierover?’, dringt Petra uit Rijnsburg aan. ‘Want het is namelijk in mijn buurt. Ik wil niet dat het nog iemand overkomt.’ ‘Volgens horen zeggen mag de politie niets naar buiten brengen’, schrijft een even bezorgde Marc uit Leiden. ‘De gedachte boezemt mijn vriendin, en velen met haar, veel angst in.’¹⁹⁷

Pas na deze twee alinea’s volgt de ontkenning (‘De paniek blijkt echter onterecht’), op gezag van de Leidse academicus Burger en een woordvoerster van de Leidse politie. De eerste twee alinea’s hadden verscheidene lezers er echter (kortstondig) van overtuigd dat de bende werkelijkheid was. Reden voor hoofdredacteur Kees van der Malen om er een paar dagen later zijn excuses voor aan te bieden onder de kop ‘Een krant moet in de eerste plaats helder zijn’:

De argeloze lezer die zaterdag met dit verhaal werd geconfronteerd, schrok zich rot. Hij werd in de waan gebracht dat zich griezelig dichtbij gruwelijke praktijken afspeelden. De plaats van het artikel, bovenaan de voorpagina, de kop, plus de opbouw van het verhaal suggereerde een werkelijkheid die er niet was (*Leidsch Dagblad*, 4 okt. 2003).

Het commentaar van Van der Malen is een bescheiden oefening in paradigmaherstel. Hij benadrukt dat het om een ernstig onderwerp ging:

Het gerucht bereikte de krant vorige week in zodanig stellige vorm dat redacteurs op onderzoek uitgingen. Daarbij bleek ons de onrust in jongerenkringen en bleek dat ook de politie op de hoogte was en serieus onderzoek deed. Het was dus niet zomaar een onzin-verhaal, zo moesten we aannemen.

197 Schoonhoven, Silvan, en Minkhorst, Robbert. Leidenaars sidderen voor de ‘Eeuwige Glimlach’. *Leidsch Dagblad*, 27 sep. 2003.

De redactie zocht de zaak grondig uit:

Maar een goede redactie is niet snel tevreden en zoekt verder. Zo bleek ons uiteindelijk nog dezelfde dag dat de realiteitswaarde van het verhaal nul was. Een onderzoeker van de Leidse universiteit, gespecialiseerd in zogeheten urban legends, informeerde ons dat het hier om een verzonnen verhaal ging.

En ze ging niet lichtvaardig over tot publicatie:

Publicatie van het verhaal was een welbewuste keuze. Want het mocht dan wel om een verzonnen verhaal gaan, de politie deed onderzoek en onder jongeren was sprake van onrust. Dus was er wel degelijk een taak voor de krant haar lezers te informeren.

De redactie gebruikte daarvoor echter een ongelukkige vorm, door niet voor de omgekeerde piramide van een standaard-nieuwsverhaal te kiezen maar te beginnen met het valse verhaal. Dat dit een loos gerucht was, stond wel in de onderkop ('Geruchten over bende van wangsnijdens zijn vals'), maar die was op het laatste moment weggefallen, aldus Van der Malen.

De ethosreparatie is hiermee voltooid: de krant is deskundig (kan geruchten van waarheid onderscheiden, doet gedegen onderzoek), is eerlijk (zoals blijkt uit het mea culpa van de hoofdredacteur) en welwillend ('Een krant mag spannend ogen, maar een krant moet in de eerste plaats helder zijn. Dat is een eis die u iedere dag aan ons mag stellen.'). Daarmee is het paradigma van objectiviteit weer hersteld.

Het ongelukkig geformuleerde voorpagina-artikel kreeg echter nog een ander vervolg: de eerste alinea dook even later op in een kettlingmailtje als waarschuwing tegen de Smileybende. Van het weblog van 'Chantal', 21 oktober 2003:

Afschuwelijk bericht!!!

Vandaag hoorde ik op mijn werk een afschuwelijk bericht van mijn collega. ik wou het eerst niet geloven tot ik deze mail kreeg waarin precies hetzelfde bericht stond!!

Een groep jongens terroriseert verschillende plaatsen in Nederland en hanteren daarbij een gruwelijke methode. Meisjes die de bende tegen het lijf lopen, krijgen de keus voorgelegd: óf je doet mee aan groepsseks, óf je krijgt van ons een smiley. De meisjes kiezen voor het laatste – 'smiley' is een benaming van het lachende gezichtje op xtc-pillen. Des te groter is de schok als blijkt dat de benedeleden er iets heel anders onder verstaan: twee messneden in de mondhoeken en vervolgens een flinke stomp in de maag zodat de wangen

uitscheuren doordat lucht die eruit geperst wordt. Nadat ze dit gedaan hebben strooien ze zout op de wond zodat je voor de rest van je leven met een litteken zit (eeuwige glimlach). Ze zijn inmiddels al in Vlaanderen, Bergen op Zoom, Leiden, Antwerpen, Roosendaal, Rotterdam, Antwerpen en Halsteren opgedoken. De bende bestaat uit ongeveer 6 Antillanen/Marokkanen. (bron: www.leidschdagblad.nl/Pagina/0,7104,14-1-6392--1604068-1488--,00.html www.leidenuniv.nl/mare/2003/06/0901.html). Forward deze mail dus naar iedereen die je kent, ook naar jongens zodat zij het weer kunnen vertellen aan de meisjes die zij kennen, zorg er in ieder geval voor dat ze weten wat ze moeten zeggen als ze de betreffende bende tegenkomen!! Kopier de tekst, zodat je niet al de emailadressen in de mail krijgt die hem al doorgestuurd hebben!!¹⁹⁸

Hoewel de krant een afdoend en gezaghebbend antwoord had willen geven op het gerucht, bleek dit antwoord juist de aanzet tot verdere discussie online. Over logos- en ethosaspecten van die online discussies gaat de volgende paragraaf.

8.3.2 Logos in online discussies

Voor het onderzoek naar logoselementen in online forums zijn uit het totale corpus van 104 discussies 63 threads geselecteerd, met in totaal 846 deelnemers en bestaande uit 1.276 berichten. In totaal zijn hierin 332 beweringen gescoord.

Een groslijst van beweringen werd samengesteld op basis van latere online discussies over de Smileybende. Deze argumenten pro en contra de waarheid van het verhaal konden alle worden gekoppeld aan een van de stijlen van geloof en ongeloof van Donovan (2002, 2004). De vierde vorm van (on)geloof, ervaringsgeloof, kwam in de forumdiscussies niet voor: niemand beweerde zelf het slachtoffer te zijn van de Smileybende. Wel claimde één forumdeelnemer dat hij een twaalfjarig meisje bloedend had zien thuiskomen na een aanslag van de bende; zie over dit bijzondere geval paragraaf 9.1.

De volgende debunkende argumenten kwamen meer dan vijf maal voor in de onderzochte discussies.

Het verhaal over de Smileybende is niet waar, want...

- het staat niet in de krant of andere nieuwsmedia, of nieuwsmedia melden dat het verhaal niet waar is (103 maal);

198 Bron: chanty.web-log.nl.

- autoriteiten (onderwijsinstantie, politie, ministerie, onderzoekers) zeggen dat het niet waar is (33 maal);
- het verhaal is oud, of zo vaak verteld dat het niet geloofwaardig is (37 maal);
- er is geen bewijs (foto-/videomateriaal, slachtoffers, daders) (25 maal);
- een bekende van mij zegt dat het niet waar is (24 maal).

De debunkers beroepen zich dus vooral op het gezag van gevestigde autoriteiten uit de wereld van nieuwsmedia, politie en justitie, en universiteit om te beargumenteren dat het verhaal niet waar is. Deze autoriteitsargumenten worden hier opgevat logotechnieken; tegelijkertijd versterken ze het ethos van de discussiedeelnemers, die zich hiermee associëren met instanties waarvan het gezag op hen afstraalt. ‘Ethos en logos’ zijn analytische categorieën, die betrekking kunnen hebben op dezelfde uiting.

Een van de autoriteiten die meermalen genoemd wordt, is misdaadverslaggever Peter R. de Vries (body-fitness.nl, 29 okt. 2003):

Ja is vaag, ik kreeg dus een paar dagen geleden ditzelfde mailtje in mn inbox, maar dan de versie ‘PAS OP MEIDEN’ heb toen op internet gezocht, aangezien ik het ook behoorlijk extreem vond... Kwam o.a. op de website van Peter R de Vries, waar ook stond dat er onderzoek is gedaan en nergens daadwerkelijk een melding is gedaan van zo’n delict.

Een voorbeeld van het bewijs uit het ongerijmde (de media zwijgen erover, dus de bende bestaat niet) is de volgende reactie op een waarschuwing (Liquid Motion Forum, 24 okt. 2003):

Zucht... duidelijk het geval van iemand die teveel televisie heeft gekeken... Als dit echt zo was.. denk je dan niet dat het allang en breed was uitgemeten in verschillende actualiteiten- en nieuwsprogramma’s IN andere media dan jouw inbox? :S

Voor debunkers is de ouderdom van het verhaal een aanwijzing voor de onwaarheid ervan (metalfan.nl, 11 dec. 2003):

heb je ook nog wat nieuwe nieuws? dit is al jaren oud en komt gewoon steeds weer terug! het is gewoon gezeik wat niet eens voorkomt [...]

Voor ‘instrumentele’ gelovigen is de waarheid van het verhaal onzeker (Fok Forum, 2 okt. 2003):

Niet dat ik denk dat dit waar is, al zou het me niets verbazen als het wel waar blijkt te zijn...

Hun repertoire aan argumenten is beperkter dan dat van de debunkers. Twee argumenten werden vaker dan vijf keer gebruikt:

Instrumenteel geloof: Het verhaal over de Smileybende kan waar zijn, want...

- mensen kunnen zich laten inspireren door dit verhaal (49 maal);
- in elk verhaal zit een kern van waarheid en andere (minder erge) versies van het verhaal zijn ook waar (6).

De Turkse studente Nisa (TurkseStudent.nl, 27 okt. 2003) hoorde het verhaal op een avond van een collega, onderweg van werk naar huis. Het is bizar, vindt ze, de bronnen zijn onbetrouwbaar, de plaatselijke kranten schrijven er niet over, en toch:

Om eerlijk te zijn ben ik wel geschrokken en nu ik het er weer over heb denk ik aan al de avonden dat ik in de metro moet zitten na college of werk. Angst-aanjagend gewoon.

Mijn gezonde verstand zegt dat het niet waar kan zijn, maar toch ben ik geschrokken met al die seiko's [psycho's, PB] in de metro. Het kan mensen op gedachte brengen!!!

Ook Angeles (Fok Forum, 5 okt. 2003) beschikt niet over harde, overtuigende bewijzen, maar behandelt het verhaal als waar omdat het een reële mogelijkheid beschrijft. Ze koppelt het aan raadgevingen voor veilig gedrag op straat:

Of het nou waar is of niet, je moet gewoon altijd er vanuit gaan dat dit soort dingen kunnen gebeuren als je 's nachts alleen of alleen met een vriendin over straat gaat. Als het niet precies dit is dan kan het wel weer wat anders zijn, een 'gewone' verkrachting of bedreiging gaat je ook niet in de koude kleren zitten.

Ik kan me best voorstellen dat zo'n bericht iemand heel bang kan maken. Ik krijg er zelf ook rillingen van, of het nou echt gebeurd is of niet.

Daarom moet je als meisje altijd goed op jezelf passen en nooit 's nachts alleen naar huis fietsen of lopen. Neem dan maar liever een taxi of laat je door iemand ophalen.

Waar instrumentele gelovigen een slag om de arm houden, kennen fervente gelovigen geen twijfel. Zij rechtvaardigen hun positie door te verwijzen naar overtuigend bewijs.

De meest voorkomende fervente beweringen waren de volgende. Het verhaal over de Smileybende is waar, want...

- dat staat in de krant of andere nieuwsmedia (12 maal);
- het is één/meerdere meisjes overkomen (9);
- ze hebben het bij een directe bekende van mij gedaan (9).

Hoewel uit de analyse van de nieuwsmedia bleek dat deze het verhaal consistent ontkend hebben, verwijzen fervente gelovigen regelmatig naar mainstream media. Een voorbeeld van kloeken.nl, 'de jongerensite van Venlo en omstreken' (29 okt. 2003):

Ik hoorde vandaag van mijn zusje dat het nu ook echt in het nieuws is geweest over die 'eeuwige glimlach' ... op de radio werd verkondigd dat er in leiden al zo'n voorval was.... verontrustend !:

Een aanhanger van Pim Fortuyn (NieuwRechts-forum, 28 okt. 2003):

Helaas heb ik slecht nieuws, het verhaal over deze nieuwe vorm van gruwelijke mishandeling van meisjes door Marokkanen is geen hoax, maar waarheid! Enige tijd terug is er namelijk in Roosendaal een meisje van 16 jaar door een groepje van dit rapalja aangevallen [...] Overigens heeft het bericht over het verminkte meisje uitgebreid in de Roosendaalse krant gestaan.

Anderen claimen een slachtoffer te kennen (Fok Forum, 30 okt. 2003):

Een meisje wat ik toevallig ken is dus in Roosendaal in het park overvallen door 3 van die klootzakjes! Die heeft nu dus een litteken van oor tot oor. Dus dat gerucht is lulkoek het gebeurt echt!

Wanneer we kijken naar de frequentie van de geloofsstijlen (Tabel 8.1), blijken de debunkende beweringen verreweg in de meerderheid. De argumenten vóór geloof zijn vaker van het instrumentele type dan van het fervente.

	%	N
Beweringen	100	332
Debunking	72,28	240
Instrumenteel geloof	16,56	55
Fervent geloof	11,4	37

Tabel 8.1: Geloofsstijlen in 63 online discussies over de Smileybende

Tot besluit van deze paragraaf over logotechnieken sta ik stil bij een retorische zet van debunkers die niet is opgenomen in de kwantitatieve analyse omdat hij niet eenduidig te karakteriseren is als logos- of ethostechniek: de parodie. Een voorbeeld van het Partyflock-forum (30 okt. 2003), door OzziE_O:

Smilie-bende Let op.

Er is een bende aan de gang, genaamd: smily-bende. Ze komen overal. Ze hebben al zover mij bekend is, slachtoffers gemaakt in Antwerpen en Bergen op zoom, Roosendaal en nu ook zelfs in Halsteren en Vlaardingen.

Dit is een geluks e-mail. Stuur deze door naar al je vrienden. stuur je dit mailtje niet door dan zal de bonsai kitten smiley bende je vinden.

5-10 mensen. Je loopt het risico om toegetakeld te worden door deze katten

11-20 mensen. Je kan gerust zijn. Jou zal niets overkomen.

Stuur dit mailtje echt door want het is echt belangrijk. Elke dag worden er nog onschuldige meisjes belaagd door deze zieke bonsaikittens.

Stuur dit mailtje door, want als je dat niet doet zullen alle bomen in het tropisch regenwoud gekapt worden. Je zal ernstig ziek worden en overlijden (en vervolgens verkracht worden door de bonsai kittens en daarna krijg je alsnog een smile).

Dit is een fragment, het hele bericht beslaat bijna 900 woorden. Dergelijke parodieën kenmerken zich door hyperbolen, absurditeiten en de compilatie van verschillende hoaxes en urban legends. Sommige bereiken een groot publiek doordat ze net als de waarschuwingen die ze op de hak nemen massaal worden doorgestuurd (Goldstein 1999; Heyd 2008:37-38, 203). De parodieën gaan niet rechtstreeks de discussie aan over de waarheid van het verhaal, maar geven indirect uitdrukking aan het debunkende argument: dit verhaal is onwaar, want het behoort tot het genre van de valse doorstuurmailtjes.

Behalve dit logos-element kennen parodieën ook een ethos-kant: ze karakteriseren de verzender impliciet als rationeel en goed op de hoogte van de valkuilen van internet, intellectueel en moreel superieur aan de goedgelovigen die waarde hechten aan dit verhaal.

8.3.3 Ethos in online discussies

Voor het onderzoek naar ethostechnieken werd het totale corpus van 104 discussies geanalyseerd, dat 529 berichten bevatte van meer dan 50 woorden; kortere berichten

werden als niet-relevant niet in de analyse betrokken. Hierin zijn aan de hand van het model (zie p. 56) de ethostechnieken gescoord.

Van de relevante berichten waren er 211 afkomstig van forumdeelnemers die zeiden het Smileyverhaal te geloven, en 318 van debunkers. In totaal gebruikten zij 403 maal een ethostechniek: de gelovers 162 maal, de debunkers 241 maal. Het gemiddelde aantal ethostechnieken per bericht was vrijwel gelijk: 0,76 voor de gelovers, 0,77 voor de debunkers (Tabel 8.2).

De technieken die alle discussiedeelnemers het meest gebruiken, zijn: een beroep op traditionele autoriteiten (150 maal); verwijzen naar eigen kennis, ervaring of opleiding (42 maal), verwijzen naar bronnen uit de derde hand (33 maal), de gemeenschappelijkheid benadrukken door zaken te noemen die met jezelf of het onderwerp verband houden (28 maal), en een gezamenlijke tegenstander zwart maken (27 maal).

Gelovers en debunkers gebruiken uiteenlopende technieken. Bovenaan de top 5 staat bij de gelovers een beroep op een vriend van een vriend: het verkleinen van de afstand tussen bron en schrijver, uit de derde hand. Een voorbeeld (Scooterforum, zonder datum, 2003):

Waarom verteld iemand dat in een doodserieus gesprek aan me, en werkt er een ma van iemand die ik ken in een ziekenhuis waar ze dat heeft zien binnenkomen?

Een retorisch voordeel van de verwijzing naar een vriend van een vriend, boven die naar een meer nabije bron (zie p. 57), is dat de spreker zonder gezichtsverlies afstand kan nemen van zijn claim als deze wordt aangevochten. Op de Feyenoord Forums beweert ‘Thomaster’ (23 okt. 2003):

Het is de dochter van een collega van me moeder overkomen DUIDELIJK zat dat het geen broodje aap verhaal is.

‘Wateringer’ is sceptisch:

En jij hebt dat meisje gezien??

Hier in de buurt zou het ook een meisje zijn overkomen die een regelmatige kroegbezoekster is, maar niemand kent haar echter of heeft haar ooit gezien. Ik geloof er geen zak van Thomaster, sorry.

De discussie duurt voort en vijf dagen later geeft Thomaster toe:

Ik snap er dan ook geen fuck van. Zal me moeder dan misschien verkeerd verstaan hebben of me moeder har collega. Er zit duidelijk ruis op de lijn tussen verzender en ontvanger.

Techniek	Gelovers	Debunkers	Totaal
1. Aangeven dat je wat je zegt, getest hebt	4	4	8
2.1 Beroep op traditionele autoriteit	29	121	150
2.2 Beroep op internetautoriteit	2	23	25
3. Anticiperen op tegenargumenten en vragen die op jou als persoon of als bron betrekking hebben.	14	5	19
4. Verwijzen naar eigen kennis, opleiding of ervaring	12	30	42
5. De afstand verkleinen tot de bron. Cat.1: uit eerste hand	8	0	8
6. De afstand verkleinen tot de bron. Cat.2: uit tweede hand	9	0	9
7. De afstand verkleinen tot de bron. Cat.3: uit derde hand	32	1	33
8. Zaken vermelden die in je nadeel lijken	12	12	24
9. Naar de eigen eerlijkheid verwijzen	5	13	18
10. De gemeenschappelijkheid benadrukken	15	13	28
11. Het publiek complimenteren en bedanken	7	5	12
12. Een gezamenlijke tegenstander zwart maken	13	14	27
Totaal	162	241	403

Tabel 8.2: Ethostechnieken in online discussies over de Smileybende (absolute getallen)

Zoals opgemerkt in de voorgaande paragraaf, verwijzen gelovers ook vaak naar traditionele autoriteiten zoals kranten, vaak zelfs met een link naar het *Leidsch Dagblad*-artikel van 27 oktober 2003, hoewel dit de Smileybende beschrijft als een broodje aap.

De overige drie technieken uit de top 5 zijn: anticiperen op tegenargumenten en vragen van de tegenstander die het eigen ethos bedreigen, de gemeenschappelijkheid benadrukken door zaken te noemen die met jezelf of het onderwerp verband houden, en een gezamenlijke tegenstander zwart maken.

Een potentiële aanval op het eigen ethos die vaak op voorhand bestreden wordt, is de beschuldiging van discriminatie en racisme. Regelmatig bezweren forumdeelnemers dat ze geen vooroordelen koesteren tegen Marokkanen:

mja ik wil niet discrimineren hoor..maarre.....je ziet het wel aan de personen die het weer eens toevallig doen.....(niet dat ze allemaal zo zijn hoor!!!!)
(volleybalforum.tk, 26 okt. 2003)

ik heb zelf een negatief beeld over marokkanen, maar ik weet dat ze lang niet allemaal zo zijn als mensen denken/zeggen 😊 ik kan er nix aan doen maar dat negatieve blijft op de een of andere manier toch hangen bij mij (Fighttalk, 26 okt. 2003)

Tot zover de ethostechnieken van degenen die geloof uitspreken in de bende. De techniek die debunkers het meest gebruiken, is een beroep op een traditionele autoriteit, zoals de politie of een krant, of, minder frequent, de autoriteit van een website. Van het *Ellegirl*-forum (31 okt. 2003):

www.broodjeap.nl daar staat ie ook op, maar dan onder de naam: engelen-glimlach, verhaal gaat als volgt: [...] erg vies verhaal, en ik vond het ook bst wel eng, maar het is dus verzonnen gelukkig ☺

Daarnaast verwijzen debunkers naar hun eigen kennis, ervaring of opleiding en naar hun eigen eerlijkheid, benadrukken ze de gemeenschappelijkheid door zaken te noemen die verband houden met henzelf of het onderwerp en maken ze gezamenlijke tegenstanders zwart. (Deze top 5 telt zes ethostechnieken, omdat verwijzingen naar eigen eerlijkheid en naar de gemeenschappelijkheid met het publiek even vaak voorkomen.)

Deskundigheid bestaat vaak uit vertrouwdheid met de plaats waar de bende zou rondwaren (Amazigh.nl, 3 nov. 2003):

Hey melia,

op jouw lijstje stond bergen op zoom. That's my town.
Er zijn hier helemaal geen jeugdbendes!!!!!!!!!!!!!!

Wanneer we de gebruikte technieken indelen naar de ethosdimensies van Aristoteles, deskundigheid, eerlijkheid en welwillendheid (Tabel 8.3), zien we dat deskundigheid het best vertegenwoordigd is: wanneer discussiedeelnemers een ethostechniek gebruiken, is dit in meer dan driekwart van de gevallen (294 maal, dit is 78%) een techniek die hun deskundigheid benadrukt. Degenen die het Smileyverhaal geloven, doen dit 110 maal, de debunkers 184 maal. De eersten verwijzen daarbij het vaakst naar een vriend van een vriend, de laatsten naar een gevestigde autoriteit.

Welwillendheid staat op de tweede plaats (67 maal, dit is 17% van het totaal). Degenen die het verhaal zeggen te geloven, gebruiken vaker welwillendheidstechnieken dan de debunkers. De eersten doen dit 35 keer, dit is 22 procent van het totaal aantal ethostechnieken dat zij gebruiken. Debunkers benadrukken minder vaak de band met hun publiek: 32 maal, dit is 13 procent van hun totale ethos-inzet. Beide partijen

gebruiken ongeveer in dezelfde mate de technieken ‘het benadrukken van de gemeenschappelijkheid’ en ‘het zwart maken van een gezamenlijke tegenstander’.

Van het benadrukken van de derde dimensie, eerlijkheid, verwachten beide partijen kennelijk het minst: 42 van de 403 gebruikte technieken behoren tot deze categorie. Bij zowel gelovers als debunkers maken ze ongeveer 10 procent uit van de ingezette ethostechnieken.

	%	N
Relevante berichten	100	529
Ethostechnieken	100	403
• Gebruikt door gelovers	40,2	162
• Gebruikt door debunkers	59,8	241
Ethosdimensies		
• Deskundigheid	78	294
• Eerlijkheid	5	42
• Welwillendheid	17	67

Tabel 8.3: Ethostechnieken in 104 online discussies over de Smileybende

8. 4 De symbolische autoriteit van nieuwsmedia

We vatten het voorgaande samen, alvorens het te duiden in het licht van de constructie van kennis: welke rol speelden internetforums en nieuwsmedia in deze casus bij de constructie van geautoriseerde en ongeautoriseerde kennis?

Van september tot en met december 2003 ging het verhaal over de Smileybende als een lopend vuurtje door Nederland. Begonnen in het vernaculaire circuit van mondelinge conversatie en discussie op online forums, werd het opgepikt door lokale, regionale en landelijke nieuwsmedia. Sindsdien staat het op de waakvlam: op forums suddert het hoogstens en nieuwsmedia hebben er nauwelijks aandacht meer aan besteed.

Nieuwsmedia deden het verhaal vrijwel unaniem af als een broodje aap. Het voornaamste argument hiervoor is dat politie en andere autoriteiten het verhaal als onwaar bestempelen. Het noemen van officiële autoriteiten is tevens de belangrijkste ethostechniek van journalisten die over het verhaal schrijven.

Op online forums wordt over de waarheid van het verhaal gediscussieerd. Debunkende argumenten zijn daarbij veruit in de meerderheid. Onder degenen die geloof uitspreken in het verhaal, zijn instrumentele beweringen (‘Het zou waar kunnen

zijn, want...') sterker vertegenwoordigd dan fervente ('Het is echt waar, want...'). Debunkers halen vooral traditionele autoriteiten aan, gelovers rechtvaardigen hun standpunt in de eerste plaats met het argument dat het verhaal oorspronkelijk misschien niet waar was, maar als inspiratie had gediend of zou kunnen dienen voor een echt misdrijf.

Anders dan in de casus-verkrachtingsdrugs genieten nieuwsmedia in deze casus een vrijwel vanzelfsprekende autoriteit. Niet alleen hoeven ze zelf weinig retorisch werk te verzetten om hun gezag te bevestigen, ook wordt hun autoriteit ondersteund door veelgebruikte argumenten in de online discussies.

Op het eerste gezicht domineren nieuwsmedia de argumentatie: dat het verhaal over de bende niet in de media te vinden is of door de media wordt bestreden, is verreweg het meest gebruikte argument op forums. Een typerend voorbeeld is dit bericht van 'Arne' op het Scooterforum (23 okt. 2003), die naar kranten verwijst en de moderator verzoekt de discussie te sluiten:

HET IS FAKE!

Als het waar was geweest had het wel in de krant gestaan...en laat ik die nou elke dag lezen...Is wat betrouwbaarder dan via via verhalen/FOK! of whatever... Gewoon weer een slotje dus, zoals altijd :|

Uitgesproken wantrouwen in de media is schaars: slechts vijf maal beweerde een discussiedeelnemer dat nieuwsmedia wel konden zeggen dat het verhaal over de Smileybende niet waar was, maar dat hij of zij er desondanks in geloofde.

Bij nadere bestudering blijkt die autoriteit echter voor een belangrijk deel symbolisch: een verwijzing naar nieuwsmedia is een geijkte zet om het eigen ethos te versterken, maar houdt nog geen inhoudelijke overeenstemming in. Zoals we hiervoor zagen, verwijzen ook gelovers naar de nieuwsmedia, hoewel daarin *geen* steun is te vinden voor het bestaan van de bende.

Een andere reden om de autoriteit van nieuwsmedia in deze casus niet te overschatten, zijn de resultaten van een publieksenquête over de Smileybende (Quest 2004). In juli 2004, meer dan zes maanden nadat de paniek uitdoofde, bleek uit een enquête onder 1.007 Nederlanders van achttien jaar en ouder dat 22 procent van de 18- tot 34-jarigen het nog steeds voor zeker of voor mogelijk hield dat de bende bestond. 43 procent van deze leeftijdsgroep dacht dat de bende waarschijnlijk niet bestond en 33 procent wist zeker dat het verhaal niet waar was. Hieruit kunnen we al opmaken dat de categorische ontkenningen van het verhaal in de nieuwsmedia betrekkelijk weinig effect hebben gesorteerd.

Die indruk wordt nog versterkt als we kijken naar de argumenten van degenen die hun opvatting wilden toelichten: 6 van de 21 respondenten die het verhaal *geloofden*,

verwezen naar de nieuwsmedia als bron van informatie. Ook op de 153 respondenten die het verhaal niet geloofden, hadden de ontkenningen in de nieuwsmedia kennelijk weinig invloed gehad: 60 zeiden het niet te geloven omdat ze het verhaal nog nooit gehoord hadden, 28 vonden het te onwaarschijnlijk om te geloven, één had de politie gebeld, die hem vertelde dat het verhaal onwaar was, acht noemden het verhaal zonder verdere uitleg een broodje aap – en niet meer dan twee van de 153 noemden ontkenningen in de nieuwsmedia als reden om het verhaal niet te geloven.

Vooraf dat laatste gegeven staat in scherp contrast met de analyse van argumenten in online discussies, waarin deelnemers juist vaak verwezen naar ontkenningen in de nieuwsmedia. De verklaring voor dit verschil moet vermoedelijk gezocht worden in de verschillen in populatie en aard van forumdiscussies en survey. De forumdeelnemers waren gemotiveerder: zij namen allemaal aan een discussie deel omdat ze zich wilden uitspreken over de Smileybende. Het format van online forums bevordert bovendien discussie en zelfs polarisatie (Oegema et al. 2008; Stekelenburg et al. 2008). De respondenten daarentegen deden mee aan een enquête over sterke verhalen, waarvan dat over de Smileybende er een was. Hun betrokkenheid was minder groot en de vragenlijst nodigt niet uit tot het poneren van gechargeerde meningen.

Uit het contrast tussen online forums en survey kan voorzichtig worden geconcludeerd dat de debunkers weliswaar overheersen in de online discussies, maar dat daarbuiten de instrumentele gelovers de overhand hebben. Zij hebben geen harde bewijzen pro of contra nodig om het verhaal te verspreiden als een bruikbare waarheid. Meer hierover in het volgende hoofdstuk, dat de retorica van de waarde analyseert.

8.5 Dreigen met een Smiley: woorden en daden

De retorische analyse in dit hoofdstuk betrof tot nu toe de verbale kant van nieuws en discussies over de Smileysage. Dit vloeit voort uit het materiaal, dat grotendeels bestaat uit online discussies – woordenwisselingen waarbij de deelnemers niet lijfelijk tegenover elkaar staan. De analyse richt zich op de vraag hoe woorden het verhaal waar maken; op de manier waarop het verhaal bestaat in taal.

De Smileysage is echter ook herhaaldelijk op een fysieke manier gerealiseerd in gevallen van *acting out* die volksverhalenonderzoekers *ostension* noemen. Ostension lijkt op het bekendere concept van copycatgedrag, waarbij iemand een misdrijf pleegt dat is geïnspireerd door verhalen over soortgelijke misdrijven in het nieuws of in fictie. Ostension is echter breder en omvat behalve gevallen waarin iemand daadwerkelijk een misdrijf pleegt (ostension in eigenlijke zin) ook gevallen waarin iemand anderen alleen wil doen geloven dat gebeurtenissen uit een sage werkelijkheid zijn geworden (pseudo-ostension), waarin iemand zich een verhaal toe-eigent door het in de eerste persoon te vertellen (proto-ostension) en waarin gebeurtenissen die een andere oorsprong hebben abusievelijk worden geïnterpreteerd als bewijs voor de waarheid van een sage (quasi-

ostension) (Burger 2008:89; Dégh & Vázsonyi 1983).

In de meeste gevallen van ostensieve realisaties van de Smileysage gaat het om bedreigingen, die in ernst uiteenlopen van kattenkwaad tot ernstige criminaliteit. Ook dreigen is een retorische daad: dreigementen – *argumentum ad baculum*: het argument van de stok – zijn effectiever naarmate de dreiger de bedreigde er meer van overtuigt dat hij ze waar kan maken.

Dat is echter niet de belangrijkste reden om hier de analyse van nieuws en forumdiscussies aan te vullen met gevallen van ostension. Deze voorvallen maken deel uit van de context waarin de Smileybende werd bediscussieerd en naar een deel ervan wordt ook verwezen in de discussies. Daarnaast leek het nuttig om *for the record* te boekstaven wat er bekend is over de zo frequent genoemde uitnodiging tot navolging die van het verhaal zou uitgaan.

Op 29 oktober 2003 hield de politie in Rotterdam korte tijd twee jongens van 15 en 17 vast, die tegen een vrouw hadden gezegd dat ze moest kiezen tussen een verkrachting en een smiley.¹⁹⁹ In dezelfde stad werd columnist Hugo Borst met een smiley bedreigd door een Marokkaans jongetje van zes of zeven jaar.²⁰⁰ In Roosendaal bedreigden jongens een vrouw met een smiley²⁰¹ en in Utrecht riepen jongens soortgelijke dreigementen naar een groep schoolkinderen.²⁰² Op een middelbare school in Naaldwijk raakten Nederlandse en Marokkaanse jongens slaags naar aanleiding van beschuldigingen over de Smileybende.²⁰³

Ernstiger waren drie gevallen die leidden tot een strafzaak. In Rotterdam stond een groep 12- tot 17-jarige jongens terecht voor verkrachting, aanranding en bedreiging. De rechter achtte bewezen dat zij in een kelderbox een meisje hadden bedreigd met een smiley als zij hen niet ter wille zou zijn: ze hadden gezegd dat ‘zij de Smiley Boys waren en zij zou zien wat er gebeurt als zij niet mee zou werken.’ Dit viel voor in het najaar van 2003, de periode waarin het verhaal over de Smileybende door het land ging.²⁰⁴

In november 2003 diende een rechtszaak over een prostituee die in juli 2001 was mishandeld door een andere prostituee en een pooier. De laatste zou haar daarbij hebben bedreigd met een ‘eeuwige glimlach’, wat volgens een krantenverslag een eufemisme was voor het doorsnijden van haar keel.²⁰⁵ De chronologie suggereert dat de woorden ‘eeuwige glimlach’ een latere toevoeging zijn, onder invloed van het verhaal

199 Vrouw met een ‘smiley’ bedreigd. *Rotterdams Dagblad*, 29 okt. 2003.

200 Borst, Hugo. Struisvogel. *Algemeen Dagblad*, 4 dec. 2003; Hugo Borst, persoonlijke mededeling, 4 dec. 2003.

201 Persoonlijke mededeling van woordvoester Nicolette Bovenkerk, politie Roosendaal, 6 mei 2004.

202 Persoonlijke mededeling van Willem Koetsenruijter, 28 okt. 2003.

203 Persoonlijke mededeling van een van mijn studentes, sep. 2003.

204 LJN: AR2344, Rechtbank Rotterdam, uitspraak op 14 sep. 2004.

205 Lagere straf geeist voor afpersen prostituee. *De Dordtenaar*, 3 nov. 2003.

dat ten tijde van de rechtszaak de ronde deed; mij zijn geen vermeldingen bekend van de term voor 2002.

In mei 2005 werd een 23-jarige Herenvener veroordeeld tot 240 uur werkstraf en 164 dagen cel omdat hij zijn ex-vriendin had mishandeld en bedreigd. Hij wilde haar daarmee straffen voor haar 'loslippigheid': zij had in de kroeg 'intieme verhalen' over hem verteld. Terwijl hij boven op haar zat, had hij een vleesmes bij haar mondhoeken gehouden en gezegd dat hij wel een Chelsea smile bij haar kon maken. 'Dat is een messnede van beide mondhoeken tot aan de oren, ook wel "engelenlach" genoemd', legde de *Leeuwarder Courant* uit, die ook de geschiedenis van de Smileybende nog eens ophaalde. 'Het zou gaan om een urban legend, een moderne mythe ofwel een broodje aap.'²⁰⁶

Een andere manier om de sage retorisch te benutten is om de eigen onverschrokkenheid te tonen: je dreigt niet de smiley aan anderen toe te brengen maar suggereert bereid te zijn hem zelf te ondergaan. Bij onderzoek naar jeugdbendes Amerikaanse stijl in Amsterdam hadden criminologen de indruk dat jongeren zich om hun status te verhogen stoere verhalen toe-eigenden zonder dat deze correspondeerden met de werkelijkheid:

Ook vertellen jongeren over de inwijdingsrituelen die ze hebben moeten ondergaan om tot de groep toe te kunnen treden. Zo vertelt de veertienjarige Mariska bijvoorbeeld aan haar voogd lid te zijn geworden van de *Bloods* en binnenkort te worden ontgroend. Ontgroening houdt volgens het meisje in dat je vijf minuten lang door de leden in elkaar wordt geslagen, je kan kiezen voor een smiley (mondhoeken worden dan open gesneden) of kiezen voor een verkrachting. Het meisje kan (of mag) naar eigen zeggen niet vertellen wie er lid zijn, wat ze doen en wanneer de ontgroening zal plaatsvinden.

(Van San en Van Bentum [z.j.]:20)

De onderzoekers kwalificeren dit inwijdingsritueel net als dat over de 'lockin', waarbij een bendelid een snee moet aanbrengen in het gezicht van een lid van een rivaliserende bende, als een 'moderne sage' (Van San en Van Bentum [z.j.]:13; vgl. Best & Hutchinson 1996).

In twee gevallen deed ostension echt bloed vloeien: twee meisjes brachten zichzelf verwondingen toe en wekten zo de sage tot leven. Op 28 oktober 2003 kwam een meisje van zestien in de middagpauze op school in Soest met krassen in haar gezicht. Ze vertelde dat ze was aangevallen door vier jongens met een mes. Er waren geen

206 Verdachte bedreigt ex met een 'engelenlach'. *Leeuwarder Courant*, 23 apr. 2005; Man bestraft voor aanranden ex. *Leeuwarder Courant*, 4 mei 2005.

getuigen. In de krant werd het voorval in verband gebracht met de Smileybende, hoewel de politie dit ontkende: ‘Het meisje in Soest is nooit een voorstel gedaan van een smiley of een groepsverkrachting’, aldus politiewoordvoerder Meuleman.²⁰⁷ Later bekende het meisje de aanval te hebben verzonnen, maar deze onthulling heeft nooit het nieuws gehaald.²⁰⁸

Het geval-Soest staat niet op zichzelf. Op 29 oktober 2003 vertelt een jonge voetbalfan op het forum van het PSV Netwerk dat een vriend van hem een meisje de klas in zag komen met een bloederige smiley op haar gezicht. Een dag later meldt hij dat het meisje in haar eigen gezicht had gesneden om haar klasgenoten bang te maken.²⁰⁹

8.6 Besluit: De Smileybende: waar, onwaar, of waardevol?

Dit hoofdstuk beschreef de retorische strijd over het bestaan van de Smileybende. In nieuwsmedia werd het verhaal afgedaan als broodje aap, op webforums was de waarheid onderwerp van discussie. De volgende logos- en ethostechnieken werden daarbij gebruikt.

Van Donovans drie stijlen van (on)geloof domineert in de gevestigde nieuwsmedia debunking. Journalisten gebruiken vooral autoriteitsargumenten: ze beroepen zich op ontkenningen door politiewoordvoerders en uitleg door een volksverhalen-onderzoeker (in casu de schrijver van dit boek). Inhoudelijk ligt de nadruk op empirische claims: er is geen bewijs voor de activiteiten van een dergelijke bende.

Op online jongerenforums is meer discussie over het verhaal. Ook in dit medium zijn debunkers in de meerderheid. Net als de journalisten beroepen zij zich vooral op het gezag van gevestigde autoriteiten.

De argumenten vóór geloof zijn op forums vaker van het instrumentele type dan van het fervente. Het meest voorkomende instrumentele argument is: het verhaal was misschien ooit een broodje aap, maar kan nu waar zijn, omdat het mensen heeft geïnspireerd om het in de praktijk te brengen. De meest gebruikte ‘fervente’ argumenten zijn dat het verhaal als waar wordt verspreid door nieuwsmedia en dat een directe bekende het slachtoffer is geworden van de bende. Ervaringsgeloof (‘Ik ben zelf slachtoffer’) kwam op één uitzondering (een jongeman die zich voordeed als ooggetuige, zie § 9.1) niet voor.

207 Met mes mishandeld. *De Gooi- en Eemlander*, 31 okt. 2003; Runhaar, Henk. Verminking meisje in Soest lijkt op gruwelijke ‘smiley’. Rector van Griffland College: ‘Het kán imitatiegedrag zijn.’ *Leidsch Dagblad*, 25 nov. 2003.

208 Telefoongesprek met J. Baks, docent en indertijd vertrouwenspersoon op de school waar zich dit voordeed, 1 dec. 2006.

209 psv.netwerk.to/forums/posting.php?forum=48&topic=12"e=21371, geraadpleegd 20 nov. 2003.

Ethos speelde in de berichtgeving over de Smileybende geen bijzondere rol: journalisten behandelden de kettmailtjes en andere waarschuwingen voor de bende niet als concurrenten voor hun eigen gezag. Slechts in een geval zag een krant (het *Leidsch Dagblad*) zich genoodzaakt na onzorgvuldige berichtgeving de eigen deskundigheid en welwillendheid expliciet te bevestigen – een bescheiden geval van paradigmaherstel.

In online discussies over de Smileybende gebruikten debunkers en believers in gelijke mate ethostechnieken, maar niet dezelfde. Bovenaan de top 5 staat bij de believers een beroep op een vriend van een vriend. Ook verwijzen zij regelmatig naar mainstream nieuwsmedia om hun geloof te rechtvaardigen, hoewel deze het verhaal consistent ontkend hebben.

Debunkers beroepen zich het meest op een traditionele autoriteit en verwijzen daarnaast naar hun eigen kennis, ervaring of opleiding en naar hun eigen eerlijkheid, ze benadrukken de gemeenschappelijkheid door zaken te noemen die verband houden met henzelf of het onderwerp en maken gezamenlijke tegenstanders zwart.

Van de ethosdimensies van Aristoteles is deskundigheid het best vertegenwoordigd: meer dan driekwart van de gebruikte ethostechnieken benadrukt de deskundigheid van de forumdeelnemer. Gelovers verwijzen daarbij het vaakst naar een vriend van een vriend, debunkers naar een gevestigde autoriteit.

Welwillendheid staat op de tweede plaats; degenen die het verhaal zeggen te geloven, gebruiken vaker welwillendheidstechnieken dan de debunkers. Van het benadrukken van de derde dimensie, eerlijkheid, verwachten beide partijen kennelijk het minst: bij zowel gelovers als debunkers maken ze ongeveer 10 procent uit van de ingezette ethostechnieken.

Hoewel in de nieuwsmedia en op webforums de debunkers numeriek in de meerderheid zijn, lijken daarbuiten de ‘instrumentele’ gelovigen te overheersen: degenen die over het Smileyverhaal niet in de eerste plaats spreken als waar of onwaar, maar als waardevol – bruikbaar omwille van zijn moraal, ook al is de waarheid onzeker. Hoe de waarde van dit verhaal in het Nederland van 2003 retorisch werd geconstrueerd, is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 9

Exemplarische verhalen over etnische misdaad: retorica van de waarde

9.1 Inleiding: ‘Het had net zo goed wel gebeurd kunnen zijn’

Op 6 oktober 2003 vertelt ‘Wildeman’, een 19-jarige gebruiker van het Tweakzone forum voor computerfreaks, hoe de Smileybende in zijn woonplaats Odijk toesloeg. In retorische termen gebruikt hij een *evidentia*, een ooggetuigenverslag dat met aangrijpende details een afschuwwekkende gebeurtenis oproept (Braet 2007a:103):

Een meisje van 12 (nichtje van mijn vriendin) kwam onder het bloed binnen lopen haar hele gezicht lag open!. Wat er nou was gebeurd:
4 marokaanse jongeren hadden de 3 meisjes aangehouden en hadden 1 VRAAG, Wil je lachend of verkracht naar huis. Waarop het meisje natuurlijk antwoorde lachend, toen zij dit woord uitsprak sneed een van de allochtone jongeren haar mondhoeken tot + -haar ogen uit, en riep er hard bij dat ze zo de rest van haar leven zou blijven lachen.

Dit appel op het pathos sorteert aanvankelijk het gewenste effect: de andere forumbezoekers zijn ontzet. Maar na anderhalf uur verhitte discussie grijpt de moderator in: hij heeft met de politie in Odijk gebeld en vernomen dat het hele verhaal verzonnen is. Wildeman wordt niet van het forum verwijderd, maar krijgt een reprimande. In een nieuwe discussie vinden de deelnemers elkaar vervolgens in de doxa van hun eensgezinde verontwaardiging over criminele Marokkanen – niet te verwarren met racisme,

want dat is verwerpelijk, ook daar bestaat consensus over. Wildeman (7 okt. 2003) bedoelde het volgens eigen zeggen goed:

Ik heb die andere topic cker niet geopent om ruzie/discriminatie te verorzaken maar om reacties over wat er gaande is in nederland!,

Ik heb wellicht het verhaal wat opgeblazen, en nogmaals mijn excuus daarvoor! maar het gebeurd nou eenmaal en dat het gebeurd is is een feit. ik kan nog veel meer talloze reacties hier weergeven over dingen die cker wel in mijn buurt-omgeving gebeuren, En jah ik ken cker wel veel goede marokanen, maar dat zijn goede marokanen in mijn ogen omdat ze mij ook mogen aan de andere kant zijn het wel een van de gekste in hun soort! (cker geen lieve poesjes) maar de topic die ik gemaakt heb is cker niet racistisch bedoeld of met bedoeling om mensen haat op te wekken!

Wildeman heeft gebruik gemaakt van verticale amplificatie: hij heeft met opzet de zaak groter gemaakt dan zij is, om anderen te overtuigen van de ernst van het probleem (Braet 2007a:93-106). Hij gebruikte een hyperbool. Dat hij loog, doet voor hem en de anderen op het forum niets af aan het exemplarische karakter van het verhaal. Een andere forumbezoeker (7 okt. 2003):

Je hoort wel vaker gekke (afschuwelijke dingen over sommige mensen) en ik kijk er dus echt niet meer van op. Het had net zo goed wel gebeurd kunnen zijn. Want niemand kan ontkennen dat er echt ongelovelijk tuig tussen zit. Sommige hebben echt nog nooit een greintje gevoel getoont. Het is treurig, maar verkrachtingen zijn er ook vaker dan je denkt. Ik denk dat als zoiets echt gebeurd zou zijn in mijn nabije omgeving dat de stoppen echt totaal waren door geslagen. De emmer stroomt een keer over. en dan gaan er (letterlijk) koppen rollen.

De Smileysage wordt in deze discussie gebruikt om het probleem van criminele Marokkaanse jongeren te typeren (*logos*) en om met een beroep op het gevoel de ernst van deze kwestie overtuigend over het voetlicht te brengen (*pathos*).

In het vorige hoofdstuk stond de retorica van de waarheid centraal: welke logos- en ethostechnieken gebruikten journalisten en forumdeelnemers om hun standpunt over de waarheidsstatus van het verhaal te rechtvaardigen? Dit hoofdstuk behandelt de retorica van de waarde: de manier waarop het verhaal op forums werd geconstrueerd als een bruikbare waarheid over gevaar in heterosociale ruimten, en meer specifiek het gevaar van Marokkaanse criminele adolescenten.

Was dit monsterlijke verhaal simpelweg onwaar, was het waar, of was het waardevol, zelfs als die bende misschien niet bestond? Dat laatste was de opvatting van de 'instrumentele gelovigen', zoals het vorige hoofdstuk liet zien de meest voorkomende

vorm van geloof in de Smileysage.

Misdaadsagen, zagen we in hoofdstuk 3, kunnen retorisch worden ingezet als exemplarische verhalen om een probleem te typeren, bijvoorbeeld door politici, rechtshandhavers of belangengroeperingen. Het is narratieve evidentie, die het publiek uitnodigt zich te identificeren met het slachtoffer en te distantiëren van de dader, en die zo de geesten rijp maakt voor standpunten over, in dit geval, etnische misdaad. Op deze manier is de Smileysage echter alleen in vernaculaire omgevingen benut: noch gevestigde claimsmakers als politici of politie en justitie, noch de nieuwsmedia als secundaire claimsmakers, hebben het verhaal op deze wijze gebruikt. De analyse in dit hoofdstuk richt zich daarom in eerste instantie op het vernaculaire materiaal van online discussies, maar plaatst deze in de context van het mediadiscours over actuele vormen van criminaliteit dat in de discussies resoneert: overlast en misdaad door Marokkaanse jongeren, groepsverkrachtingen en loverboypraktijken. Deze geïnstitutionaliseerde problemen vormen het decor voor de vernaculaire discussies over de Smileybende.

Het verhaal over de Smileybende is in Nederland op verschillende manieren verteld (zie § 8.2). Al deze versies hebben een aantal elementen gemeen: de bende, doorgaans bestaand uit Marokkanen of andere allochtonen, de strikvraag, de verminking met een mes, en de groepsverkrachting. Deze ‘bouwstenen’ zijn zowel afzonderlijk als in combinatie, dus als verhaalmotieven en als verhaaltipe, terug te vinden in andere verhalen. Wat deze verhalen gemeen hebben, is dat ze handelen over de Ander: het zijn exemplarische verhalen over het wrede karakter van gedemoniseerde criminelen en leden van andere etnische groepen en (sub)culturen.

De volgende paragraaf (§ 9.2) laat aan de hand van een forumdiscussie zien dat de onzekere waarheidsstatus van de Smileysage voor het merendeel van de gelovigen de gebruikswaarde veeleer bevestigt dan ontkracht. Wat was die waarde? Daarover gaat de rest van het hoofdstuk. Verhaalmotieven uit de Smileysage fungeren retorisch als wreedheidstopen (§ 9.3). Een vergelijking met verwante verhaaltipen en -motieven doet de exemplarische waarde van juist dit verhaal in Nederland anno 2003 beter uitkomen (§ 9.4). Vervolgens situeer ik de Smileysage in de context van Nederlands nieuws over ‘nieuwe’ vormen van misdaad, begaan door daders uit etnische minderheden (§ 9.5): het probleem van zinloos geweld, dat vanaf 2001 een etnisch tintje kreeg (§ 9.5.1), en groepsverkrachting en loverboypraktijken als bij uitstek allochtone misdaden (§ 9.5.2). De slotparagraaf (§ 9.6) vat het hoofdstuk samen.

9.2 De gebruikswaarde van een onzekere waarheid

Stephanie reageert op een blogbericht over de Smileybende: ‘auw als je dat gebeurd he volgens mij kan het niet erger maar ik geloof er niet echt in HOor majah.. ik stuur

het wel gewoont DoOr naar meisjes.²¹⁰ *Ik geloof er niet echt in, maar ik stuur het wel door – je weet maar nooit*: dat is de kern van instrumenteel geloof in misdaadsagen. In haar studie van internetdiscussies over misdaadsagen noemt Donovan van de twee stijlen van geloof dit ‘half-geloof’ de norm en ‘blind geloof’ de uitzondering: ‘Most “believers” engaged in conditional or instrumental forms of belief, finding these stories useful as truths, in the context of social interaction, regardless of their basis in conventional evidence’ (2002:193).

Het belang van dit instrumentele ‘half-geloof’ is ook herkend door de Amerikaanse socioloog Jeffrey Victor, in een studie van geruchten over satanisten. Informanten vertelden hem keer op keer dat waar rook was ook vuur moest zijn, en dat het beter was om ‘safe’ te zijn dan ‘sorry’. Victor: ‘It is an attitude of suspended scepticism that is most commonly held by people who take threat rumors seriously, rather than certainty of belief’ (1993:43).

Dergelijke argumenten werden ook regelmatig gebruikt in de Nederlandse discussies over de Smileybende. Van het forum van een middelbare school (Brandpunt Forum, 2 okt. 2003):

Mijn vriendin vertelde dat dit 2 keer was voorgekomen, terwijl aan mijn zusje werd verteld dat het al minstens 20 keer is gebeurd. Aangezien ik dit niet zelf in de krant heb gelezen, weet ik niet zeker of dit gebasseerd is op de realiteit. Maar waar rook is is vuur, en deze verhalen moeten toch ergens op gebasseerd zijn (lijkt me niet dat iemand dit bedenkt om het vervolgens te gaan rondbazuinen).

Nog vaker werd verwezen naar de mogelijkheid dat het verhaal iemand zou inspireren tot het toebrengen van een ‘smiley’. Dit overtroeft alle argumenten van de debunkers: goed, we weten dat het verhaal *ook* een broodje aap is, maar dat doet er niet meer toe. Een voorbeeld van het Fok-forum (5 okt. 2003):

Het verhaal is begonnen als een hoax, jajajajajajaja DAT WEET IK NU ONDERHAND WEL. Voor de 80e keer daar gaat het hier niet om. Blijkbaar gebeurd er in het Westland iets soortgelijks, alleen de verhalen verschillen erg van elkaar. Dat krijg je ervan als iedereen het steeds aan elkaar doorverteld. Dan nog kan het verzonnen zijn, maar ik twijfel daar nog steeds aan.

Instrumentele gelovigen houden het Smileyverhaal voor mogelijk, omdat het overeenkomt met de wereld zoals zij hem kennen. Vaak verbinden zij het verhaal met gedragsregels voor situaties waarin een meisje de Smileybende, of een ander reëel gevaar, kan ontmoeten. Een meisje op het Turkse forum lokum.nl (1 nov. 2003):

210 www.lizzielizzie.web-log.nl/index.log?ID=80503, geraadpleegd 27 dec. 2004.

Mijn hemel...

mocht het niet waar zijn dan geeft men de criminelen wel weer een nieuw idee om uit te voeren.

Yani, straks gebeurt het wel echt omdat de media het zo in wereld heeft geholpen..

Wat vreselijk zeg!

Gelukkig draag ik over een tijdje een wapen ter bescherming!

Sorry, maar soms moet het!

Jammer dan!!!! Ik knal die motherb*tches overhoop!

als meid moet je jezelf beschermen...

want de politie loopt heus niet overal rond om je kunnen beschermen..

Zorg dat je bescherming hebt...

en niet zoiets stoms als pepperspray.

en daarbij moet je zo min mogelijk in de avonden over straat...

als niemand je beschermt, moet je het zelf maar doen.

Ja toch!

De paradoxale kracht van dit geloof met een slag om de arm is dat het immuun is voor de tegenargumenten van debunkers in online discussies en in mainstream nieuws-media: het absorbeert tegenargumenten of neutraliseert ze door ze irrelevant te verklaren. Om beter te zien hoe dit in zijn werk gaat, volgen we het verloop van één middel-lange discussie op het Talk2-forum (28-30 okt. 2003). Eline opent een topic onder de kop 'Bende actief!' en vertelt:

Wat ik vandaag toch voor iets vreselijks gehoord heb :0

Er schijnt in Leiden een bende rond te lopen, van 6 mannen. Ze spreken meisjes aan, vervolgens bedreigen ze de meisjes. De mannen stellen de meisjes voor een dilemma: of ze worden door de groep verkracht of ze krijgen een smiley...

[...]

Ze besluit met een emotioneel commentaar, waarin ze het verhaal typeert als extreem, maar tekenend voor de toestand van de wereld:

GADVERDAMME!! Het bloed voelde ik gewoon uit mijn hoofd wegtrekken toen ik dit hoorde! Dat er jongens zijn die zoiets kunnen doen!! Echt hoe haal je het in je hoofd!! Ik zou er namelijk nog niet eens op komen om een smiley van iemands gezicht te maken 😊Waar gaat dit in hemelsnaam heen met de maatschappij!!!! 🤬

Een kwartier later bevestigt 'Xurk' de emotionele impact van het verhaal:

Ik heb dit ook een tijdje terug gelezen, en het is echt één van de meest walgelijke verhalen die ik in lange tijd heb gehoord 😞

Dat sommigen dat gewoon kunnen doen, en ermee kunnen leven dat ze zo sadistisch zijn!

Stel je eens voor dat je de rest van je leven [als je laseren niet kan laten doen] moet rondlopen met enorme littekens op je gezicht, in de vorm van een smiley! Vreselijk!

Hij heeft echter twijfels:

Maar goed, toen ik het las, stond er ook bij, dat het een gerucht was, die al heel lang de ronde deed. Ik weet niet of ik het geloof of niet...

Ik zou willen dat het gewoon een gerucht was, maar ik weet het natuurlijk niet.

Xurk zoekt het artikel over de Smileybende uit het *Leidsch Dagblad* van 27 september 2003 op, en plakt dit in zijn bericht. Dat maakt hem echter nog geen overtuigd debunker. Hij twijfelt niet aan de waarheid van dit artikel, maar wel aan de *relevantie*:

Nog even een toevoeging, na het bericht goed te hebben gelezen: Dat het een gerucht is, betekent niet dat het niet kan gebeuren. Er kunnen best zulke gestoorde mensen zijn, die worden geïnspireerd door dit verhaaltje[?], en écht zulke dingen gaan doen... 😞

Ook voor topic starter Eline is het kritische krantenartikel niet relevant. Alleen het *idee* dat er zo'n bende zou bestaan is voor haar al angstaanjagend genoeg:

Het idee dat je als meisje niet eens meer alleen over straat kan, omdat zo'n bende de stad terroriseert!! :/

Iedereen die er van hoort, heeft zin om die gasten in elkaar te slaan!! Mijn vader had het er een uur nadat ik het hem vertelde, nog over om die gasten dood te schieten 😞

En ook al gaat het om een gerucht, het idee dat er zoiets met je kan gebeuren is echt mega eng!!

Koekie kent het verhaal uit de derde hand:

Ik hoorde dit een tijdje terug ook. Een nichtje van een vriendin van een vriendin van mij (ja lekker ver weg ja) die had dat ook meegemaakt. Heel eng! Dr zal maar gezellig zo'n groepje op je af komen. Lekkere mannetjes... 😊

Koekie geeft meteen toe dat de betrouwbaarheid van haar bron ('ja lekker ver weg ja') vragen oproept – maar die vragen worden niet gesteld. Koekies bericht wordt geaccepteerd als een zinnige bijdrage aan de conversatie.

Ook de volgende die zich in het gesprek mengt, Kaat, draagt informatie aan die fataal zou kunnen zijn voor de betrouwbaarheid van het verhaal, maar die zij juist gebruikt om alle opties open te houden:

Maar iig, dit verhaal bestaat al heel erg lang, staat ook op broodje aap. Als wat je hebt gevonden [Xurk] echt waar is, komt het idee van die zieke gozers daar vanaf. Hiervoor heette het trouwens nog de engelen glimlach, en was het in België voorgevallen. Maar dit is een broodje aap verhaal. Of het deze keer echt is, vraag ik me toch wel af.

Ook voor Eline maakt het niet uit dat het verhaal misschien een broodje aap is:

En ik vind het echt een vreselijk verhaal, ook als is het misschien een broodje aap verhaal!

Ik woon namelijk alleen in een grote stad, waar het er bekend staat dat het er crimineel is. Als je dan zo'n verhaal hoort dan ga je echt niet zo fucking snel meer na negenen in je eentje op straat.

Er zijn nou eenmaal een hoop gestoorde mensen die zo'n verhaal dan op internet lezen en vervolgens het ook echt gaan uitvoeren!!

SICK 😊

Als Tomas (een toepasselijke naam in dit geval) schrijft: 'Dit bericht zelf is trouwens een hoax, voor de duidelijkheid 😊', repliceert Eline:

Hallo Tomas, zo blond zijn we ook niet hoor!!! 😊

Het gaat gewoon om de gedachte, dat die nogal sick is, en dat er daadwerkelijk van die freaks rondlopen die van dit soort berichten wel op een idee komen :/

Dat het verhaal spoort met de wrede werkelijkheid en dus waar zou kunnen zijn, wordt door Xurk tot slot nog eens onderstreept met deze voorbeelden:

- Ja, sommige mensen zijn gewoon echt ziek, een paar voorbeelden: Man houdt baby onder douchestraal van 80 graden Celsius [vandaag op Fok!].
- Meisje van Nulde

Dat soort mensen blijven altijd bestaan, en helaas krijgt de maatschappij ze pas in de gaten, nadat ze iets vreselijks hebben gedaan, en kan hun straf pas daarna beginnen.

In deze discussie vinden de deelnemers elkaar in de *doxa* van een onzekere stedelijke wereld vol gevaarlijke gekken, waar meisjes risico lopen als ze zich 's nachts op straat wagen. Het is juist de onzekere waarheidsstatus van het verhaal over de Smileybende, en van andere monsterlijke verhalen, die ze zo geschikt maakt om te praten over de risico's op straat. Ze zijn, in de bekende frase van Levi-Strauss, 'goed om mee te denken' over de onzekerheden van de stad.

In 2003, het jaar van de Smileybende, nam Marokkaanse jeugdcriminaliteit een prominente plaats in in het denken over die risico's.

9.3 Verminkingen en andere wreedheidstopen

Zoals het verhaalmotief 'gedrogeerd en misbruikt' retorisch dienst doet als onschuldstop om ideale slachtoffers te construeren, worden elementen uit de Smileysage gebruikt als wreedheidstopen om ideale daders te construeren: het zijn verhalen die een persoon of groep personen typeren als onmenselijk wreed; meedogenloos en bereid om gratis en disproportioneel geweld te gebruiken. Andere voorbeelden van dergelijke topen kwamen we al eerder tegen in dit boek: de vijand die de buik van zwangere vrouwen openrijt, plunderaars die vingers afhakken van omgekomen vrouwen om hun ringen te bemachtigen, en de vijand als babymoordenaar. De daders voldoen aan het ideaaltype van Christie (1986): het zijn gewelddadige vreemden, die het voorzien hebben op zwakke slachtoffers. Logos en pathos gaan hier samen: het probleem wordt getypeerd als dat van gewelddadige vreemdelingen en de extreme voorbeelden van hun gedrag wekken woede, afschuw, angst en medelijden.

In de Smileysage gaat het om een verminking met een mes, die des te wreder is door de strikvraag die het slachtoffer een pijnloze afloop voorspiegelt. Ook deze strikvraag is een vaker voorkomend verhaalelement. Een voorbeeld van de andere kant van de wereld, uit Afghanistan: tijdens de opmars van de Taliban in 1995 noteerde een Nederlandse journaliste horrorverhalen over de shi'itische Hazara's, volgens haar 'de meest gehate etnische groep van Afghanistan'; zij zouden afstammen van soldaten van Djenghis Khan. Hun legendarische wreedheid werd ook door hoogopgeleide inwoners van Kabul geïllustreerd met verhalen zoals dit, verteld door een arts:

‘Weet je wat de Hazara’s doen met mannen die ze arresteren? Ze vragen hoe oud ze zijn. Als het antwoord 23 jaar is, hameren ze 23 spijkers in zijn hoofd. Als het antwoord 45 jaar is, worden het 45 spijkers.’²¹¹

Zijn wapens en het gebruik dat hij ervan maakt, onderscheiden de Ander van ons – en het feit dat wij dit wapen niet gebruiken, laat ons beter uitkomen (Collins et al. 2000:44; Pearson 1983:131). Een voorbeeld hiervan is te vinden in de bestseller van Peter R. de Vries (1987) over de ontvoering van Alfred Heineken. Een van de ontvoerders, Cor van Hout, vertelt daarin dat hij in een Parijse gevangenis respect verwierf door een van de ‘Arabieren’, die bekend stonden als gevaarlijke messentrekkers, neer te slaan. Van Hout plaatst zijn ethos als goede crimineel die gebruik maakt van zijn eerlijke Hollandse vuisten tegenover dat van de slechte criminelen die je van achteren aanvallen met een mes. Het is een fraai staaltje crimineel grenswerk:

Toch was het vreselijk uitkijken voor met name de oosterse figuren in de Santé. Daar kwam ik achter naarmate ik er wat langer zat. Ze stonden te boek als gevaarlijk en vooral rancuneus. Zij waren er meesters in om van onschuldige voorwerpen vlijmscherpe messen en steekwapens te maken. Het was bekend dat zij vooral van tandenborstels, waarin zij handig een scheermesje vastzetten, dodelijke wapens maakten. Ze wachtten je dan op en pas als je voorbij was, haalden ze dat scheermes ineens over je gezicht of keel. Het lemmet hadden zij dan eerst nog kleverig gemaakt en vervolgens in de kristalsuiker gedoopt. Dat veroorzaakte niet te stoppen bloedingen en afschuwelijk zwerende littekens (De Vries 1987/2006:346-347).

De typering van criminelen van vreemde herkomst als messentrekkers lijkt eerder tot de populaire en ongeautoriseerde kennis te behoren dan tot de officiële en geautoriseerde. We zien dat bijvoorbeeld in de berichtgeving en de forumdiscussies over de geruchtmakende moord op de zestienjarige Marianne Vaatstra uit het Friese Zwaagwesteinde (zie ook De Koning 2012). Zij werd op 1 mei 1999 met doorgesneden keel gevonden in een weiland. Een deel van de plaatselijke bevolking was ervan overtuigd dat deze wijze van doen wees op een vreemdeling en meende dat de dader gezocht

211 Antoinette de Jong, In de naam van God en zonder genade. *de Volkskrant*, 20 mei 1995. Het verhaal over de spijkers is onder Afghaanse Pashtun het standaardvoorbeeld van de wreedheid van de Hazara’s. Begin 2011 werd het nog opgehaald in het Afghaanse parlement. Nadat een parlamentslid van Hazara-afkomst een vrouwelijke Pashtun-collega had beledigd door haar uit te maken voor een schooljuf die beter kon zwijgen, sloeg zij terug met: ‘Ik mag dan een schooljuf zijn, maar ik heb tenminste nooit spijkers in iemands hoofd gehamerd!’ (MacKenzie 2011).

moest worden in het nabijgelegen asielzoekerscentrum.²¹² Autoriteiten spraken dit tegen. Korpschef Foeke Wagenaar in *de Volkskrant*:

‘Dat het doorsnijden van kelen niet bij ons past, is feitelijk onjuist. Het is in Friesland vaker voorgekomen dat daders hun slachtoffers de keel doorsneden. Op puur rationele gronden is het AZC bij het buurtonderzoek betrokken, maar er is niets dat op een dader uit het centrum wijst.’²¹³

Nieuwsmedia lieten de verdenking nadrukkelijk voor rekening van minder betrouwbare, vernaculaire bronnen:

Voor de kroeg is een vruchtbare bron van ongenueerde uitlatingen. Als het echt zo is dat mensen met wat drank op de waarheid spreken, ziet het er niet best uit voor de asielzoekers. [...] Terwijl sommige mensen nog hun best doen om rustig over te komen, doet Henk Oevering nergens moeilijk over. ‘Het moet haast wel een asielzoeker zijn. Een Nederlander steekt ook wel eens iemand dood, maar snijdt iemand niet van oor tot oor de hals af.’

Zouden nu werkelijk zo veel Zwaagwesteinders hebben gedacht dat de manier van moorden een allochtone was?

Oevering heeft meer pijlen op zijn boog. ‘Voor de moord kwamen de asielzoekers geregeld naar dit dorp, maar sindsdien blijven ze in de buurt van het centrum en zien we ze niet meer. Ik weet niet of dat iets betekent, ik denk het wel. De politie werkt dit soort geruchten ook in de hand. Als een Nederlander hier een ruit ingooit, lees je het de volgende dag meteen in de krant. Een asielzoeker kan er 50 ingooien, maar de zaak wordt toch in de doofpot gestopt. Dat wekt achterdocht. Ik ben bang dat een uitkomst in deze zaak ook verzwegen zal worden. Maar denk nou eens een keer goed na, de wijze waarop Marianne is vermoord, is in die landen toch heel normaal?’²¹⁴

Een ingezonden brief in het *Dagblad van het Noorden* (30 okt. 2000):

Ik zal nooit beweren dat het een buitenlander is geweest die Marianne Vaatstra heeft vermoord, maar het afsnijden van de keel is een typisch Arabische rituele slachting. Hollanders wurgen liever.

212 In 2012 werd na een dna-onderzoek Jasper S., een Friese boer uit de omgeving, gearresteerd voor de moord.

213 Joustra, Wio. Friesland, de onschuld voorbij. *de Volkskrant*, 19 juni 1999.

214 Akinci, Orkun. Moord verscheurt Zwaagwesteinde. *Algemeen Dagblad*, 22 mei 1999.

Van de gevestigde opiniemakers betuigden alleen de betrekkelijke buitenstaanders Theo van Gogh en Pim Fortuyn steun aan de verdenkingen. Fortuyn:

Nu de feiten. In het voorjaar werd de dorpsgemeenschap van Kollum in Friesland opgeschrikt door de brute moord op Marianne Vaatstra (16 jaar). Ze werd na een avondje stappen met doorgesneden keel gevonden in een weiland vlak bij haar ouderlijk huis. Een keel doorsnijden, dat is iets wat een Fries niet doet. In het dorp gingen onmiddellijk geruchten dat het een buitenlander moest betreffen, uit een andere cultuur, en ja, die woonden in het asielzoekerscentrum buiten het dorp. *Een redelijke gedachte* ('Kollumer Stront', *Elsevier*, 16 okt. 1999, mijn cursivering).

In Zwaagwesteinde richtten de verdenkingen zich tegen 'buitenlanders', te begrijpen als: Arabieren, Noord-Afrikanen, moslims. Deze ideale daders zijn, in de termen van Stanley Cohens baanbrekende boek (1972/2002) over morele paniek, in die periode van de Nederlandse geschiedenis de *folk devils* van het moment.

9.4 Internationale varianten van de Smileysage

In 1999, het jaar waarin Marianne Vaatstra werd vermoord, was het verhaal over de Smileybende al onderweg naar Nederland. De sage is geen exclusief Nederlands verhaal: het is het Nederlandse *ecotype* (zie § 3.3.1) van een internationaal verbreide sage; ook de afzonderlijke motieven komen voor in andere landen en perioden.

Het nu volgende overzicht van de varianten is geordend naar chronologie en vervolgens naar land. Daarmee wordt ook een stamboom zichtbaar. Het traceren daarvan is niet het voornaamste doel van deze inventarisatie, dat is door vergelijking de functie van de Nederlandse verschijningsvorm verduidelijken.

België, 2002-2004

In Vlaanderen circuleerde de sage van de *engelenlach* of de *eeuwige glimlach* van november 2002 tot april 2003, met een opleving begin 2004. Het verhaal dook op in de context van etnische spanningen tussen Noord-Afrikaanse immigranten, autochtone Vlamingen en joden. In november 2002 braken er rellen uit in Antwerpen toen een Marokkaanse man tijdens de Ramadan werd doodgeschoten door zijn Belgische buurman. Een deel van de Marokkaanse gemeenschap zag dit als een racistische moord.

In Vlaanderen circuleerde de sage over de engelenlach in twee spiegelbeeldige versies: Vlaamse jongeren vreesden Marokkaanse jeugdbendes, terwijl Marokkaanse meisjes bang waren voor aanvallen door Vlaamse racisten.²¹⁵ Evenals in Nederland

215 Patricia Turner (1993:31, 48, 50-51) heeft de aandacht gevestigd op deze spiegelbeeldige sagen en geruchten waarbij groepen die tegenover elkaar staan dezelfde verhalen vertellen over elkaar.

waren waarschuwingen per e-mail een drijvende kracht achter de verspreiding.

Voordat het verhaal Vlaanderen bereikte, zaaide het paniek in Wallonië. Hier gingen vanaf september 2002 geruchten over een bende bestaande uit zwarten, of, in andere versies, Noord-Afrikanen.

Frankrijk, 1999-2004

De Belgische sage was het vervolg op een Frans verhaal over de Bende met de Witte Petten, dat van november 1999 tot februari 2000 werd doorverteld door schoolmeisjes in Bretagne en werd gemeld door regionale kranten. Als bendeleden werden afwisselend inwoners van Marseille, voetbalhooligans en Turken genoemd. Ze waren gekleed in het wit, droegen witte petten en reden in een witte Mercedes. Om te verhullen dat ze had gespijbeld, sneed een meisje zichzelf in het gezicht en loog dat ze was ontvoerd door de bende (Campion-Vincent & Renard 2002:249-250). Het verhaal speelt een rol in de gelijknamige roman van Emilie Freche, *Le sourire de l'ange* (2004) en wordt ook in 2013 nog besproken op Franse sociale media.²¹⁶ Anno 2013 biedt een Franse webshop voor Halloween een neplitteken aan van 'le fameux sourire de l'ange'.²¹⁷

Eerdere Franse incarnaties van de sage wezen skinheads aan als de daders. In oktober 1990 ging het gerucht dat een Jonge Communiste door skinheads was verminkt: in haar ene wang was een hakenkruis gekerfd, in de andere 'de glimlach des doods'. In de zomer van 1980 gonsde het onder Noord-Afrikanen in de *banlieus* van de geruchten over skinheads die zwangere vrouwen zouden verkrachten en meisjes en kinderen in stukken sneden (Campion-Vincent & Renard 1992:230-235).

In Frankrijk is de verminking behalve als engelenlach bekend als 'sourire kabyle', dat wil zeggen *Algerijnse glimlach*.²¹⁸ Deze verminking genoot al bekendheid sinds de Algerijnse oorlog in de jaren vijftig, toen de opstandelingen Franse koloniale en Algerijnse collaborateurs straffen door hen de keel door te snijden, de geslachtsdelen af te hakken en in de wond te stoppen.

Groot-Brittannië en Schotland, 1950-2011

In 2001 circuleerden verhalen over de Smileybende ook in Noord-Engeland. Zo plaatste James Whitehead uit Manchester op 12 december 2001 het volgende bericht op het forum van *Fortean Times*, een tijdschrift en een website gewijd aan het monster van Loch Ness, ufo's, graancirkels en andere anomalieën:

Zij doopte dit fenomeen een 'Topsy-Eva-cyclus', naar de kinderpoppen die je op twee manieren kunt vasthouden ('omkeerpoppen'): als de zwarte, slordige Topsy, of omgekeerd, als de blanke, goed verzorgde Eva.

216 www.hoaxbuster.com/forum/le-voleur-de-grange-blanche-lyon, geraadpleegd 28 maart 2013.

217 www.deguisetoi.fr/fausse-plaie-sourire-de-l-ange-adulte-halloween.html, geraadpleegd 28 maart 2013.

218 Strikt genomen is Kabylie een bergachtig gebied in Algerije.

Salford's Inspection and Advisory Service has circularized schools in the area with an Alert dated 29th November. Text as follows:

'There are rumours circulating around the city that a gang of youths calling themselves Smilies are targeting schools. They are reported to place razor blades in the mouths of victims then hit them in the face so the blades cut their cheeks.'

'Information has come from The Albion High School who have been contacted by a number of parents anxious about the rumours around the area.'

'The rumours are unconfirmed but it would be as well to be on the alert in case there is any truth in them. Obviously the Police need to be contacted if there is concern...'

This appears to be an UL [urban legend, PB], especially as there are no known victims of the cult. [...]²¹⁹

Een andere bezoeker van de website liet weten dat hij hetzelfde verhaal had gehoord in de omgeving van Sheffield.

In Schotland zijn de daders verkleed als clowns. Kinderen van Schotse basisscholen kwamen in 1991 en 1994 thuis met verhalen over als clowns verklede kidnappers. Volgens sommige kinderen verminkten de ontvoerders de gezichten van hun slachtoffers met de bekende messnede (Hobbs & Cornwell 2001:209).²²⁰ In een later onderzoek vertelde een groep elfjarigen uit Glasgow het volgende verhaal:

The dangerous places outwith their neighbourhood, or gang territory, were the domain of the Chelsea Clowns. There is no known gang in the broader area called the Chelsea Clowns and the only adult interviewee to have heard of the Chelsea Clowns described it as an 'old wives tale' that had been around when he was growing up. For the children, however, the Chelsea Clowns were very real and they were discussed in an animated fashion. The Chelsea Clowns were described as having sharpened teeth, to live in the woods (behind the housing estate), drive white vans and, if they caught you, give you a Chelsea 'smile'. A Chelsea 'smile' being given as a consequence of having a credit card forced into your mouth and then being punched, resulting in a badly cut mouth. [...] But, why would the Chelsea Clowns do such a thing? '*Because it's their territory, that's what they say*', explained one of the children. (Bannister & Fraser 2008:103)

219 www.forteantimes.com/forum/viewtopic.php?t=1621&start=0&postdays=0&postorder=asc&highlight=chelsea+smile (geraadpleegd 26 nov. 2006).

220 Verhalen over clowns die kinderen ontvoerden, deden ook in Nederland de ronde. Het bekendst zijn de clowns uit de affaire-Oude Pekela in 1987 (Beetstra 2004:53-69; Rossen 1989). Maar ook daarna spookten deze clowns nog rond in Nederland: in 1988 of 1989 waren kinderen op een Katwijkse school bang voor clowns in een wit busje die kinderen meenamen (Marije Sneijders, persoonlijke mededeling, sep. 2006).

Dergelijke verminkingen, zij het niet toegebracht door clowns, worden ook gerapporteerd door de politie in Glasgow (Leonhard [2012]). Uit een achtergrondartikel over de Scottish Violence Reduction Unit, opgezet door politievrouw Karyn McCluskey:

Their early research revealed some alarming facts: 170 street gangs existed across the city, with as many as 3,500 members aged between 11 and 23. Comparing police reports with the accounts of trauma surgeons and A&E staff showed as many as two-thirds of knife crimes were not being reported to the police. Every six hours in the city, someone suffered a serious facial injury.

‘I could show you pictures of young boys of 14, you could put your hand through the slash in their cheek,’ says McCluskey. ‘A Glasgow smile, it’s called. They’re not going to get a job carrying bags at the Hotel Malmaison, are they? Probably not a girlfriend either.’²²¹

In 1989 leefden leerlingen van middelbare scholen in Zuid-Londen, delen van Kent en andere delen van Engeland in angst voor de *Chelsea Smilers*. Net als de leden van de Smileybende legden deze hooligans hun slachtoffers een vraag voor: ‘Ben je voor Chelsea?’²²² In een aantal varianten rijden de Smilers rond in een busje met een smiley-teken op de zijkant (Roud 1989). De Chelsea Smile is ook genoemd als de straf van de IRA voor verraders²²³ en als een praktijk van de Londense penoze.²²⁴

De Chelsea Smile was ook in Nederland anno 2003 nog bij velen bekend. In forumdiscussies over de Smileybende wordt er regelmatig naar verwezen (body-fitness.nl, 29 okt. 2003):

Ik weet dat dat verhaal van die chelsea supporters waar is.

221 Henley, Jon. Karyn McCluskey: the woman who took on Glasgow’s gangs. *The Guardian*, 19 dec. 2011. www.guardian.co.uk/society/2011/dec/19/karyn-mccluskey-glasgow-gangs, geraadpleegd 25 jan. 2013.

222 Op het forum van Fortean Times herinnert iemand zich op 13 april 2002 in een discussie over de ‘grielijkste *urban legend*’ dat de Chelsea Smilers shirts droegen van Liverpool. In het nauw gedreven slachtoffers antwoordden daarom op de vraag voor welke club ze waren: ‘Liverpool’, waarop de Smilers hun shirts uittrokken en de kleuren van Chelsea daaronder onthulden. Daarna spleten ze het gezicht van het slachtoffer open met een plastic telefoonkaart. (www.forteanimes.com/forum/viewtopic.php?t=2430&postdays=0&postorder=asc&highlight=chelsea+smile&start=30, geraadpleegd 26 nov. 2006).

223 Een van mijn informanten noemde het verband met de IRA.

224 Op het Fortean Times-forum vertelt een bezoeker op 2 juli 2004 een verhaal over de praktijken van een bende uit de Londense East End: ‘They called it the Smiley. Take one cutlass or similarly sharp, long blade, open the victim’s mouth and insert blade horizontally. Pull the blade back between the teeth until it reaches the jawbone, then tilt up and pull slightly. The result is a deeply unpleasant scar and what appears to be a Smiley face.’ (www.forteanimes.com/forum/viewtopic.php?t=15847&postdays=0&postorder=asc&highlight=east+end+gangland&start=15, geraadpleegd 26 nov. 2006).

Heb de littekens gezien van een slachtoffer.

Die jongens noemen zich de 'headhunters'

Het gebeurt in Glasgow ook bij voetbalrellen tussen Glasgow en Celtic .

Na zo,n behandeling laten ze een kaartje achter met de tekst: You have been nominated and dealt with by the headhunters.

Ik heb zo,n kaartje thuis, gelukkig gekregen zonder de daarbij behorende behandeling:D

Vaak gebruiken ze een gescherpte behangsteker, want die maakt een dubbele snee en is heel moeilijk te hechten.

Ja mensen its a sick world.

In Skelmersdale (Lancashire) vroeg de Groene (of Rode) Jasjesbende in 1971 aan slachtoffers of ze jarig waren. Als ze ja zeiden, kerfden de benedeleden de woorden 'Happy birthday' in hun rug. In 1971 en 1972 speelde de Groene Jasjesbende uit Liverpool boter, kaas en eieren op het gezicht van slachtoffers. Een andere bende uit Liverpool stelde in dezelfde periode de strikvraag: 'Kan je moeder naaien? Ja? Nou, laat haar dit maar naaien!' (Roud 1989). Een andere Britse sage uit het midden van de jaren zeventig ging over een man die zijn slachtoffers vroeg: 'Weet je de weg naar het ziekenhuis?' Als ze 'nee' zeiden, sneed hij met een mes hun gezicht open en zei: 'Dan kun je nu beter gaan uitzoeken waar het is.' Als ze 'ja' zeiden, sneed hij ook hun gezicht open: 'Dan weet je waar je naartoe moet...' ²²⁵

Ten slotte gingen in het Glasgow van de jaren vijftig geruchten rond over met scheermessen gewapende *gangs*, die op het gezicht van hun slachtoffers een bloederige glimlach achterlieten, beter bekend als de *Glasgow Grin* (Roud 1989).

De Verenigde Staten, 1950-1969

Het sagenmotief van de met messen bewapende jeugdbende is ook buiten West-Europa bekend. In New York waarschuwden scholieren elkaar in de jaren vijftig voor de Fordham Baldies, een bende uit de Bronx die het gemunt zou hebben op schoolkinderen. De Baldies waren skinheads *avant la lettre*: de benedeleden waren allemaal kaal, volgens de een omdat ze hun haar afschoren, volgens de ander omdat ze allemaal aan dezelfde ziekte leden. Vergeleken met dat van de Smiley-slachtoffers was het lot van hun slachtoffers mild: ook die werden kaalgeschoren (Portnoy 1981:66-67, 187; Wellman 2001).

Eind jaren zestig gingen in Philadelphia geruchten over een gang die dezelfde modus operandi had als zijn Europese tegenhangers:

225 Fortean Times-forum, 16 dec. 2001 (www.forteanimes.com/forum/viewtopic.php?t=1621&highlight=bloke+slash+hospital&sid=6f5bde64d70848467e0676eca2ffc8d0, geraadpleegd 26 nov. 2006).

‘Toen ik op school zat in Philadelphia – in 1968 of 1969, ik was 12 of 13 – hadden we een gerucht dat *gangs* van motorrijders de school in zouden komen en met een scheermes boter, kaas en eieren zouden spelen op de gezichten van de kinderen. Het ging zo ver dat alle leerlingen hun ouders belden om ze op te komen halen. Dat duurde maar één dag, maar we waren nog weken lang bang. In die tijd waren *gangs* in Philadelphia heel machtig en om op school te komen moest je door hun territorium. En er waren leerlingen die op school kwamen met echte wonden. Bendeleden waren eigenlijk alleen geïnteresseerd in rivaliserende bendes, maar ze gebruikten onder elkaar autoantennes als wapens en je kon de wonden daarvan zien bij leerlingen die zelf lid waren van een bende’ (Amerikaanse informante, 21 juli 2004).

Wat al deze sagen gemeen hebben, is de identiteit van de daders (een bende met een opvallend uiterlijk, waarvan de leden vaak rondrijden in een opvallende auto), hun minderjarige slachtoffers, de strikvraag, de barbaarse verminking en de paniek die ze veroorzaken onder scholieren en studenten. Deze monsterlijke verhalen zijn zowel extreem als exemplarisch; met een beroep op de gevoelens van het publiek (*pathos*) typeren ze (*logos*) het deviate gedrag van Anderen.

9.5 ‘Nieuwe’ misdaden met ‘nieuwe’ daders

De verschijningsvorm van deze sagen weerspiegelt de plaatselijke actualiteit. De ‘werkzame bestanddelen’ van het Nederlandse ecotype van de Smileysage – een etnische jeugdbende, zinloos geweld en groepsverkrachting – zijn alle drie terug te vinden in het maatschappelijke probleem van etnisch geweld zoals dat vorm kreeg in de eerste jaren van de 21e eeuw. Centraal hierin staan zorgen over ‘nieuwe’ misdaden (Best 1999) die worden gepleegd door allochtone, met name Marokkaanse jongeren: zinloos geweld, overlast, groepsverkrachting en loverboypraktijken.

9.5.1 De verkleuring van overlast en zinloos geweld

Aandacht voor criminaliteit van allochtonen is in vergelijking met de landen om ons heen ‘een Nederlandse eigenaardigheid’ (Brion 2004), die al langer bestond onder criminologen en bij de overheid, maar die sinds 2001 in sterke mate de politiek, het nieuws en de publieke opinie kleurt (Bovenkerk 2009:24-25).

Een van de problemen die in Nederland, anders dan bijvoorbeeld in Engeland, worden geïdentificeerd met allochtone jongeren is dat van straatoverlast (Koemans 2010, 2011): tussen 1990 en 2008 werd dit in kranten in toenemende mate gekoppeld aan Marokkaanse jongeren. Ook werd de toon harder: kranten brachten overlast meer en meer in verband met angst, verloedering, onveiligheid en criminaliteit (Koemans

2010:205). Overlast werd ‘straatterreur’. Het is dus niet verrassend dat de bende in de Nederlandse versie van de Smileysage een allochtone jongerenbende is.

In de periode waarin overlast werd gekoppeld aan allochtone jongeren, verschoof de beeldvorming over zinloos geweld in dezelfde richting.

In de tweede helft van de jaren negentig werden Nederlanders zich bewust van zinloos geweld als een nieuw en dringend sociaal probleem (Boutellier 2003:91-111; Schinkel 2008; Vasterman 2004:61-64). De sleutelgebeurtenissen die de beeldvorming bepaalden, volgden over het algemeen dit sjabloon: in een publieke ruimte (een parkeerplaats, een straat) komt een jongeman tussenbeide in een conflict. Hij vraagt een groep adolescenten respect te tonen voor een oudere vrouw, te stoppen met iemand te mishandelen of op te houden met een fiets in elkaar te trappen. Hierop keren de jongemannen die hij op hun gedrag aanspreekt zich tegen hem en schoppen, slaan of steken hem dood.²²⁶ De moord wordt herdacht met geïmproviseerde altaartjes langs de kant van de weg, massa’s bloemen (‘een ware bloemenzee’, is de graag gebruikte metafoor) en een stille tocht, met de burgemeester van de plaats waar het delict gebeurde aan het hoofd. Deze verhalen en rituelen verheffen de slachtoffers tot een soort seculiere heiligen. Protesten tegen zinloos geweld groeiden uit tot een sterk gemediatiseerde sociale beweging, met als embleem het bij uitstek onschuldige en weerloze lieveheersbeestje.

De nadruk lag in dit dominante verhaal op de slachtoffers: de daders kregen minder aandacht en hadden niet het karakter van herkenbare *folk devils* (Schinkel 2008). In sociaal opzicht leken zij daarvoor te veel op hun slachtoffers: merendeels waren het autochtone jongemannen. Wanneer de daders buitenlanders waren, werd dit in de berichtgeving niet gethematiseerd (Boutellier 2003:104).

Als slachtoffers tot een etnische minderheid behoorden, werd dit evenmin gethematiseerd. Een handvol van de stille tochten die werden gehouden tussen 1983 en 1996 was expliciet gericht tegen racisme, maar in de periode 1997-medio 2000 kwam dit niet meer voor (Boutellier 2003:101-104). Oudere incidenten werden opnieuw geïnterpreteerd in het licht van het nieuwe verhaal: de moord op Kerwin Duinmeijer in 1983 werd lange tijd geframed als een racistische moord, maar na 1997 herlabeld, als geval van zinloos geweld (Schinkel 2008:738-739; Stengs 2007:169).

Dat etnische spanningen niet afwezig waren, blijkt uit de hierboven aangehaalde zaak-Vaatstra: hoewel haar dood op 7 mei 1999 werd herdacht met een stille tocht door

226 De weergave van de gebeurtenissen kan worden aangepast aan het sjabloon. Als eenmaal een canonicke versie is ontstaan, hebben pogingen om die bij te stellen geen succes meer. Een van de bekendste slachtoffers van zinloos geweld, Meindert Tjoelker, leeft in de herinnering voort als de jongeman die werd doodgeschot op 12 september 1997, de nacht van zijn vrijgezellenfeest, omdat hij vier jongeren vroeg te stoppen met het vandaliseren van een fiets. In de eerste nieuwsberichten en in de rechtszaak wordt het voorval voorgesteld als een gevecht waarvoor Tjoelker zelf ten dele verantwoordelijk was (Barfoot 1999; Pouwels & Vegter 2002; Vasterman 2004:104-105).

vijftienduizend mensen, werd haar verhaal nadien vooral gebruikt als exemplarisch geval van etnisch geweld. Dit culmineerde in het ‘Kollumer oproer’ van 7 oktober 1999, toen actievoerders een bijeenkomst over het asielzoekerscentrum verstoorden en de burgemeester met eieren bekogelden (Rigter 2002).

Desondanks domineerde het ‘gezuiverde’ verhaal over zinloos geweld van 1997 tot 2000, maar daarna trad opnieuw een verschuiving op. In 2001 en 2002 verschoof de aandacht van de slachtoffers naar de daders: incidenten die voorheen het label ‘zinloos geweld’ zouden krijgen, werden nu door nieuwsmedia geduid binnen het frame van etnisch geweld. De nadruk kwam te liggen op de etnische herkomst van de daders, de verklaring werd gezocht in de mislukte integratie (Vasterman 2004:127-128).

Het verhaal over zinloos geweld verdween daarmee niet, het kreeg een andere betekenis. De slachtoffers behielden trekken van helden, heiligen en martelaars, de daad werd nog steeds vaak veroordeeld als ‘zinloos’; het woord had zich ontwikkeld tot een van de krachtigste morele veroordelingen (Stengs 2007).

Sleutelgebeurtenissen binnen dit nieuwe frame zijn de gevallen van René Steegmans in Venlo (22 oktober 2002), die werd doodgeschot na dat hij iemand had gevraagd om respect te tonen voor een oudere vrouw; Anja Joos, gedood door personeelsleden van een Amsterdamse supermarkt die haar verdachten van winkeldiefstal (6 oktober 2003); en conrector Hans van Wieren van het Haagse Terra College, die werd doodgeschoten door een leerling die hij van school dreigde te sturen (13 januari 2004). Van Wieren werd neergeschoten door een Turkse jongen, in de andere gevallen waren de daders Marokkaanse adolescenten.

Tekenend voor deze verschuiving van zinloos geweld naar etnisch zinloos geweld zijn de reacties op de dood van de 16-jarige Stephan Hendriksen, die werd neergestoken in Noordwijk op 21 september 2001, tien dagen na de aanslagen van 11 september. De plaats van de moord was bedolven onder een zee van bloemen, het slachtoffer werd herdacht met een stille tocht. Maar er was ook een ander geluid te horen. Hoewel de jongen was neergestoken door twee Nederlandse broers van 15 en 17 uit Oegstgeest, deden in Noordwijk geruchten de ronde over Marokkaanse daders. Deze geruchten werden als nieuwsfeiten gepresenteerd in *De Telegraaf* (24 september 2001). Op grond van deze geruchten werd een islamitisch kinderdagverblijf beklad met hakenkruizen en White Power-tekens, en werden een moskee, huizen van asielzoekers en een snackbar met een Turkse eigenaar gevandaliseerd.²²⁷

Die omslag naar een verhaal dat zowel de daders als de bevolkingsgroep waartoe ze behoren buitensluit, is ook waarneembaar in het geval van de Marokkaans-

227 Ook misdaadjournalist Gerlof Leistra duidt de daders in *Elsevier* abusievelijk aan als ‘twee allochtone broers’ (Alle moorden van 2001, 19 jan. 2002). In het ANP-bericht over de rechtszaak van 21 december 2002 (Twee jaar voor doodsteken 16-jarige) worden de volledige namen van de daders genoemd.

Amsterdamse ‘tasjesdief’, die in januari 2005 werd doodgereden door de vrouw die hij wilde beroven. Vertegenwoordigers van de Marokkaanse gemeenschap wilden hem met een stille tocht herdenken als slachtoffer van zinloos geweld, maar het stadsbestuur gaf daar geen toestemming voor. Het werd daarom een ‘rouwtocht’, zonder deelname van de burgemeester of andere hoogwaardigheidsbekleders: de doodgereden jongeman kreeg niet de volledige status van slachtoffer (Christie 1986; Stengs 2007).

In dit ‘verkleurde’ verhaal over zinloos geweld, zoals dat vorm kreeg in de eerste jaren van de 21^e eeuw, is een bende Marokkanen die een vrouw of meisje een gruwelijke en volkomen zinloze verminking toebrengt voor velen plausibel. De sage van de Smileybende draait echter niet alleen om verminking, maar ook om groepsverkrachting. Dit weerspiegelt een ander aspect van het discours over Marokkaanse criminele adolescenten.²²⁸

9.5.2 Groepsverkrachting en loverboypraktijken

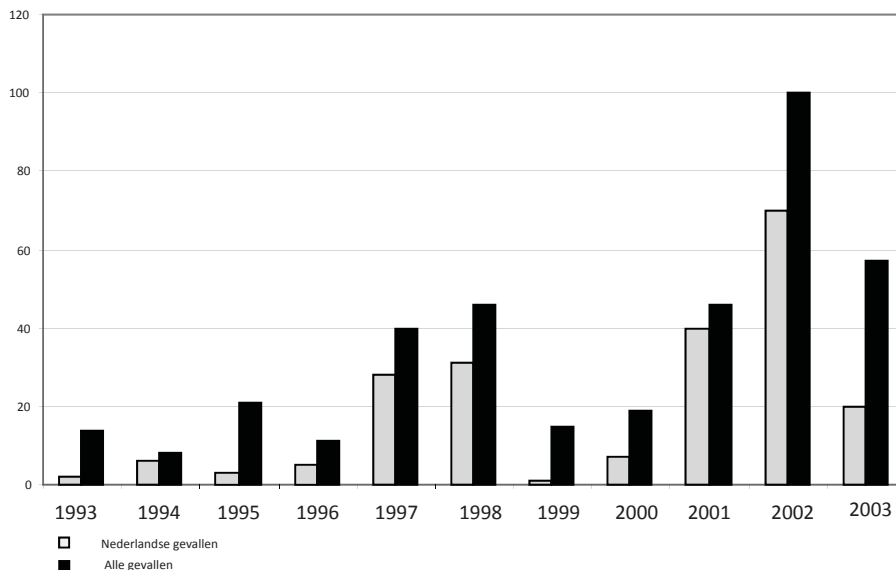
Groepsverkrachting is uiteraard geen nieuwe vorm van misdaad, maar tussen 1994 en 2003 nam de berichtgeving erover toe (figuur 9.1), wat suggereert dat ook deze vorm van misdaad zelf toenam.

De pieken in 1997 en 1998 zijn het gevolg van de intensieve berichtgeving over de vermeende betrokkenheid van de voetballer Patrick Kluivert bij een geval van groepsverkrachting. In lijn met wat we zagen gebeuren in verhalen over zinloos geweld was het feit dat Kluivert tot een etnische minderheid behoort destijds geen factor van belang in het nieuws. Latere berichten concentreren zich wel op groepsverkrachtingen door allochtone jongeren en thematiseren de etnische factor.

De piek in 2002 komt voor een belangrijk deel voor rekening van drie geruchtmakende verzonnen gevallen van groepsverkrachting. Een daarvan betrof een dertienjarig meisje uit het Groningse Hoogezand, dat zei verkracht te zijn door acht Turkse jongens, die vervolgens het huis in brand staken. Het was voorpaginanieuws, maar na een week bleek dat ze de verkrachting had verzonnen en zelf de brand had gesticht (Meder 2004).

Net als ‘zinloos’ geweld is groepsverkrachting door jonge daders geen nieuw fenomeen: voor zover bekend – ook de wetenschappelijke belangstelling is van recente datum – kwam het voor het jaar 2000 even vaak voor in Nederland als daarna. Het delict is niet eigen aan een bepaalde cultuur, al zijn allochtone daders, met name Antillianen, wel oververtegenwoordigd – bijna 60 procent is niet-Nederlands (Hendriks,

228 Er is nog geen Nederlandse studie verschenen waarin groepsverkrachting als etnische misdaad wordt beschouwd vanuit een constructionistisch perspectief. Een dergelijke studie is wel verricht in Frankrijk: de socioloog Laurent Mucchielli (2005) schreef over de groepsverkrachtingen door Noord-Afrikaanse jeugdbendes.

Figuur 9.1: Aantallen artikelen over groepsverkrachting in vijf landelijke dagbladen (de Volkskrant, Trouw, NRC Handelsblad, het Parool, Algemeen Dagblad), 1993-2003

Bijleveld & Wijkman 2007:3, 22). Net als we zagen bij het overlastprobleem in Nederland en Engeland, wordt groepsverkrachting in Nederlandse nieuwsmedia overwegend gekoppeld aan allochtone daders, terwijl het in Frankrijk vooral wordt geframed als een probleem van achterstandwijken (Koolhof 2008). Het Nederlandse nieuws benadrukt de extremen: een criminologische studie concludeert op basis van politiecijfers dat ‘de mediaberichten over groepsverkrachtingen gezien moeten worden als het staartje van de verdeling, in termen van grootte van de groepen, van aantallen delicten, en – alhoewel in mindere mate – de ernst van de delicten’ (Bijleveld & Sou-dijn 2008:87).

Onder de meer dan duizend verhaaltypen in mijn database bevinden zich geen Nederlandse sagen over groepsverkrachting die dateren van voor 2002. Ook in de Volksverhalenbank, de database van het Amsterdamse Meertens Instituut, zijn geen verhalen over groepsverkrachting van voor 2002 te vinden. Het is aannemelijk dat de nieuws-aandacht voor extreme, maar als exemplarisch gepresenteerde gevallen van groepsverkrachting van invloed is geweest op de Smileysage: in de context van het nieuws is dit een nóg extremer, maar cultureel acceptabel verhaal – een hyperbool van de nieuwsberichten over groepsverkrachtingen. In dezelfde periode verscheen bovendien

nog een tweede sage over groepsverkrachting (zie kader: ‘Het slachtoffer was zijn zus’).

Loverboys

Aan overlast, zinloos geweld en groepsverkrachting kan prostitutie onder dwang van *loverboys* worden toegevoegd als vierde ‘nieuwe’ vorm van misdaad (Bovenkerk et al. 2006). Deze zogenaamd nieuwe vorm van pooierschap heeft vooral sinds 2001 veel media-aandacht gekregen (Burger & Koetsenruijter 2008:44-45). Ook hierin vinden we voorafschaduwingen van de Smileysage: groepsverkrachting wordt in deze berichten regelmatig vermeld als middel om de wil van nieuwe slachtoffers te breken of om onwillige meisjes te straffen. Ook heimelijke bedwelming wordt genoemd als middel om meisjes tot slachtoffer te maken.

In de online discussies over de Smileybende wordt regelmatig gerefereerd aan loverboys. Meermalen werd de snee in het gezicht genoemd die loverboys zouden toebrengen aan meisjes die aan hun macht ontsnappen (Fok Forum, 29 okt. 2003):

Het is wel degelijk waar hoor.

Niet van het smiley an sich maar van carving.

Meisjes die gedwongen worden door loverboys, vaak van Marokaanse of Turkse afkomst, om in de prostitutie te gaan krijgen als ze er dan uitstappen uit lijfsbehoud krijgen ze nog een cadeau van de loverboy..... Een vette snee in het gezicht.

Het verhaal dat loverboys meisjes op deze manier zouden straffen is versterkt (of zelfs gelanceerd?) door de telefilm *Loverboy* (regie Lodewijk Crijns), waarin het meisje Denise aan het eind zo’n snee krijgt van haar loverboy. *Loverboy* werd voor het eerst uitgezonden op 12 juli 2003, dus voor het uitbreken van de Smileypaniek in september van dat jaar.

‘Het slachtoffer was zijn zus’

De gestegen aandacht voor groepsverkrachtingen door allochtonen omstreeks het jaar 2000 resonanceert niet alleen in de Smileysage, maar ook in een andere misdaadsage uit dezelfde periode. Anders dan het verhaal over de Smileybende, dat ook reacties ontlokte aan autoriteiten en nieuwsmedia, kende dit verhaal een vrijwel uitsluitend vernaculair en ongeautoriseerd bestaan: het werd alleen bediscussieerd op online forums.

Op 14 juni 2002 postte een meisje dat de *nickname* ‘Miss Rifia’ voert (waarmee ze te kennen geeft dat ze uit het Rifgebergte stamt) op het forum van marokko.nl het

bericht 'Lees en huil mee!!!!!!!!!!'.²²⁹

salamoe3alaikoem

Ik wil even iets meedelen.

Zoals we horen moeten meisjes van deze tijd zeer voorzichtig zijn.

En ik zal u meteen een waargebeurd verhaal vertellen:

Op een dag stond een bende jongens op straat.

Allemaal verzameld en niets te doen, dus ze hebben een plan gezocht om iets te gaan uitspoken.

Ze zagen een meisje voorbij stappen en gingen ernaar toe.

De jongens gooiden een zak over haar hoofd zodanig ze hen niet zou zien, en zij haar niet. Waarschijnlijk dachten ze: alles is ok.

Ze brachten het meisje naar een garage en hebben haar verkracht. Eerst de eerste, dan de tweede, dan de derde, dan de vierde, dan de vijfde.

En toen de vijfde gedaan was, wou hij eens zien hoe het meisje eruit ziet. Hij nam de zak omheen haar gezicht weg, en wat bleek dat het zijn ZUSJE was!!!!!!

Een paar dagen na het ongeval kon het meisje niet meer samenleven met haar broer en heeft ze zelfmoord gepleegd.

dat ene meisje zal waarschijnlijk niet de enige zijn die zoiets heeft meegemaakt. voor alle andere slachtoffers, denk eraan, ALLAHOE AKBAR!!!!

salamoe3alaikoem

In andere versies pleegt de broer zelfmoord, of schiet hij eerst alle bendeleden dood, vervolgens zijn zus en ten slotte zichzelf.

Deze sage staat onder Amerikaanse folkloristen bekend als 'The Frat Boy's Sister' en circuleert in de VS vooral onder scholieren en studenten. Het gebeuren speelt zich af tegen de achtergrond van een feest op een vereniging van mannelijke studenten, een *frat party*; het slachtoffer is een meisje dat te dronken is om weerstand te bieden. In de sage resoneren zorgen over *date rape* en stereotiepen over *fraternities* als haarden van seksuele misdragingen – groepsverkrachting inbegrepen. De afloop is niet zo gewelddadig als in de Nederlandse versies: de onthulling van de familierelatie tussen dader en slachtoffer besluit het verhaal (Mikkelson & Mikkelson 2006; Whatley & Henken 2000:143-158).

'Het slachtoffer was zijn zus' vond ik elf maal op Nederlandse websites. Belangstelling voor het verhaal hangt samen met etniciteit: acht van de elf versies staan op sites voor jongeren uit etnische minderheden (Marokkaans, Turks, Somalisch en Hindoestaans). In een samenleving die groepsverkrachting voorstelt als een misdaad

229 forums.marokko.nl/archive/index.php/t-10392.html, geraadpleegd 6 nov. 2006.

die vrijwel exclusief wordt gepleegd door allochtone jongens, kunnen de dader en slachtoffer uit deze sage over incest alleen behoren tot een etnische minderheid. Als gevolg daarvan appelleert de sage het sterkst aan adolescenten uit etnische minderheden, die zich het makkelijkst kunnen identificeren met de hoofdpersonen.

De sage is ook bekend in Frankrijk, waar groepsverkrachting steviger geïnstitutionaliseerd is als maatschappelijk probleem dan in Nederland (Mucchielli 2005). Het probleem van de 'tournantes' in de voorsteden kreeg nationale bekendheid door het relaas van Samira Bellil (*Dans l'enfer des tournantes*, 2002; Ned. vert. *Ontsnapt uit de hel*, 2003). Bellil was ook een van de oprichters van de actiegroep 'Ni putes ni soumises' (NPNS, 'noch sletten, noch sloofjes'), die met succes claims over rechten voor vrouwen presenteerde; een van de voorvrouwen, Fadela Amara, werd in 2007 zelfs benoemd tot staatssecretaris.

In deze context is de sage ook gebruikt als pathosmiddel door claimmakers, zoals blijkt uit een NRC-reportage (Van Langendonck 2006) over een les van NPNS-vrijwilligsters aan scholieren in de banlieue. Deze jongens zeggen aanvankelijk niet te geloven in *tournantes*, en als die wel voorkomen hebben de slachtoffers het ernaar gemaakt. Om hen te overtuigen van hun ongelijk zetten de vrijwilligsters het verhaal over de zus in:

Of ze wel eens op stap gaan met meisjes uit hun buurt, willen de NPNS-vrijwilligers weten. Er volgt een luid gejoel. 'Natuurlijk niet, want ik ken haar broers. Dat is een kwestie van respect.' En wat gebeurt er dan als jullie je zus met een jongen zien? 'Ik sla haar verrot', zegt Cédric, een jongen van Vietnamese afkomst. Hij balt zijn vuist: 'Zo regelen wij dat hier.' 'Zolang ik ze niet uit een kelder zie komen doet ze haar zin maar', relativeert Mohammed, 'maar een kelder? Ik vermoord haar.'

De vrijwilligers proberen moedig het idee ingang te doen vinden dat 'Ik meisje wel de zus van iemand is', en of meisjes uit andere buurten dan niet hetzelfde respect verdienen. Cédric is niet overtuigd: 'En wat dan als ze geen broers heeft?'

Dan spelen de vrouwen hun troefkaart uit: het verhaal van een jongen die had meegedaan aan een collectieve verkrachting in een donkere kelder. Pas toen hij achteraf het licht aandeed, zag hij dat het zijn eigen zus was.' Het heeft veel weg van een stadslegende maar het verhaal mist zijn effect niet. Het blijft even stil in de klas (Van Langendonck 2006:22).

Op Nederlandse forums is de sage aanleiding voor een discussie over de vraag hoe mannen en vrouwen met elkaar om moeten gaan. Een voorbeeld van Turksnl.net, 7 en 8 juni 2002. 'Pila' gebruikt het verhaal om een strikt onderscheid te maken tussen onschuldige meisjes (de 'echte', ideale slachtoffers) en hoeren:

Zulke jongens moeten gewoon naar de hoeren. Daar zijn ze toch ook voor. Des noods met subsidie van de regering, alles beter dan dat er onschuldige meisjes verkracht worden.

Hakim is het daar niet mee eens:

Met subsidie naar de hoeren? Pila, ben je gek geworden?! Jongens die zich aan meisjes willen vergrijpen moeten worden opgesloten in een heropvoedingsgesticht. Ik denk dat je van hoerenloperij trouwens ook niet echt meer respect krijgt voor vrouwen.

FiGeN sluit zich aan bij Pila:

Ik geloof wel in zo'n verhaal, eergister stond ik met een buurmeisje te praten bleek dat ze verkracht werd door een buurman :? :? :? ik kreeg echt medelijden met haar. Maar ff over dit verhaaltje..Stel dat het dus een ander meisje was zou hij het niet erg vinden???

Echt misselijk gewoon !!!!!

En over wat Pila zei over dat hoeren gedoe, ik ben het VOLKOMEN met haar eens !!!!!!!

Hakim.... je zegt wel over dat respect voor vrouwen, maar hun kiezen voor dat beroep, en dat is nog altijd beter dan onschuldige meisjes pakken!!

Hakim houdt vol:

FIGeN, het kan wel zijn dat hoeren zelf voor hun 'beroep' kiezen, maar in mijn ogen hebben mannen die naar de hoeren gaan geen respect voor vrouwen in het algemeen. Dit soort mannen ziet vrouwen alleen als een lustobject of gebruiksvoorwerp, om aan hun genot te komen. Dit heeft volgens mij dus helemaal niks met respect te maken. Ik denk dat je bijv. wel een beetje raar naar je broer zou kijken (als je die hebt), als hij regelmatig naar de hoeren zou gaan. Of niet?

Hier functioneert de sage als een extreem voorbeeld aan de hand waarvan de discussie-deelnemers vaststellen wat de sociale normen (moeten) zijn.

9.6 Besluit: Een hyperbolisch knooppunt van betekenissen

Terugblikkend op de vergelijking van internationale varianten en op de ontwikkelingen in de Nederlandse maatschappelijke context die in de voorgaande paragrafen zijn

besproken, kunnen we concluderen dat de Smileysage van 2003 de Nederlandse versie is van een internationaal verspreid verhaaltje en van internationaal verspreide motieven. In de retorica van de waarde is de Smileysage gebruikt als wreedheidstrop: het verhaal en ook losse elementen eruit zijn beproefde middelen om de Ander te karakteriseren als onmenselijk wreed en om met een beroep op medeleven en verontwaardiging standpunten over etnische misdaad te ondersteunen.

Dit verhaaltje en afzonderlijke verhaalmotieven zijn eerder en in andere landen verbonden met daders van uiteenlopende aard, maar in Nederland zijn de daders allochtonen, meer in het bijzonder: Marokkanen. De Smileysage is een hyperbool, de overtreffende trap van een aantal misdaadproblemen rond Marokkanen die omstreeks 2003 sterk in de belangstelling stonden: overlast, zinloos geweld, groepsverkrachting en loverboypraktijken. De sage typeert deze problematiek als een kwestie van gewelds- en zedenmisdriven door etnische Anderen (logos) en appelleert door het monsterlijke karakter sterk aan het gevoel (pathos).

Dit wil niet zeggen dat het verhaal te reduceren is tot de extreme uitdrukking van deze problemen. Zoals blijkt uit de reacties op forums resoneert er meer in dan de actualiteit. In online discussies noemen jongeren zelf ook verschillende iconen uit de populaire cultuur als mogelijke inspiratiebronnen, zoals de wrede glimlach van de Joker uit Batman in de vertolking van Jack Nicholson (1989), of Ichi the Killer, de held uit de gelijknamige cultfilm van Takashi Miike (2001), die de rook van een sigaret kan uitblazen door zijn ingescheurde mondhoeken. Daarnaast verwijzen ze naar de Engelse hooligans die slachtoffers een ‘Chelsea Smile’ bezorgen en naar de *smiley* als straf die de IRA aan verraders zou toebrengen.

Dit maakt de Smileysage tot een verhaal dat – om een term te lenen uit de psychoanalyse – ‘overgedetermineerd’ is: het gevolg van meerdere oorzaken, een knooppunt van betekenissen, waarin verschillende elementen van maatschappelijke geschiedenis en populaire cultuur zijn samengebond.²³⁰

230 Stroeken, H. (z.j.), *Psychoanalytisch woordenboek*, s.v. overdeterminering. Via www.psychoanalytischwoordenboek.nl/: ‘een knooppunt van betekenissen [...], waarin een heel stuk geschiedenis van de persoon is samengebond.’

IV Conclusie en discussie

Hoofdstuk 10

Waarheid, autoriteit en emotie: misdadsagen als retorische constructies

10.1 Inleiding: Het driekoppige monster

Dit onderzoek begon met de vraag naar de aard van ‘monsterlijke verhalen’: terugkerende verhalen over misdaden in het nieuws en in online discussies, waarvan de waarheid ter discussie staat. In de volksmond worden deze verhalen aangeduid als broodjes aap, de wetenschap spreekt van sagen en geruchten. Deze verhalen zijn om drie redenen monsterlijk.

Ten eerste omdat ze over monsterlijke gebeurtenissen gaan: extreme en uitzonderlijke daden; moord, vermindering en verkrachting, gepleegd door mensen die vaak worden aangeduid als ‘monsters’.

Ten tweede omdat ze volgens veel vertellers een waarschuwend boodschap bevatten: ze zijn monsterlijk in de oorspronkelijke zin van het Latijnse *monstrum*, ‘waarschuwend voorteken, wonderbare gebeurtenis, wezen dat de wil der goden kenbaar maakt’ en vandaar ‘bovennatuurlijk wezen, gedrochtelijk wezen’.²³¹ Deze verhalen tonen – *demonstreren* – de toestand van de wereld.

Ten slotte zijn de verhalen monsterlijk omdat ze zich lijken te verzetten tegen pogingen tot classificatie – zoals monsters die half mens, half dier zijn, zijn ook monsterlijke verhalen hybriden. Zijn ze waar of onwaar, feit of fictie? Die indelingsproblemen spelen niet alleen vertellers, maar ook onderzoekers parten. Gangbare omschrij-

231 www.etymologiebank.nl/trefwoord/monster2, geraadpleegd 6 maart 2012.

vingen van sagen en geruchten die deze verhalen definiëren als onwaar of op zijn minst onvoldoende gefundeerd, bleken onbevredigend, omdat ze waarheid en gefundeerdheid opvatten als objectief vast te stellen gegevens.

Een vruchtbaarder benadering is die van sagen en geruchten als retorische constructies: als een debat waarin verschillende partijen elkaar proberen te overtuigen van de waarheid en waarde van deze verhalen. De hoofdvragen van dit onderzoek luiden:

1. *Retorica van de waarheid: met welke retorische middelen wordt de (on)waarheid van misdaadsagen geconstrueerd in nieuwsmedia en op internetforums?*

2. *Retorica van de waarde: hoe worden misdaadsagen in de nieuwsmedia en op internetforums ingezet als retorische middelen om misdaadproblemen te construeren?*

Hierbij kunnen de volgende subvragen worden geformuleerd:

1.1 Welke ethos- en logotechnieken gebruiken journalisten en deelnemers aan online discussies over de waarheid van misdaadsagen?

1.2 In hoeverre zijn de ethostechnieken van journalisten in discussies over misdaadsagen te karakteriseren en te verklaren als *grenswerk*?

1.3 Vertonen de gebruikte logotechnieken de geloofsstijlen van Donovan (instrumenteel geloof, fervent geloof en debunking)? Met welke frequentie komen deze typen voor?

2.1 Hoe gebruiken journalisten en deelnemers aan online discussies misdaadsagen om maatschappelijke problemen te typeren (logos) en om anderen van de ernst van deze problemen te overtuigen met een beroep op hun emoties (pathos)?

Dit afsluitende hoofdstuk herhaalt de kernelementen van de retorische benadering van misdaadsagen en gaat na wat deze in het algemeen heeft opgeleverd (§ 10.2). Daarna volgen de specifieke conclusies over het gebruik van de overtuigingsmiddelen logos, ethos en pathos in de twee onderzochte casussen: de verhalen met het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’ en die over de Smileybende (§ 10.3). Tot slot sta ik stil bij de implicaties die dit onderzoek heeft voor de journalistieke professie (§ 10.4) en voor de studie van nieuws en van sagen en geruchten (§ 10.5). Deze laatste paragraaf bevat ook aanbevelingen voor verder onderzoek.

10.2 Een interdisciplinair perspectief op misdaadsagen

Dit boek gaat over een controversieel soort verhalen over misdaad: verhalen in het nieuws en in online discussies die sommigen voor waar houden en die anderen afdoen als traditioneel en onwaar – als broodjes aap of *urban legends*. Ik duid die verhalen aan als *misdaadsagen*, maar impliceer met die term niet dat ze onwaar zijn, wel dat hun

waarheid betwist wordt. Een misdaadsage is een verhaal over misdaad dat door sceptici bestempeld wordt als traditioneel en waarvan de status ter discussie staat: is het waar of onwaar, een reële gebeurtenis of een broodje aap?

De status van zo'n verhaal is de voorlopige uitkomst van een proces van sociale constructie. Niet alleen de verhalen zelf zijn daarom object van onderzoek, maar ook de discussies over hun status als betrouwbaar feitenverslag of broodje aap.

'Sagen' en 'nieuws' worden hier dus beschouwd als vormen van kennis met een verschillende status. Die status staat voortdurend ter discussie: verschillende partijen proberen elkaar te overtuigen op basis van gedeelde kennis, normen en waarden. Deze verzameling gedeelde, niet noodzakelijk geëxpliciteerde, uitgangspunten (de *doxa*) is afhankelijk van de sociale context van onder meer de periode, de nationale cultuur, de sociale groep, het medium en het genre. De middelen die worden ingezet om anderen te overtuigen, behoren tot het domein van de klassieke retorica.

Wat heeft die benadering van sagen als retorische constructies opgeleverd?

10.2.1. Verbreding en verbinding

Door objectivistische definities van sagen als onware en informele verhalen los te laten, kon het onderzoeksveld worden verbreed en konden onderwerpen die doorgaans hetzij binnen de folkloristiek, hetzij binnen *journalism studies* vallen, worden bestudeerd vanuit een overkoepelend retorisch perspectief. Folkloristen houden zich van oudsher vooral bezig met onware, 'volkse', informele verhalen, verteld door *believers*, terwijl beoefenaars van *journalism studies* studie maken van berichtgeving over misdaad in nieuwsmedia. De inhoudelijke en functionele overeenkomsten tussen beide vormen van communicatie worden daardoor verwaarloosd.

In informele communicatieve omgevingen, zoals webforums, worden betwiste verhalen ('sagen') verteld die inhoudelijk sterke overeenkomsten vertonen met als waar gepresenteerde verhalen in het nieuws. De kleinste narratieve elementen die al deze verhalen gemeen hebben, noemen we *verhaalmotieven*, bijvoorbeeld: het afsnijden van een vinger om een ring te bemachtigen. Combinaties van motieven die samen een complete sage vormen, noemen we *verhaaltypen*, bijvoorbeeld: een grafrover snijdt een overleden vrouw haar vinger af om een ring te stelen, waardoor de vrouw ontwaakt uit een toestand van schijndood.

Misdaadsagen die tot hetzelfde verhaaltipe behoren, kennen desondanks sterk uiteenlopende verschijningsvormen. Een misdaadsage kan zowel worden verteld door mensen die zeggen erin te geloven als door sceptici; gepresenteerd worden als een verhaal uit de derde hand of als persoonlijke belevenis; en voorkomen in zeer verschillende communicatieve genres, van praatjes bij de koffieautomaat tot krantenberichten tot Kamerdebatten. Misdaadsagen komen dus niet alleen voor in informele genres zoals alledaagse gesprekken of e-mails tussen vrienden – ook een proces-verbaal, een weten-

schappelijke publicatie of andere formele genres kunnen sagen bevatten. Een verzameling van deze genres noem ik een *vertelveld*.

De vertelvelden die in dit onderzoek centraal staan, zijn enerzijds die van de nieuwsmedia en anderzijds die van het *vernacular web*: internetforums, blogs, nieuwsgroepen en reacties op nieuwssites. Deze *vertelvelden* kennen elk eigen normen voor waarheidsclaims, die zichtbaar worden in een eigen retorica.

10.2.2 Retorica als basis

Journalisten, forumbezoekers en andere deelnemers aan de discussie over de waarheid van sagen gebruiken verschillende verbale middelen om anderen te overtuigen: zij benutten, bewust of onbewust, *retorica*. Deze kunst en kunde van de overtuiging is sinds haar ontstaan als theorie in de vijfde eeuw voor onze jaartelling uitgebouwd tot een complex en veelomvattend raamwerk. Voor dit onderzoek heb ik me gebaseerd op de klassieke retorica van Aristoteles, maar deze uitgebreid met noties ontleend aan meer eigentijdse disciplines zoals sociologie, criminologie en *journalism studies*. Met deze aanvullingen bleken de klassieke noties van Aristoteles, ontworpen om overtuigingskracht te analyseren in de volksvergadering, voor de rechtbank en in gelegenheidstoespraken, ook toepasbaar op krantenartikelen en online discussies.

Retorica is eerder gebruikt als raamwerk voor de studie van (misdad)sagen (Correll 2005; Donovan 2002, 2004; Oring 2008), van nieuws (zie De Jong 2012), van internetdiscussies (Brummett 2011:259-273) en van claimsmaking over sociale problemen in nieuwsmedia en politieke forums (Best 1990), maar een poging om deze media en genres met elkaar te verbinden in een meer omvattende retorica is niet eerder ondernomen.

De basis voor de analyse is de driedeling die Aristoteles aanbracht in de middelen die de redenaar kan inzetten om zijn gehoor te overtuigen: een beroep op de eigen betrouwbaarheid (*ethos*), op argumenten (*logos*) en op de gevoelens van het publiek (*pathos*). In de retorica van misdaadsagen worden *ethos* en *logos* vooral gebruikt om anderen te overtuigen van de waarheid of onwaarheid van een verhaal (de retorica van de waarheid). In de retorica van de waarde speelt *logos* daarnaast een rol bij de typering van de aard van misdaadproblemen. *Pathos* wordt gebruikt om anderen te overtuigen van de ernst van een probleem: sagen worden hierbij aangewend als exemplarische verhalen, worstcasescenario's, die een beroep doen op de emoties van het publiek.

Retorica van de waarheid: ethos

Deelnemers aan discussies over sagen staan om te beginnen voor de opgave zichzelf te presenteren als betrouwbaar (*ethos*). De middelen hiervoor deelde Aristoteles in als technieken die de spreker karakteriseren als deskundig, eerlijk en welwillend.

Journalisten doen dat door de manier waarop zij hun professie en hun producten als betrouwbaar en objectief afscheiden van andere vormen van kennisverwerving. Bij de productie van routinenieuws doen zij dit onder meer door hun bronnen te presenteren als betrouwbaar, door niet expliciet hun eigen mening te uiten maar uitspraken aan anderen toe te schrijven en door verschillende bronnen aan het woord te laten ('hoor en wederhoor', 'evenwichtige berichtgeving').

Wanneer deze routineuze retorica van de objectiviteit onder druk komt te staan, bijvoorbeeld door journalistieke schandalen of andere controverses, gebruiken journalisten nadrukkelijker retorische middelen om hun autoriteit te (her)bevestigen: *grenswerk* en *paradigmaherstel*. Grenswerk is de retorische arbeid waarmee de ene (beroeps)groep zichzelf en/of zijn activiteiten afgrenst van de andere. Paradigmaherstel is een vorm daarvan: wanneer de betrouwbaarheid van de journalistiek in diskrediet dreigt te raken, herstellen journalisten het paradigma van objectiviteit, bijvoorbeeld door in commentaren de 'schuldigen' te diskwalificeren – het waren eigenlijk geen echte journalisten.

Ook deelnemers aan forumdiscussies over sagen gebruiken ethostechnieken om anderen te overtuigen van hun betrouwbaarheid. Zij tonen hun deskundigheid onder meer door autoriteiten aan te halen en te verwijzen naar kennis, ervaring en opleiding. Een deskundigheidstechniek die met name belangrijk is waar het gaat om debatten over uitzonderlijke gebeurtenissen, is *distancing*: het variëren van de afstand tot de bron van het verhaal. Forumdeelnemers kunnen een verhaal vertellen als eigen ervaring, uit de tweede hand, of uit de derde – verwijzend naar de spreekwoordelijke 'vriend van een vriend'.

Behalve hun deskundigheid kunnen forumdeelnemers hun eerlijkheid beklemtonen, door er rechtstreeks naar te verwijzen ('Ik verzin niks') of door zaken te vermelden die in hun nadeel lijken ('Goed, ik was dronken, maar...') en daardoor des te eerlijker over te komen. Dat ze welwillend staan tegenover hun publiek, de derde ethosdimensie van Aristoteles, kunnen ze tonen door te benadrukken wat ze gemeen hebben met hun gehoor, het publiek te complimenteren en bedanken, of gezamenlijke tegenstanders zwart te maken.

Retorica van de waarheid: logos

Het tweede overtuigingsmiddel is *logos*, in dit geval: de *argumenten* om een misdaadsage al dan niet te geloven. Let wel: het gaat hier niet om geloof of ongeloof als innerlijke overtuiging, maar als retorische constructie; niet om de ervaring, maar om de rechtvaardiging van geloof. Die pro- en contra-argumenten hebben een geschiedenis: degenen die ze gebruiken, voegen zich in tradities van geloof én ongeloof. Op basis van deze argumenten onderscheiden we drie stijlen van geloof en één van ongeloof. De eerste twee stijlen van geloof zijn ontleend aan het werk van de Amerikaanse criminologe Pamela Donovan (2002, 2004).

1. *Voorwaardelijk of instrumenteel geloof*: het geloof van mensen die misdaadsagen bruikbaar vinden als waarheden in de context van sociale interactie, los van de vraag of ze gebaseerd zijn op geautoriseerde vormen van bewijs.
2. *Fervent geloof*: het geloof van onder meer de ‘moral entrepreneurs’. Zij stellen zeker te zijn van hun zaak en beroepen zich op empirisch bewijs.
3. *Ervaringsgeloof*: het geloof van degenen die claimen de misdaad in kwestie zelf te hebben meegemaakt, als slachtoffer of getuige.
4. *Debunking*: uitgesproken ongelooft.

Retorica van de waarde: logos en pathos

In het voorgaande ging het over de retorische middelen waarmee de (on)waarheid van misdaadsagen wordt geconstrueerd. Dit is echter maar een deel van de retorica van misdaadsagen: de sagen worden ook zelf ingezet als retorisch middel.

In de eerste plaats kunnen verhalen over misdaad fungeren als middelen om de wereld te duiden, te onderwijzen wat goed en kwaad is en vertellers en publiek tot een gemeenschap te binden. Ook misdaadnieuws kan begrepen worden als een verhaal met een moraal. Hetzelfde geldt voor informele verhalen over misdaad: verhalen over persoonlijke belevenissen, ervaringen van bekenden en van vrienden van vrienden. Verhalen over misdaad zijn navigatiemiddelen waarmee mensen een weg zoeken door de fysieke en morele wereld: een plattegrond van veilige en gevaarlijke zones, en een moreel kompas.

In de tweede plaats kunnen verhalen over misdaad gebruikt worden als instrumenten om anderen te overtuigen van de aard en ernst van misdaadproblemen, met als doel deze te institutionaliseren. Degenen die van een bepaalde omstandigheid beweren dat dit een (misdad)probleem is (*claimsmakers*), kunnen verhalen gebruiken als middel om dit probleem te karakteriseren (*typification*). Verhalen over extreme gebeurtenissen – worstcasescenario’s – worden dan als typerende voorbeelden gepresenteerd. Wanneer anderen een dergelijk exemplarisch verhaal karakteriseren als traditioneel en onwaar, hebben we te maken met een misdaadsage.

Een van de manieren om een publiek ontvankelijker te maken voor een bepaalde bewering, is door het aan te spreken op emotioneel niveau. Om gevoelens op te wekken van angst, woede en walging, worden in dergelijke exemplarische verhalen stereotypen gebruikt van ‘ideale’ daders en slachtoffers – ‘ideaal’ volgens de *doxa* van het publiek. Het traditionele ideale slachtoffer is vrouwelijk, zwak en gedraagt zich respectabel, de ideale dader is mannelijk, gewelddadig en vaak een vreemdeling. De wijze waarop slachtoffer en dader worden gekarakteriseerd is een retorische keuze, gericht op het manipuleren van identificatie en distantie.

De stem van de ene claimsmaker klinkt luider dan die van de andere en het ene veld is als het gaat om de institutionalisering van problemen van groter strategisch belang dan het andere. Degenen die de zwaarste stem hebben op webforums, in de nieuwsmedia en op andere *vertelvelden* waar wordt gesproken over aard en ernst van

sociale problemen, bepalen wat misdaad is, wie de daders zijn en wie de slachtoffers. Iemand kan hetzelfde verhaal vertellen op verschillende velden, maar zal dit moeten aanpassen aan de formats en normen voor waarheidsclaims van die velden.

10.2.3 Combinatie van historisch materiaal met online discussies

Om te onderzoeken hoe misdaadverhalen die inhoudelijk overeenkomen retorisch worden gebruikt op verschillende vertelvelden, zijn in deze studie verhalen uit verschillende perioden, landen en communicatieve omgevingen met elkaar vergeleken. Zo worden zowel de stabiliteit als de variatie van verhalen en hun retorische functies zichtbaar.

Het onderzochte materiaal beslaat een periode van meer dan een eeuw. Hoewel de nadruk ligt op nieuwsberichtgeving en online discussies, is waar dat opportuun was ook gebruik gemaakt van pamfletten, politieke debatten en fictie – speelfilms, feuilletons, jeugdromans en soapseries. Het meeste materiaal is Nederlands, maar een aanzienlijk deel stamt bovendien uit de Verenigde Staten, Engeland en andere landen.

Van bijzondere waarde bleken de online discussies. Sagen roepen debat op, maar tot de komst van internet waren de vernaculaire debatten over sagen slecht toegankelijk. Folkloristen konden mondelinge discussies over sagen slechts mondjesmaat vastleggen, en bovendien niet zonder ze door hun aanwezigheid te beïnvloeden. Webforums en andere sociale media genereren echter een *mer à boire* voor onderzoekers op dit terrein, waaruit tot nu toe nog te zelden geput werd voor retorisch en folkloristisch onderzoek.

Gebruik van dit materiaal stuit nog steeds op vooroordelen. Een van de reviewers die een deel van dit onderzoek beoordeelde voor publicatie in een wetenschappelijk tijdschrift, vroeg hoe serieus we deze online discussies moesten nemen: hoe reëel zijn ze en waarom moeten we er aandacht aan schenken? Dergelijke kritiek is gebaseerd op de misvatting dat we dit materiaal pas serieus kunnen nemen als we weten wie de deelnemers zijn en hoe hun verhalen corresponderen met de offline werkelijkheid. We kunnen ze echter lezen als retorische constructies, als pogingen om anderen te overtuigen, op dezelfde manier als krantenartikelen – waarvan het ook niet noodzakelijk is om geslacht, leeftijd en andere kenmerken van de journalisten te kennen.

De volgende paragraaf gaat nader in op de conclusies die getrokken kunnen worden uit de analyse van dit diverse materiaal.

10.3 Het gebruik van de overtuigingsmiddelen in twee casussen

Op basis van de theorie zijn twee casussen geselecteerd: verhalen met het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’ en verhalen over de Smileybende. Beide casussen betreffen verhalen over misdaad waarvan de waarheid wordt betwist, maar die verschillen in

institutionalisering, dynamiek en discussiedeelnemers. ‘Gedrogeerd en misbruikt’-verhalen zijn zowel te vinden op officiële als op vernaculaire vertelvelden, verhalen over de Smileybende vooral in vernaculaire omgevingen.

Verhalen met het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’ kennen een geschiedenis die teruggaat tot in de negentiende eeuw. De meest recente vorm van deze misdaadsage zijn de verhalen over verkrachtingsdrugs die in Nederland sinds 1998 voorkomen in nieuws en online discussies. Van de twee casussen behandelt deze een sage die gedurende verschillende perioden een institutionele status genoot: ondersteund door autoriteiten, als waar gepresenteerd in mainstream media en bediscussieerd op online forums.

Het verhaal over de Smileybende is jonger: voorlopers van dit verhaaltipe zijn in West-Europa bekend sinds de jaren vijftig. In 2003 verscheen het in Nederland. In tegenstelling tot de verhalen over verkrachtingsdrugs is dit niet geïnstitutionaliseerd: het is door autoriteiten unaniem afgedaan als een broodje aap.

De volgende paragrafen (10.3.1-3) bespreken het gebruik van de overtuigingsmiddelen logos, ethos en pathos in de twee onderzochte casussen.

10.3.1 Logos: vier stijlen van (on)geloof

Uit eerdere studies bleek dat de argumenten die worden aangevoerd om de waarheid van sagen te onderschrijven of te bestrijden, in een traditie staan: zowel geloof als ongeloof worden gerechtvaardigd met terugkerende argumenten. Deze indeling van de argumentatie kan voor misdaadsagen worden aangevuld en verfijnd met de studie van Donovan (2004), die in online discussies over misdaadsagen drie stijlen van geloof en ongeloof onderscheidt: instrumenteel geloof, fervent geloof en debunking. Dit model is hypothetisch uitgebreid met een vierde stijl: ervaringsgeloof, het geloof van hen die claimen de betwiste gebeurtenis zelf te hebben meegemaakt.

In de onderzochte casussen, waarvan het materiaal meer dan een eeuw beslaat en afkomstig is uit verschillende landen en diverse media, zijn deze traditionele argumenten en deze onderscheiden geloofsstijlen inderdaad terug te vinden. De theorie wordt in grote lijnen bevestigd en op onderdelen verfijnd. Ik bespreek eerst de logos-aspecten per casus en kom dan terug op de manier waarop ze zich verhouden tot de bevindingen van eerdere studies.

Logos in de casus- ‘gedrogeerd en misbruikt’

Het verhaalmotief ‘gedrogeerd en misbruikt’ komt al minstens sinds de negentiende eeuw voor in misdaadsagen. De retorica van deze sagen is beschreven in de hoofdstukken 5, 6 en 7. Hoofdstuk 5 geeft een breed historisch overzicht, de hoofdstukken 6 en 7 concentreren zich op afzonderlijke episodes: de gifnaaldenpaniek in New York (1913) en verkrachtingsdrugs in Nederland (1999-2008). De status van deze sagen varieert: sommige zijn door mainstream nieuwsmedia en officiële instanties afgedaan als onware verhalen uit onbetrouwbare bron, andere zijn door dezelfde media en instanties

juist verspreid als betrouwbare verhalen over serieuze maatschappelijke problemen. Vernaculaire discussies zijn alleen beschikbaar voor de meest recente episode: op webforums ontmoetten de verhalen zowel geloof als scepsis.

In de argumenten zijn alle stijlen van geloof en ongeloof vertegenwoordigd die Donovan onderscheidde (2004): debunking, instrumenteel geloof en fervent geloof. Daarnaast is het ervaringsgeloof vertegenwoordigd door hen die beweren zelf het slachtoffer te zijn geweest van bedwelming en misbruik.

Debunkers schermen, ook in deze casus, met ratio en empirie. Zowel in de *New York Times* van 1913 als in Nederlandse webforums aan het begin van de eenentwintigste eeuw beroepen debunkers zich op gebrek aan empirisch bewijs en officiële steun voor het ‘gedrogeerd en misbruikt’-verhaal. Zij wijzen op toxicologische en praktische bezwaren: de genoemde drugs hebben niet de veronderstelde werking; het scenario is niet uit te voeren. Een ander veelgebruikt argument is de scepsis van politie en justitie, en het ontbreken van arrestaties en veroordelingen. Ook de ouderdom van het verhaal wordt gebruikt als argument tegen de waarheid ervan: verhalen over heimelijke injecties en drugs in drankjes worden reeds lang verteld en staan bekend als onwaar (mythe, gerucht, broodje aap). Als verklaring voor de verspreiding van het verhaal voeren debunkers goedgelovigheid, leugens en hysterie aan. Deze nadruk op het tegendeel van ratio en empirie is in lijn met eerdere studies van debunkende argumentatie over de waarheid van sagen: het is een traditie van ongeloof.

Hoewel de debunkers in verschillende tijden, landen en media hun argumenten putten uit hetzelfde retorische arsenaal, is de bewering dat vermeende bedwelmingsslachtoffers zijn misleid door hun eigen typisch vrouwelijke hysterie sterker aanwezig in de berichtgeving uit 1913. In kranten en webforums uit de periode 1999-2008 zijn dergelijke beweringen echter niet geheel afwezig.

Terugkerende argumenten voor *geloof* in de gedrogeerd en misbruikt-sagen zijn dat de verhalen worden onderschreven door gevestigde autoriteiten (politie, justitie, medici), dat ze overeenstemmen met bekende eigenschappen van de genoemde drogerende middelen (‘kleur-, geur- en smaakloos’), en dat ze passen bij bekende maatschappelijke problemen zoals blankeslavinnenhandel of *date rape*. Anders dan debunking heeft geloof, zowel de fervente als de instrumentele variant, een sterkere en gevarieerdere morele lading. Zo ook in deze casus.

In de termen van Donovan is de aard van dit geloof in de periode van de blankeslavinnenhandel vooral *fervent*. Degenen die in de onderzochte krantenartikelen, boeken en ander materiaal betogen dat het om een reëel en ernstig probleem gaat, zijn vooral de morele kruisvaarders. Zij claimen empirisch bewijs, dat voor een belangrijk deel bestaat uit schrijnende gevallen: onschuldige meisjes en vrouwen die ten prooi vallen aan gewetenloze vrouwenhandelaars en pooiers.

Dat *instrumenteel* geloof in deze periode minder evident is, komt door de aard van het materiaal: dit bestaat grotendeels uit gevestigde media waarin officiële claims-makers domineren. Instrumentele argumenten voor de ‘gedrogeerd en misbruikt’-sagen is wel sterk aanwezig in het meer recente materiaal, met name in de online discussies. In deze periode is het logosrepertoire van degenen die de verhalen waar achten, veel gevarieerder dan aan het begin van de twintigste eeuw. Door de aard van het materiaal kon de frequentie van de verschillende geloofsstijlen en logotechnieken in deze recente periode ook kwantitatief worden vastgesteld.

In het materiaal uit 1999-2008 is er een markant verschil in geloofsstijl tussen nieuws en online discussies. In het nieuws domineert de overtuiging dat verhalen over bedwelming en verkrachting waar zijn en dat het probleem van verkrachtingsdrugs serieus genomen moet worden. Bijna driekwart van de argumenten ondersteunt het geloof in de verhalen: uit meer dan 40 procent van de argumenten spreekt fervent geloof, uit meer dan 30 procent spreekt instrumenteel geloof.

Debunkende argumenten zijn met minder dan een kwart sterk in de minderheid en krijgen bovendien in de artikelen een ondergeschikte plaats toebedeeld. In de kranten overweegt daardoor het fervente geloof, zoals omschreven door Donovan: verwijzend naar concrete gevallen en naar waarschuwingen van autoriteiten schetsen journalisten het beeld van een nieuwe dreiging in het uitgaansleven. De beschreven incidenten zijn relatief ernstig: bedwelming, vaak gevolgd door aanranding of verkrachting, en zelfs door coma of overlijden.

In de online discussies is de verdeling evenwichtiger: iets meer dan de helft van de argumenten is debunkend, de rest ondersteunt het geloof in de verhalen over verkrachtingsdrugs. De aard van dit geloof wijkt echter af van dat in het nieuws: op webforums komt fervent geloof nauwelijks voor; de ‘gelovige’ argumenten bestaan voor ongeveer de helft uit instrumentele (‘het zou zo kunnen zijn’) en uit ervaringsargumenten (‘Ik heb het zelf meegemaakt’). De laatste ontbreken grotendeels in het nieuws, om twee redenen. Slachtoffers komen daarin zelden rechtstreeks aan het woord. Ook claimen degenen die zich online als slachtoffer bekend maken, vrijwel allemaal bedwelmd te zijn – niet bedwelmd en misbruikt. Dit verkleint hun nieuws-waarde.

Logos in de casus-Smileybende

Het verhaal over de Smileybende circuleerde vooral in 2003, in dezelfde periode dus waarin ook de verhalen over verkrachtingsdrugs werden bediscussieerd. Geloof en ongelooft zijn in de Smileybende-casus echter diametraal anders verdeeld over officiële en vernaculaire media dan bij de verkrachtingsdrugs. In nieuwsmedia werd het verhaal over de Smileybende afgedaan als broodje aap, op webforums was de waarheid onderwerp van discussie.

Van Donovans drie stijlen van (on)geloof domineert in de gevestigde nieuws-media dus debunking. Als argument voor de onwaarheid van het verhaal worden in de

eerste plaats uitspraken van politiewoordvoerders aangevoerd. De vraag wat er dan wel aan de hand is, laten journalisten beantwoorden door een volksverhalenonderzoeker, in casu de schrijver van dit boek. Inhoudelijk ligt de nadruk op empirische claims: er is geen bewijs voor de activiteiten van een dergelijke bende.

Discussies over de waarheid van het verhaal zijn in de eerste plaats te vinden op online forums die vooral worden bezocht door jongeren. Ook in dit medium zijn debunkende beweringen verreweg in de meerderheid. De debunkers op forums beroepen zich net als de journalisten vooral op het gezag van gevestigde autoriteiten uit de wereld van nieuwsmedia, politie en justitie, en universiteit om te beargumenteren dat het verhaal niet waar is.

De argumenten vóór geloof zijn op forums vaker van het instrumentele type dan van het fervente. Het meest voorkomende instrumentele argument is: het verhaal was misschien ooit een broodje aap, maar kan nu waar zijn, omdat het mensen heeft geïnspireerd om het in de praktijk te brengen. De meest gebruikte ‘fervente’ argumenten zijn dat het verhaal als waar wordt verspreid door nieuwsmedia en dat een directe bekende het slachtoffer is geworden van de bende. Ervaringsgeloof (‘Ik ben zelf slachtoffer’) kwam op één uitzondering na (een jongeman die zich voordeed als ooggetuige) niet voor.

Synthese logos

Een belangrijke component van het retorische perspectief op misdaadsagen is de classificatie van geloofsstijlen door Donovan. De casestudy’s uit mijn onderzoek ondersteunen dit model, maar leveren ook argumenten om het uit te breiden.

Aan de twee soorten geloof die Donovan onderscheidt in discussies over misdaadsagen op webforums, instrumenteel en fervent geloof, dient als derde soort ervaringsgeloof te worden toegevoegd. Dat Donovan deze variëteit mist, is een gevolg van haar onderzoeksopzet: de casussen die zij selecteerde – *snuff*-films, orgaanroof en kinderontvoeringen uit warenhuizen en pretparken – worden vrijwel uitsluitend in de derde persoon verteld.

De ervaringsverhalen over verkrachtingsdrugs vertonen elementen van Donovans fervente en instrumentele geloof, maar vormen een eigen categorie. Enerzijds zoeken de vertelsters net als Donovans fervente believers naar empirisch bewijs: sommige houden hun forumgenoten zelfs op de hoogte van de uitslag van een doktersbezoek. Anderzijds missen ze de kruisvaardersambities die Donovan aan deze categorie toeschrijft: ze zijn er niet zozeer op uit om anderen te overtuigen van het gevaar van verkrachtingsdrugs, maar om te begrijpen wat hen zelf is overkomen. Door die expliciete twijfels en vragen komen ze sterker overeen met de instrumentele gelovigen: ze weten het niet zeker, maar het *kan* waar zijn dat ze het slachtoffer zijn van drugs in hun drankje.

De verhoudingen tussen de verschillende geloofsstijlen die Donovan vaststelde op basis van kwalitatief onderzoek werden wel bevestigd door het kwantitatieve deel van mijn onderzoek. Op webforums is ook in mijn casussen instrumenteel geloof prominenter aanwezig dan fervent geloof, en is debunking (fervent ongeloof) sterker vertegenwoordigd dan fervent geloof.

Eveneens bevestigd werd Donovans stelling dat instrumenteel gelovigen vergeleken met debunkers over een groter repertoire aan argumenten beschikken over de moraal van de betwiste verhalen. Waar debunkers de verhalen in morele zin vooral zien als tekenen van irrationaliteit en goedgelovigheid, kennen instrumentele gelovigen er morele betekenissen aan toe die los staan van hun feitelijke waarheid. Daardoor worden discussies zelden beslist: de twee partijen spelen op hetzelfde veld, maar met verschillende regels. Als debunkers denken dat ze gescoord hebben, zien instrumenteel gelovigen geen doelpunt, en vice versa.

Donovan ontwikkelde haar model om online discussies over misdaadsagen te analyseren. Over de manier waarop nieuwsmedia deze verhalen behandelen, stelt zij dat deze de sagen vrijwel uitsluitend debunken; wanneer ze er geloof aan hechten, is dat in marginale berichten als columns (2004:8, 101, 204). Dit is echter een artefact van haar steekproef: drie sagen die ze juist gekozen heeft omdat ze reeds lang gelabeld zijn als *urban legend*. Deze verhalen vinden weinig of geen steun in de nieuwsmedia en bij andere instituties: het zijn grotendeels *vernaculaire* sagen. Uiteindelijk berust Donovans diagnose van de rol van nieuwsmedia op de essentialistische definitie van sagen (zie hoofdstuk 1): sagen zijn volgens haar apocriefe verhalen die grotendeels onwaar zijn in empirische zin, door gebrek aan documentatie, bewijs en ooggetuigenverklaringen (Donovan 2002:190). Zij maakt hiermee de definitie van de debunkers tot de hare.

Dat nieuwsmedia ook als *believers* kunnen berichten over misdaadsagen, heb ik duidelijk kunnen maken door ook *officiële* sagen in het onderzoek te betrekken. Het geval van de Smileybende, eveneens een vernaculaire sage, strookt met Donovans beeld van de nieuwsmedia als debunkers, maar in het geval van het ‘gedrogeerd en misbruikt’-motief zijn geloof en debunking anders verdeeld. Aan het eind van de negentiende eeuw is het een vast bestanddeel in claims over blankeslavinnenhandel, onder andere door de Engelse journalist en morele kruisvaarder W.T. Stead. Later verliezen deze claims aan geloofwaardigheid en debunkt de *New York Times* naaldprikverhalen als hysterische geruchten. Een kleine eeuw later zijn de verhalen terug in de vorm van waarschuwingen tegen verkrachtingsdrugs, die door nieuwsmedia in de VS, Engeland, Nederland en andere landen worden gebracht als serieus gevaar.

De door Donovan onderscheiden typen van geloof en ongeloof bleken ook aanwijsbaar in krantenberichtgeving, maar zijn als analyse-instrument beter geschikt voor online discussies, waarvoor ze ook ontworpen zijn. Online discussies zijn polyfoon en niet-hiërarchisch: afgezien van de moderator, die de macht heeft om een discussie te sluiten

of een deelnemer te verwijderen, zijn alle deelnemers en berichten gelijk. Hier heerst de vrijheid van het vernaculaire domein, terwijl nieuwsteksten dichter staan bij het monologische institutionele discours.

In nieuwsteksten bepalen journalist en redactie de dominante boodschap: zij beslissen wiens visie als nieuws in de kop komt en wiens visie als wederhoor in de laatste alinea, wat wordt opgevoerd als feit en wat als mening. In dit licht is bijvoorbeeld de recente berichtgeving over verkrachtingsdrugs als geheel te karakteriseren als overwegend fervent gelovig, ook als in de afzonderlijke berichten instrumentele of debunkende beweringen worden aangehaald.

Ten slotte blijft in het model van Donovan door de concentratie op het overtuigingsmiddel logos het gebruik dat de verschillende partijen maken van ethostechnieken onderbelicht.

10.3.2 Ethos: retorisch strijdmiddel voor de zwakkeren

Om het overtuigingsmiddel ethos te onderzoeken, is op basis van klassieke en moderne studies een analysemodel opgesteld van ethostechnieken, ingedeeld naar de Aristotelische ethosdimensies deskundigheid, eerlijkheid en welwillendheid. Dit model kan toegepast worden op forumdiscussies en krantenberichtgeving. Om ethos in journalistieke teksten te analyseren, is bovendien gebruik gemaakt van de concepten grenswerk en paradigmaherstel: wanneer hun betrouwbaarheid ter discussie staat, kunnen journalisten nadrukkelijker ethostechnieken inzetten om hun autoriteit te (her)bevestigen.

Centraal in de analyse staan de technieken die zowel door forumdeelnemers als journalisten het frequentst worden gebruikt om hun betrouwbaarheid te schragen: een beroep op (eigen en andermans) autoriteit en het variëren van de afstand tot de bron van een verhaal – wordt iets verteld als eigen ervaring, uit de tweede hand, of toegeschreven aan de spreekwoordelijke vriend van een vriend?

Ethos in de casus- 'gedrogeerd en misbruikt'

Het journalistieke gebruik van ethos hangt samen met het gezag van het medium en de status van de beschreven kwestie: hoe onzekerder het gezag van het medium en hoe controversiëler de kwestie, des te meer retorisch werk zullen journalisten moeten zetten om betrouwbaar over te komen. We zien op dit punt een duidelijk onderscheid tussen de verschillende episoden van de casus 'gedrogeerd en misbruikt'. In haar berichtgeving over de naaldprijksagen van 1913 gebruikt de *New York Times* grenswerk om het eigen gezag ten opzichte van de vermeende slachtoffers en concurrerende nieuwsmedia te bevestigen. Voor de Nederlandse kranten uit de periode 1999-2008 daarentegen maakt de berichtgeving over verkrachtingsdrugs deel uit van het routine-nieuws, waarvoor alledaagse journalistieke ethostechnieken volstaan.

Anno 1913 zijn in de VS claims over blankeslavinnenhandel, met de verhalen over onvrijwillige bedwelming die daaraan verbonden zijn, controversieel geworden. De *New York Times* had enkele jaren daarvoor in deze kwestie een wending gemaakt van de straat naar de staat en kende meer gezag toe aan institutionele bronnen dan aan pooiers en prostituees. In de berichtgeving over de naaldprikaffaire deed de *Times* een sterk beroep op de autoriteit van politie, justitie en medici, zette vermeende slachtoffers neer als hysterische jonge vrouwen en verweet andere media sensatiezucht en gebrek aan objectiviteit.

Dit grenswerk dient van de doelen die Gieryn (1983) onderscheidt (expansie van de eigen autoriteit, bescherming van autonomie en monopolisering van professionele autoriteit) vooral de laatste: door de eigen werkwijze aan te prijzen en andere nieuwsproducenten zwart te maken, claimde de *Times* ('All the news that's fit to print') het monopolie op betrouwbare informatie.

In de recente berichtgeving over verkrachtingsdrugs in Nederlandse kranten (1999-2008) zijn dergelijke vormen van grenswerk afwezig. In de onderzochte kranten zijn 'verkrachtingsdrugs' in journalistiek opzicht *business as usual*. Journalisten zien zich niet genoodzaakt hun autoriteit als betrouwbare verslaggevers af te zetten tegen aanspraken van anderen. Omdat de journalisten niet bekend waren met afwijkende meningen over de kwestie, of deze konden negeren, was er geen behoefte aan grenswerk en paradigmaherstel. Alternatieve kennisclaims drongen niet door tot de mainstream media.

Hoe weinig controversieel het gevaar van verkrachtingsdrugs is voor journalisten, blijkt uit de frequentie waarmee zij op eigen gezag uitspraken doen over de kwestie. Wanneer zij een bron noemen, verwijzen zij in de meeste gevallen naar politie en drugsvoorlichting. De meeste beweringen zijn echter niet voorzien van een bron: zij worden door de journalist gepresenteerd als kennis die gemeengoed is en daarom geen bronvermelding meer behoeft. In de krantenberichtgeving lijkt het gevaar van verkrachtingsdrugs zich daarom grotendeels te bevinden in Hallins sfeer van consensus, en voor een geringer deel in diens sfeer van legitieme controverse, die vraagt om evenwichtige berichtgeving en hoor- en wederhoor.

Het journalistieke ethosgebruik in deze casus beperkt zich tot de dimensie deskundigheid, met een uitgesproken beroep op gevestigde, externe autoriteiten en een stilzwijgend beroep op de eigen autoriteit van de journalist. In de online discussies is het ethosgebruik omvangrijker en gevarieerder: anders dan de journalisten schrijven de forumdeelnemers voor een publiek dat voor een belangrijk deel bestaat uit personen met een andere mening; er moet dus meer retorisch werk verzet worden om de anderen te overtuigen.

Tussen de deelnemers onderling zien we een verschil tussen gelovers en debunkers: gelovers gebruikten meer, en meer gevarieerde ethostechnieken dan debun-

kers. Wanneer we de gebruikte technieken indelen naar de ethosdimensies van Aristoteles – deskundigheid, eerlijkheid en welwillendheid – zien we dat de eerste, deskundigheid, het meest gebruikt wordt door beide partijen. Gelovers verwijzen vaak naar specifieke eigen ervaringen. Debunkers stellen daar niet hun eigen *personal experience stories* tegenover, maar benadrukken hun algemene ervaring als partyganger of drugsgebruiker. Een beroep op externe autoriteiten speelt voor beide partijen een ondergeschikte rol, net als een beroep op hun eigen formele opleiding en positie.

Waarom gebruiken degenen die geloven in het gevaar van verkrachtingsdrugs meer ethostechnieken dan sceptici? Beide partijen gaan ervan uit dat de bewijslast bij degenen ligt die beweren dat er drugs in hun drankje zijn gedaan. Zij moeten daarom meer retorisch werk verzetten om redelijk en betrouwbaar over te komen. Zij hebben ook meer te verliezen dan de debunkers wanneer hun persoonlijke verhalen worden afgedaan als broodjes aap en hun verzoeken om advies onbeantwoord blijven.

Hoewel het er in de discussies hard aan toe kan gaan (getuige het grote aantal berichten die voornamelijk uit gescheld bestaan), is er wel degelijk een gedachtewisseling gaande. Beide partijen worden bijeengehouden door de gedeelde, vaak onuitsproken overtuiging – *doxa* – dat het goed is om bedacht te zijn op de risico's van dansfeesten, alcohol en drugs, en dat er niets mis is met drugsgebruik zolang je daar bewust voor kiest. Beide partijen proberen hun ethos te versterken door te benadrukken wat ze gemeen hebben en door mogelijke aanvallen op hun ethos bij voorbaat te ontkrachten: ze willen niet te goedgegelovig of te sceptisch lijken, te wantrouwend, te veel een voor- of een tegenstander van drugsgebruik.

Ethos in de casus-Smileybende

Net als in de recente berichtgeving over verkrachtingsdrugs deden journalisten in het nieuws over de Smileybende uit 2003 geen bijzonder beroep op ethostechnieken. Zij verwezen naar politie en een universitair onderzoeker, bronnen waarvan het gezag weinig toelichting behoeft. Hoewel zij waarschuwingen tegen de bende labelden als een broodje aap en degenen die het verhaal geloofden afschilderden als anoniem, ondeskundig, onbetrouwbaar en van het vrouwelijk geslacht, behandelden zij de kettingmailtjes en andere waarschuwingen voor de bende niet als concurrenten voor hun eigen gezag. Slechts in een geval zag een krant (het *Leidsch Dagblad*) zich genoodzaakt na onzorgvuldige berichtgeving de eigen deskundigheid en welwillendheid expliciet te bevestigen – een bescheiden geval van paradigmatheorie.

In online discussies over de Smileybende werden naar verhouding minder ethostechnieken gebruikt dan in die over verkrachtingsdrugs. Ook de verhouding tussen gelovers en debunkers was op dit punt anders: in de discussies over verkrachtingsdrugs werkten de gelovers het hardst aan hun ethos, in die over de Smileybende gebruikten beide partijen in gelijke mate ethostechnieken. Een mogelijke verklaring voor dit verschil is dat in de discussies over de Smileybende in de eerste plaats het *verhaal* ter discussie staat, maar bij de verkrachtingsdrugs in veel gevallen de

persoon van de vertelster. Wie ten onrechte wijst op het gevaar van de Smileybende heeft een beoordelingsfout gemaakt, wie zegt dat zij het slachtoffer is van drugs in haar drankje, kan worden uitgemaakt voor leugenaar.

Gelovers en debunkers gebruiken uiteenlopende ethostechnieken. Bovenaan de top 5 staat bij de gelovers een beroep op een vriend van een vriend. Hoewel uit de analyse van de nieuwsmedia bleek dat deze het verhaal consistent ontkend hebben, verwijzen gelovigen ook regelmatig naar mainstream media als bevestiging van hun visie.

De techniek die debunkers het meest gebruiken, is een beroep op een traditionele autoriteit, zoals de politie of een krant, of, minder frequent, de autoriteit van een website. Daarnaast verwijzen debunkers naar hun eigen kennis, ervaring of opleiding en naar hun eigen eerlijkheid, benadrukken ze de gemeenschappelijkheid door zaken te noemen die verband houden met henzelf of het onderwerp en maken ze gezamenlijke tegenstanders zwart.

Van de ethosdimensies van Aristoteles is deskundigheid het best vertegenwoordigd: meer dan driekwart van de gebruikte ethostechnieken benadrukt de deskundigheid van de forumdeelnemer. Gelovers verwijzen daarbij het vaakst naar een vriend van een vriend, debunkers naar een gevestigde autoriteit.

Welwillendheid staat op de tweede plaats; degenen die het verhaal zeggen te geloven, gebruiken vaker welwillendheidstechnieken dan de debunkers. Van het benadrukken van de derde dimensie, eerlijkheid, verwachten beide partijen kennelijk het minst: bij zowel gelovers als debunkers maken ze ongeveer 10 procent uit van de ingezette ethostechnieken.

Synthese ethos

Het ethosmodel dat voor deze studie werd opgesteld op basis van Aristoteles' retorica, aangevuld met eerder onderzoek in uiteenlopende disciplines, bleek een bruikbaar analyse-instrument voor de onderzochte misdaadsagen. Het biedt onder meer een aanvulling op de modellen van Donovan (2004), die zich in haar analyse van misdaadsagen beperkte tot logos-aspecten, en van Oring (2008), die zich beperkte tot de retorica van *believers*.

In beide onderzochte casussen maakte de partij die het meeste te verliezen heeft het uitgebreidst gebruik van ethos als overtuigingsmiddel. In de online discussies over verkrachtingsdrugs gebruiken de believers de meeste en de meest gevarieerde ethostechnieken: zij hebben, in ieder geval als ze uit ervaring zeggen te spreken, het meest te verliezen als anderen hen niet geloven. In de forumdiscussies over de Smileybende, waarin het risico van gezichtsverlies evenwichtiger is verdeeld, maken beide partijen gelijkelijk gebruik van ethostechnieken.

Dat de inzet van ethos samenhangt met een retorisch machtsevenwicht, blijkt ook uit de nieuwsberichtgeving die voor beide casussen werd geanalyseerd. In het nieuws over de Smileybende en over verkrachtingsdrugs zetten journalisten vooral de gebrui-

kelijke ethostechnieken in van verwijzingen naar autoriteiten, omdat ze geen concurrentie van andere kennisclaims te duchten hebben. Grenswerk is wel aanwezig in de berichtgeving van de *New York Times* over naaldprijksagen (1913), omdat het monopolie van de *Times* als leverancier van betrouwbaar nieuws op dit punt enige versterking kon gebruiken. Nog nadrukkelijker is het grenswerk in de reportages over blankeslavinnenhandel van W.T. Stead (1885), die met nieuwe journalistieke middelen een nieuw probleem op de agenda probeerde te zetten.

Van de ethosdimensies van Aristoteles – deskundigheid, eerlijkheid en welwillendheid – wordt de eerste het meest gebruikt, zowel door journalisten als door forumdeelnemers. Een van de belangrijkste technieken om anderen ervan te overtuigen dat men over kennis van zaken beschikt, is het variëren van de afstand tot de bron van een verhaal: uit de eerste hand, uit de tweede hand, of uit de derde, van een ‘vriend van een vriend’. Van deze laatste wordt vaak verondersteld dat hij de typische bron is van sagen.

Deze *foaf* (*friend of a friend*) bleek inderdaad de meestgenoemde bron voor degenen die het verhaal over de Smileybende voor waar hielden, maar in discussies over verkrachtingsdrugs verwezen *believers* vaker naar ervaringen van henzelf of van vrienden. Dat *foafs* typerend zouden zijn voor sagen is een uitvloeisel van de traditionele definitie van sagen als onware, vernaculaire verhalen.

10.3.3 Pathos: politiek en persoonlijk

Misdaadsagen kunnen worden gebruikt om anderen te overtuigen van de ernst van een maatschappelijke misstand, met een beroep op de emoties van het publiek. Ze maken deel uit van het retorisch arsenaal van *claimsmakers*. Als extreme, schrijnende voorvallen kunnen ze een probleem typeren. Een prominent onderdeel van die typering is de identificering van daders en slachtoffers: ‘ideale’ slachtoffers en daders doen het krachtigste appél op gevoelens van medelijden, afschuw en woede. Ideale slachtoffers nodigen het meest uit tot identificatie, ideale daders tot distantie. De traditionele verhaalinhoud van misdaadsagen (verhaaltypen en -motieven) werkt in retorische zin als een toop: een gemeenplaats waarmee in verschillende debatten vergelijkbare punten gemaakt kunnen worden.

Dit politieke gebruik van misdaadsagen zien we vooral op de officiële vertelvelden waarop *claimsmakers* hun invloed proberen uit te oefenen. In vernaculaire discussies worden misdaadsagen gebruikt als middel tot duiding van de eigen binnen- en buitenwereld: als mogelijke verklaring voor eigen ervaringen en als gids voor veilig gedrag. Misdaadsagen werken in dit geval als worstcasescenario’s die, net als bij het politieke gebruik ervan, een sterk beroep doen op de emoties.

De onderzochte casussen betreffen beide misdaadsagen die een rol hebben gespeeld in debatten over de regulering van de heterosociale ruimte: de openbare

ruimte waarin mensen van beide geslachten en van verschillende etnische en sociale herkomst elkaar kunnen ontmoeten, met de seksuele kansen en gevaren die dat met zich meebrengt.

Pathos in de casus- 'gedrogeerd en misbruikt'

Het verhaalmotief 'gedrogeerd en misbruikt' is meer dan een eeuw lang gebruikt in de context van uiteenlopende maatschappelijke problemen, van blankeslavinnenhandel omstreeks 1900 tot verkrachtingsdrugs rond het jaar 2000. Bij die verscheidenheid aan problemen bleef het retorische doel in grote lijnen stabiel: het motief is vooral ingezet als onschuldstoop, om te benadrukken dat de slachtoffers geen blaam trof voor hun seksuele contacten. Deze kwamen tot stand buiten hun wil en zelfs buiten hun bewustzijn om: zij waren immers bedwelmd.

Dit is echter niet de enige mogelijke lezing van het motief: dit is ook gebruikt om het gevaar te karakteriseren als overdreven en de vermeende slachtoffers als hysterisch of mede-schuldig aan wat hen is overkomen. De betekenis wordt niet voorgeschreven door de inhoud.

Omstreeks 1900 is het 'gedrogeerd en misbruikt'-motief door morele kruisvaarders met succes gebruikt om prostituees te construeren als ideale slachtoffers van ideale daders: onschuldige meisjes en vrouwen, misleid en misbruikt door gewetenloze vrouwenhandelaren afkomstig uit etnische minderheden. Claimmakers stelden bedwelming voor als een dwangmiddel onder de vele. Ook nieuws- en amusementsmedia deden met verhalen over vrouwen in nood een appel op medeleven, afschuw en verontwaardiging van het publiek, om dit te overtuigen van het kwaad dat loerde op straat. Deze campagnes tegen de blankeslavinnenhandel leidden in verschillende landen tot institutionalisering van het probleem, onder meer door aanpassingen van de wetgeving.

Dat het verhaalmotief ook anders gebruikt kon worden, blijkt uit de manier waarop de *New York Times* in 1913 berichtte over de naaldprikaffaire. De vrouwen die beweerden dat ze belaagd waren door blankeslavinnenhandelaars met injectienaalden werden afgeschilderd als hysterisch, dus als niet-ideale slachtoffers.

De succesvolle typering van prostituees als willoze slachtoffers van gewetenloze poeiers behorend tot een etnische minderheid, inclusief het motief van heimelijke bedwelming als dwangmiddel, kreeg een vervolg in hedendaagse Nederlandse claims over loverboys en hun slachtoffers. De grootste verbreiding kreeg het motief echter toen bedwelming met het oog op misbruik werd herkend als afzonderlijk probleem.

Het gegeven van het meisje of de jonge vrouw die in een uitgaansgelegenheid heimelijk gedrogeerd wordt met het doel haar seksueel te misbruiken, werd in de jaren negentig een kwestie op zich: verkrachtingsdrugs of *rape drugs* werden een veelbesproken gevaar, maar de, vaak uit etnische minderheden afkomstige, daders uit de

blankeslavinnenepisode ontbreken. De daders zijn gezichtsloos en spelen een ondergeschikte rol in de verhalen: 'Iedereen kan het zijn.' Het gevaar schuilt in de drug.

Uit de analyse van Nederlandse krantenberichten en forumdiscussies over verkrachtingsdrugs (1999-2008) bleek dat in beide media vermeende slachtoffers niet altijd als 'ideaal' werden gepresenteerd; de meeste twijfel aan hun onschuld was te vinden op de forums.

Stereotypen van onschuldige vrouwelijke slachtoffers (en, in mindere mate, berekenende mannelijke daders) zijn, zoals op basis van de literatuur ook te verwachten viel, sterk aanwezig in de nieuwsmedia. In online discussies is het beeld veelvormiger: gebruik van alcohol en drugs geldt hier niet als problematisch, maar sceptici trekken frequent de integriteit van de slachtoffers in twijfel. Het nieuwsdiscours kenmerkt zich door de zwart-witteenstelling tussen 'echte' en 'slechte' slachtoffers; het discours van online forums kent meer grijstinten.

Nieuws en online forums vertegenwoordigen in dit opzicht parallele werelden, beheerst door andere normen en belangen. Nieuwsmedia negeren grotendeels de twijfel aan de ernst van *drug rape* die prominent aanwezig is op internetforums en in reacties op nieuwssites (en die ook geuit wordt in medische studies als die van Beynon et al., 2008 en sociologische als die van Burgess et al., 2009). In dit opzicht presenteerden nieuwsmedia een onvolledige afspiegeling van de maatschappelijke discussie over dit onderwerp.

Discussiedeelnemers van hun kant negeren de waarschuwingen van politie en hulpverleners in de media; ook mediagenieke zaken als die van de 'valiumverkrachter' Johan Frederik S. spelen in het forumdiscours geen rol van betekenis.

Pathos in de casus-Smileybende

In retorisch perspectief is de Smileysage gebruikt als wreedheidstoop: het verhaal en ook losse elementen eruit (de verminking, de strikvraag) zijn beproefde middelen om de Ander te karakteriseren als onmenselijk wreed. Als middel om maatschappelijke problemen te typeren met een emotionerend verhaal is de sage echter alleen in vernaculaire omgevingen benut: noch gevestigde claimsmakers als politici en politie en justitie, noch de nieuwsmedia als secundaire claimsmakers, hebben het verhaal op deze wijze gebruikt. Wel resoneert in online discussies over het verhaal het mediadiscours over geruchtmakende contemporaine vormen van criminaliteit.

De Smileysage van 2003 is de Nederlandse verschijningsvorm van een internationaal verspreid verhaaltipe en van internationaal verspreide motieven. De 'werkzame bestanddelen' – een etnische jeugdbende, zinloos geweld en groepsverkrachting – zijn alle drie terug te vinden in het maatschappelijke probleem van etnisch geweld zoals dat in Nederland vorm kreeg in de eerste jaren van de 21e eeuw. Centraal hierin staan zorgen over vormen van misdaad die worden gepleegd door allochtone, met name Marokkaanse jongeren: zinloos geweld, overlast, groepsverkrachting en loverboy-

praktijken. De Smileysage is hiervan de overtreffende trap: een ongeautoriseerde, vernaculaire hyperbool voor geïnstitutionaliseerde problemen.

In online discussies wordt het verhaal onder meer gebruikt als virtuele brandoefening: wat zou je doen als je zelf belandde in dit worstcasescenario? Hoe kun je dergelijke, ook minder heikele, situaties voorkomen? Daarnaast is het als extreem voorbeeld geschikt om te debatteren over de ernst van straatgeweld door allochtonen.

Synthese pathos

Beide sagen, ‘gedrogeerd en misbruikt’ en de Smileybende, zijn gebruikt als retorisch middel om de gevaren van de heterosociale ruimte te construeren, de openbare ruimte waarin personen van beide geslachten en van verschillende sociale en etnische herkomst elkaar ontmoeten. Het ‘gedrogeerd en misbruikt’-motief heeft daarbij het grootste politieke succes gehad: het ondersteunde de claims die in verschillende landen en perioden resulteerden in de institutionalisering van maatschappelijke problemen (blanke-slavinnenhandel, loverboys, verkrachtingsdrugs).

Dit politieke gebruik van sagen is in het onderzochte materiaal vooral te vinden in het nieuws. Het verschil tussen berichtgeving en internetdiscussies over misdadafsagen is te karakteriseren als een verschil tussen het politieke en het persoonlijke, tussen *claims-making* en *sense-making*. Het nieuws geeft de gezichtspunten weer van gevestigde partijen die het probleem definiëren met het oog op beleid, terwijl internetdiscussies een collectieve poging zijn om persoonlijke ervaringen te duiden.

In internetdiscussies bleken beide sagen, in de bekende frase van Leví-Strauss, ‘goed om mee te denken’ over de persoonlijke consequenties van actuele maatschappelijke problemen. Het is juist de onzekere waarheidsstatus van de verhalen over verkrachtingsdrugs en over de Smileybende, die ze zo geschikt maakt om te praten over de risico’s op straat.

10.4 Nieuws, online discussies en de gezagscrisis

Geen verhaal zonder moraal. Uit dit onderzoek naar monsterlijke verhalen in nieuwsmedia en online discussies kunnen lessen worden getrokken voor de journalistieke beroepsgroep. Met de nodige bescheidenheid, vanwege het beperkte aantal casussen, noteer ik er enkele, van vaste patronen in de journalistieke omgang met nieuws- en informatiebronnen tot fundamentele vragen over de journalistieke epistemologie.

Het gezag van mainstream nieuwsmedia als leveranciers van betrouwbare, geautoriseerde kennis staat onder druk. Deze gezagscrisis is onderdeel van een bredere vertrouwens kloof tussen burgers en instituties. Deze kloof wordt echter vaker verondersteld dan aangetoond. De casestudy’s van twee omstreden misdadaf verhalen bieden de gelegenheid om van nabij te volgen in hoeverre burgers (hier: discussiedeelnemers op webforums) het gezag van mainstream nieuwsmedia erkennen.

De conclusie moet journalisten wel teleurstellen: in discussies over de Smiley-bende bewijzen de deelnemers slechts lippendienst aan de autoriteit van het nieuws, in discussies over verkrachtingsdrugs wordt het nieuws zelfs grotendeels genegeerd. In de eerste casus kenden discussianten aan nieuwsmedia vooral een symbolische autoriteit toe: zowel debunkers als believers beroepen zich op nieuwsmedia, niet vanwege de inhoud van de berichtgeving (die uitsluitend de debunkers steunt), maar omdat zo'n verwijzing een geijkte zet is om het eigen ethos te versterken. Uit een enquête bleek bovendien dat de unanieme ontkenning door de nieuwsmedia nauwelijks had bijgedragen aan het ongelooft in het verhaal.

Voor deelnemers aan discussies over verkrachtingsdrugs bleek het nieuws irrelevant: debunkers en believers op webforums vertrouwden vooral op hun eigen expertise en negeerden zowel de waarschuwingen van nieuwsmedia als die van politie en drugsvoorlichting.

Dit gebrek aan vertrouwen in mainstream media is niet alleen impliciet aanwezig, maar wordt ook regelmatig uitgesproken. Ook deelnemers aan discussieforums doen in die zin aan grenswerk, door hun procedures van kennisverwerving te stellen boven die van concurrerende kennisproducenten zoals traditionele nieuwsmedia. Twee kritische Partyflockers in een discussie over verkrachtingsdrugs (23 dec. 2002):

DarkHelmet

[...] De verhalen die je vaker hoort, of zelfs in de krant leest blijken nergens op gebaseerd te zijn, dan puur gissen of aanhalen van indianenverhalen. [...]

TheLawyer

Media blaast alles op dat is toch algemeen wel bekend..... [...]

TheLawyer

Wat boeit zo'n topic nou hehe dit is geen media ofzo hoor en hier zal de media echt zijn onfi [info, PB] nie vandaan halen en eigenlijk lezen ze dan wat meer over de waarheid (niet dat ze dat gebruiken ofzo) [...]

Hoewel de onderzochte media zich niet richten op de groep die we op forums ontmoeten (de krantenlezer vergrijst, terwijl de onderzochte forums vooral door jongeren worden bezocht), wijzen deze bevindingen op de kloof tussen het vernaculaire domein en het domein van het nieuws. Journalisten zeggen te schrijven voor 'Tante Truus van driehoog achter', maar ze luisteren vooral naar instituties, zo luidt al sinds de jaren zeventig een van de meest robuuste bevindingen van onderzoek naar journalistiek bronnengebruik (Gans 1979; Reich 2009; Schudson 2003:150).

In alledaagse nieuwsjournalistiek (te onderscheiden van onderzoeksjournalistiek) beroepen journalisten zich op een beperkt aantal bronnen, die ze bovendien vertrouwen

(Breuning 2010; Ettema & Glasser 1984; Reich 2009). Institutionele bronnen hebben de voorkeur, omdat deze een regelmatige stroom nieuws garanderen, die bovendien geen verificatie behoeft: zij leveren geautoriseerde kennis, ‘pre-justified accounts of “what is”’ (Ettema & Glasser 1984:10; vgl. ook Tuchman 1972).

Tegenover deze officiële bronnen staan de vernaculaire, in deze studie vertegenwoordigd door forumdiscussies. Deze hebben geen woordvoerders, sturen geen persberichten en zijn mede daardoor voor journalisten minder bruikbaar als nieuwsbron. Samen met informele conversatie zijn online forums voor journalisten de typische bron van broodjeaapverhalen.

Op basis van de onderzochte casussen kunnen vraagtekens worden geplaatst bij de veronderstelde betrouwbaarheid van officiële bronnen, de veronderstelde onbetrouwbaarheid van vernaculaire bronnen en de eenzijdige keuze voor de eerste boven de tweede.

Journalisten hebben in beide casussen grotendeels dezelfde strategie gevolgd. Ze hebben zich bij hun beoordeling van de kwestie laten leiden door een beperkt aantal gevestigde, niet al te moeilijk vindbare autoriteiten en hebben discussies op internetforums genegeerd of afgedaan als broodjeaapverhalen. In beide casussen was de berichtgeving grotendeels routineus: onderzoeksjournalistiek ontbreekt, hoewel het probleem verkrachtingsdrugs daar zoals we zullen zien wel voor in aanmerking komt.

Beoordeeld aan de hand van journalistieke normen van volledigheid en evenwichtigheid heeft deze praktijk in het geval van de Smileybende bevredigend gewerkt: ook uitvoeriger onderzoek had geen aanwijzingen voor het bestaan van een Smileybende aan het licht gebracht die naar journalistieke maatstaven stand houden.

In het geval van verkrachtingsdrugs ligt dat anders. De frequent geuite scepsis in forumdiscussies was niet alleen omwille van zichzelf nieuwswaardig, maar had journalisten ook op het spoor kunnen zetten van officiële bronnen die dezelfde scepsis uiten, zonder daarbij de publiciteit te zoeken. Medici hebben in talrijke publicaties beweerd dat slechts een fractie van degenen die menen met het oog op verkrachting gedrogeerd te zijn met GHB of rohypnol inderdaad het slachtoffer zijn van verkrachtingsdrugs. Ook onder Nederlandse politieagenten bleek sterke twijfel te bestaan over aangiften van onvrijwillige bedwelming, een scepsis die aan officiële uitingen van de politie niet viel af te lezen.²³² Hier hebben journalisten nieuws laten liggen.

Hoewel het gebruik van sociale media als nieuwsbron veel besproken wordt door de beroepsgroep, wordt er in de praktijk op een beperkte manier gebruik van gemaakt. In de onderzochte casussen zijn berichten op internetforums wel gebruikt als illustratie, maar niet als bron voor nieuws, of als middel om toegang te krijgen tot het discours van een bepaalde sociale groep.

232 Hulsenbosch et al. (2008) deden een verkennend onderzoek waarvoor zij zes agenten van drugs- en zedenafdelingen interviewden.

Hoewel de opleiding van journalisten het nieuws dat zij produceren minder sterk beïnvloedt dan hun werkrouines doen (vgl. het *hierarchy of influences*-model van Shoemaker & Reese 1996), zou het de kwaliteit van het nieuws ten goede komen als journalisten tijdens hun studie al vertrouwd raakten met retorica, de rol van het nieuws in de constructie van sociale problemen, en narratieve folklore. Een journalist behoeft geen communicatiewetenschapper, socioloog of folklorist te zijn, of zelfs een combinatie daarvan, evenmin als hij een statisticus hoeft te zijn om getalsmatige informatie te beoordelen en te verwerken (Koetsenruijter & Berkenbosch 2006).

Inzicht in de retorica kan (aankomende) journalisten bijvoorbeeld leren bron-aanduidingen te relativiseren. De aanprijzing ‘uit betrouwbare bron’ is evenzeer een retorische zet om het eigen ethos te versterken als het denigrerende ‘vriend van een vriend’ dat is. De afkeuring in ‘vriend van een vriend’ richt zich zowel op het gebrek aan officiële status van die ‘vrienden’ als op de indirecte band tussen de verteller en het gebeurde: het is informatie uit de derde hand. Het laatste kan echter ook van veel nieuws worden gezegd, dat berust op informatie van een bron van een bron (van een bron...).

Enige kennis van de sociologie en geschiedenis van sociale problemen, en van de manier waarop exemplarische verhalen over ideale slachtoffers en daders worden gebruikt om deze te construeren, kan journalisten leren claims over problemen als loverboys en verkrachtingsdrugs te zien als dat wat ze ook zijn: pogingen van partijen met bepaalde belangen om anderen te overtuigen van de ernst van ‘hun’ probleem. Een dergelijk sociologisch en historisch besef hoeft niet te leiden tot krachteloos relativisme, maar kan juist aanzetten tot een vollediger en kritischer berichtgeving.

Ten slotte zou wat basale kennis van de inhoud en processen van narratieve folklore, met name sagen, nuttig zijn voor journalisten. Ik heb wel eens, half in ernst, voorgesteld journalisten naar analogie van de spellingchecker uit te rusten met een sagenchecker, software die alarm slaat zodra er een omstreden verhaal op het scherm verschijnt (Burger 2004:90). Dat was geen goed idee, zoals Theo Meder terecht opmerkte:

Een ‘sagenchecker’ bestaat niet. Het zou ook niet zoiets zijn als een ‘spelingschecker’, maar eerder zoiets als een ‘viruschecker’. Een goed computervirus slaagt erin om de viruschecker te omzeilen. De checker hobbelt namelijk altijd achter de feiten aan en brengt alleen oude bekende virussen tot staan. Ik bedoel dit als troost: journalistieke voorzichtigheid is geboden, maar ondanks dat zal het gebeuren dat een journalist soms in een sterk verhaal trapt... en dat is geen ultieme schande (Meder 2004:112).

Kennis van de zojuist genoemde gebieden zou journalisten echter voorzien van inzichten waarmee ze het professionele wantrouwen dat ze graag belijden beter waar kunnen

maken, in een bewustere, kritischer omgang met een scala aan verhalen: ‘broodjes aap’, verhalen over en van misdaadslachtoffers, verhalen op online forums en verhalen van morele kruisvaarders en andere claimmakers.

10.5 Aanbevelingen voor verder onderzoek

Deze studie van misdaadsagen laat zien hoe benaderingen uit de folkloristiek en uit *journalism studies* elkaar kunnen aanvullen en hoe beide verenigd kunnen worden onder de paraplu van de retorica. Daartoe werd een retorisch analysemodel ontwikkeld dat is toegepast op twee casussen. Deze benadering kan nog verder worden uitgebreid. Enkele suggesties:

Uitbreiding van het analysemodel

In beginsel kan elk standpunt ondersteund worden met de drie overtuigingsmiddelen die Aristoteles onderscheidde, ethos, logos en pathos. Op basis van verkennend onderzoek van het casusmateriaal heb ik me echter in de analyse van de retorica van de waarheid geconcentreerd op ethos en logos en in de analyse van de retorica van de waarde op logos en pathos. Onderzoek van andere casussen zou moeten uitwijzen in hoeverre deze beperking algemeen is en in hoeverre zij is verbonden aan de geselecteerde casussen.

Verzameling en studie van online discussies over sagen

Folkloristen hebben zich tot nu toe betrekkelijk weinig beziggehouden met het *vernacular web* als toegang tot debatten over de waarheid en waarde van sagen. Internet-etnografen en -sociologen zijn hen ver vooruit in het gebruik van deze bronnen. Voor de bestudering van de *processen* van narratieve folklore – in tegenstelling tot die van de afzonderlijke verhaaltteksten – valt hier nog een uitgestrekt veld te ontginnen. Waar de Verhalenbank van het Meertens Instituut (www.verhalenbank.nl) nu vrijwel uitsluitend afzonderlijke items opslaat en toegankelijk maakt voor onderzoek, zouden daarom ook complete discussies moeten worden bewaard.

Vernaculaire en officiële sagen gelijkelijk bestudeerd

Folkloristen richten zich in sagenonderzoek betrekkelijk eenzijdig op verhalen die zij zelf niet geloven, in informele omgevingen verteld door mensen die er wel in geloven. Voor een evenwichtiger beeld van het sagenproces verdient het aanbeveling om verhalen van debunkers en sceptici op dezelfde wijze te onderzoeken als die van believers, en om ook verhalen op officiële vertelvelden zoals wetenschap, beleid en rechtspraak te onderzoeken met hetzelfde analyseapparaat als vernaculaire sagen.

Een mogelijke casus voor zo'n studie is het debat over nut en gevaar van vaccinaties zoals dat in Nederland de afgelopen jaren onder andere is gevoerd over de

inenting tegen de Mexicaanse griep en vooral over de vaccinatie van meisjes tegen HPV, het virus dat baarmoederhalskanker kan veroorzaken. Studies hiervan hebben zich tot nu toe vooral gericht op het discours of de argumentatie van hetzij verontruste burgers, hetzij overheid en wetenschap, maar niet op het gebruik van exemplarische verhalen en andere retorische middelen door beide partijen.

Een andere mogelijke casus vormen de samenzweringstheorieën over de aanslagen van elf september en andere gebeurtenissen, die op officiële vertelvelden worden afgedaan als onzinnig en op webforums uitgebreid worden bediscussieerd.

Zichtbaar veldwerk op webforums

In dit onderzoek vormden online discussies de belangrijkste bron voor het vernaculaire debat over de onderzochte misdaadsagen. Op bescheiden wijze is ook gebruik gemaakt van etnografisch onderzoek. Deze methode kan op verschillende manieren worden aangevuld en uitgebreid.

Discussies op webforums zijn onderzocht door middel van kwalitatieve en kwantitatieve inhoudsanalyse. Ik heb me in dit deel van de studie opgesteld als *lurker*, of positief gezegd als onzichtbare veldwerker, en daarmee afgezien van de informatie en inzichten die kunnen voortkomen uit rechtstreeks contact met de onderzochte groep. In een meer etnografisch onderzoek zouden de conclusies die hieruit getrokken zijn middels *member checks* kunnen worden teruggekoppeld naar de onderzochte groepen. Ook zou de tekstanalyse kunnen worden aangevuld met online participatie en offline interviews, zoals bijvoorbeeld De Koster (2008, 2010) dat deed in zijn onderzoek naar virtuele gemeenschappen van gereformeerde homo's en van sympathisanten van extreem-rechts.

Ook focusgroepenonderzoek behoort tot de mogelijkheden: hiermee zouden online discussies op webforums (schriftelijk, asynchroon en vaak anoniem) vergeleken kunnen worden met discussies in kleine, informele groepen (mondeling, synchroon en face-to-face) om na te gaan welke eigenschappen typerend zijn voor alle vernaculaire discussies over sagen en welke eigen zijn aan het specifieke medium.

Aanknopingspunten hiervoor zijn te vinden bij Brummett (2011:260, 262), die veronderstelt dat ethotechnieken in online discussies belangrijker zijn dan in face-to-face uitwisselingen: in online discussies zou een 'rhetoric of representation' heersen, omdat de mogelijkheid ontbreekt om beweringen aan de werkelijkheid te toetsen. Oegema et al. (2008) belichten op basis van grootschalige automatische inhoudsanalyse het polariserende karakter van online discussies over politiek.

Sagen op het vertelveld van de fictie

Dit boek concentreerde zich op de vertelvelden van nieuws en online discussies, en betrok fictie slechts zijdelings in de analyse. Uit het hoofdstuk over de New Yorkse naaldprijksagen uit 1913 bleek echter dat ook speelfilms en feuilletons een veld vormden waarop exemplarische verhalen werden verteld die motieven deelden met verhalen

uit het nieuws en die hun legitimiteit ook voor een belangrijk deel ontleenden aan dat nieuws. Deze interactie tussen de populaire cultuur van films, tv-series, jeugdromans, strips en andere fictie en die van vernaculaire debatten en nieuws verdient meer aandacht. Te denken valt aan de rol die jeugdromans en soapseries hebben gespeeld bij de constructie van misdaadproblemen als loverboys, vrouwenhandel en eerwraak.

Ook een categorie van populaire *non*-fictieboeken verdient meer aandacht: de autobiografische of semi-autobiografische boeken van slachtoffers van (seksueel) geweld: eerwraak, uithuwelijking, loverboys, vrouwenhandel. Wat is de retorica van deze geschiedenissen? Hoe resonanceert het nieuws erin en hoe worden ze op hun beurt aangewend in het nieuws? Een eerste aanzet voor een analyse is te vinden in Janssen & Sanberg (2010), historisch perspectief biedt Schrover (2011).

Ostension: hoe daden sagen waar kunnen maken

Dit onderzoek concentreerde zich op de retorica van misdaadsagen: de manier waarop *woorden* verhalen waar maken. Zijdelings kwam ter sprake dat ook *daden* verhalen waar kunnen maken, een fenomeen dat folkloristen kennen als *ostension*. Sagen kunnen dienen als scenario voor (mis)daden. In paragraaf 8.5 zijn voorvallen beschreven waarbij kinderen zichzelf op straat voordeden als leden van de Smileybende, en waarbij anderen zichzelf verwondingen toebrochten om slachtoffer te lijken van deze bende. De verbanden tussen informele verhalen en discussies, nieuws en dergelijke gevallen van *acting out* verdienen nadere studie (Burger 2008).

Op het moment dat ik deze alinea's schrijf, brengen nieuwsmedia alarmerende berichten over basisschoolleerlingen in Den Bosch die gewelddadige rituelen zouden kopiëren van de Latijns-Amerikaanse bende MS 13.²³³ Als inwijding zouden ze andere kinderen dertien seconden lang in elkaar schoppen. Inspiratie hiervoor ontlene ze, volgens een brief die een schooldirectie aan ouders stuurde, aan verhalen op internet.

Kort daarvoor maakte een vergelijkbaar probleem furore in kranten, actualiteitenrubrieken en sociale media: de bangalijsten – ‘een soort hitparade van meisjes die zogenaamd de grootste sletten zijn van de school’.²³⁴ De lijstjes werden onder meer verspreid via Twitter. Het moet inmiddels bekend klinken: meisjes die zedelijk gevaar lopen in de openbare ruimte van het schoolplein en van internet. De heterosociale ruimte kent geen grenzen meer: ‘Het zal je maar gebeuren. Sta je plots als jong meisje op internet op een zogeheten bangalijst. Daardoor ben je gebrandmerkt als slet, als makkelijk meisje, voor de rest van je leven en tot in alle uithoeken van de wereld’ (*AD*, 27 maart 2012).²³⁵

233. Bijvoorbeeld: Gewelddadige benderituelen basisscholieren in Den Bosch. *AD/Algemeen Dagblad*, 12 apr. 2012. Vgl. Best & Hutchinson 1996; Fine & Ellis 2010:113-115.

234 Spiegel voor pubermeiden. *BN/De Stem*, 21 apr. 2012.

235 Van Zon, H. Bangalijst achtervolgt slachtoffer voor altijd. *AD/Algemeen Dagblad*, 27 maart 2012.

Het fenomeen van de bangalijsten verscheen eind maart 2012, en was eind april alweer uit het nieuws verdwenen. Binnen die periode doorliep het de hele cyclus van claimsmaking met behulp van een extreem en betwist voorbeeld, discussie tussen verontruste burgers en debunkers, en een mislukte poging tot institutionalisering door de politie. Verschillende nieuwsmedia meldden, volgens latere berichten ten onrechte, dat een dertienjarig meisje uit Pijnacker zelfmoord had gepleegd omdat haar naam voorkwam op een bangalijst. Diverse politiekorpsen moedigden meisjes aan om aangifte te komen doen wegens smaad, maar werden twee dagen later al teruggefloten door de Raad van Korpschefs: zo'n aangifte had alleen zin bij ernstige privacyschendingen. Commentatoren merkten op dat 'slettenlijstjes' geen verschijnsel waren dat samenhang met nieuwe media of zedenverwildering onder de jeugd, maar al zo oud als Pompeï.²³⁶

Uit diezelfde nieuwe media kan opgemaakt worden dat zowel de discussies over de bangalijsten als de voorbeelden ervan die via Twitter circuleren, stammen van *na* de aandacht die de mainstream media aan het fenomeen besteedden.²³⁷ Op grond daarvan kun je ze karakteriseren als voorbeelden van ostension.

Ostension is een schakel in de verspreiding van verhaaltypen en -motieven van het ene vertelveld naar het andere: nieuws kan de opleving van een sage triggeren; die sage kan door ostension tot leven worden gebracht, wat weer wordt gerapporteerd in media als nieuws, wat de sage weer versterkt – enzovoorts.

In een postmoderne wereld, die verzadigd is van media, zijn misdaden en hun representaties niet van elkaar te scheiden in simpele oorzaak- en gevolgschema's. Mediabeelden van misdaad zijn evenzeer afspiegeling als model; deelnemers aan gecriminaliseerde subculturen modelleren hun gedrag naar voorbeelden uit de media en inspireren door hun daden en uitingen tegelijkertijd nieuwe actualiteitenprogramma's, videoclipps en andere mediaproducten. We leven in een spiegelpaleis, 'an infinite hall of mediated mirrors' (Ferrell & Sanders 1995:14), vol beelden van beelden en verhalen over verhalen.

236 Bronnen onder meer: Meisje uit Pijnacker pleegt zelfmoord 'om bangalijst'. www.ad.nl/ad/nl/1040/Den-Haag/article/detail/3232860/2012/03/29/Meisje-uit-Pijnacker-pleegt-zelfmoord-om-bangalijst.dhtml, geraadpleegd 16 apr. 2012; van Essen, Marieke en Gozems, Etienne. Onderzoek naar bangalijst; Politie in actie na zelfmoord van Livia (13) uit Pijnacker. *De Telegraaf*, 30 maart 2012; Politie: doe aangifte tegen sekslijst. ANP, 29 maart 2012; Niet meteen naar politie om bangalijst. ANP, 31 maart 2012; Duits, Linda (2012). Zorgen om bangalijsten gaan niet om hoeren maar om hysterie. www.dejaap.nl/2012/03/27/bangalijsten,geraadpleegd 1 mei 2012; Flohr, Miko (2012), Banga banga in Pompeii. www.dejaap.nl/2012/03/29/banga-banga-in-pompeii/, geraadpleegd 1 mei 2012.

237 Persoonlijke mededeling Theo Meder, 11 apr. 2012.

Samenvatting

In nieuwsmedia en op internetforums komen monsterlijke verhalen voor over misdaad die de vraag oproepen: is dit waar of is het een broodje aap? De manier waarop journalisten en forumdeelnemers elkaar proberen te overtuigen van de waarheid en de waarde van deze en dergelijke terugkerende verhalen over daden als drogering, verkrachting en verminking is het onderwerp van deze studie.

Sagen in objectivistisch en retorisch perspectief

De wetenschap die zich het intensiefst heeft beziggehouden met dergelijke verhalen is de folkloristiek, die ze labelt als ‘sagen’. Folkloristen hebben sagen sinds de publicaties van de gebroeders Grimm aan het begin van de negentiende eeuw overwegend gedefinieerd als onware, maar als waar gepresenteerde verhalen over bijzondere gebeurtenissen, die geloof vinden bij het volk, die verteld worden door mensen die het beschrevene niet zelf hebben meegemaakt, en die verteld worden in informele situaties en (mede) een orale verspreiding kennen.

Geen van deze criteria houdt echter stand als objectief middel om de sage te onderscheiden van andere verhaalgenres, zoals nieuws. De veronderstelde kenmerken van sagen zijn alleen geldig binnen het geheel van aannames van de sceptische onderzoekers en van anderen die geen geloof hechten aan deze verhalen. Hetzelfde bezwaar geldt voor de definitie van het verwante concept ‘gerucht’, dat sinds de klassieke studie van de sociaal-psychologen Allport & Postman (1947) wordt omschreven als ‘ongeverifieerde informatie’. Ook hier waren het de normen van de onderzoeker die bepaalden wat ‘(on)geverifieerd’ inhield.

Als alternatief voor dit objectivistische perspectief op sagen en geruchten hanteer ik in deze studie een retorische en constructionistische benadering. De vraag is niet: wat kenmerkt een sage of een gerucht? Maar: met welke retorische middelen proberen mensen elkaar ervan te overtuigen dat een verhaal al dan niet een sage of een gerucht is? Deze benadering verschuift de aandacht van de tekst over de vermeende gebeurte-

nissen naar het proces van constructie – het debat waarin verschillende partijen elkaar proberen te overtuigen van de waarheid en waarde van deze verhalen. De onderzochte domeinen zijn die van het nieuws, met name kranten, en die van het ‘vernaculaire web’, met name webforums. Het vernaculaire web – een term van de Amerikaanse folklorist Howard (2005a) – is de verzameling van nieuwsgroepen, blogs, wiki’s, lezersreacties op nieuwssites, sociale netwerken en andere ontmoetings- en discussieplekken op Internet, die zich kenmerken door een niet-institutionele retoriek.

Retorisch analysemodel

Nadat in hoofdstuk 1 de uitgangspunten zijn geformuleerd voor deze retorisch-constructionistische benadering, wordt in de hoofdstukken 2 en 3 het analysemodel opgebouwd. De basis hiervan is de klassieke driedeling die Aristoteles aanbrengt in de overtuigingsmiddelen: ethos, logos en pathos, aangevuld met theorievorming uit sagenonderzoek, (nieuws)sociologie en andere disciplines. Een redenaar (en ook journalisten en forumdeelnemers kunnen beschouwd worden als redenaars) kan zijn publiek proberen te overtuigen met een beroep op zijn eigen betrouwbaarheid (ethos), op de rede (logos) en op de gevoelens van zijn publiek (pathos).

Voor de inhoudelijke invulling van ethos, logos en pathos konden klassieke redenaars een beroep doen op de *topiek*: de zogenaamde ‘vindplaatsen’ (*topen*) van geijkte argumenten en beproefde retorische manoeuvres. Dergelijke topen bestaan voor elk van de drie overtuigingsmiddelen. In deze studie wordt het concept toop vooral gebruikt om de pathosmiddelen te analyseren.

De analyse van de retorica van de waarheid concentreert zich op ethos en logos, die van de retorica van de waarde op pathos en logos.

Het eerste overtuigingsmiddel is het ethos, waarin drie dimensies te onderscheiden zijn: deskundigheid, eerlijkheid en welwillendheid. Om hun publiek te overtuigen van de waarheid van een verhaal, gebruiken journalisten gewoonlijk ethostechnieken die hun deskundigheid en eerlijkheid benadrukken: ze construeren feiten als objectief waarneembare gegevens, vastgesteld op autoriteit van de journalist en diens onafhankelijke bronnen. Wanneer die objectiviteit en autoriteit bedreigd worden, zoals bij sagen het geval kan zijn, kunnen zij nadrukkelijker ethosmiddelen inzetten: we spreken dan van grenswerk, dat wil zeggen de retorische inspanning die de journalistieke professie afgrenst van andere kennisproducenten, en van paradigmaherstel, de (her)bevestiging van journalistieke praktijken als betrouwbare middelen om de waarheid te achterhalen.

Deelnemers aan online discussies over sagen versterken hun ethos onder meer door te verwijzen naar autoriteiten en naar hun eigen kennis en ervaring. Een belangrijke ethostechniek is *distancing*: de afstand tot de bron van het verhaal variëren.

Behalve op hun ethos kunnen journalisten en forumdeelnemers met argumenten een beroep doen op de rede (logos). Argumenten voor en tegen de waarheid van een sage zijn door de Amerikaanse criminologe Donovan (2002, 2004) in drie groepen ingedeeld. Zij onderscheidt twee stijlen van geloof en één van ongeloof:

1. *Instrumenteel (ook: voorwaardelijk) geloof*: ‘het verhaal zou waar kunnen zijn’: het geloof van mensen die misdaadsagen bruikbaar vinden als waarheden in de context van sociale interactie, los van de vraag of ze gebaseerd zijn op geautoriseerde vormen van bewijs.
2. *Fervent geloof*: ‘het verhaal is waar’: het geloof van degenen die stellen zeker te zijn van hun zaak en zich beroepen zich op empirisch bewijs.
3. *Debunking*: ‘het verhaal is niet waar’: uitgesproken ongeloof.

Aan Donovans twee stijlen van geloof is op grond van ander onderzoek naar sagen een hypothetische derde toegevoegd: *ervaringsgeloof* (‘ik heb zelf zoiets meegemaakt’); het geloof van degenen die claimen de misdaad in kwestie zelf te hebben meegemaakt, als slachtoffer of getuige. Let wel: het gaat hier om de wijze waarop mensen hun standpunt met retorische middelen rechtvaardigen, niet om geloof en ongeloof als innerlijke overtuiging.

Het debat over misdaadsagen betreft niet alleen hun waarheid, maar ook hun waarde: zij kunnen gebruikt worden om een publiek te overtuigen van een bepaalde moraal en, specifiek, van aard en ernst van misdaadproblemen. In de analyse hiervan staan logos en vooral pathos centraal: misdaadsagen worden retorisch ingezet als extreme, maar typerende voorbeelden (logos), die een krachtig appel doen op de emoties van het publiek (pathos).

Degenen die van een bepaalde omstandigheid beweren dat dit een (misdaad)probleem is (*claimsmakers*), kunnen verhalen gebruiken als middel om dit probleem te karakteriseren (*typification*). Verhalen over extreme gebeurtenissen – worst-casescenario’s – worden dan als typerende voorbeelden gepresenteerd.

Om gevoelens op te wekken van angst, woede en walging, worden in dergelijke exemplarische verhalen stereotypen gebruikt van ‘ideale’ daders en slachtoffers. Het ideale slachtoffer is vrouwelijk, zwak en gedraagt zich respectabel, de ideale dader is mannelijk, gewelddadig en vaak een vreemdeling. Dergelijke inhoudelijke elementen, die in narratieve analyses worden aangeduid als verhaalmotieven en -typen, fungeren in retorische zin als topen.

Uit deze theorie vloeien de volgende hoofd- en subvragen voort:

1. *Retorica van de waarheid: met welke retorische middelen wordt de (on)waarheid van misdaadsagen geconstrueerd in nieuwsmedia en op internetforums?*

- 1.1 Welke ethos- en logotechnieken gebruiken journalisten en deelnemers aan online discussies over de waarheid van misdaadsagen?
- 1.2 In hoeverre zijn de ethotechnieken van journalisten in discussies over misdaadsagen te karakteriseren en te verklaren als *grenswerk*?
- 1.3 Vertonen de gebruikte logotechnieken de geloofsstijlen van Donovan (instrumenteel geloof, fervent geloof en debunking)? Met welke frequentie komen deze typen voor?

2. *Retorica van de waarde: hoe worden misdaadsagen in de nieuwsmedia en op internetforums ingezet als retorische middelen om misdaadproblemen te construeren?*

- 2.1 Hoe gebruiken journalisten en deelnemers aan online discussies misdaadsagen om maatschappelijke problemen te typeren (logos) en om anderen van de ernst van deze problemen te overtuigen met een beroep op hun emoties (pathos)?

Methode

De methode waarmee deze vragen worden beantwoord, is verantwoord in hoofdstuk 4. Op basis van de theorie zijn twee cases geselecteerd: het verhaalmotief ‘gedrogeerd en misbruikt’ (1885-2008) en het verhaaltipe van de Smileybende (2003). De laatste casus is een voorbeeld van een ‘vernaculaire’ sage, gedebunkt door nieuwsmedia en andere autoriteiten, maar onderwerp van discussie in online forums. Het verhaal over drogering en misbruik daarentegen heeft op dit moment in Nederland een officiële status: het wordt ondersteund in nieuwsmedia, in publiekscampagnes van drugsvoorlichtingsorganisaties en in officiële uitingen van de politie. Ook zijn er verdachten voor veroordeeld. Op internet woeden echter discussies over de realiteit van dit gevaar. Oudere verschijningsvormen van deze sage hadden echter geen officiële, maar een vernaculaire status.

Voor beide cases is een onderzoekscorpus samengesteld van materiaal uit nieuwsmedia en online discussies, dat is onderworpen aan een kwalitatieve en kwantitatieve inhoudsanalyse; op beperkte schaal is voor de casus-Smileybende ook gebruik gemaakt van etnografisch onderzoek.

Casus 1: Gedrogeerd en misbruikt

De hoofdstukken 5, 6 en 7 behandelen verhalen die het verhaalmotief ‘gedrogeerd en misbruikt’ bevatten. De hoofdstukken 5 en 6 zijn historisch en internationaal, hoofdstuk 7 behandelt recente berichtgeving en online discussies in Nederland.

Hoofdstuk 5 beschrijft de verschijningsvormen en contexten waarin dit motief is gerealiseerd sinds 1885, toen de Engelse krantenman William Stead zijn gerucht-

makende pamflet publiceerde tegen de handel in blanke slavinnen (*The Maiden Tribute of Modern Babylon*, 1885): vrouwen die, onder meer door hen te drogeren, tot prostitutie werden gedwongen.

Dit verhaalmotief komt zowel voor op officiële als op vernaculaire vertelvelden en wordt afwisselend geconstrueerd als geautoriseerde en als ongeautoriseerde kennis. In deze retorica van de waarheid benadrukten degenen die campagne voerden tegen blankeslavinnenhandel hun ethos als betrouwbare onderzoekers en waarnemers met altruïstische intenties. Stead gebruikte vernieuwende journalistieke middelen zoals de undercoverreportage en verdedigde in artikelen zijn methoden en zijn stijl, een voorbeeld van journalistiek grenswerk.

De geloofsstijl die de boventoon voerde, was het fervente geloof van morele kruisvaarders zoals Stead. Na 1910 roerden ook debunkers zich, die vraagtekens plaatsten bij de verhalen over drogering en gedwongen prostitutie. Zij beriepen zich vooral op gebrek aan ondersteuning door politie, justitie en wetenschap.

De retorische waarde van het ‘gedrogeerd en misbruikt’-motief berustte voor de morele kruisvaarders op de mogelijkheid die het bood om het probleem van prostitutie en vrouwenhandel te typeren (*logos*) en om de gevoelens van hun publiek te beroeren (*pathos*). Het gegeven van bedwelming en misbruik modelleerde de prostituees retorisch als ideale slachtoffers: het was een onschuldstoop.

Hoofdstuk 6 belicht één episode uit de retorische geschiedenis van het ‘gedrogeerd en misbruikt’-motief: de manier waarop de *New York Times* in de jaren 1913-1917 verhalen over vrouwen die in bioscopen met injecties werden bedwelmd door blankeslavinnenhandelaars construeerde als geruchten. Deze verhalen verschenen in dezelfde periode als een reeks speelfilms die drogering en gedwongen prostitutie juist voorstelden als reële gevaren.

De *Times* trad op als *debunker* en deed de verhalen van vrouwen over verdovende naaldprikken af als geruchten en gevallen van hysteric. De argumenten (empirisch bewijs ontbreekt, de getuige is geen betrouwbare waarnemer, de bron is een vriend van een vriend) zijn de traditionele argumenten om ongeloof in uitzonderlijke ervaringen te onderbouwen. Autoriteitsargumenten overwegen: de *Times* geeft de voorkeur aan de mening van vertegenwoordigers van politie, justitie en wetenschap boven die van de slachtoffers. Deze opstelling paste bij het nieuwe ethos van de *Times* als verschaffer van objectief nieuws uit de beste, institutionele bronnen.

Hoofdstuk 7 behandelt de retorische constructie van verkrachtingsdrugs in Nederlandse kranten en online discussies (1999-2008). Eerdere studies naar de constructie van verkrachtingsdrugs als sociaal probleem lieten verschillende vragen open, waarvan de belangrijkste die was naar de manier waarop jongeren op online forums waarheid en waarde van het verhaal over drogering en misbruik retorisch construeren.

In de constructie van de (on)waarheid van het verhaal overweegt in kranten het fervente geloof: verwijzend naar concrete gevallen en naar waarschuwingen van autoriteiten presenteerden Nederlandse kranten in de onderzochte periode onvrijwillige bedwelming met ghb of andere middelen, gevolgd door verkrachting, als een reëel gevaar. De beschreven incidenten zijn relatief ernstig: bedwelming, vaak gevolgd door aanranding of verkrachting, en zelfs door coma of overlijden.

Anders dan in het nieuws domineert op webforums de discussie tussen debunkers enerzijds en instrumentele en ervaringsgelovigen anderzijds. Van alle argumenten is een derde (34%) debunkend. Degenen die het verhaal geloven, gebruiken weinig fervente argumenten (3,6%). De grootste groep gelovigen beroept zich op instrumentele argumenten (23%) of op ervaring (39,5%). De debunkers belijden een fervente vorm van ongelof, de andere partij een weifelend geloof: verhalen over verkrachtingsdrugs, ook die over eigen ervaringen, zijn plausibel én onzeker.

Behalve argumenten (logos) gebruiken zowel journalisten als forumdeelnemers hun ethos als overtuigingsmiddel. De journalisten doen dit vooral door te verwijzen naar gevestigde bronnen zoals de politie, maar nemen ook veel beweringen over het gevaar van verkrachtingsdrugs voor eigen rekening, alsof deze beweringen geen bronvermelding meer behoeven. Omdat de journalisten niet bekend waren met afwijkende meningen over de kwestie, of deze konden negeren, was er geen behoefte aan grenswerk en paradigmaherstel. Alternatieve kennisclaims drongen niet door tot de mainstream media.

In online discussies zijn de gebruikte ethostechnieken minder eenvormig dan in het nieuws. Degenen die geloofden in het gevaar van verkrachtingsdrugs gebruikten meer, en meer gevarieerde ethostechnieken dan debunkers. Het ethos van degenen die hun geloof baseren op eigen ervaringen met drugs in drankjes, is het kwetsbaarst: zij moeten dus het hardst werken aan hun betrouwbaarheid.

Van de Aristotelische ethosdimensies deskundigheid, eerlijkheid en welwillendheid, wordt de eerste het meest gebruikt door beide partijen. Anders dan in de kranten, die vooral verwijzen naar externe deskundigen, doen forumdeelnemers vooral een beroep op eigen ervaringen.

In de constructie van de waarde van het verhaal bleken nieuwsmedia en webforums te verschillen in de manier waarop ze het probleem typeren (logos) en met verhalen over slachtoffers en daders een beroep doen op de emoties (pathos). De krantenartikelen tekenen de hoofdpersonen stereotiep als onschuldige vrouwelijke slachtoffers en berekenende mannelijke daders. Op webforums is het beeld veelvormiger: gebruik van alcohol en drugs geldt hier niet als problematisch, maar sceptici trekken frequent de integriteit van de slachtoffers in twijfel.

Nieuws en online forums vertegenwoordigen in dit opzicht parallelle werelden, beheerst door andere normen en belangen. Nieuwsmedia negeren grotendeels de twijfel aan de ernst van *drug rape* die prominent aanwezig is op internetforums en in reacties

op nieuwssites. Discussiedeelnemers van hun kant negeren de waarschuwingen van politie en hulpverleners in de media.

De verschillende waarden die journalisten en forumdeelnemers toekennen aan verhalen over drugs in drankjes zijn te karakteriseren als een verschil tussen *claims-making* en *sense-making*. Het nieuws geeft de gezichtspunten weer van gevestigde partijen die het probleem ‘verkrachtingsdrugs’ definiëren met het oog op beleid, terwijl internetdiscussies een collectieve poging zijn om als verwarrend gepresenteerde ervaringen te duiden.

Casus 2: De Smileybende

De hoofdstukken 8 en 9 behandelen de casus van de Smileybende. Het verhaal gaat over een allochtone jeugdbende die vrouwelijke slachtoffers laat kiezen tussen een groepsverkrachting en een ‘smiley’. Degenen die het laatste kiezen, krijgen een snee met een mes van oor tot oor. Deze sage verontrustte in 2003 kinderen en jongeren en trok de aandacht van nieuwsmedia. Hoofdstuk 8 behandelt de logos- en ethostechnieken in internetdiscussies en nieuwsberichten over de waarheid van dit verhaal, met speciale aandacht voor de wijze waarop autoriteit wordt geconstrueerd in het nieuws en op forums.

Van Donovans drie stijlen van (on)geloof domineert in de gevestigde nieuwsmedia debunking. Journalisten gebruiken vooral autoriteitsargumenten: ze beroepen zich op ontkenningen door politiewoordvoerders en uitleg door een volksverhalenonderzoeker (in casu de schrijver van dit boek). Inhoudelijk ligt de nadruk op empirische claims: er is geen bewijs voor de activiteiten van een dergelijke bende.

Op online jongerenforums is meer discussie over het verhaal. Ook in dit medium zijn debunkers in de meerderheid. Net als de journalisten beroepen zij zich vooral op het gezag van gevestigde autoriteiten. De argumenten vóór geloof zijn op forums vaker van het instrumentele type dan van het fervente. Het meest voorkomende instrumentele argument is: het verhaal was misschien ooit een broodje aap, maar kan nu waar zijn, omdat het mensen heeft geïnspireerd om het in de praktijk te brengen. De meest gebruikte ‘fervente’ argumenten zijn dat het verhaal als waar wordt verspreid door nieuwsmedia en dat een directe bekende het slachtoffer is geworden van de bende.

Ethos speelde in de nieuwsberichtgeving over de Smileybende geen bijzondere rol: journalisten behandelden de kettingmailtjes en andere waarschuwingen voor de bende niet als concurrenten voor hun eigen gezag. In online discussies over de Smileybende gebruikten debunkers en believers in gelijke mate ethostechnieken, maar niet dezelfde. Bovenaan de top 5 staat bij de believers een beroep op een vriend van een vriend. Ook verwijzen zij regelmatig naar mainstream nieuwsmedia om hun geloof te rechtvaardigen, hoewel deze het verhaal consistent ontkend hebben.

Debunkers op webforums beroepen zich het meest op een traditionele autoriteit en verwijzen daarnaast naar hun eigen kennis, ervaring of opleiding en naar hun eigen

eerlijkheid, ze benadrukken de gemeenschappelijkheid door zaken te noemen die verband houden met henzelf of het onderwerp en maken gezamenlijke tegenstanders zwart.

Van de ethosdimensies van Aristoteles is deskundigheid het best vertegenwoordigd: meer dan driekwart van de gebruikte ethostechnieken benadrukt de deskundigheid van de forumdeelnemer. Gelovers verwijzen daarbij het vaakst naar een vriend van een vriend, debunkers naar een gevestigde autoriteit.

Welwillendheid staat op de tweede plaats; degenen die het verhaal zeggen te geloven, gebruiken vaker welwillendheidstechnieken dan de debunkers. Van het benadrukken van de derde dimensie, eerlijkheid, verwachten beide partijen kennelijk het minst: bij zowel gelovers als debunkers maken ze ongeveer 10 procent uit van de ingezette ethostechnieken.

Voor de debunkers is het verhaal over de Smileybende onwaar, voor de meeste *believers* is het mogelijk waar of onwaar, maar desondanks waardevol. Wat die waarde inhoudt, is het onderwerp van hoofdstuk 9, over het gebruik van de Smileysage als exemplarisch verhaal in de context van maatschappelijke ontwikkelingen rond criminaliteit.

De motieven waaruit het verhaaltje bestaat – de jeugdbende, de strikvraag, de vermindering met het mes en de groepsverkrachting – komen ook voor in vergelijkbare verhalen die de afgelopen halve eeuw circuleerden in West-Europa en daarbuiten. Deze verhalen fungeren als wreedheidstopen, waarin de Ander – wiens identiteit wisselt – wordt voorgesteld als onmenselijk wreed.

De sage van de Smileybende verscheen in Nederland in 2003 en functioneerde in de context van nieuwsberichtgeving en maatschappelijke beroering over ‘nieuwe’ misdaden. De ‘werkzame bestanddelen’ van het verhaal zoals het in Nederland verteld werd, zijn alle terug te vinden in het maatschappelijke probleem van etnisch geweld zoals dat vorm kreeg in de eerste jaren van de 21e eeuw. Centraal hierin staan zorgen over ‘nieuwe’ misdaden die worden gepleegd door allochtone, met name Marokkaanse jongeren: zinloos geweld, overlast, groepsverkrachting en loverboypraktijken. De Smileysage is een hyperbool, de overtreffende trap van de misdaadproblemen rond Marokkanen die omstreeks 2003 sterk in de belangstelling stonden. De sage typeert deze problematiek als een kwestie van gewelds- en zedenmisdriven door etnische Anderen (logos) en appelleert door het monsterlijke karakter sterk aan het gevoel (pathos).

Conclusies

De benadering van misdaadsagen als retorische constructies in plaats van als in wezen onware verhalen is vruchtbaar voor de analyse van journalistiek en informeel discours en als uitgangspunt voor kritiek op journalistieke praktijken.

Een belangrijke component van het retorische perspectief op misdaadsagen is de classificatie van geloofsstijlen door Donovan: instrumenteel geloof, fervent geloof en debunking. De casestudy's uit mijn onderzoek ondersteunen dit model, maar leveren ook argumenten om het uit te breiden. Aan de twee soorten geloof die Donovan onderscheidt in discussies over misdaadsagen op webforums, instrumenteel en fervent geloof, dient als derde soort ervaringsgeloof te worden toegevoegd.

Van deze geloofsstijlen is op webforums instrumenteel geloof prominenter aanwezig dan fervent geloof, en is debunking (fervent ongelooft) sterker vertegenwoordigd dan fervent geloof.

Instrumenteel gelovigen beschikken vergeleken met debunkers over een groter repertoire aan argumenten over de moraal van de betwiste verhalen. Waar debunkers de verhalen in morele zin vooral zien als tekenen van irrationaliteit en goedgelovigheid, kennen instrumentele gelovigen er morele betekenissen aan toe die los staan van hun feitelijke waarheid. Daardoor worden discussies zelden beslist: de twee partijen spelen op hetzelfde veld, maar met verschillende regels.

Ook nieuwsmedia kunnen in de discussie over de waarheid van misdaadsagen de rol van believers vervullen. Dat dit in mijn onderzoek duidelijker blijkt dan in eerdere onderzoeken, is een gevolg van definitie en casuselectie. Wie sagen definieert als vernaculaire verhalen die grotendeels onwaar zijn in empirische zin, zal ze ook vooral vinden op vernaculaire vertelvelden. Een voorbeeld hiervan biedt de casus-Smiley-bende.

Dat nieuwsmedia ook als *believers* kunnen berichten over misdaadsagen, heb ik duidelijk kunnen maken door ook *officiële* sagen in het onderzoek te betrekken. In de casus- 'gedrogeerd en misbruikt' zijn geloof en debunking anders verdeeld. Aan het eind van de negentiende eeuw is dit verhaalmotief een vast bestanddeel in claims over blankeslavinnenhandel. Later verliezen deze claims aan geloofwaardigheid en debunkt de *New York Times* naaldprikverhalen als hysterische geruchten. Een kleine eeuw later zijn de verhalen terug in de vorm van waarschuwingen tegen verkrachtingsdrugs, die door nieuwsmedia in de VS, Engeland, Nederland en andere landen worden gebracht als serieus gevaar.

Het ethosmodel dat voor deze studie werd opgesteld op basis van Aristoteles' retorica, aangevuld met eerder onderzoek in uiteenlopende disciplines, bleek een bruikbaar analyse-instrument voor de onderzochte misdaadsagen. Het biedt onder meer een aanvulling op de modellen van Donovan (2004), die zich in haar analyse van misdaadsagen beperkte tot logos-aspecten, en van Oring (2008), die zich beperkte tot de retorica van *believers*.

In beide onderzochte casussen maakte de partij die het meeste te verliezen heeft het uitgebreidst gebruik van ethos als overtuigingsmiddel. In de online discussies over

verkrachtingsdrugs gebruiken de believers de meeste en de meest gevarieerde ethostechnieken: zij hebben, in ieder geval als ze uit ervaring zeggen te spreken, het meest te verliezen als anderen hen niet geloven. In de forumdiscussies over de Smileybende, waarin het risico van gezichtsverlies evenwichtiger is verdeeld, maken beide partijen gelijkelijk gebruik van ethostechnieken.

Dat de inzet van ethos samenhangt met een retorisch machtsevenwicht, blijkt ook uit de nieuwsberichtgeving die voor beide casussen werd geanalyseerd. In het nieuws over de Smileybende en over verkrachtingsdrugs zetten journalisten vooral de gebruikelijke ethostechnieken in van verwijzingen naar autoriteiten, omdat ze geen concurrentie van andere kennisclaims te duchten hebben. Grenswerk is wel aanwezig in de berichtgeving van de *New York Times* over naaldprijksagen (1913-1917), omdat het monopolie van de *Times* als leverancier van betrouwbaar nieuws op dit punt versterking behoeft. Nog nadrukkelijker is het grenswerk in de reportages over blanke-slavinnenhandel van W.T. Stead (1885), die met nieuwe journalistieke middelen een nieuw probleem op de agenda probeerde te zetten.

Van de ethosdimensies van Aristoteles, deskundigheid, eerlijkheid en welwillendheid, wordt de eerste het meest gebruikt, zowel door journalisten als door forumdeelnemers. Een van de belangrijkste technieken om anderen ervan te overtuigen dat men over kennis van zaken beschikt, is het variëren van de afstand tot de bron van een verhaal: uit de eerste hand, uit de tweede hand, of uit de derde, van een 'vriend van een vriend'. Van deze laatste wordt vaak verondersteld dat hij de typische bron is van sagen.

Deze *foaf* (*friend of a friend*) bleek inderdaad de meestgenoemde bron voor hen die het verhaal over de Smileybende voor waar hielden, maar in discussies over verkrachtingsdrugs verwezen *believers* vaker naar ervaringen van henzelf of van vrienden. Dat *foafs* typerend zouden zijn voor sagen is een uitvloeisel van de traditionele definitie van sagen als onware, vernaculaire verhalen.

Beide sagen, 'gedrogeerd en misbruikt' en de Smileybende, zijn gebruikt als retorisch middel om de gevaren van de heterosociale ruimte te construeren, de openbare ruimte waarin personen van beide geslachten en van verschillende sociale en etnische herkomst elkaar ontmoeten. Het 'gedrogeerd en misbruikt'-motief heeft daarbij het grootste politieke succes gehad: het ondersteunde de claims die in verschillende landen en perioden resulteerden in de institutionalisering van maatschappelijke problemen (blanke-slavinnenhandel, loverboys, verkrachtingsdrugs).

Dit politieke gebruik van sagen is in het onderzochte materiaal vooral te vinden in het nieuws. Het verschil tussen berichtgeving en internetdiscussies over misdadaagen is te karakteriseren als een verschil tussen het politieke en het persoonlijke, tussen *claims-making* en *sense-making*. Het nieuws geeft de gezichtspunten weer van gevestigde partijen die het probleem definiëren met het oog op beleid, terwijl internetdiscussies een collectieve poging zijn om persoonlijke ervaringen te duiden.

Journalisten kunnen uit deze studie lessen trekken over de kloof tussen nieuwsmedia en informele discussies en over hun nieuwsgaringsroutines. In de onderzochte casussen bleek nieuws over verkrachtingsdrugs en over de Smileybende nauwelijks relevant voor de jongeren die op webforums over deze onderwerpen discussieerden. In discussies over de Smileybende bewijzen de deelnemers slechts lippen dienst aan de autoriteit van het nieuws, in discussies over verkrachtingsdrugs wordt het nieuws zelfs grotendeels genegeerd.

Journalisten richten zich sterk op institutionele bronnen. Op basis van de onderzochte casussen kunnen echter vraagtekens worden geplaatst bij de veronderstelde betrouwbaarheid van officiële bronnen, de veronderstelde onbetrouwbaarheid van vernaculaire bronnen en de eenzijdige keuze voor de eerste boven de tweede. Journalisten zouden om te doen wat ze zeggen te doen – betrouwbaar en bruikbaar nieuws brengen voor een mondig publiek – profiteren van enige kennis van retorica, sagenonderzoek en de sociologie en geschiedenis van maatschappelijke problemen.

Summary

Monstrous Tales: Crime Legends in the News and on Web-based Forums as Rhetorical Constructions

News media and web-based discussion forums frequently feature crime stories so monstrous that they defy belief and evoke the question: is this story true or is it an urban legend? The present study focuses on the way journalists and forum users try to convince their audience of the veracity and value – or the lack thereof – of these recurrent stories about horrendous crimes.

Legend: objectivist versus rhetorical perspectives

The legend label derives from folklore studies, the main discipline that has engaged with stories of this kind. In the footsteps of the Grimm brothers, folklorists have defined legends since the early 19th century largely as untrue stories that are presented as true, purportedly describing extraordinary events, and believed by the general public. Legends are typically told by people who did not themselves witness the events described, are told in informal situations and spread (at least initially) by word-of-mouth.

These criteria, however, do not hold as objective means to distinguish the legend from other narrative genres such as news stories. The validity of the supposed traits is circumscribed by the worldview of the sceptical researchers and others who profess disbelief in these stories. Traditional legend definitions have this limitation in common with the related concept of rumour, which has been defined since the classical study by social psychologists Allport & Postman (1947) as ‘unverified information’. In this case too, the researcher’s values determine what counts as ‘verified’.

As an alternative to this objectivist perspective on legend I use a rhetorical and constructionist approach, bracketing the question ‘What constitutes a legend?’ and asking instead: ‘What rhetorical tools do people employ to convince others that a particular story is or is not a legend?’ This approach shifts attention away from the text describing the alleged event to the process of construction, focusing on the debate in which various parties seek to convince each other of these stories’ veracity and value.

Evidentiary standards for judging a story’s veracity vary according to the ‘narrative field’ in which the story is told, e.g. parliamentary debate or an academic conference. The fields studied here are those of the news, specifically newspapers, and the ‘vernacular web’, specifically web-based forums. The vernacular web is the term coined by the American folklorist Howard (2005a) for participatory media – e.g., Usenet, blogs, wikis, Facebook, readers’ comments on news sites – characterized by a hybrid rhetoric that blends the institutional and the vernacular.

Rhetorical analysis model

Having set out the basic features of the rhetorical and constructionist approach to legend in Chapter 1, I lay out the analytic model in Chapters 2 and 3. At its basis is Aristotle’s threefold classification of the means of persuasion: *ethos*, *logos* and *pathos*, supplemented by concepts from folklore studies, (news) sociology, and other disciplines.

Orators (and, by extension, journalists and forum users) can appeal to three resources in order to convince their audience: their own character (*ethos*), reason (*logos*), and their audience’s emotions (*pathos*). For each mode of persuasion, orators can draw from a common stock of source material for specific occasions, the *topoi* – well-worn arguments and time-tested rhetorical manoeuvres. In the present study, the *topos* concept is employed mainly in the analysis of *pathos*.

Analyzing the rhetoric of veracity, my focus is on *ethos* and *logos*, analyzing the rhetoric of value I concentrate on *pathos* and *logos*.

The first means of persuasion is *ethos*, in which Aristotle distinguishes three dimensions: expertise, virtue and goodwill. In order to convince their audience of a story’s veracity, journalists usually employ *ethos* techniques that stress their expertise and virtue, construing facts as objectively identifiable and vouched for by the journalist’s authority and that of his independent sources. Whenever a news medium’s objectivity and authority are at stake, as might happen when a news story is alleged to be a legend, journalists may employ more emphatic *ethos* techniques. In news sociology, the common form of this exculpatory rhetoric is known as *boundary work*, i.e. the rhetorical effort that demarcates the journalist’s profession from other knowledge producers. When still firmer justifications are called for, journalists utilize *paradigm repair* (or *news repair*), i.e. the (re)affirmation of routine journalistic practices as reliable means to attain the truth.

Discussing legends on online forums, users may enhance their ethos by appealing to authorities and to their own knowledge and experience. An important ethos technique, employed by both forum users and journalists, is *distancing*: varying the distance between the narrator and the story's source.

In debates about a legend's veracity discussants can also appeal to reason (logos). Arguments for and against a legend's veracity have been characterized by the American criminologist Donovan (2002, 2004) as different 'styles of belief and disbelief'. To be sure: these styles refer to rhetorical justifications, not to belief and disbelief as inner convictions.

1. *Instrumental (or conditional) belief*: 'this story could be true': the belief of those who find crime legends useful as truths in the context of social interaction, deeming it less important whether they are based on authorized forms of evidence.
2. *Fervent belief*: 'this story is true': the belief of those who profess certainty, referring to empirical evidence.
3. *Debunking*: 'the story is not true': explicit disbelief.

In addition to Donovan's two styles of belief, a third one has been hypothesized, based on supernatural legend studies: *experiential belief* ('it happened to me'); the belief of those who claim to have experienced the crime under discussion, either as victim or as witness.

Debates about crime legends concern not just their veracity, but also their value: they may be used to convince an audience of a moral message and, more specifically, of the nature and urgency of crime problems. Central to the analysis of the rhetoric of value are logos and pathos: crime legends are utilized rhetorically as extreme, yet typical examples (logos), that exert a strong emotional appeal (pathos).

Those who claim that a certain condition is a (crime) problem (*claim makers*), may use stories as a means to typify this purported problem (*typification*), presenting stories about extreme events – worst case scenarios – as typical examples.

In order to arouse emotions of fear, outrage, and disgust, these exemplary stories feature stereotypes of 'ideal' offenders and victims. The ideal victim is female, weak, and behaves respectably, the ideal offender is male, violent, and often a stranger. In structural analyses of folk narrative, these recurring content chunks are labeled as motifs and tale types; from a rhetorical perspective, they serve the function of topoi.

The rhetorical perspective on (crime) legends is a relatively recent development and needs to be tested empirically. This leads to the following research questions:

1. *Rhetoric of veracity: what rhetorical means are employed to construct a crime legend's veracity (or lack thereof) in news media and on web-based forums?*

- 1.1 What ethos and logos techniques are employed by journalists and by forum users participating in online discussion about a crime legend's veracity?
- 1.2 To what extent can the ethos techniques journalists employ when they cover crime legends be characterized and explained as instances of *boundary work*?
- 1.3 Do the logos techniques employed reflect the styles of belief and disbelief as defined by Donovan (instrumental belief, fervent belief and debunking)? How frequently do the different styles occur?

2. *Rhetoric of value: how are crime legends utilised in the news media and on web-based forums as a rhetorical means to construct crime problems?*

- 2.1 How do journalists and forum users utilise crime legends to typify social problems (logos) and to convince others of a problem's urgency with an appeal to their emotions (pathos)?

Method

The methods used to answer these questions are set out in Chapter 4. Based on the rhetorical-constructivist theory, two cases have been selected: stories featuring the motif Drugged and Abused (1885-2008) and the tale type of the Smiley Gang (2003). The last case serves as an example of a primarily 'vernacular' legend: debunked by the news media and other authorities, the story was the subject of debate in online forums. The Drugged and Abused legend on the other hand enjoys official status in the Netherlands at present: in its contemporary form of drink spiking, it is presented as a serious danger in news media, in awareness campaigns by drug counseling institutions and in official statements by the police. On the vernacular web, however, the reality of the threat is a matter of debate. The legend has a lengthy history, during which its status has varied between the official, and the vernacular.

It is no coincidence that both legends pertain to the dangers of heterosocial spaces (Hunt 2002): the public spaces where people of both sexes and of various social and ethnic groups mix. This theme loomed large in the collection from which the two cases were selected.

For both cases a sample of newspaper articles and online discussions has been constructed, that have been subjected to qualitative and quantitative content analysis; for the Smiley Gang case, this has been supplemented to a modest degree by ethnographic research.

Case 1: Drugged and Abused

Chapters 5, 6, and 7 analyze stories containing the Drugged and Abused motif. Chapters 5 and 6 are historical and international in scope, chapter 7 focuses on recent news coverage and online discussions in the Netherlands.

Chapter 5 charts the motif's manifestations in their various contexts since 1885, when British journalist and editor William T. Stead published *The Maiden Tribute of Modern Babylon*, his landmark pamphlet against the 'white slave trade', as the trafficking of women and girls was known at the time. Surreptitious drugging was said to be a standard way to make the victims submit to a life of forced prostitution.

The Drugged and Abused motif was used in both official and vernacular narrative fields, where it was alternately constructed as authorized and as unauthorized knowledge. Campaigners against the white slave trade stressed their ethos as reliable researchers and observers, driven by altruism. Stead employed innovative journalistic practices such as undercover reporting and published essays and editorials in defense of his research methods and presentation style, an example of journalistic boundary work.

The predominant style of belief was the fervent belief of moral crusaders like Stead. After 1910 debunkers became more vociferous, questioning the stories about drugged victims innocently ushered into prostitution. These sceptics mainly appealed to lack of support by law enforcement and science.

The Drugged and Abused motif's use in the moral crusaders' rhetoric of value lay in its power to typify the problem of prostitution and sex trafficking (*logos*) and to arouse the audience's emotions (*pathos*). Portraying the prostitutes as virgins led astray by subterfuge and force modelled them rhetorically as ideal victims: the Drugged and Abused stories served as an innocence topos.

Chapter 6 focuses on one particular episode in the rhetorical history of the Drugged and Abused motif: the 1913-1917 *New York Times* coverage of allegations that female moviegoers were in danger of being drugged by white slave traders armed with hypodermic needles. The emergence of these stories coincided with that of a series of movies in which covert sedation and forced prostitution were presented as realistic threats.

The *Times* assumed the role of debunker, dismissing needle victims' evidence as mere rumour and hysteria. The arguments put forward by NYT journalists (empirical proof is lacking, the witness is an unreliable observer, and the source is a friend of a friend) are the traditional justifications of disbelief. Appeals to authority predominate: the *Times* prefers the opinion of police, law, and science representatives to those of the victims. This stance fits the recently established ethos of the *Times* as purveyor of objective news based on the best, i.e. predominantly institutional sources ('All the news that's fit to print').

Chapter 7 analyzes the rhetorical construction of rape drugs and drink spiking – the most recent incarnations of the Drugged and Abused motif – in Dutch newspapers and online discussions (1999-2008). It addresses some aspects not covered by previous studies of the construction of rape drugs as a social problem, notably the way adolescent forum users construct the veracity and value of stories about this alleged threat.

In newspaper coverage of drink spiking fervent belief predominates: referring to specific cases and official warnings Dutch newspapers presented involuntary intoxication with GHB and other drugs by sexual predators as a realistic danger. The incidents covered are relatively serious: intoxication, often followed by sexual assault or rape, or even coma and death.

On online forums however, the drug rape threat is a matter of debate. In contrast to the journalists' fervent belief, on web-based forums debunkers argue with instrumental and experiential believers: is drug rape a serious threat or merely an urban legend? One third of all arguments put forward (34%) is of the debunking kind. Those who claim to believe in the story use few fervent arguments (3.6%). The largest group of believers uses instrumental (23%) or experiential (39.5%) arguments. The debunkers express a fervent form of disbelief, the other party a hesitant belief: stories about drink spiking, including the ones about personal experiences, are mostly presented as both plausible and uncertain.

In addition to arguments (logos) both journalists and forum users use their character (ethos) as a means of persuasion. Although journalists mainly bolster their ethos by referring to police officials and other established sources, their claims are frequently unsourced, suggesting that they consider the official perspective on drink spiking and drug rape as uncontroversial. Since they were not aware of competing claims about this issue, or felt they could ignore them, there was no need for boundary work and paradigm repair. Alternative knowledge claims were seldom given a voice in the mainstream media.

The ethos techniques used in online forums are more varied in nature than those used by journalists. Those who claimed to believe in the danger of rape drugs used more, and more varied ethos techniques than were used by debunkers. The ethos of those who say their belief is based on personal experiences of being spiked is the more vulnerable: consequently, establishing their credibility requires the more outspoken rhetorical effort.

Of the three Aristotelian dimensions of ethos – expertise, virtue and goodwill – the first is used most frequently by those on both sides of the discussion. In contrast to the newspaper journalists, who mainly refer to external experts, forum users primarily appeal to their own experience, either as seasoned partygoers and drug users, or as alleged drink spiking victims.

Journalists and forum users also differed in the way they rhetorically constructed the story's value, i.e. in the way they typified the problem (logos) and utilized victim and offender stereotypes to appeal to the emotions (pathos). The news portrayed the main characters as stereotypically innocent female victims and coldly calculating male offenders. On web-based forums a more varied picture emerges: an alleged victim's voluntary alcohol and drug use is generally considered unproblematic, but debunkers frequently question the victims' integrity.

In this respect, the narrative fields of news media and vernacular media are parallel worlds, ruled by diverging standards and interests. News media largely ignore the sceptical view of the drink spiking and drug rape problem that is so prominently voiced on web-based forums. Forum users, on the other hand, mostly ignore the warnings issued by police forces and drug counseling and relayed by the news media. The different values journalists and forum users accord to drink spiking stories may be read as the difference between claim making and sense making.

Case 2: The Smiley Gang

Chapters 8 and 9 focus on the Smiley Gang legend, a story about an ethnic youth gang whose members offer their female victims the choice between gang rape and a smiley. Those who chose the latter option receive an ear-to-ear knife slash that leaves an indelible smile. In 2003, this legend caused concern among Dutch children and their parents. Chapter 8 analyzes the rhetoric of veracity in newspaper reports and web-based forums concerning this legend, concentrating on the construction of authority in news media and online discussions.

Debunking is the main style of (dis)belief in established news media. In order to justify this stance, journalists mainly rely on appeals to authority, referring to negations issued by police spokespeople and background provided by a folklorist (viz. the present writer). Their claims are mostly of an empirical nature, foremost the lack of proof for the gang's alleged activities.

On web-based forums frequented by children and adolescents, the story provokes more debate, but here, too, debunkers dominate. Like the journalists they mainly appeal to established authorities. In online forums, the arguments in support of the story's truth are instrumental rather than fervent. The most frequently used instrumental argument is: the story may have been an urban legend at some time, but possibly it has become true by inspiring some individual(s) to act out the legend. The most frequently used fervent arguments are: news media vouch for the story's truth and a person known to the narrator has fallen victim to the gang.

Ethos played a minor role in news coverage of the Smiley Gang: journalists did not treat the chain mail messages and other warnings as rival claims to their own authority. In online discussions debunkers and believers employed ethos techniques in equal measures, with each party preferring different techniques. Leading the five techniques most frequently used by believers is an appeal to a friend of a friend as the story's source. In order to justify their belief, believers also frequently referred to mainstream news media, in spite of these having consistently debunked the story.

Debunkers in online discussion threads most frequently appeal to traditional authorities. They also refer to their own knowledge, experience or education, and their personal virtue, they stress the common ground with their audience and vilify common enemies.

Regarding Aristotle's three dimensions of ethos, expertise is most prominent: more than 75 percent of the ethos techniques used emphasizes the discussant's expertise. Believers most frequently refer to a friend of a friend, debunkers to an established authority. Goodwill comes second; those who claim to believe the Smiley Gang story use goodwill techniques more often than debunkers do. Neither party puts much faith in appeals to personal virtue, Aristotle's third ethos dimension: for both believers and debunkers, appeals to virtue made up a mere 10 percent of the ethos techniques employed.

As in the Drugged and Abused case, veracity does not equal value. To debunkers the Smiley Gang story is untrue, to most believers its truth status is uncertain, but this does not make it less valuable for them. What constitutes this value is analyzed in chapter 9, which focuses on the way the Smiley Gang legend is put to use as an exemplary story in the context of shifting crime problems.

The motifs that constitute the tale type – the knife-wielding youth gang, their underage victims, the trick question, the barbaric mutilation, gang rape – also feature in similar stories circulating in Western Europe and beyond since the nineteen fifties. These stories, presenting an Other of varying identity as inhumanly cruel, were used rhetorically as cruelty topoi.

The Dutch incarnation of the legend emerged in 2003, and was infused with meaning in the context of news coverage and social turmoil over purportedly new crimes. The 'active ingredients' of the Dutch version all mirror the social problem of ethnic violence as it was constructed in the first years of the 21st century. Central to this problem were concerns about new crimes committed by Moroccan-Dutch adolescents: random violence, antisocial behavior on the street, gang rape and sex trafficking by so-called loverboys. In this context, the Smiley Gang legend is a hyperbolic depiction of the crime problems involving second generation Moroccan immigrants that drew massive political, public and media attention in 2003. The legend typifies this issue as one of violence and sex crimes by ethnic Others and appeals strongly to the emotions because of its monstrous character.

Conclusions

Approaching crime legends as rhetorical constructions instead of essentially untrue stories opens new windows for the analysis of both news and vernacular discourse and as a point of departure for critiquing journalistic practices.

A major component of the rhetorical-constructionist perspective on crime legends is the classification of belief styles by Donovan (2002, 2004) into instrumental belief, fervent belief, and debunking. The present case studies provide support for this model, but also supply arguments to extend it with the notion of experiential belief.

On web-based forums, both instrumental belief and debunking (or fervent disbelief) feature more prominently than fervent belief. Compared to debunkers instrumental believers employ a broader rhetorical repertoire when it comes to the moral implications of the contested stories. Where debunkers tend to read the stories as signs of irrationality and gullibility, to instrumental believers they are meaningful in a moral sense which is independent from their factual truth. For instrumental believers, veracity does not equal value. This explains why debates over a crime legends' veracity seldom have closure: both parties play on the same field, but stick to different sets of rules.

In debates about a crime legend's veracity, news media, too, may assume the role of believers. This finding emerges more clearly from the present study than from earlier research in this field as a consequence of subject definition and case selection. Those who define legends as vernacular stories that are largely untrue in the empirical sense, will be apt to find them on vernacular narrative fields. The Smiley Gang legend is a case in point.

Extending the sample to include official legends, one observes news media covering contested stories from a believer's perspective. In the Drugged and Abused case study belief and debunking were distributed differently. At the end of the 19th century this motif was established as a stock feature of claims about the white slave trade. Later these claims began to lose their credibility and the *New York Times* debunked needle attack stories as hysterical rumours. Little more than a century later, however, the stories are back in the form of warnings against rape drugs, presented by news media in the US, the UK, the Netherlands and other countries as a serious threat.

The ethos model constructed for this study on the basis of Aristotle's rhetoric, complemented with contemporary research findings and concepts from various disciplines, proved useful for the analysis of crime legend rhetoric. It proved complementary to the models laid out by Donovan (2004), who restricts her analysis of crime legends to aspects of logos, and Oring (2008), who restricted his analysis to the rhetoric employed by legend believers.

In both case studies the party that stood to lose the most made the most extensive use of ethos as a means of persuasion. In the online discussions about rape drugs, the believers used the most, and the most varied ethos techniques: particularly those who claim to be speaking from personal experience stand to lose more when others do not believe them. In the online discussions about the Smiley Gang, the risk of losing face is distributed more evenly; in this case, both parties utilized ethos techniques in equal measures.

That the appeal to ethos is associated with the rhetorical balance of power is also apparent in recent news coverage in both cases. Reporting on rape drugs and on the Smiley Gang, journalists mainly employed routine ethos techniques, mostly appealing to established authorities, since they had no reason to fear conflicting claims by rival

knowledge producers. Boundary work is in evidence in the *New York Times* coverage of the needle attack legends (1913-1917), because this newspaper's desired monopoly as a purveyor of reliable news needed strengthening at this point in time. Still more pronounced is the boundary work rhetoric in W.T. Stead's 1885 series of reports on the white slave trade, seeking to put a new crime problem on the agenda using new journalistic practices.

Considering Aristotle's three dimensions of ethos (expertise, virtue, and goodwill), the first is used most frequently by both journalists and forum users. A prime technique to convince others of one's expertise is distancing, i.e. varying the distance between the narrator and the story's source. The story can be reported either first-hand, second-hand, or third-hand – referring to a 'friend of a friend', or *foaf*. The latter option has often been named the typical source of legends.

The so-called *foaf* indeed turned out to be the source mentioned most frequently by those who professed to believe in the Smiley Gang legend. In online discussions about drink spiking and rape drugs however, believers more often referred to occasions experienced by themselves or their friends. The assumption that legends are typically sourced to *foafs* is a consequence of the traditional definition of legends as untrue, vernacular stories.

Both the Drugged and Abused legend and the Smiley Gang legend have been used as rhetorical means to construct the dangers of heterosocial spaces. The Drugged and Abused stories proved the more politically successful, supporting claims that resulted in the institutionalization of different social problems in a number of countries and time periods (the white slave trade, 'loverboys', and rape drugs).

In the cases studied, the exploitation of legends as a political tool is most apparent in the newspaper samples. The differences in the way legends are used by journalists and forum users may be characterized as political versus personal, or claims-making versus sense-making. News media adopt the policy perspectives of established parties, whereas online discussions constitute a collective effort to make sense of experiences that are presented as extraordinary and ambiguous.

For journalists the present study provides lessons about the divide between news media and vernacular media, and about their news gathering routines. In both case studies, news coverage of the legends appeared to be mostly irrelevant to the adolescents debating the legends on web-based forums. Discussing the Smiley Gang legend, forum users merely paid lip service to the authority of established new media, discussing drink spiking and rape drugs they largely ignored news coverage of these topics.

Confirming the robust research finding that journalists depend strongly on institutional sources, the present study provides new perspectives for evaluating and critiquing news gathering routines. The case studies call into question the tenet that

official sources are reliable, that vernacular sources are unreliable, and that journalists should take their cues from the first and dismiss the latter. In order to do what they claim to do – i.e. informing and empowering their audience with reliable and useful news – journalists could profitably use some grounding in rhetoric, legend research, and the sociology and history of social problems.

Literatuur

- Aarne, A. (1961). *The types of the folktale. A classification and bibliography*. Translated and enlarged by Stith Thompson. 2nd revision. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia (Academia Scientiarum Fennica). (FF Communications nr. 184)
- Adamowicz, P., & Kała, M. (2005). Date-rape drugs scene in Poland. *Przegląd Lekarski* 62, 572-5. Beschikbaar op www.poltox.net/docs/pdf2005/572.pdf.
- Advisory Council on the Misuse of Drugs (2007). *Drug facilitated sexual assault*. Londen: Home Office. Beschikbaar op: www.homeoffice.gov.uk/publications/drugs/acmdl/drug-facilitated-sexual-assault/ACMDDFSA.pdf?view=Binary.
- Allport, G.W., & Postman, L. (1965 (1947)). *The psychology of rumor*. New York: Russell & Russell.
- Altheide, D.L., & Snow, R.P. (1979). *Media logic*. Beverly Hills: Sage.
- Amossy, R. (2002a). Introduction to the study of doxa. *Poetics Today* 23, 369-394.
- Amossy, R. (2002b). How to do things with doxa: Toward an analysis of argumentation in discourse. *Poetics Today* 23, 465-487.
- Anderson, S. (2007). Gassed and robbed: an emerging motif? *Contemporary Legend New Series* 10, 52-73.
- Apo, S. (1997a). Motif. In T.A. Green (red.), *Folklore. An encyclopedia* [etc.], (pp. 563-565). Santa Barbara: ABC-Clio.
- Apo, S. (1997b). Tale-type. In T.A. Green (red.), *Folklore. An encyclopedia* [etc.], (pp. 785-787). Santa Barbara: ABC-Clio.
- Arink, P. (2000). *Broodje @@p*. Utrecht: Bruna.
- Aristoteles (2004). *Retorica*. Vert. en inl. M. Huys. Groningen: Historische Uitgeverij.
- ATU = Uther, H.-J. (2004). *The types of international folktales: a classification and bibliography, based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia. 3 dln. (FF Communications nrs. 284-286.)
- Auclert, J.-P. (1981). *La grande guerre des crayons. Les noirs dessins de la propagande en 1914-18*. Parijs: Robert Laffond.
- Bannister, J., & Fraser, A. (2008). Youth gang identification: learning and social development in restricted geographies. *Scottish Journal of Criminal Justice Studies* 14, 96-114. Beschikbaar op: eprints.gla.ac.uk/40219/1/id40219.pdf.
- Barfoot, E. (1999). 'Het lijkt een complot om Tjoelker heilig te houden.' De hardnekkigheid van een misverstand. *De journalist*, 26 februari, 16-18.

- Barnes, D.R. (1984). Interpreting urban legends. *ARV. Scandinavian yearbook of folklore* 40, 67-78.
- Barnett, B. (2005). Perfect mother or artist of obscenity? Narrative and myth in a qualitative analysis of press coverage of the Andrea Yates murders. *Journal of Communication Inquiry* 29, 9-29.
- Barnett, B. (2006). Medea in the media. Narrative and myth in newspaper coverage of women who kill their children. *Journalism* 7, 411-432.
- Barthes, R. (1972). *Mythologies*. Selected and translated from the French by Annette Lavers. New York: Hill and Wang. (Oorspr. uitgave 1957)
- Bartholomew, R.E. (2000). *Exotic deviance. Medicalizing cultural idioms from strangeness to illness*. Boulder: University of Colorado Press.
- Bartholomew, R.E. (2001). *Little green men, meowing nuns and head-hunting panics. A study of mass psychogenic illness and social delusion*. Jefferson / Londen: McFarland & Company.
- Bartholomew, R.E., & Evans, H. (2004). *Panic attacks. Media manipulation and mass delusion*. Phoenix Mill (Gloucestershire): Sutton.
- Bartholomew, R.E., & Victor, J.S. (2004). A social-psychological theory of collective anxiety attacks. The "Mad Gasser" Reexamined. *Sociological Quarterly* 45, 229-248.
- Bascom, W. (1954/1965). Four functions of folklore. In A. Dundes (red.), *The study of folklore* (pp. 279-298). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Becker, H.S. (1966). *Outsiders. Studies in the sociology of deviance*. New York; The Free Press. (eerste dr. 1963)
- Beetstra, T. (2004). Massahysterie in de Verenigde Staten en Nederland: De affaire rond de McMartin Pre-School en het ontuchtscandaal in Oude Pekela. In P. Burger & W. Koetsenruijter (red.), *Mediahypes en moderne sagen. Sterke verhalen in het nieuws* (pp. 53-69). Leiden: SNL.
- Beetstra, T.A. (2009). *Van kwaad tot erger. De sociale constructie van satanisch ritueel misbruik in de Verenigde Staten en Nederland*. Maastricht: [z.u.].
- Bell, A. (1991). *The language of news media*. Oxford / Cambridge (Mass.): Blackwell.
- Bell, A. (1998). The discourse structure of news stories. In A. Bell & P. Garrett (red.), *Approaches to media discourse* (pp. 64-104). Oxford: Blackwell.
- Bell, L.M. (1976). Cokelore. *Western Folklore* 35, 59-65.
- Ben-Amos, D. (1979 (1971)). Toward a definition of folklore in context. In J.H. Brunvand (red.), *Readings in American Folklore* (pp. 427-443). New York & Londen: W.W. Norton.
- Bennett, G. (1984). The phantom hitchhiker: neither modern, urban, nor legend? In P. Smith (red.) (1984). *Perspectives on contemporary legend. Proceedings of the conference on contemporary legend, Sheffield, July 1982*. CECTAL conference papers series no. 4 (pp. 45-63). Sheffield: Centre for English Cultural Tradition and Language, University of Sheffield.
- Bennett, G. (1987a). Problems in collecting and classifying urban legends: a personal experience. In G. Bennett, P. Smith & J.D.A. Widdowson (red.), *Perspectives on contemporary legend*. Vol. 2. CECTAL conference papers series no. 5 (pp. 15-30). Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Bennett, G. (1987b). *Traditions of belief. Women and the supernatural*. Londen: Penguin Books.
- Bennett, G. (1991). Contemporary legend: an insider's view. *Folklore* 102, 187-191.
- Bennett, G. (1996). Reply. *Folklore* 107, 47-48.
- Bennett, G. (1997). Bosom serpents and alimentary amphibians: a language for sickness? In H. Marland, H. de Waardt & M. Gijswijt-Hofstra (red.), *Illness and Healing Alternatives in Western Europe. Studies in the Social History of Medicine Series* (pp. 224-242). Londen: Routledge and Kegan Paul.
- Bennett, G. (1999). *Alas, poor ghost. Traditions of belief in story and discourse*. Logan (UT): Utah State University Press.

- Bennett, G. (2005). *Bodies. Sex, violence, disease, and death in contemporary legend*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Bennett, G., & Bennett, K.M. (2000). The presence of the dead: an empirical study. *Mortality* 5, 139-157.
- Bennett, W.L., Gressett, L.A., & Haltom, W. (1985). Repairing the news. A case study of the news paradigm. *Journal of Communication* 35, 50-68.
- Berkowitz, D. (2000). Doing double duty: paradigm repair and the Princess Diana what-a-story. *Journalism* 1, 125-143.
- Berkowitz, D., & Eko, L. (2007). Blasphemy as sacred rite/right. 'The Mohammed cartoons affair' and maintenance of journalistic ideology. *Journalism Studies* 8, 779-797.
- Best, J. (1990). *Threatened children. Rhetoric and concern about child victims*. Chicago / Londen: University of Chicago Press.
- Best, J. (red.) (1995). *Images of issues. Typifying contemporary social problems*. 2nd ed. New York: Aldine de Gruyter.
- Best, J. (1999). *Random violence. How we talk about new crimes and new victims*. Berkeley: University of California Press.
- Best, J. (2008). *Social problems*. New York: W.W. Norton.
- Best, J., & Horiuchi, G.T. (1985). The razor blade in the apple. The social construction of urban legends. *Social Problems* 32, 488-99.
- Best, J., & Hutchinson, M.M. (1996). The gang initiation rite as a motif in contemporary crime discourse. *Justice Quarterly* 13, 383-404.
- Beunders, H., & Muller, E. (2005). *Politie en media. Feiten, fictie en imagopolitiek*. Zeist: Kerkebosch.
- Beynon, C., Edwards, S., Morleo, M., Anderson, Z., & McVeigh, J. (2005). *Drink spiking report*. June 2005. Liverpool: Centre for Public Health, Faculty of Health and Applied Social Sciences, John Moores University.
- Beynon, C.M., McVeigh, C., McVeigh, J., Leavey, C., & Bellis, M.A. (2008). The involvement of drugs and alcohol in drug-facilitated sexual assault. A systematic review of the evidence. *Trauma, Violence & Abuse* 9, 178-188.
- Bijleveld, C., & Soudijn, M. (2008). Verdachten van een groepszedendelict. *Tijdschrift voor seksuologie* 32, 80-89.
- Birchall, C. (2006). *Knowledge goes pop. From conspiracy theory to gossip*. Londen: Berg.
- Bird, S.E. (1992). *For enquiring minds. A cultural study of supermarket tabloids*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Bird, S.E. (2005). Cultural studies as confluence: the convergence of folklore and media studies. In Hinds, H.E., Motz, M.F., & Nelson, A.M.S. (red.), *Popular culture theory and methodology* (pp. 344-355). Madison: Popular Press.
- Bird, S.E., & Dardenne, R.W. (1988). Myth, chronicle, and story: exploring the narrative qualities of news. In J.W. Carey (red.), *Media, myths, and narratives. Television and the press* (pp. 67-86). Newbury Park: Sage.
- Bird, S.E. & R.W. Dardenne (2009). Rethinking news and myth as storytelling. In K. Wahl-Jorgensen & T. Hanitzsch (red.), *Handbook of journalism studies* (pp. 205-217). New York: Routledge.
- Bishop, R. (1999) From behind the walls. Boundary work by news organizations in their coverage of princess Diana's death. *Journal of Communication Inquiry* 23, 91-113.
- Bishop, R. (2004). The accidental journalist. Shifting professional boundaries in the wake of Leonardo DiCaprio's interview with former president Clinton. *Journalism Studies* 5, 31-43.

- Blank, T.J. (red.). (2009). *Folklore and the Internet. Vernacular expression in a digital world*. Logan: Utah State University Press.
- Blommaert, J., & Omoniyi, T. (2006). Email fraud: language, technology, and the indexicals of globalisation. *Social Semiotics* 16, 573 - 605.
- Bolkestein, F. (1992). Symbolic ignorance. In H. Beunders (red.), *Changing reality. Power, media and (inter)national behaviour* (pp. 8-12). Den Haag: Haagse drukkerij en uitgeversmaatschappij.
- Bondeson, J. (2000). *The London monster. A sanguinary tale*. Londen: Free association books.
- Boomen, M. van den (2000). *Leven op het net. De sociale betekenis van virtuele gemeenschappen*. Amsterdam: Instituut voor publiek en politiek.
- Bossenbroek, M., & Kompagnie, J.H. (1998). *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de 19^e en 20 eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Bourke, J. (2007). *Rape. A history from 1860 to the present day*. Londen: Virago.
- Boutellier, H. (2003). *De veiligheidsutopie. Hedendaags onbehagen en verlangen rond misdaad en straf*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Bovenkerk, F. (2009). *Etniciteit, criminaliteit en het strafrecht*. Rede uitgesproken ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar criminologie aan de Universiteit Utrecht op 3 juni 2009. Den Haag: Willem Pompe Instituut voor Strafrechtswetenschappen / Boom Juridische uitgevers. Beschikbaar op: igitur-archive.library.uu.nl/law/2009-1029-200105/afscheidrede%20bovenkerk_002%20met%20figuren.pdf
- Bovenkerk, F., Van San, M., Boekhout van Solinge, T., Boone, M., & Korf, D. (2006). *Loverboys of modern pooierschap*. Amsterdam: Augustus.
- Braet, A.C. (2001). Argumenteren met anekdoten. Verkorte versie oratie Universiteit van Amsterdam, 9-2-2001. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 23, 145-156.
- Braet, A. (2007a). *De anatomie van overtuigingskracht. Verzamelde lessen over klassieke en moderne toespraken (en enkele andere wervende genres)*. Leiden: SNL.
- Braet, A. (2007b). *Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende*. Den Haag: Sdu.
- Brants, C., & Brants, K. (1991). *De sociale constructie van fraude*. Arnhem: Gouda Quint.
- Bratich, J. (2008). *Conspiracy panics. Political rationality and popular culture*. New York: SUNY Press.
- Brednich, R.W. (2004). *Pinguine in Rückenlage. Brandneue sagenhafte Geschichten von heute*. München: Beck.
- Breen, M., & Corcoran, F. (1982). Myth in the television discourse. *Communication monographs* 49, 127-136.
- Brennan, S. (2006). *Keeping the 'lady' in line. A media study of the date rape drug discourse*. Master's thesis, Simon Fraser University, Ottawa. Beschikbaar op summit.sfu.ca/item/2630.
- Breuning, P. (2010). *Journalist en bron. Een studie van het gebruik van menselijke bronnen door journalisten bij dagblad Trouw en de Volkskrant*. (Masterthesis Journalistiek en Nieuwe Media, Leiden.)
- Brion, F. (2004). Een Nederlandse eigenaardigheid. Onderzoek naar criminaliteit van allochtonen. *Tijdschrift voor Criminologie* 46, 66-75.
- Bristow, E.J. (1977). *Vice and vigilance. Purity movements in Britain since 1700*. Dublin: Gill and Macmillan.
- Bristow, E.J. (1982). *Prostitution and prejudice. The Jewish fight against white slavery 1870-1939*. Oxford: Clarendon Press.
- Broersma, M. (red.). (2007). *Form and Style in journalism. European newspapers and the representation of news 1880-2005*. Leuven: Peeters.

- Broersma, M. (2013). A refractured paradigm. Journalism, hoaxes and the challenge of trust. In C. Peters & M. Broersma (red.), *Rethinking journalism* (pp. 28-44). Londen: Routledge.
- Brown, A., & Barrett, D. (2002). *Knowledge of evil. Child prostitution and child sexual abuse in twentieth-century England*. Cullompton: Willan.
- Brummett, B. (2011). *Rhetoric in popular culture*. 3rd ed. Thousands Oaks (Ca.): Sage.
- Brunvand, E. (2000). The heroic hacker: Legends of the computer age. In Brunvand, J. H., *The truth never stands in the way of a good story* (pp. 170-198). Urbana: University of Illinois Press.
- Brunvand, J.H. (1983 (1981)). *The vanishing hitchhiker. American urban legends and their meanings*. Londen: Pan Books.
- Brunvand, J.H. (1993). *The baby train and other lusty urban legends*. New York etc.: W.W. Norton.
- Brunvand, J.H. (1999). *Too good to be true. The colossal book of urban legends*. New York / Londen: W.W. Norton.
- Brunvand, J.H. (2000). *The truth never stands in the way of a good story*. Urbana etc.: University of Illinois Press.
- Brunvand, J.H. (2004). *Be afraid, be very afraid. The book of scary urban legends*. New York / Londen: W.W. Norton.
- Bullard, T.E. (1989). UFO abduction reports. The supernatural kidnap narrative returns in technological guise. *Journal of American Folklore* 102, 147-170.
- Bullard, T.E. (2010). *The myth and mystery of UFOs*. Lawrence: University Press of Kansas.
- Burger, P. (1992). *De wraak van de kangoeroe. Sagen uit het moderne leven*. Amsterdam: Prometheus.
- Burger, P. (1995). *De gebraden baby. Sagen en geruchten uit het moderne leven*. Amsterdam: Prometheus.
- Burger, P. (2001). De onzichtbare veldwerker. Usenet als corpus voor onderzoek naar moderne sagen. Lezing op Studiedag 'Internet als onderzoekscorpus', Meertens Instituut, Amsterdam, 16 november 2001.
- Burger, P. (2002). Contemporary legends in the short stories of Roald Dahl. *Contemporary Legend* New series 5, 136-158.
- Burger, P. (2004). Nieuws is een verhaal. Moderne sagen in nieuwsmedia. In P. Burger & W. Koetsenruijter (red.), *Mediahypes en moderne sagen. Sterke verhalen in het nieuws* (pp. 71-93). Leiden: SNL.
- Burger, P. (2005). Pompieri o piromani? I media come oppositori o propagatori di voci e leggende. In P. Toselli & S. Bagnasco (red.), *Le nuove leggende metropolitane* (pp. 101-119). Rome: Avverbi.
- Burger, P. (2006). *De jacht op de Veluwepoema. Sagen en geruchten uit het moderne leven*. Amsterdam: Prometheus.
- Burger, P. (2008). De levenskracht van marginale verhalen over misdaad: Moderne sagen, ostension, en culturele criminologie. In D. Siegel, F. van Gemert, F. Bovenkerk (red.), *Culturele criminologie* (pp. 83-95). Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Burger, P. (2009). 'U wordt genept, broeders!' Sage en waarheid in protesten tegen films over Jezus. In J. Exalto & F. van Lieburg (red.), *Spoken op het kerkhof. Verkenningen van protestantse vertelcultuur* (pp. 135-153). Zoetermeer: Meinema.
- Burger, P., & Anemaet, L. (2011). Exploring everyday ethos. Ethos techniques in online discussions about extraordinary experiences. In Haafte, T., van, Jansen, H., Jong, J., de, Koetsenruijter, W. (red.), *Bending Opinion. Essays on Persuasion in the Public Domain* (pp. 219-240). Leiden: Leiden University Press.

- Burger, P., & Koetsenruijter, A.W.M. (2008). Nieuws over loverboys komt uit een klein kaartenbakje. Inhoudsanalyse van berichtgeving in Nederlandse nieuwsmedia (1995-2005). In P. Burger & W. Koetsenruijter (red.), *Misdaad in het nieuws. Cijfers en verhalen* (pp. 37-60). Leiden: SNL.
- Burger, P., & Vanderveen, G.N.G. (2010). Drugs in je drankje. Schuldattributie en genderstereotypen in nieuwsberichtgeving en online discussies. *Tijdschrift voor Criminologie* 52, 412-422.
- Burgess, A., Donovan, P., & Moore, S.E.H. (2009). Embodying uncertainty? Understanding heightened risk perception of drink 'spiking'. *British Journal of Criminology* 49, 848-862.
- Burke, M., Joyce, E., Kim, T., Anand, V., & Kraut, R. (2007). Introductions and requests: Rhetorical strategies that elicit response in online communities. In C. Steinfield et al. (red.), *Communities and Technologies 2007* (pp. 21-39). Proceedings of the third Communities and Technologies conference, Michigan State University.
- CAM (Coördinatiepunt Assessment en Monitoring nieuwe drugs) (2011). *Riscoschatting gamma-hydroxyboterzuur 2011*. Bilthoven: CAM.
- Campion-Vincent, V. (1999). The tell-tale eye. *Folklore* 110, 13-24.
- Campion-Vincent, V. (2005). *Organ theft legends*. Jackson: University Press of Mississippi. Translation Jacqueline Simpson.
- Campion-Vincent, V., & Renard, J.-B. (1992). *Légendes urbaines. Rumeurs d'aujourd'hui*. Parijs: Payot.
- Campion-Vincent, V., & Renard, J.-B. (2002). *De source sûre. Nouvelles rumeurs d'aujourd'hui*. Parijs: Payot.
- Carrabine, E. (2008). *Crime, culture and the media*. Cambridge (UK): Polity Press.
- CBS (2009). *De digitale economie 2009*. www.cbs.nl/NR/rdonlyres/E87BCAE8-8F0E-4F43-90FE-B44F3D513E8A/0/2009p34pub.pdf.
- Cecil, M. (2002). Bad apples: Paradigm overhaul and the CNN/Time "Tailwind" story. *Journal of Communication Inquiry* 26, 46-58.
- Chaumont, J.-M. (2009). *Le mythe de la traite des blanches. Enquête sur la fabrication d'un fléau*. Parijs: La Découverte.
- Chiluwa, I. (2009). The discourse of digital deceptions and '419' emails. *Discourse Studies* 11, 635-660.
- Christie, N. (1986). The ideal victim. In E.A. Fattah (red.), *From crime policy to victim policy: Reorienting the justice system* (pp. 17-30). Basingstoke: Macmillan.
- Claridge, C. (2011). *Hyperbole in English. A corpus-based study of exaggeration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clements, W.M. (1997). Oikotype / oicotype. In T. A. Green (red.), *Folklore. An encyclopedia of beliefs, customs, tales, music, and art* (dl. 2, pp. 604-605). Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Coenen, A.W.M. & Dijk, J.J.M. van (1976). *Misdaadverslaggeving in Nederland. De ontwikkeling van de misdadverslaggeving in de Nederlandse dagbladen tussen 1966 en 1974*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van Justitie.
- Cohen, D.A. (1997). The beautiful female murder victim. Literary genres and courtship practices in the origins of a cultural motif, 1590-1850. *Journal of Social History* 31, 277-306.
- Cohen, S. (2002 (1972)). *Folk devils and moral panics. The creation of the mods and the rockers*. 3e dr. Londen: Routledge.
- Cohen, S., & Young, J. (1981). *The manufacture of news*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Collins, J., Noble, G., Poynting, S. & Tabar, P. (2000). *Kebabs, kids, cops and crime. Youth, ethnicity & crime*. Annandale: Pluto Press.

- Coman, M. (2005a). Cultural anthropology and mass media: a processual approach. In E.W. Rothenbuhler & M. Coman (red.), *Media anthropology* (pp. 46-55). Thousand Oaks: Sage.
- Coman, M. (2005b). News stories and myth — the impossible reunion? In E.W. Rothenbuhler & M. Coman (red.), *Media anthropology* (pp. 111-120). Thousand Oaks: Sage.
- Conrad, J. (1998). Stranger danger; defending innocence, denying responsibility. *Contemporary Legend* new series 1, 55-96.
- Correll, T.C. (2005). Believers, sceptics, and charlatans: evidential rhetoric, the fairies, and fairy healers in Irish oral narrative and belief. *Folklore* 116, 1-18.
- Correll, T.C. (2008). ‘You know about needle boy, right?’ Variation in rumors and legends about HIV-infected needles. *Western Folklore* 67, 59-100.
- Cowdell, P. (2006). ‘You saw the ghost, didn’t you? There’s someone wants to ask you about it.’ Occupational ghostlore, narrative, and belief. *Contemporary Legend* New series 9, 69-82.
- Creswell, J.W. (2009). *Research design: qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. 3rd ed. Thousand Oaks (Ca.): Sage.
- Critcher, C. (red.) (2006). *Critical readings. Moral panics and the media*. Maidenhead: Open University Press.
- Dahlgren, P. (1988). Crime news: the fascination of the mundane. *European Journal of Communication* 3, 189-206.
- Dahlgren, P. (1992). Introduction. In P. Dahlgren & C. Sparks (red.), *Journalism and popular culture* (pp. 1-23). Londen: Sage.
- Dahlgren, P., & Sparks, C. (red.) (1992). *Journalism and popular culture*. Londen: Sage.
- Dale, R. (1978). *The tumor in the whale. A collection of modern myths*. London: Duckworth.
- Darnton, R. (1975). Writing news and telling stories. *Daedalus* 104, 175-194.
- De Wever, B., Schellens, T., Valcke, M. & Van Keer, H. (2006). Content analysis schemes to analyze transcripts of online asynchronous discussion groups. A review. *Computers and Education* 46, 6-28.
- Dégh, L. (1971). The ‘belief legend’ in modern society. Form, function, and relationship to other genres. In W.D. Hand (red.), *American folk legend. A symposium* (pp. 55-68). Berkeley: University of California Press.
- Dégh, L. (1981). Conduit-Theory. In K. Ranke, H. Bausinger, W. Brückner et al. (red.), *Enzyklopädie des Märchens* (dl. 3, kol. 124-126). Berlijn / New York: Walter de Gruyter.
- Dégh, L. (1991a). What is the legend after all? *Contemporary Legend* 1, 11-38.
- Dégh, L. (1994). *American folklore and the mass media*. Bloomington / Indianapolis: Indiana University Press.
- Dégh, L. (1996). What is a belief legend? *Folklore* 107, 33-46.
- Dégh, L. (2001). *Legend and belief. Dialectics of a folklore genre*. Bloomington: Indiana University Press.
- Dégh, L. & Vázsonyi, A. (1974). The memorate and the proto-memorate. *Journal of American Folklore* 87, 225-239.
- Dégh, L. & Vázsonyi, A. (1978). The crack on the red goblet or truth and modern legend. In R.M. Dorson (red.), *Folklore in the modern world* (pp. 252-273). The Hague / Paris: Mouton.
- Dégh, L. & Vázsonyi, A. (1983). Does the word ‘dog’ bite? Ostensive action: a means of legend telling. *Journal of Folklore Research* 20, 5-34.
- Dekker, T., Kooi, J. van der & Meder, T. (1997). *Van Aladdin tot Zwaan Kleef Aan. Lexicon van sprookjes: ontstaan, ontwikkeling, variaties*. Nijmegen: Sun.

- Dekker, T., Roodenburg, H. & Rooijackers, G. (2000). *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*. Nijmegen: SUN.
- Deuze, M. (2003). The web and its journalism. Considering the consequences of different types of newsmedia online. *New Media & Society* 5, 203-230.
- Deuze, M. (2007). *Media work*. Cambridge: Polity.
- Deuze, M. (2011). Media life. *Media, Culture & Society* 33, 37-148.
- Dewan, W. J. (2006). 'A saucerful of secrets.' An interdisciplinary analysis of UFO experiences. *Journal of American Folklore* 119, 184-202.
- Diffie, C. (2005). Sex and the city: the white slavery scare and social governance in the progressive era. *American Quarterly* 57, p. 411-437.
- DiFonzo, N., & Bordia, P. (2007). *Rumor psychology. Social and organizational approaches*. Washington: American Psychological Association.
- Dis, A. van (1988). *Zilver of het verlies van de onschuld*. 2e dr. Amsterdam: Meulenhoff.
- Doezema, J. (1999). Loose women or lost women? The re-emergence of the myth of white slavery in contemporary discourses of trafficking in women. *Gender Issues* 18, 23-50.
- Donath, J.S. (1999). Identity and deception in the virtual community. In M.A. Smith & P. Kollock (red.), *Communities in cyberspace*, pp. 29-59. London / New York: Routledge.
- Donk, P. (2006). *Raar maar waar. Bizar en opvallend nieuws, verzorgd door het ANP*. Den Haag: Bzztoh.
- Donovan, P. (2002). Crime legends in a new medium: Fact, fiction and loss of authority. *Theoretical Criminology* 6, 189-215.
- Donovan, P. (2004). *No way of knowing. Crime, urban legends, and the Internet*. New York / Londen: Routledge.
- Donovan, P. (2007). How idle is idle talk? One hundred years of rumor research. *Diogenes* 54 (13), 59-82.
- Dorandeu, A., Pagès, C., Sordino, M., Pépin, G., Baccino, E., & Kintz, P. (2006). A case in south-eastern France: A review of drug facilitated sexual assault in European and English-speaking countries. *Journal of Clinical Forensic Medicine* 13, 253-261.
- Dorst, J. (1990). Tags and burners, cycles and networks. Folklore in the telegraphic age. *Journal of Folklore Research* 27, 179-190.
- Dundes, A. (1965). What is Folklore? In A. Dundes (red.), *The study of folklore* (pp. 1-3). Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Dundes, A. (1971). On the psychology of legend. In W.D. Hand (red.), *American Folk Legend: A Symposium* (pp. 21-36). Berkeley: University of California Press.
- Dundes, A. (1980). *Interpreting folklore*. Bloomington: Indiana University Press.
- Dundes, A. (1989). *Folklore matters*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Eason, D.L. (1988). On journalistic authority. The Janet Cooke scandal. In J. W. Carey (red.), *Media, myths, and narratives. Television and the press* (pp. 205-227). Newbury Park: Sage.
- Eberle, T.S. (2004). Gerücht oder Faktizität? Zur kommunikativen Aushandlung von Geltungsansprüchen. In M. Bruhn & W. Wunderlich (red.), *Medium Gericht. Studien zu Theorie und Praxis einer kollektiven Kommunikationsform* (pp. 85-113). Bern: Haupt Verlag.
- Eidson, T. (1996). The crisis. In M.J. Bugeja, *Living ethics. Developing values in mass communication* (pp. 124-127). Boston: Allyn & Bacon.
- Ekström, M. (2002). Epistemologies of TV journalism: a theoretical framework. *Journalism* 3, 259-282.

- Ekström, M. (2006). Interviewing, quoting, and the development of modern news journalism. A study of the Swedish press 1915 – 1995. (Paper presented at the annual meeting of the International Communication Association, Dresden, Germany.)
- Elchardus, M. (2002). *De dramademocratie*. Tielt: Lannoo.
- Ellis, B. (1990). Sex and the contemporary legend. *FOAFtale News* nr. 18 (juni 1990), p. 7.
- Ellis, B. (1994). 'The Hook' reconsidered. Problems in classifying and interpreting adolescent horror legends. *Folklore* 105, 61-75.
- Ellis, B. (2001). *Aliens, ghosts and cults. Legends we live*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Ellis, B. (2002). 'Making a Big Apple crumble.' *New Directions in Folklore*, June 2002. astro.temple.edu/~camille/bigapple.
- Ellis, B. (2009). Whispers in an ice cream parlor. Culinary tourism, contemporary legends, and the urban interzone. *Journal of American Folklore* 122, 53-74.
- ElSohly, M.A. (2001). Drug-facilitated sexual assault. *Southern Medical Journal* 94, 655-656.
- Enos, T., & Borrowman, S. (2001). Authority and credibility: Classical rhetoric, the Internet, and the teaching of techno-ethos. In L.G. Rosendale & S. Gruber (red.), *Alternative rhetorics: challenges to the rhetorical tradition* (pp. 93-109). Albany: State University of New York Press.
- Ericson, R.V., Baranek, P.M., & Chan, J.B.L. (2010). Reading the news. In C. Greer (red.), *Crime and media. A reader* (pp. 108-122). Londen: Routledge.
- Ess, C., & the AOIR ethics working committee (2002). *Ethical decision making and internet research. Recommendations from the AOIR ethics working committee*. Beschikbaar op: aoir.org/reports/ethics.pdf, geraadpleegd 29 dec. 2010.
- Ettema, J. S. & Glasser, T.L. (1984). On the epistemology of investigative journalism. Paper presented at the annual meeting of the AEJMC.
- Ettema, J.S. & Glasser, T.L. (1988). Narrative form and moral force. The realization of innocence and guilt through investigative journalism. *Journal of Communication* 38, 8-26.
- Ettema, J.S. & Glasser, T.L. (1998). *Custodians of conscience*. New York: Columbia University Press.
- Evans, B. (1955). *The spoor of spooks and other nonsense*. Londen: Michael Joseph.
- Evans, H. & Bartholomew, R.E. (2009). *Outbreak! The encyclopedia of extraordinary social behavior*. San Antonio: Anomalist Books.
- Eysenbach, G., & Till, J.E. (2001). Ethical issues in qualitative research on internet communities. *British Medical Journal* 323, 1103-1105.
- Fakazis, E. (2006). Janet Malcolm. Constructing boundaries of journalism. *Journalism* 7, 5-24.
- Ferrell, J., & Sanders, C.R. (red.) (1995). *Cultural criminology*. Boston: Northeastern University Press.
- Fialkova, L., & Yelenevskaya, M.N. (2001). Ghosts in the cyber world. An analysis of folklore sites on the internet. *Fabula* 42, 64-89.
- Fine, G.A. & Ellis, B. (2010). *The global grapevine. Why rumors of terrorism, immigration, and trade matter*. Oxford: Oxford University Press.
- Finger, S. (2001). *La mort en direct. Les snuff movies*. Parijs: Le Cherche Midi.
- Fischer, H. (1991). *Der Rattenhund. Sagen der Gegenwart*. Keulen: Rheinland-Verlag.
- Fischer, H.W. (1998). *Response to disaster. Fact versus fiction and its perpetuation. The sociology of disaster*. 2nd ed. Lanham: University Press of America.
- Frank, R. (2003). "Worth a thousand words": The photographic urban legend and the illustrated urban legend. *Contemporary Legend* New series 6, 119-145.

- Frank, R. (2004). When the going gets tough, the tough go photoshopping: September 11 and the newslore of vengeance and victimization. *New Media & Society* 6, 633 - 658.
- Fritz, N.J., & Altheide, D.L. (1987). The mass media and the social construction of the missing children problem. *Sociological Quarterly* 28, 473–492.
- Froissart, P. (2002). *La rumeur. Histoire et fantasmes*. Parijs: Belin.
- Fulton, H. (2005). Print news as narrative. In H. Fulton, R. Huisman, J. Murphet & A. Dunn (red.), *Narrative and media* (pp. 218-244). Cambridge: Cambridge University Press.
- Gans, H.J. (1979). *Deciding what's news*. New York: Pantheon.
- Garcia, A.C., Standlee, A.I., Bechkoff, J., & Cui, Y. (2009). Ethnographic approaches to the Internet and computer-mediated communication. *Journal of Contemporary Ethnography* 38, 52-84.
- Georges, R.A. (1971). The general concept of legend: some assumptions to be re-examined and reassessed. In W.D. Hand (red.), *American folk legend. A symposium* (pp. 1-19). Berkeley: University of California Press.
- Georges, R.A., & Jones, M.O. (1995). *Folkloristics. An introduction*. Bloomington: Indiana University Press.
- Gieryn, T.F. (1983). Boundary-work and the demarcation of science from non-science. Strains and interests in professional ideologies of scientists. *American Sociological Review* 48, 781-795.
- Ginneken, J. van (1996). *De schepping van de wereld in het nieuws. De 101 vertekeningen*. Alphen aan den Rijn: Kluwer.
- Ginneken, J. van (2000). *Verborgten verleiders. Hoe de media je sturen*. Amsterdam: Boom.
- Glynn, K. (2008). And postmodern justice for all. The tabloidization of O.J. Simpson. In A. Biressi & H. Nunn (red.), *The tabloid culture reader* (pp. 176-190). Maidenhead: Open University Press.
- Goldstein, D.E. (1999). "Please send your used Rolodex cards to the Muppet wish foundation." Folk parody, generic sensibility, literalization and contemporary legend. *Contemporary Legend* new series 2, 18-33.
- Goldstein, D.E. (2004). *Once upon a virus. AIDS legends and vernacular risk perception*. Logan (Utah): Utah State University Press.
- Goldstein, D.E., Grider, S.A., & Thomas, J.B. (2007). *Haunting experiences. Ghosts in contemporary folklore*. Logan (Ut.): Utah State University Press.
- Goldstuck, A. (1993). *The leopard in the luggage. Urban legends from Southern Africa*. Londen: Penguin.
- Goldstuck, A. (1999). *The aardvark and the caravan. South Africa's greatest urban legends*. Londen: Penguin.
- Goss, M. (1984). *The evidence for phantom hitch-hikers*. Wellingborough: Aquarian Press.
- Goss, M. (1987). *The Halifax slasher. An urban terror in the north of England*. Fortean Times occasional paper no. 3. Londen: Fortean Times.
- Grabe, M.E. (1999). Television news magazine crime stories: a functionalist perspective. *Critical studies in mass communication* 16, 155-171.
- Greenberg, A. (1973). Drugged and seduced: a contemporary legend. *New York Folklore Quarterly* 39, 1-32.
- Grider, S. (1984). The razor blades in the apples syndrome. In P. Smith (red.), *Perspectives on contemporary legend. Proceedings of the conference on contemporary legend, Sheffield, July 1982* (pp. 128-140). Sheffield: Centre for English Cultural Tradition and Language.
- Grieveson, L. (2004). *Policing cinema. Movies and censorship in early twentieth-century America*. Berkeley: University of California Press.

- Grieverson, L. (2005). Gangsters and governance in the silent era. In L. Grieverson, E. Sonnet, P. Stanfield (red.), *Mob culture. Hidden histories of the American gangster film* (pp. 13-40). Oxford: Berg.
- Grimm, J., & Grimm, W. (1816/18). *Deutsche Sagen* Vorrede zum ersten Band. Beschikbaar op www.sagen.at/texte/sagen/grimm/vorrede1.html, geraadpleegd 8 sep. 2009.
- Guimaraes, J.L. (2005). Doing anthropology in cyberspace. Fieldwork boundaries and social environments. In C. Hine (red.), *Virtual Methods. Issues in social research on the Internet* (pp. 141-156). Oxford: Berg.
- Haas, T. (2005). From 'public journalism' to the 'public's journalism'? Rhetoric and reality in the discourse on weblogs. *Journalism Studies* 6, 387-396.
- Hall Jamieson, K., & Waldman, P. (2003). *The press effect*. Oxford: Oxford University Press.
- Hallin, D.C. (1986). *The 'uncensored war'. The media and Vietnam*. Oxford: Oxford University Press.
- Hallin, D.C. (2006). The passing of the 'High Modernism' of American journalism revisited. *International Communication Association & American Political Science Association* 16, No. 1. www.jour.unr.edu/pcr/1601_2005_winter/commentary_hallin.htm, geraadpleegd 28 jan. 2010
- Hansen, W. (2002). *Ariadne's thread. A guide to international tales found in classical literature*. Ithaca: Cornell University Press.
- Harder, B. (2005). *Das Lexikon der Grossstadtmythen*. Frankfurt: Eichborn.
- Hendriks, J., Bijleveld, C., & Wijkman, M. (2007). *Jeugdige daders van ernstige groepszededelicten*. Utrecht/Den Haag: De Waag, NSCR, WODC. Beschikbaar op: wodc.nl/onderzoeks-database/groepsverkrachtingen-en-seksuele-normvervaging-jeugd.aspx#publicatie-gegevens
- Hess, D.J. (1993). *Science in the new age. The paranormal, its defenders and debunkers, and American culture*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Heyd, T. (2008). *Email hoaxes. Form, function, genre ecology*. Amsterdam: John Benjamins.
- Hilgartner, S., & Bosk, C.L. (1988). The rise and fall of social problems. A public arenas model. *American Journal of Sociology* 94, 53-78.
- Hindmarch, I., & Brinkmann, R. (1999). Trends in the use of alcohol and other drugs in cases of sexual assault. *Human Psychopharmacology: Clinical and Experimental* 14, 225 - 231.
- Hindmarch, I., ElSohly, M., Gambles, J. & Salamone, S. (2001). Forensic urinalysis of drug use in cases of alleged sexual assault. *Journal of Clinical Forensic Medicine* 8, 197-205.
- Hine, C. (2000). *Virtual ethnography*. Londen: Sage.
- Hine, C. (red.) (2005). *Virtual methods. Issues in social research on the Internet*. Oxford: Berg.
- Hobbs, S. (2005). Beyond rumor and legend. Some aspects of academic communication. In G.A. Fine, V. Champion-Vincent & C. Heath (red.), *Rumor mills. The social impact of rumor and legend* (pp. 207-222). New Brunswick: AldineTransaction.
- Hobbs, S., & Cornwell, D. (2001). Killer clowns and vampires. Children's panics in contemporary Scotland. In H.E. Davidson & A. Chaudhri, *Supernatural enemies* (pp. 203-217). Durham: Carolina Academic Press.
- Hoeken, H. (2009). Narratieve evidentie, levendigheid en overtuigingskracht. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 31, 169-184.
- Hoekstra, E. (2007). Nederlands-Marokkaanse jongeren zijn schotelantenne-tijdperk ver voorbij. In M. Reijnders, T. van Stegeren & M. de Waal (red.), *De Nieuwe Reporter jaarboek 2007*, pp. 83-86. Apeldoorn: Het Spinhuis. www.denieuwereporter.nl/media/DNR-Jaarboek2007.pdf, geraadpleegd 28 okt. 2010.

- Horne, J., & Kramer, A. (2001). *German atrocities 1914. A history of denial*. New Haven: Yale University Press.
- Howard, R.G. (1997). Apocalypse in your in-box. End-times communication on the internet. *Western Folklore* 56, 295-315.
- Howard, R.G. (2005a). Toward a theory of the World Wide Web vernacular. The case for pet cloning. *Journal of Folklore Research* 42, 323-360.
- Howard, R.G. (2005b). A theory of vernacular rhetoric. The case of the 'Sinner's Prayer' online. *Folklore* 116, 172-188.
- Howard, R.G. (2008a). The vernacular web of participatory media. *Critical Studies in Media Communication* 25, 490-512.
- Howard, R.G. (2008b). Electronic hybridity. The persistent processes of the vernacular web. *Journal of American Folklore* 121, 192-218.
- Hufford, D. (1977). Humanoids and anomalous lights. Taxonomical and epistemological problems. *Fabula* 18, 234-241.
- Hufford, D. (1982a). Traditions of disbelief. *New York Folklore* 8, 47-55.
- Hufford, D. (1982b). *The terror that comes in the night. An experience-centered study of supernatural assault traditions*. Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- Hufford, D. (1983). The supernatural and the sociology of knowledge. Explaining academic belief. *New York Folklore Quarterly* 9 (1/2): 21-30.
- Hufford, D.J. (1995). Beings without bodies. An experience-centered theory of the belief in spirits. In B. Walker (red.), *Out of the ordinary. Folklore and the supernatural* (pp. 11-45). Logan: Utah State University Press.
- Hughes, H.M. ([1940] 1981). *News and the human interest story*. Chicago: Transaction.
- Hulsebosch, J.E.R., Pellemans, C.A.W., Sajtos, J., Spanjer, T., Arkel, D.V.M. van, & Vijver, G.C. van der (2008). 'Iemand moet iets in m'n drankje hebben gedaan.' Een inhoudsanalyse van discussies over verkrachtingsdrugs binnen diverse communicatie middelen. Bachelorscriptie opleiding Criminologie, Universiteit Leiden.
- Hulsman, B. (2005). Getto's op het web. Op internet heeft elke groep zijn eigen waarheid. *NRC Handelsblad*, 8 jan.
- Hunt, A. (2002). Regulating heterosocial space. Sexual politics in the early twentieth century. *Journal of historical sociology* 15, 1-34.
- Irwin. M.A. (1996). 'White slavery' as metaphor. Anatomy of a moral panic. *The History Journal* 5. www.walnet.org/csis/papers/irwin-wslavery.html.
- Jacobs, M. (2000). Folklore in Cyberia in het jaar twee kilo. Oude modellen en nieuwe media. *Volkskundig bulletin* 26, 3-41.
- Jacobs, N. (1965). The phantom slasher of Taipei. Mass hysteria in a non-Western society. *Social Problems* 12, 318-328.
- Janssen, J., & Sanberg, R. (2010). Sterke vrouwen, sterke verhalen. Over (auto)stigmatisering in egodocumenten over eerge relateerd geweld en aanverwante thema's. *Proces* 89, 251-263.
- Jazbinsek, D. (2002). *Der internationale Mädchenhande. Biographie eines sozialen Problems*. Berlin: WZB, Forschungsschwerpunkt Technik, Arbeit, Umwelt. Beschikbaar op: skylla.wzb.eu/pdf/2002/ii02-501.pdf
- Jenkins, P. (1999). *Synthetic panics. The symbolic politics of designer drugs*. New York & Londen: New York University Press.
- Jenkins, P. (2009). Failure to launch. Why do some social issues fail to detonate moral panics? *British Journal of Criminology* 49, 35-47.

- Jennings, K. (1990). *The devouring fungus. Tales of the computer age*. New York: W.W. Norton.
- Johnson, J.M. (1995). Horror stories and the construction of child abuse. In J. Best (red.), *Images of issues. Typifying contemporary social problems* (pp. 17-31). 2nd ed. New York: Aldine de Gruyter.
- Johnson, K.N. (2003). Damaged goods: sex hysteria and the prostitute fatale. *Theatre Survey* 44, 43-67.
- Jong, J. de (2012). *Pics or it did not happen! De dood van Osama bin Laden en de retorica van betrouwbaarheid van het nieuws*. Den Haag: Boom Lemma.
- Kalmre, E. (2007). Two legends from Estonia. *FOAFTale News* nr. 69, p. 5.
- Katz, J. (1987). What makes crime 'news'? *Media, culture, and society* 9, 47-75.
- Keken, K. van (2007). Drugs in je drankje. *de Volkskrant*, 7 mei.
- Kepplinger, H.M., & Habermeier, J. (1995). The impact of key events on the representation of reality. *European Journal of Communication* 10, 271-390.
- Klintberg, B. af (1984). Why are so many modern legends about revenge? In P. Smith (red.), *Perspectives on contemporary legend. Proceedings of the conference on contemporary legend, Sheffield, July 1982*. CECTAL conference papers series no. 4 (pp. 141-146). Sheffield: Centre for English Cultural Tradition and Language, University of Sheffield.
- Klintberg, B. af (1990a). *Die Ratte in der Pizza und andere moderne Sagen und Grosstadtmythen*. Kiel: Wolfgang Butt.
- Klintberg, B. af (1990b). Valkommen i aidsklubben - en epidemisk vandringssagen. *Sartryck ur Socialmedicinsk Tidskrift* 1990, 161-167.
- Klintberg, B. af (1994). *Den stulna njuren. Sägner och rykten i vår tid*. [z.p.]: Norstedts.
- Klintberg, B. af (2005). *Glitterspray och 99 andra klintbergare*. Stockholm: Atlantis.
- Knapp, R.H. (1944). A psychology of rumor. *Public Opinion Quarterly* 8, 22-27.
- Knight, G., & Dean, T. (1982). Myth and the structure of news. *Journal of Communication* 32, 144-161.
- Koemans, M. (2010). 'White trash' versus 'Marokkaanse straatterroristen'. Een analyse van het Nederlandse en Engelse discours rond migranten en overlast. *Tijdschrift voor Criminologie* 52, 201-217.
- Koemans, M. (2011). *The war on antisocial behavior. Rationales underlying antisocial behaviour policies. Comparing British and Dutch discourse analyses*. Amsterdam: Ponsen & Looijen.
- Koetsenruijter, W. & Berkenbosch, R. (2007). *Cijfers in het nieuws*. Amsterdam: Boom.
- Köhler-Zülch, I. (2002). Normalform. In K. Ranke, H. Bausinger, W. Brückner et al. (red.), *Enzyklopädie des Märchens*, deel 10. Berlijn / New York: Walter de Gruyter.
- Koning, M. de (2008). *Zoeken naar een 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming onder jonge Marokkaans-Nederlandse moslims*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Koning, M. de (2012). Een Nederlander snijdt geen keel door. *de Volkskrant*, 24 nov. Katern Vonk, p. 12-13. Beschikbaar op religionresearch.org/martijn/2012/11/29/spektakel-marianne-vaatstranederlander-snijdt-geen-keel-door.
- Kooi, J. van der (1988). Volksverhaal en sage. Definities, afbakening, valkuilen en mogelijkheden. *Driemaandelijke bladen* 40, 173-187.
- Koolhof, K. (2008). *Le viol collectif: un battage médiatique? Une étude comparative des articles de journaux néerlandais et français sur les viols collectifs*. Bachelorscriptie Franse taal en cultuur, Universiteit Leiden.
- Korf, D.J., Nabben, T., Leenders, F., & Benschop, A. (2002). *GHB: tussen extase en narcose*. Amsterdam: Rozenberg.

- Korterink, H.J. (2010). *Echte mannen eten wél kaas*. Amsterdam: Nieuwezijds.
- Kosko, M. (1966). *Le fils assassiné (AT 939A). Étude d'un thème légendaire*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Koster, W. de (2008). 'Stormfront is like a second home to me.' On virtual community formation by right-wing extremists. *Information, Communication and Society* 11, 1153-1175.
- Koster, W. de (2010). Contesting community online. Virtual imagery among orthodox protestant homosexuals. *Symbolic Interaction* 33, 552-577.
- Koven, M.J. (2003). Folklore studies and popular film and television. A necessary critical survey. *Journal of American Folklore* 116, 176-195.
- Koven, M.J. (2008). *Film, folklore, and urban legends*. Lanham (Maryland): Scarecrow Press.
- Langendonck, G. van (2006). Wat er broeit in de banlieu. *NRC Handelsblad, M*, apr. 2006, pp. 14-29.
- Lanjouw, J., & Burger, P. (2013). Criminals as heroes. News media rhetoric in the Heineken kidnap case. In H. Van Belle, P. Gillaerts, B. Van Gorp, D. Van de Mierop & K. Rutten (red.), *Verbal and visual rhetoric in a media world* (pp. 289-307). Leiden: Leiden University Press.
- Lassen, H.R. (1998). *The idea of narrative. The theory and practice of analyzing narrative types, and legends of suppressed inventions*. Unpubl. Ph.D. thesis, Odense Universitet.
- Lassen, H.R. (2005). "The Little Match Girl" in America and the topos of the dying child. Massachusetts Institute of Technology Communications Forum. Fourth Media in Transition Conference, May 2005, The Work of Stories. Beschikbaar op: web.mit.edu/comm-forum/mit4/papers/Lassen.pdf.
- Lazaroms, M., Vanwesenbeeck, I., & Woertman, L. (2003). Een kleinschalig exploratief onderzoek naar recreatief gebruik van erotiserende middelen en signalen uit de seksuologische hulpverlening. *Tijdschrift voor Seksuologie* 27, 178-186.
- Leeman, A.D., & Braet, A.C. (1987). *Klassieke retorica. Haar inhoud, functie en betekenis*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Legman, G. (1975). *Rationale of the dirty joke. An analysis of sexual humor*. Second series. New York: Bell.
- Leonhard, O. ([2012]). Smileybende. www.verhalenbank.nl/lijsst_lexicon.php?act=detail&volksverhaal_type=TM%206053, geraadpleegd 25 jan. 2013.
- Leun, J. van der, & Bijleveld, C. (2009). Empirisch onderzoek in de Nederlandse criminologie. Een inventarisatie van 25 jaar methoden en technieken. *Tijdschrift voor Criminologie* 51, 190-202.
- Leydesdorff, S. (1994). *Het water en de herinnering. De Zeeuwse Watersnoodramp 1953-1993*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Lindahl, C. (2002a). Motif. In C. Lindahl, J. McNamara & J. Lindow (red.), *Medieval folklore. A guide to myths, legends, tales, beliefs, and customs* (pp. 280-282). Oxford: Oxford University Press.
- Lindahl, C. (2002b). Folktale. In C. Lindahl, J. McNamara & J. Lindow (red.), *Medieval folklore. A guide to myths, legends, tales, beliefs, and customs* (pp. 142-148). Oxford: Oxford University Press.
- Lindahl, C. (2012). Legends of Hurricane Katrina. The right to be wrong, survivor-to-survivor storytelling, and healing. *Journal of American Folklore* 125, 139-176.
- Lindahl, C., McNamara, J. & Lindow, J. (red.) (2002). *Medieval folklore. A guide to myths, legends, tales, beliefs, and customs*. Oxford: Oxford University Press.
- Linder, D. (2001). The trials of Los Angeles police officers in connection with the beating of Rodney King. *Famous American trials*. www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/lapd/lapdaccount.html, geraadpleegd 5 jan. 2010.

- Lockhurst, R. (2012). WT Stead, a forgotten victim of Titanic. *The Telegraph*, 10 apr. www.telegraph.co.uk/history/titanic-anniversary/9195793/WT-Stead-a-forgotten-victim-of-Titanic.html, geraadpleegd 4 sep. 2012.
- Lombard, M., Snyder-Duch, J., & Bracken, C.C. (2002). Content analysis in mass communication. Assessment and reporting of intercoder reliability. *Human communication research* 28, 587-604.
- Londres, A. (1927). *Le chemin de Buenos-Aires. (La traite des blanches)*. Parijs: Albin Michel.
- Loseke, D. (2003). *Thinking about social problems. An introduction to constructionist perspectives*. New York: Aldine Transaction.
- Lowney, K.S. & Best, J. (1995). Stalking strangers and lovers. Changing media typifications of a new crime problem. In J. Best (red.), *Images of issues. Typifying contemporary social problems* (pp. 33-57). 2nd ed. New York: Aldine de Gruyter.
- Luhmann, N. (1996). *Die Realität der Massenmedien*. 2. erweierte Auflage. Westdeutscher Verlag.
- Lule, J. (2001). *Daily news, eternal stories. The mythological role of journalism*. New York: Guildford Press.
- Mackenzie, J. (2011). Afghanistan's parliamentary free-for-all. From insults to fisticuffs: how much worse can it get? www.globalpost.com/dispatches/news/regions/asia-pacific/afghanistan/afghanistans-parliamentary-free-all, 24 feb. 2011, geraadpleegd 6 dec. 2011.
- Manning, R., Levine, M., & Collins, A. (2007). The Kitty Genovese murder and the social psychology of helping. The parable of the 38 witnesses. *American Psychologist* 62, 555-562.
- Marra, R.M., J.L. Moore and A.K. Klimczak (2004). Content analysis of online discussion forums. A comparative analysis of protocols. *Educational Technology Research and Development* 52, 23-40.
- Marshik, C. (2000). Parodying the £5 virgin. Bernard Shaw and the playing of Pygmalion. *The Yale Journal of Criticism* 13, 321-341.
- Martínez, M.A., & Ballesteros, S. (2006). Case report: an unusual case of drug-facilitated sexual assault using aromatic solvents. *Journal of Analytical Toxicology* 30, 449-453.
- Mason, P., & Monckton-Smith, J. (2008). Conflation, collocation and confusion. British press coverage of the sexual murder of women. *Journalism* 9, 691-710.
- Matheson, D. (2004). Weblogs and the epistemology of the news. Some trends in online journalism. *New Media & Society* 6, 443-468.
- Matheson, D. (2010). What's wrong with narrative models of the news? In V. Rupar (red.), *Journalism and meaning-making. Reading the newspaper* (pp. 37-54). Cresskill: Hampton Press.
- Maynard, L. (1998). Locked doors: bearer-centred interpretation of 'The roommate's death' and other contemporary legends of special relevance to females. *Contemporary Legend new series* 1, 97-115.
- McCroskey, J.C. (2001). *An introduction to rhetorical communication*. 8^e dr. Boston: Allyn and Bacon.
- McCroskey, J.C., & Young, T.J. (1981). Ethos and credibility. The construct and its measurement after three decades. *Central States Speech Journal* 32, 24-34. Beschikbaar op: www.jamesmccroskey.com/publications/096.pdf.
- McDermott, M.J., & Blackstone, S.J. (1996). White slavery plays of the 1910s. Fear of victimization and the social control of sexuality. *Theatre History Studies* 16, 141-156.
- McNeill, L.S. (2006). Contemporary ghost hunting and the relationship between proof and experience. *Contemporary Legend new Series* 9, 96-110.

- Meder, T. (2000). *De magische vlucht. Nederlandse volksverhalen uit de collectie van het Meertens Instituut*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Meder, T. (2004). Levensechte leugens? Moslimvrees en allochtonenangst in de media. In P. Burger & W. Koetsenruijter (red.), *Mediahypes en moderne sagen* (pp. 95-116). Leiden: SNL. Een ingekorte versie is beschikbaar op: www.meertens.nl/medewerkers/theo.meder/ostension.html.
- Meder, T. (2012). *Avonturen en structuren. Op zoek naar de bouwstenen van volksverhalen*. Amsterdam; Meertens Instituut.
- Meder, T. & Venbrux, E. (2000). Vertelcultuur. In T. Dekker, H. Roodenburg, G. Rooijackers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (pp. 282-336). Nijmegen: SUN.
- Meerkerk, G.-J., Rooij, A.J. van, Amadmoestar, S.S., & Schoenmakers, T. (2009). *Nieuwe verslavingen in zicht. Een inventariserend onderzoek naar aard en omvang van 'nieuwe verslavingen' in Nederland*. Rotterdam: IVO. Beschikbaar op: www.ivo.nl/UserFiles/File/Publicaties/2009-05%2063%20Nieuwe%20Verslavingen.pdf.
- Meijering, E. (2012). *Hoe God verdween uit de Tweede Kamer. De ondergang van de christelijke politiek*. Amsterdam: Balans.
- Meulen, R. van der (1885). *De courant. Samenstelling en beheer van groote en kleine nieuwsbladen*. Leiden: Sijthoff.
- Mikkelson, B., & Mikkelson, D. (2006). Jen's embarrassment. www.snopes.com/risque/mistaken/jen.htm, geraadpleegd 22 nov. 2006.
- Mikkelson, B., & Mikkelson, D. (2007a). Progesterex and cons. www.snopes.com/medical/drugs/progesterex.asp, geraadpleegd 8 sep. 2008.
- Mikkelson, B., & Mikkelson, D. (2007b). The ether bunny. www.snopes.com/college/risque/ether.asp, geraadpleegd 6 sep. 2008.
- Molen, S.J. van der (1961). *Levend volksleven. Een eigentijdse volkskunde van Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Montale, E. (2003). *Leggende tecnologiche. ... e il gatto bonsai mangiò la fragola pesce*. Rome: Avverbi.
- Moore, D., & Valverde, M. (2000). Maidens at risk. 'Date rape drugs' and the formation of hybrid risk knowledges. *Economy and Society* 29, 514-531.
- Moore, S.E.H. (2009). Cautionary tales. Drug-facilitated sexual assault in the British media. *Crime Media Culture* 5, 305-320.
- Moore, S.E.H. (2011). Tracing the life of a crime category. *Feminist Media Studies* 11, 451-465.
- Morelli, A. (2003). *Elementaire principes van oorlogspropaganda*. Berchem: EPO.
- Morin, E. (1982 [1970]). *La rumeur d'Orléans*. Edition complétée avec La rumeur d'Amiens. Parijs: Seuil.
- Mucchielli, L. (2005). *Le scandale des tournantes. Dérives médiatiques, contre-enquête sociologique*. Parijs: La Découverte.
- Mullen, P.B. (1971). The relationship of legend and folk belief. *Journal of American Folklore* 84, 406-413.
- Mullen, P.B. (2000). Belief and the American folk. *Journal of American Folklore* 113, 119-143.
- Murphy, E., Ciszewska-Carr, J., & Rodriguez Manzanares, M.A. (2006). Methodological issues in the content analysis of online asynchronous discussions: Unitizing, reliability, and latent content. *Journal of the Research Center for Educational Technology* 2, nr. 2. www.rcetj.org/?type=art&id=79597&.
- Nabben, T. (2010). *High Amsterdam. Ritme, roes en regels in het uitgaansleven*. Amsterdam: Rozenberg. Diss. UvA.

- Neame, A. (2003). Beyond 'drink spiking'. Drug and alcohol facilitated sexual assault. Australian Institute of Family Studies. Briefing no. 2. Beschikbaar op: www.aifs.gov.au/acssa/pubs/briefing/acssa_briefing2.pdf.
- Negrusz, A., Juhascik, M., & Gaensslen, R.E. (2005). *Estimate of the incidence of drug-facilitated sexual assault in the U.S.* Chicago: Forensic Sciences, University of Illinois. Beschikbaar op: www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/212000.pdf.
- Neubauer, H.-J. (1999). *The rumour. A cultural history*. New York: Free Association Books.
- Neuendorf, K.A. (2002). *The content analysis guidebook*. Thousand Oaks: Sage.
- Nichols, L.T. (1997). Social problems as landmark narratives. Bank of Boston, mass media and 'money laundering'. *Social Problems* 44, 324-341.
- Nicolaisen, W.F.H. (1988). German *Sage* and English *legend*: terminology and conceptual problems. In G. Bennett, & P. Smith (red.), *Monsters with iron teeth. Perspectives on contemporary legend*. Vol. 3. (pp. 79-87). Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Nicolaisen, W.F.H. (1989). Definitional problems in oral narrative. In G. Bennett & P. Smith (red.), *The questing beast. Perspectives on contemporary legend*. Vol. 4 (pp. 77-89). Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Nimmo, D., & Combs, J.E. (1985). *Nightly horrors. Crisis coverage by television network news*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Noorden, M.S. van, Kamal, R., Jong, C.A.J. de, Vergouwen, A.C.M., & Zitman, F.G. (2010). GHB-afhankelijkheid en -onthoudingssyndroom. Diagnostiek en behandeling. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 154. Beschikbaar op: www.ntvg.nl/publicatie/GHB-afhankelijkheid-en-onthoudingssyndroom/volledig.
- Northcote, J. (2007). *The paranormal and the politics of truth*. Exeter: Imprint Academic.
- Oegema, D., Kleinnijenhuis, J., Anderson, K., & Hoof, A. van (2008). Flaming and blaming. The influence of mass media content on interactions in on-line discussions. In E. Konijn, M. Tanis & S. Utz (red.), *Mediated interpersonal communication* (pp. 331-358). Mahwah: Erlbaum.
- Olund, E. (2009). Traffic in Souls: the 'new woman,' whiteness and mobile self-possession. *Cultural Geographies* 16, 485-504.
- Orgad, S. (2009). How can researchers make sense of the issues involved in collecting and interpreting online and offline data? In A. Markham & N. Baym (red.), *Internet inquiry: conversations about method* (pp. 33-53). Thousand Oaks (CA.): Sage. Beschikbaar op: eprints.lse.ac.uk/23979.
- Oring, E. (1976). Three functions of folklore. Traditional functionalism as explanation in folkloristics. *Journal of American Folklore* 89, 67-80.
- Oring, E. (1986). *Folk groups and folklore genres. An introduction*. Logan: Utah State University Press.
- Oring, E. (1990). Legend, truth and news. *Southern Folklore* 47, 163-77.
- Oring, E. (2008). Legendry and the rhetoric of truth. *Journal of American Folklore* 121, 127-166.
- Örnebring, H. (2006). The Maiden Tribute and the naming of monsters. Two case studies of tabloid journalism as alternative public sphere. *Journalism Studies* 7, 851-868.
- Örnebring, H., & Jönsson, A.M. (2008). Tabloid journalism and the public sphere: a historical perspective on tabloid journalism. In A. Biressi & H. Nunn, *The tabloid culture reader* (pp. 23-33). Maidenhead: Open University Press.
- Ortí, A., & Sampere, J. (2000). *Leyendas urbanas en España*. Barcelona: Martínez Roca.

- Pander Maat, H. (2004). Wervend taalgebruik in persberichten – werkt het? Hoe journalisten omgaan met persberichten in de luchtvaartsector. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 26, 209-225.
- Park, R.E. (1940). News as a form of knowledge. A chapter in the sociology of knowledge. *American Journal of Sociology* 45, 669-686.
- Pearson, G. (1983). *Hooligan. A history of respectable fears*. Houndmills: Macmillan Press.
- Pedrosa, J.M. (2004). *La autoestopista fantasma y otras leyendas urbanas españolas*. Madrid: Páginas de espuma.
- Peelo, M. (2006). Framing homicide narratives in newspapers. Mediated witness and the construction of virtual victimhood. *Crime, Media, Culture* 2, 159-175.
- Peters, V. (1995). Case-study. In H.J.M. Hüttner, K. Renckstorf & F. Wester (red.), *Onderzoekstypen in de communicatiewetenschap* (pp. 586-607). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Pettitt, T. (2005). The murdered sweetheart: child of print and panic? Massachusetts Institute of Technology Communications Forum. Fourth Media in Transition Conference, May 2005, The Work of Stories. Beschikbaar op: web.mit.edu/comm-forum/mit4/papers/Pettitt.pdf.
- Petzoldt, L. (red.) (1968). *Grause Thaten sind geschehen. 31 Moritaten aus dem verflossenen Jahrhundert*. München: Heimeran.
- Petzoldt, L. (1989). *Dämonenfurcht und Gottvertrauen. Zur Geschichte und Erforschung unserer Volkssagen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Petzoldt, L. (1990). Phantom lore. In L. Röhrich & S. Wienker-Piepho (red.), *Storytelling in contemporary societies* (pp. 51-58). Tübingen, G. Narr.
- Petzoldt, L. (2002). *Einführung in die Sagenforschung*. 3. Auflage, Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.
- Pleijter, A. (2006). *Typen en logica van kwalitatieve inhoudsanalyse in de communicatiewetenschap*. Ubbergen: Tandem Felix.
- Polidoro, M. (1998). *La maledizione del Titanic*. Roma: Avverbi.
- Ponsonby, A. (1928). *Falsehood in wartime*. Londen: Allen & Unwin.
- Portnoy, E. (1981). *Broodje aap. De folklore van de post-industriële samenleving*. 8e druk, Amsterdam: De Harmonie. (Eerste druk 1978)
- Portnoy, E. (1992). *Broodje aap met. Een verdere bijdrage tot de folklore van de post-industriële samenleving*. Amsterdam: De Harmonie.
- Potter, J. (1996). *Representing reality. Discourse, rhetoric and social construction*. Londen: Sage.
- Potter, J. & Hepburn, A. (2008). Discursive constructionism. In J.A. Holstein & J.F. Gubrium (red.), *Handbook of constructionist research* (pp. 275-293). New York: Guilford Press.
- Potter, G.W., & Kappeler, V.E. (red.) (1998). *Constructing crime. Perspectives on making news and social problems*. Prospect Heights (Ill.): Waveland Press.
- Pouwels, N., & Vegter, L. (2002). Meindert Tjoelker en de mythe van het zinloos geweld. Een exploratief onderzoek naar het verschijnsel 'zinloos geweld'. *Sociologische Gids* 49, 9-25.
- Preston, C.L., & Preston, M.J. (red.) (1995). *The other print tradition. Essays on chapbooks, broadsides, and related ephemera*. New York: Garland.
- Quantarelli, E.L. (1994). Looting and antisocial behavior in disasters. Preliminary paper #205, voor *Encyclopedia of criminology*. Beschikbaar op: dspace.udel.edu:8080/dspace/bitstream/19716/590/1/PP205.pdf, geraadpleegd 9 dec. 2009.
- Quest (2004). *Quest grote geruchtenquête*. Amsterdam: TNS-NIPO.

- Ranke, F. (1969 [1925]). Grundfragen der Volkssagenforschung. In L. Petzoldt (red.), *Vergleichende Sagenforschung* (pp. 1-20). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. (Wege der Forschung CLII)
- Reich, Z. (2009). *Sourcing the news. Key issues in journalism. An innovative study of the Israeli press*. Cresskill (NJ): Hampton Press.
- Reijnders, S. (2005). The people's detective: true crime in Dutch folklore and popular television. *Media, Culture & Society* 27, 635-651.
- Reijnders, S. (2006). *Holland op de helling. Televisieamusement, volkscultuur en ritueel vermaak*. Alphen aan de Maas: Veerhuis.
- Reiner, R. (2007). Media made criminality. The representation of crime in the mass media. In R. Reiner, M. Maguire & R. Morgan (red.), *The Oxford handbook of criminology* (pp. 302-337). 4th ed. Oxford: Oxford University Press. Beschikbaar: www.oup.com/uk/orc/bin/9780199205431/maguire_chap11.pdf.
- Rennen, T. (2000). *Journalistiek als kwestie van bronnen. Ontwikkeling en toepassing van een bron-georiënteerde benadering van journalistiek*. Delft: Eburon.
- Richter, A.G. (2005). *Home on the rails: women, the railroad, and the rise of public domesticity*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Rigter, N. (2002). De Zwaagwesteinder stille tocht en het Kollumer oproer. *Sociologische Gids* 49, 26-44.
- Ritivoi, A.D. (2008). Rhetorics: New Rhetorics. In W. Donsbach (red.), *The International Encyclopedia of Communication*. Blackwell Publishing. Blackwell Reference Online. 06 January 2011, www.communicationencyclopedia.com/.
- RMO (2003). Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling. *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*. Den Haag: RMO. Beschikbaar op: www.minocw.nl/documenten/RMOadvies26_met_bijlagen.pdf.
- Robinson, S. (2009). 'If you had been with us': mainstream press and citizen journalists jockey for authority over the collective memory of Hurricane Katrina. *New Media & Society* 11, 795-814.
- Roeh, I. (1989). Don't confuse me with facts. Storytelling in the news. *American Behavioral Scientist* 32, 162-168.
- Roggenkamp, K. (2005). *Narrating the news. New journalism and literary genre in late nineteenth-century American newspapers and fiction*. Kent (Ohio): Kent State University Press.
- Röhrich, L. (1976). *Sage und Märchen. Erzählforschung heute*. Freiburg: Herder.
- Rosen, J. (2009). Audience atomization overcome. Why the Internet weakens the authority of the press. *Pressthink*, 12 jan. journalism.nyu.edu/pubzone/weblogs/pressthink/2009/01/12/atomization.html.
- Rosnow, R., & Fine, G.A. (1976). *Rumor and gossip. The social psychology of hearsay*. New York: Elsevier.
- Rossen, B. (1989). *Zedenangst. Het verhaal van Oude Pekela*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Roud, S. (1989). Chelsea Smilers. Interim report on a gang-violence rumor. *FOAF Tale News*, no. 15, 1-2.
- Rourke, L., Anderson, T., Garrison, D.R. & Archer, W. (2000). Methodological issues in the content analysis of computer conference transcripts. *International Journal of the Artificial Intelligence in Education* 12, 8-22. Beschikbaar op: hal.archives-ouvertes.fr/docs/00/19/73/19/PDF/rourke_01.pdf.
- Ruggiero, T.E., & Winch, S.P. (2004). The media downing of Pierre Salinger. Journalistic mistrust of the Internet as a news source. *Journal of Computer-Mediated Communication* 10(2), article 8. jcmc.indiana.edu/vol10/issue2/ruggiero.html, geraadpleegd 12 okt. 2009.

- Sacco, V.F. (2005). *When crime waves*. Thousand Oaks: Sage.
- Salkowe, R., Tobin, G.A., & Bird, S.E. (2006). Calamity, catastrophe, and horror: representation of natural disaster 1885-2005. *Papers of the Applied Geography Conferences* 29, 196-205. Beschikbaar: works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=richard_salkowe.
- Sanders, C. (2002). 'Jullie dansen met de dood.' *De Telegraaf*, 16 dec.
- Sanderson, S. (1981). From social regulator to art form: case study of a modern urban legend. *ARV Scandinavian Yearbook of Folklore* 37, 161-166.
- Sasson, T. (1995). *Crime talk. How citizens construct a social problem*. New York: Aldine de Gruyter.
- Schinkel, W. (2008). Contexts of anxiety. The moral panic over 'senseless violence' in the Netherlands. *Current Sociology* 56, 735-756.
- Schneider, I. (1996). Erzählen im Internet: Aspekte kommunikativer Kultur im Zeitalter des Computers. *Fabula* 37, 8-27.
- Scholten, O. (1982). *Krant en democratie. Een studie naar politieke informatie in landelijke dagbladen*. Amsterdam: VU boekhandel / uitgeverij.
- Schrover, M. (2011). *Om de meisjes, voor de meisjes. Een historisch perspectief op problematisering en bagatellisering van onderwerpen die te maken hebben met migratie en integratie*. Leiden: Universiteit Leiden.
- Schudson, M. (1982). The politics of narrative form. The emergence of news conventions in print and television. *Daedalus* 111, 97-112.
- Schudson, M. (2003). *The sociology of news*. New York: W.W. Norton.
- Schudson, M. (2005). News as stories. In E.W. Rothenbuhler & M. Coman (red.), *Media antropology* (pp. 121-128). Thousand Oaks: Sage.
- Schudson, M., & Anderson, C. (2009). Objectivity, professionalism, and truth seeking in journalism. In K. Wahl-Jorgensen & T. Hanitzsch (red.), *Handbook of journalism studies* (pp. 88-101). New York: Routledge.
- Scott-Ham, M. & Burton, F. (2005). Toxicological findings in cases of alleged drug-facilitated sexual assault in the United Kingdom over a 3-year period. *Journal of Clinical Forensic Medicine* 12, 175-186.
- Screeton, P. (2006). *Crossing the line. Trespassing on railway weirdness*. Loughborough: Heart of Albion.
- Segal, R.A. (1999). *Theorizing about myth*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Sharpe, J. (2005). *Dick Turpin. The myth of the English highwayman*. London: Profile Books.
- Shibutani, T. (1966). *Improvised news. A sociological study of rumor*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Shoemaker, P.J., & Reese, S.D. (1996). *Mediating the message. Theories of influences on mass media content*. New York: Longman.
- Shojaei Kawan, C. (1995). Contemporary legend research in German-speaking countries. *Folklore*, 106, 103-110.
- Siegel, D., Gemert, F. van, & Bovenkerk, F. (red.) (2008). *Culturele criminologie*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Sigal, L.V. (1986). Sources make the news. In R.K. Manoff & M. Schudson (red.), *Reading the news* (pp. 9-37). New York: Pantheon.
- Simpson, J., & Roud, S. (2001). *Dictionary of English folklore*. Oxford: Oxford University Press.
- Slotkin, E.M. (1988). Legend genre as a function of audience. In G. Bennett & P. Smith (red.), *Monsters with iron teeth. Perspectives on contemporary legend* Vol. 3 (pp. 89-111). Sheffield: Sheffield Academic Press.

- Smith, G. (1981). Urban legend, personal experience narrative, and oral history. *ARV: Scandinavian Yearbook of Folklore* 37, 167–73.
- Smith, P. (1989). Contemporary legend: a legendary genre? In G. Bennett P. & Smith (red.), *The questing beast. Perspectives on contemporary legend*. Vol. 4 (pp. 91-101). Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Smith, S.J. (1984). Crime in the news. *British Journal of Criminology* 24, 289-295.
- Smolej, M. (2010). Constructing ideal victims? Violence narratives in Finnish crime-appeal programming. *Crime Media Culture* 6, 69-85.
- Snijders, Q. (2010). *9/11-complottheorieën in de Nederlandse media. Hoe Nederlandse journalisten hun berichtgeving over 9/11 verantwoorden*. (Masterscriptie Journalistiek en Nieuwe Media, Universiteit Leiden)
- Soderlund, G. (2002). Covering urban vice: the New York Times, ‘white slavery’, and the construction of journalistic knowledge. *Critical Studies in Media Communication* 19, 438-460.
- Soderlund, G. (2005). Running from the rescuers. New U.S. crusades against sex trafficking and the rhetoric of abolition. *NWSA Journal* 17, 64-87.
- Southey, R. (1810). *History of Brazil*. Londen: Longman.
- Spa, M. van der (2004). Cyber-Communities: Idle talk or inspirational interaction? *Educational Technology Research and Development* 52, 97-105.
- Sparkes, A.C., & Smith, B. (2008). Narrative constructionist inquiry. In J.A. Holstein & J.F. Gubrium (red.), *Handbook of constructionist research* (pp. 295-314). New York: Guilford Press.
- Spector, M., & Kitsuse, J.I. (2006 [1977]). *Constructing social problems*. New Brunswick: Transaction.
- Stabile, C. (2006). *White victims, black villains. Gender, race, and crime news in US culture*. New York: Routledge.
- Stahl, S.K.D. (1983). Personal experience stories. In R.M. Dorson (red.), *Handbook of American Folklore* (268-276). Bloomington: Indiana University Press.
- Stamp, S. (2000). *Movie-struck girls. Women and motion picture culture after the nickelodeon*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Stark, M.M., & Wells, D. (1999). Drug-mediated sexual assault. *Journal of Clinical Forensic Medicine* 6, 53-55.
- Stead, W.T. (1885). The Maiden Tribute of Modern Babylon. The report of our secret commission. *Pall Mall Gazette*, 6-10 juli 1885. Beschikbaar op: www.attackingthedevil.co.uk/pmg/tribute/index.php.
- Stead, W.T. [z.j.] *De handel in meisjes. Blanke Slavinnen in de XIXe eeuw*. Arnhem-Nijmegen: E. & M. Cohen.
- Stead, W.T. (1886). Government by journalism. *The Contemporary Review* 49, 653-674. Beschikbaar op: www.attackingthedevil.co.uk/steadworks/gov.php.
- Stekelenburg, J. van, Oegema, D., & Klandermans, B. (2008). No radicalization without identification: how ethnic Dutch and Dutch muslim web forums radicalize over time. In A.E. Azzi, X. Chrysochoou, B. Klandermans & B. Simon (red.), *Identity and participation in culturally diverse societies: a multidisciplinary perspective* (pp. 256-274). Chichester: Wiley-Blackwell. Beschikbaar op: vu-nl.academia.edu/JacquelienvanStekelenburg/Papers/1030314/No_Radicalization_Without_Identification_Dynamics_of_Radicalization_and_Polarization_Within_and_Between_Two_Opposing_Web_Forums.
- Stengs, I.L. (2007). Commemorating victims of ‘senseless violence’. negotiating ethnic inclusion and exclusion. In P.J. Margry & H. Roodenburg (red.), *Reframing Dutch culture. Between otherness and authenticity* (pp. 159-179). Hampshire: Ashgate.

- STIR (2009). *STIR Internet Jaarboek 2010*. www.stir.nl/publicaties/jaarrapport/, geraadpleegd 28 okt. 2010.
- Strange, C. (1995). *Toronto's girl problem. The perils and pleasures of the city, 1880-1930*. Toronto: University of Toronto Press.
- Strijbos, J.-W., Martens, R.L., Prins, F.J., & Jochems, W.M.G. (2006). Content analysis: what are they talking about? *Computers and Education* 46, 29-48.
- Stroeken, H. [z.j.]. *Psychoanalytisch woordenboek*. Beschikbaar op: www.psychoanalytischwoordenboek.nl/
- Suler, J. (2004). The online disinhibition effect. *CyberPsychology and Behavior* 7, 321-326.
- Sunier, T. (2004). Individualisme als opdracht. In J.W. Duyvendak & M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (pp. 185-202). Amsterdam: Van Genneep.
- Swaaningen, R. van (2006). Criminology in the Netherlands. *European Journal of Criminology* 3, 463-501.
- Tangherlini, T. (1994). *Interpreting legend. Danish storytellers and their repertoires*. Milman Parry Studies in Oral Tradition. New York: Garland Publishing.
- Taylor, N., Prichard, J., & Charlton, K. (2004). *National project on drink spiking. Investigating the nature and extent of drink spiking in Australia*. [z.p.]: Australian Institute of Criminology. Beschikbaar op: www.aic.gov.au/publications/reports/2004-11-drinkspiking.html.
- Thompson, S. (1955-1958). *Motif-index of folk-literature*. 6 dln. Kopenhagen: Rosenkilde and Bagger.
- Thompson, S. (1946/1977). *The folktale*. Berkeley: University of California Press.
- Timmerman, D.M. (1996). Epideictic oratory. In T. Enos (red.), *Encyclopedia of rhetoric* (pp. 228-231). New York: Garland.
- Top, S. (red.) (2004-2008). *Op verhaal komen*. 6 dln. Leuven: Davidsfonds. (Dl. 1: *Limburgs sagenboek*, 2004. Dl. 2: *West-Vlaams sagenboek*, 2005. Dl. 3: *Vlaams-Brabants sagenboek*, 2005. Dl. 4: *Oost-Vlaams sagenboek*, 2006. Dl. 5: *Sagen uit de provincie Antwerpen*, 2007. Dl. 6: *Moderne sagen en geruchten uit Vlaanderen*, 2008).
- Toselli, P. (1994). *La famosa invasione delle vipere volanti e altre leggende metropolitane dell'Italia d'oggi*. Milaan: Sonzogno.
- Toselli, P. (2004). *Storie di ordinaria falsità*. Milaan: BUR.
- Toulmin, S. E. (2003/1958). *The uses of argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Toulmin, S. E. (1972). *Human understanding*. Oxford: Clarendon Press.
- Tuchman, G. (1972). Objectivity as strategic ritual. An examination of newsmen's notions of objectivity. *American Journal of Sociology* 77, 660-679.
- Tuchman, G. (1978). *Making news. A study in the construction of reality*. New York: Free Press.
- Turner, G.K. (1909). The daughters of the poor. A plain story of the development of New York City as a leading centre of the white slave trade of the world, under Tammany Hall. *McClure's Magazine* 34 (november): 45-61. Beschikbaar op: www.brocku.ca/MeadProject/Turner/Turner_1909b.html.
- Turner, P. (1993). *I heard it through the grapevine. Rumor in African American culture*. Berkeley: University of California Press.
- Tye, D. (2005). On their own. Contemporary legends of women alone in the urban landscape. *Ethnologies* 27, 219-236. Beschikbaar op: www.erudit.org/revue/ethno/2005/v27/n2/014047ar.html, geraadpleegd 7 sep. 2009.

- Uther, H.-J. (2004). *The types of international folktales: a classification and bibliography, based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia. 3 dln. (FF Communications nrs. 284-286).
- Valverde, M. (2006). *Law and order. Images, meanings, myths*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Van Effelterre, K. (2005). www.volksverhalenbank.be. The disclosure of a rich collection of Flemish folk legends on the Internet. *Fabula* 46, 314-323.
- Van San, M., & Bentum, C. van (z.j.). "We waren gewoon een vriendengroep die blauw ging dragen." *Jeugdbendes naar Amerikaans model in Nederlandse steden en op Curaçao*. [z.p.]: RISBO. www.politieenwetenschap.nl/pdf/we_waren_gewoon_een_vriendengroep.pdf, geraadpleegd 3 sep. 2010.
- Vanderveen, G. (2006). *Interpreting fear, crime, risk and unsafety*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Vanderveen, G. (2011). Trial by media. Stereotypering van daders en slachtoffers. In E.R. Muller, P.M. Schuyt, M.A.H. van der Woude, & J.P. van der Leun (red.), *De vogel vrij* (pp. 423-434). Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Varela, M., Nogué, S., Orós, M., & Miró, Ó. (2004). Gamma hydroxybutyrate use for sexual assault. *Emergency Medicine Journal* 21, 255-256.
- Vasterman, P. (2004). *Mediahype*. Amsterdam: Aksant.
- Venbrux, E., & Meder, T. (1995). The false teeth in the cod. *Contemporary Legend* 5, 115-131.
- Victor, J.S. (1993). *Satanic panic. The creation of a contemporary legend*. Peru (Ill.): Open Court.
- Virtanen, L. (1997). Historic-geographic method. In T.A. Green (red.), *Folklore. An encyclopedia of beliefs, customs, tales, music, and art* (pp. 442-448). Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Vries, P. de (1997). *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911*. Hilversum: Verloren.
- Vries, P. de (1999). De ketenen van de blanke slavine en het belastbare inkomen van de sekswerkster. Honderd jaar feminisme en prostitutie in Nederland. *Nemesis* 6, 140-153. Beschikbaar op: www.tijdschriftnemesis.nl/eazines/divts/nemesis/1999/nemesis_1999_ketenen.pdf.
- Vries, P.R. de (2006 [1987]). *De ontvoering van Alfred Heineken*. 18e dr. Baarn: De Fontein.
- Wachs, E. (1988). *Crime-victim stories. New York's urban folklore*. Bloomington: Indiana University Press.
- Wachs, E. (1990). The mutilated shopper at the mall: a legend of urban violence. In G. Bennett & P. Smith (red.), *A nest of vipers. Perspectives on Contemporary Legend* vol. 5 (pp. 143-160). Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Wagenaar, W.A., Koppen, P.J. van, & Crombag, H.F.M. (1993). *Anchored narratives. The psychology of criminal evidence*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Wagenaar, W.A., Koppen, P.J. van, & Crombag, H.F.M. (1994). *Dubieuze zaken. De psychologie van strafrechtelijk bewijs*. Amsterdam: Contact.
- Walkowitz, J.R. (1992). *City of dreadful delight. Narratives of sexual danger in late-Victorian London*. Londen: Virago.
- Wardle, C. (2006). 'IT COULD HAPPEN TO YOU'. The move towards 'personal' and 'societal' narratives in newspaper coverage of child murder, 1930-2000. *Journalism Studies* 7, 515 - 533.
- Warnick, B. (2007). *Rhetoric online. Persuasion and politics on the world wide web*. New York: Peter Lang.

- Webb, M. (2004). Can epistemology help? The problem of the Kentucky-fried rats. *Social Epistemology* 18, 51-58.
- Weezel, M. van, & Kleijwegt, M. (2008). 'Politiek is mijn leven'. Interview Ab Klink. *Vrij Nederland*, nr. 49, 6 dec. 2008. Beschikbaar op www.vn.nl/Wad-mediabank-pagina/Politiek-is-mijn-leven.htm.
- Wehse, R. (1990). Die 'moderne' Sage in Deutschland. *Zeitschrift für Volkskunde* 86, 67-79.
- Wehse, R. (1995). Concepts and change of concepts in contemporary German legends, including a proposition for a new genre terminology. *Contemporary legend* 5, 132-153.
- Weiss, K.G., & Colyer, C.J. (2010). Roofies, mickies and cautionary tales. Examining the persistence of the 'date-rape drug' crime narrative. *Deviant Behavior* 31, 348-378.
- Weitzer, R. (2007). The social construction of sex trafficking. Ideology and institutionalization of a moral crusade. *Politics & Society* 35, 447-475.
- Wellman, B. (2001). How the Fordham Baldies showed the way. Talk given on the occasion of receiving the Canadian Sociology and Anthropology Association's Outstanding Lifetime Achievement Award May 28, 2001. www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/csaa-awardtalk/csaa-awards-talk.htm, geraadpleegd 22 nov. 2006.
- Wester, F. (red.) (2006). *Inhoudsanalyse: theorie en praktijk*. [z.p.]: Kluwer.
- Westerman, W. (2009). Epistemology, the sociology of knowledge, and the *Wikipedia* userbox controversy. In T.J. Blank (red.). *Folklore and the Internet. Vernacular expression in a digital world* (pp. 123-158). Logan: Utah State University Press.
- Whatley, M.H., & Henken, E.R. (2000). *Did you hear about the girl who...? Contemporary legends, folklore, & human sexuality*. New York: New York University Press.
- White, H. (1980). The value of narrativity in the representation of reality. *Critical Inquiry* 7, 5-27.
- White, L. (2000). *Speaking with vampires. Rumor and history in colonial Africa*. Berkeley: University of California Press. Beschikbaar op: 2020ok.com/books/2/speaking-with-vampires-rumor-and-history-in-colonial-africa-9202.htm.
- White, L. (2005). Social construction and social consequences. Rumor and evidence. In G.A. Fine, V. Campion-Vincent & C. Heath (red.), *Rumor mills. The social impact of rumor and legend* (pp. 241-254). New Brunswick: AldineTransaction.
- Whittaker, S., Terveen, L., Hill, W., & Cherny, L. (1998). The dynamics of mass interaction. *Proceedings of the 1998 ACM conference on computer supported cooperative work, Seattle* (pp. 257-264). New York: ACM.
- Wierds, A. (2008). *De sociale constructie van rape drugs in Nederland*. (Masterscriptie opleiding Criminologie, Universiteit Leiden)
- Wijffjes, H. (2004). *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie*. Amsterdam: Boom.
- Williams, J.A. (2001). *The cost of deception. The seduction of modern myths and urban legends*. Nashville: Broadman & Holman.
- Winch, S.P. (2005). Constructing an 'Evil Genius': news uses of mythic archetypes to make sense of bin Laden. *Journalism Studies* 6, 285-299.
- Wolf, M. (2009). *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant*. Amsterdam: Boom.
- Wouters, D. ([1942]). *Er is een moord gebeurd. Lieder en uit de oude doos*. Utrecht: Het Spectrum.
- Wytzes, L. (7 mei 2007). Stop met onzinpraatjes over seksdrugs in drankje. www.elsevier.nl/opinie/weblog/asp/artnr/151262/index.html, geraadpleegd 7 apr. 2008.
- Yin, R.K. (2003). *Case study research. Design and methods*. 3rd ed. Thousand Oaks: Sage.

- Zelizer, B. (1990). Achieving journalistic authority through narrative. *Critical Studies in Mass Communication* 7, 366-376.
- Zelizer, B. (1993). Journalists as interpretive communities. *Critical Studies in Mass Communication* 10, 219-237.
- Zires, M. (1995). La dimensión cultural del rumor. De lo verdadero a los diferentes regímenes de verosimilitud. *Comunicación y Sociedad* 24, 155-176. Beschikbaar op: www.publicaciones.cucsh.udg.mx/ppperiod/comsoc/pdf/24_1995/155-176.pdf.
- Zwaal, P. (1991). Flikkerij en folklóre. Gay urban legends en hun achtergronden (deel 1). *Expreszo: lijjblad voor homo, lesbishe en biseksuele jongeren* 4, nr. 3, 28-31.

Bijlagen

Bijlage I: materiaalverzameling en analyse

1. Casus ‘gedrogeerd en misbruikt’: materiaalverzameling en analyse

De casus-‘gedrogeerd en misbruikt’ bestaat uit drie delen, behandeld in de hoofdstukken 5, 6 en 7: een historisch overzicht (1885-2010), een episode in New York (1913-1917) en de recente geschiedenis in Nederland (1999-2008).

1 Retorische geschiedenis van een verhaalmotief (1885-2010) (hoofdstuk 5)

Om de geschiedenis van het verhaalmotief ‘gedrogeerd en misbruikt’ en de discussie over de waarheid van deze verhalen te reconstrueren, is een verzameling aangelegd van teksten waarin dit motief voorkomt. Het zwaartepunt ligt bij nieuws en bij teksten die gelabeld zijn als sagen, geruchten, mythen en dergelijke, maar gestreefd is naar een zo groot mogelijke verscheidenheid. In het materiaal bevinden zich daarom ook pamfletten, wetenschappelijke studies, romans, jeugdboeken, speelfilms, afleveringen van soapseries, commentaren op nieuwssites, kettingmailtjes, moppen, gerechtelijke uitspraken en Kamervragen.

De verzameling omvat teksten van 1885 tot en met 2010, en stamt voornamelijk uit de westerse wereld. Bij het samenstellen van dit overzicht is niet gestreefd naar volledigheid: het was niet mijn doel alle manifestaties van het verhaalmotief in een zo groot mogelijk aantal talen te verzamelen. Wel heb ik geprobeerd de variëteit aan vertelvelden recht te doen waarin het motief voorkomt. Attestaties van het verhaalmotief zijn opgespoord in databases (waaronder LexisNexis, Picarta, de Verhalenbank van het Meertens Instituut, de digitale collectie historische kranten van de Koninklijke Bibliotheek en rechtspraak.nl), in verzamelingen moderne sagen (online en in boekvorm), en in academische en populaire literatuur over sagen, drugs, prostitutie en seksueel misbruik.

Inhoudelijk beperkt de verzameling zich tot manifestaties van het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’, dat wil zeggen verhalen waarin een persoon of personen zonder hun medeweten of tegen hun wil een verdovend middel krijgen toegediend met het doel hen aan te randen, te verkrachten,

prostitueren of anderszins seksueel te misbruiken. Het toegediende middel kan een verdovende en/of afrodisiacale werking hebben.

‘Gedrogeerd en misbruikt’ is inhoudelijk verwant aan verhaalmotieven die het element van seksueel misbruik missen en daarom hier buiten beschouwing blijven. Een voorbeeld van deze verwante verhalen zijn de waarschuwingen tegen hiv-besmette injectienaalden die verborgen zouden zijn in publieke ruimten (in bioscoopstoelen, bij benzinepompen en in het geldgleufje van openbare telefoons)²³⁸, verhalen over treinreizigers, vrachtwagenchauffeurs en automobilisten die verdoofd worden met slaappas en vervolgens beroofd²³⁹, en verhalen waarin heimelijke toediening van verdovende of stimulerende middelen wordt aangevoerd als excuus voor een verkeersongeluk of een positieve dopingtest (Wierts 2008:70-71, 80).

Dit materiaal is onderworpen aan een kwalitatieve inhoudsanalyse, waarbij de vormen van kennis (§ 1.5), de ethos- en logotechnieken (§ 2.2 en 2.3), de topenclusters van ideale daders en slachtoffers (§ 3.3.2) en de noties claimmakers, typering en vertelvelden (§ 3.4) dienden als *sensitizing concepts*. Grenswerk, een van de vormen van ethos, is onderzocht door te analyseren welke woorden worden gebruikt om een bepaald verhaal te kwalificeren als betrouwbaar of onbetrouwbaar (*feiten, gerucht, verhaaltje...*), hoe bronnen worden gekwalificeerd (*eminente medicus, gepraat van de straat*), en hoe het eigen medium en de eigen (beroeps)groep worden afgezet tegen andere (*wij zijn rationeel en objectief, zij zoeken sensatie*).

2 *Bedwelmd in de bioscoop (New York, 1913-1917)* (hoofdstuk 6)

Voor de deelcasus over de aanvallen met verdovende injecties die New Yorkers bezig hielden tussen 1913 en 1917, is gezocht in het archief van de *New York Times* (www.nytimes.com/archive). De gebruikte zoektermen waren *white + slave(ery) + drug of inject(ed/ion)*, en *poison(ed) needle*; vervolgens is verder gezocht op de eigennamen die in de gevonden items werden genoemd. Dit leverde 28 korte berichten, nieuwsverhalen, redactionele commentaren en ingezonden brieven op uit de periode 5 december 1913 tot en met 24 juli 1917 (zie voor een volledige opgave Bijlage II). Dit materiaal is aangevuld met enkele artikelen uit andere Amerikaanse kranten uit deze periode, en met contemporaine speelfilms, feuilletons en romans waarin het verhaalmotief voorkomt. De films, feuilletons en romans werden gevonden in de artikelen uit de *New York Times*, in de secundaire literatuur en door met de genoemde zoektermen te zoeken in Google en in de historische Amerikaanse kranten in de database ProQuest.

Ook dit materiaal is onderworpen aan een kwalitatieve inhoudsanalyse, waarbij de verschillende logos- en ethostechnieken (van deze laatste vooral grenswerk) en de topenclusters van ideale daders en slachtoffers dienden als *sensitizing concepts*. Deze deelcasus bood de gelegenheid om het retorische gebruik van het ‘gedrogeerd en misbruikt’-motief te bestuderen in de context van de toenmalige maatschappelijke discussie over blankeslavinnenhandel en om de rol die nieuws, amusementsgenres en informele verhalen daarbij speelden in hun samenhang te analyseren.

238. Arink 2000:81; Bennett 2005:104-141; Brunvand 2000:207-208, 2004:243-245; Campion-Vincent & Renard 2002:234-239; Coenraads, Hermse: NS-personeel beducht voor injectienaalden in treinen. ANP, 17 mei 2002; Correll 2008; Ellis 2001:181-182; Fischer 1991:60-6; *Fortean Times* 116:52; 119:52; 149:21; *FoafTale News* 45:5,6; Goldstuck 1999:220-223, 215-220; Harder 2005:97-98; Goldstein 2004:139-156; Orti & Sampere 2000:262; Simpson & Roud 2001:193-194; Toselli 2004:78; Williams 2001:79-82.

239. Anderson 2007; Goldstuck 1993:17-27; Af Klintberg 1990, 183-184; Montale 2003:137-138; Screeton 2006:91-92.

3 *Nieuws en online discussies over verkrachtingsdrugs (Nederland, 1999-2008)* (hoofdstuk 7)

Voor dit deel van de casus- 'gedrogeerd en misbruikt' zijn hedendaagse krantenartikelen en online discussies onderzocht met een kwantitatieve inhoudsanalyse. Deze onderdelen worden hierna nader verantwoord. De context van de discussies over de realiteit van verkrachtingsdrugs is gereconstrueerd aan de hand van eerdere criminologische en sociologische studies.

Selectie en analyse forums

Een corpus van internetdiscussies over het gevaar van verkrachtingsdrugs werd samengesteld door met Google te zoeken op *verkrachtingsdrugs*, *rape drugs*, *GHB* en andere zoektermen.²⁴⁰ Omvang en inhoud bepaalden de relevantie: een thread moest uit minstens vijf berichten bestaan, en indien een thread niet specifiek over verkrachtingsdrugs ging, maar bijvoorbeeld over drugsgebruik in het algemeen, werd deze als relevant beschouwd als tenminste vijf van het totaal aantal berichten wel over verkrachtingsdrugs gingen. Voorafgaand aan het vaststellen van de relevantie is een pilot uitgevoerd door drie codeurs, die na aanpassing van het codeboek een bevredigende interbeoordelaarsbetrouwbaarheid opleverde voor alle variabelen (Pearson's Correlatie tussen 0.67 en 1.00). Dit leverde 81 threads op (zie Bijlage II.2). Hiervan is tweederde at random geselecteerd voor analyse: 52 threads, met in totaal 1.246 deelnemers en 2.720 comments.

Selectie en analyse kranten

Om de nieuwsberichtgeving over verkrachtingsdrugs te analyseren zijn twee landelijke en vier regionale kranten geselecteerd: *De Telegraaf*, *de Volkskrant*, *Het Parool*, het *Brabants Dagblad*, het *Dagblad van het Noorden* en *Dagblad Tubantia / Twentsche Courant*. De twee landelijke kranten zijn gekozen omwille van het contrast in stijl en politieke kleur. De regionale kranten zijn gekozen omdat in Brabant, Twente en de noordelijke provincies meer aandacht is besteed aan verkrachtingsdrugs dan in andere regio's; *Het Parool* omdat dit zich in zijn berichtgeving richt op Amsterdam, de drugs-hoofdstad van het land. Ook de kopij van het ANP is aan het corpus toegevoegd, aangezien de meeste kranten gebruik maken van ANP-kopij; hierdoor bestrijkt het corpus ook een deel van de berichtgeving in andere dan de zes geselecteerde kranten. Alle bronnen zijn in LexisNexis beschikbaar vanaf 1998, met uitzondering van *Dagblad Tubantia/Twentsche Courant*, dat vanaf 2002 ter beschikking staat.

Middels zoektermen als *drugs in drankje*, *GHB* en *rape drugs*²⁴¹ zijn artikelen gezocht in LexisNexis.²⁴² De periode beslaat meer dan tien jaar: van 1 januari 1998 tot en met 11 april 2008, vanaf het moment dat GHB als verkrachtingsdrug in het nieuws komt tot het moment waarop de materiaalverzameling werd afgesloten en de analysefase begon. Dit leverde een totaal op van 1.340 artikelen. Relevantie werd bepaald aan de hand van de volgende criteria: er moet gesproken worden van bedwelming door middel van drugs in een drankje, de drugs moeten door een ander dan de bedwelmde in het drankje zijn gedaan en het moet gaan om synthetische drugs en niet slechts om alcohol. In geval van dubbele berichten is gekozen voor het artikel met het grootste aantal woorden. Uiteindelijk werden 147 artikelen relevant bevonden voor het onderzoek.

240 Gezocht is op: bedwelming + drank(je); drugs + drank (je); iets + drank / drinken / glas; verkrachtingsdrugs; rape drugs / date rape; GHB + drank / drinken / glas; rohypnol + drank / drinken / glas; Progesterex; ketamine + drank / drinken / glas; drugs in drinken.

241 De gebruikte zoektermen: drugs AND* in AND* drankje; ghb; rape AND* drugs; verkrachtingsdrug; iets in w/2* glas; iets in w/2* drank!*

242 LexisNexis slaat alleen de tekst op van afzonderlijke artikelen, ontdaan van lay-out en illustraties. Hoewel het de voorkeur verdient artikelen te analyseren in hun originele verschijningsvorm (Ericson, Baranek & Chan 2010) is dit om praktische redenen niet gedaan.

Het algemene deel van het codeboek bestaat uit aspecten als bron, datum, genre, titel, aantal woorden en auteur. Aan de hand van twee pilots is het codeboek aangepast totdat de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid bevredigend was (Cohens kappa tussen 0.62 en 1.00). Hierop is het codeboek nogmaals aangescherpt.

Analyse: Logos

In de codeboeken is gebruik gemaakt van een lijst met terugkerende argumenten (*logos*) voor en tegen het geloof in het gevaar van verkrachtingsdrugs, die middels een kwalitatief onderzoek zijn verzameld, en geordend naar de categorieën van Donovan (§ 2.3.2). Om te analyseren hoe het verhaalmotief ‘gedrogeerd en misbruikt’ wordt gerealiseerd in nieuwsmedia en online discussies, zijn ook inhoudelijke kenmerken gescoord, zoals sekse en leeftijd van slachtoffers en dader, de aard van het gebruikte verdovende middel en de plaats van het voorval.

Analyse: Ethos

Ethostechnieken zijn, anders dan argumentatie (*logos*), niet afhankelijk van het onderwerp. De volgende lijst van technieken is afgeleid uit de literatuur en zowel toegepast bij de analyse van *ethos* in online discussies over verkrachtingsdrugs als over de Smileybende.

Uit de 52 threads die voor het logosonderzoek zijn gebruikt, kozen we er willekeurig 25. Na het verwijderen van de berichten kleiner dan 50 woorden bleven hieruit 234 relevante berichten over, die zijn geanalyseerd aan de hand van de techniekenlijst in tabel 1. Voor het vaststellen van de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid werd Cohens Kappa gebruikt; deze lag, voor zover hij kon worden berekend, voor de verschillende variabelen tussen de .46 en 1. Typisch voor dit soort inhoudsanalyses is dat de gezochte fenomenen schaars zijn: in de laatste pilottest werd de helft van de variabelen niet aangetroffen in de steekproef. Zie voor details Burger & Anemaet 2011.

1) Aangeven dat je wat je zegt, getest hebt.
2) Aanhalen van een autoriteit.
3) Anticiperen op de tegenargumenten en vragen van de tegenstander die op jou als persoon of als bron betrekking hebben.
4) Benadrukken van de deskundigheid door te verwijzen naar eigen kennis, genoten opleiding en ervaring.
5) Verkleinen van de afstand tussen de schrijver en de bron. Categorie 1: uit de eerste hand
6) Verkleinen van de afstand tussen de schrijver en de bron. Categorie 2: uit de tweede hand.
7) Verkleinen van de afstand tussen de schrijver en de bron. Categorie 3: uit de derde hand.
8) Vermelden van zaken die in je nadeel lijken.
9) Verwijzen naar de eerlijkheid van de schrijver
10) Beroep op gemeenschappelijkheid door dingen te benadrukken die met jezelf of het onderwerp verband houden.
11) Complimenteren en bedanken van het publiek.
12) Zwart maken van een gezamenlijke tegenstander.

Tabel 1: Ethostechnieken

Analyse: Pathos

In de nieuwswitemen en online discussies over verkrachtingsdrugs is pathos geanalyseerd aan de hand van het codeboek dat ook is gebruikt voor de logosanalyse. Hierin zijn op basis van de literatuur over ideale slachtoffer en daders variabelen opgenomen voor slachtoffer- en daderkenmerken zoals sekse, leeftijd en relatie, en schuldattributie (in hoeverre worden slachtoffer en dader verantwoordelijk gehouden voor het gebeurde?).

2. Casus Smileybende: materiaalverzameling en analyse

Het verhaal over de Smileybende trok in het najaar van 2003 de aandacht op discussieforums en in het nieuws. Daarna luwde de belangstelling en komt het nog incidenteel voor op het *vernacular web*. Het onderzoek concentreert zich daarom op de periode van september tot en met december 2003. Het materiaal voor deze casus bestaat uit de berichtgeving in de pers (landelijk, regionaal en voor zover mogelijk ook lokaal), op de televisie en op Internet; uit online discussies en uit interviews met betrokkenen (ouders, leerlingen, studenten, journalisten, politie, schoolpersoneel). Daarnaast is materiaal ontleend aan participerende observatie in mijn naaste omgeving.

De internationale geschiedenis van het verhaaltipe is gereconstrueerd aan de hand van de folkloristische vakliteratuur en door te zoeken op internet en in digitale archieven en databases (Factiva, LexisNexis) van buitenlandse kranten.

Etnografisch onderzoek

De verontrusting over de Smileybende deed zich voor in mijn directe omgeving. Dit maakte het mogelijk zelf deel te nemen aan gesprekken over dit onderwerp met studenten, scholieren, ouders en journalisten (regionaal, landelijk, krant, radio en tv). Vrienden en studenten die mijn belangstelling kenden, stuurden kettinmailtjes over de bende naar me door. Ook vroegen journalisten mij als onderzoeker van moderne sagen commentaar te leveren op het verhaal, waardoor ik al snel in de nieuwsmidia en in online discussies de meest zichtbare debunker was. Aantekeningen hierover vormen een deel van het materiaal voor deze casus.

Deze gesprekken en observaties zijn onder meer benut om te beoordelen in hoeverre inhoud, stijl en argumentatie van de online discussies overeenkwamen met die van offline discussies. Zie bijlage II.6 voor een lijst van de interviews.

De consequenties van mijn eigen betrokkenheid voor het onderzoek komen aan de orde in § 4.5.

Ten slotte is gebruik gemaakt van twee enquêtes, een onder Leidse journalistiekstudenten en een onder duizend Nederlanders. Voor de eerste beantwoordden alle 56 Leidse journalistiekstudenten op 18 en 19 september 2003 schriftelijk enkele vragen over de Smileybende (Kenden zij het verhaal? Wat wisten zij van de identiteit van de daders? Hoe was het verhaal hen ter ore gekomen?). Met deze enquête is inzicht verkregen in de veranderingen in de realisatie van het verhaaltipe op microniveau: lokaal, en binnen een tijdsbestek van enkele weken.

In juli 2004 liet het populair-wetenschappelijke maandblad *Quest* door TNS-NIPO een enquête houden met elf vragen over sagen en geruchten. In samenspraak met mij werd een vraag opgenomen om de bekendheid en geloofwaardigheid van het Smileybendeverhaal te peilen.²⁴³ Voor dit onderzoek

²⁴³ De precieze formulering: 'Er volgen nu enkele beweringen. Kunt u voor elk van deze beweringen aangeven of ze volgens u waar of niet waar zijn? [...] Vraag 3: Bepaling: In Nederland zijn de afgelopen decennia meerdere vrouwen door een Smileybende verminkt. De

werden 1.007 Nederlanders van 18 jaar en ouder ondervraagd via hun eigen pc. Deze enquête verschafte inzicht in de ontwikkeling van het verhaal op landelijk niveau na de periode september-december 2003. De antwoorden op de open vraag naar redenen voor (on)geloof vormen een aanvulling op de data over logos, verkregen uit de inhoudsanalyse van forums en nieuwsmedia.

Selectie forums

Op internet werden 104 discussies gevonden over het bestaan van de Smileybende, gevoerd van september tot en met december 2003. Dit materiaal werd gevonden door in Google te zoeken op de zoektermen *Smileybende* en spellingvarianten daarvan (*Smiley bende*, *Smiliebende*), en op *Engelenlach* en *eeuwige glimlach*. Het overgrote merendeel van de discussies is afkomstig van forums voor jongeren, onder wie Marokkanen, Turkse studenten, (vecht)sportliefhebbers, scooterfanaten en lezers van meidenbladen (*fancy*, *ellegirl*).

Selectie kranten en televisie-uitzendingen

Anders dan voor de casus-‘gedrogeerd en misbruikt’, die over een langere periode en op grotere schaal aandacht kreeg van de nieuwsmedia, is voor de casus ‘Smileybende’ getracht een zo volledig mogelijk nieuwsmediacorpus te verzamelen over de periode september-december 2003. Dit corpus bestaat uit 21 artikelen uit landelijke en regionale kranten, drie televisie-uitzendingen en een zevental berichten op internet van scholen, politiekorpsen en andere instellingen (zie Bijlage II.5).

Analyse: Logos

Voor het onderzoek naar logos zijn uit het totale corpus van online discussies 63 threads geselecteerd, met in totaal 846 deelnemers en bestaande uit 1.276 berichten. Het materiaal uit de nieuwsmedia (kranten en televisie) was niet omvangrijk genoeg voor een kwantitatieve inhoudsanalyse; dit is kwalitatief geanalyseerd. Verzameld zijn beweringen over de Smileybende, die vervolgens zijn ingedeeld naar de geloofstypen van Donovan.

Analyse: Ethos

Voor het onderzoek naar ethotechnieken werd het totale corpus van 104 threads geanalyseerd, bestaande uit 529 berichten van meer dan 50 woorden. Hierin zijn aan de hand van het model dat ook is gebruikt voor de forums over verkrachtingsdrugs (zie voorgaande paragraaf) de ethotechnieken gescoord. Twee codeurs voerden twee pilots uit. Voor het berekenen van een kappawaarde is het noodzakelijk dat een variabele minimaal één keer gescoord wordt door beide codeurs. Om de kans hierop te vergroten is het onderscheid tussen gelovers en niet-gelovers weggelaten in de proefronde. Een codeur scoorde de rest van het materiaal. Codeur 2 scoorde onafhankelijk een steekproef van 61 berichten in 13 discussies van het onderzoeksmateriaal.

mondhoeken van het slachtoffer werden hierbij opengesneden tot de oren. Is dat zeker waar / waarschijnlijk waar / waarschijnlijk niet waar / zeker niet waar / Weet niet. [...]’. Bij elke bewering werd ook een open vraag gesteld naar de reden om er wel of niet in te geloven: ‘Volgens u is de bewering: “In Nederland zijn de afgelopen decennia meerdere vrouwen door een Smileybende verminkt. De mondhoeken van het slachtoffer werden hierbij opengesneden tot de oren” (zeker) waar. Kunt u kort toelichten waarom u dat denkt?’

Ethostechniek	Cohens Kappa		
	Proefronde 1	Proefronde 2	Steekproef
1. Aangeven dat je wat je zegt, getest hebt	.310	.789	.659
2.1 Traditionele autoriteit	.512	.544	.771
2.2 Internet autoriteit	.722	1	.546
3. Anticiperen op tegenargumenten en vragen	-.017	.727	.243
4 Verwijzen naar eigen kennis, ervaring of opleiding	.487	*	.315
5. Verkleinen van de afstand. Cat.1: uit eerste hand	1	*	*
6. Verkleinen van de afstand. Cat.2: uit tweede hand	.661	1	*
7. Verkleinen van de afstand. Cat.3: uit derde hand	.511	1	.839
8. Vermelden van zaken die in je nadeel lijken	-.045	-.022	.483
9. Verwijzen naar de eerlijkheid van de schrijver	*	1	.651
10. Benadrukken van de gemeenschapselijkheid	.219	.185	*
11. Complimenteren en bedanken van het publiek	*	1	*
12. Zwart maken van een gezamenlijke tegenstander	.247	.457	-.025

Tabel 2: Resultaten proefrondes

* Kappawaarde kon niet berekend worden

Analyse: Pathos

Het gebruik van de Smileysage als pathosmiddel is geanalyseerd door de Nederlandse vorm van het verhaalttype en de verschillende motieven daaruit (de verminkende messnede, de strikvraag) aan de hand van de topenclusters van ideale slachtoffers en daders te vergelijken met internationale verschijningsvormen, om de vraag te beantwoorden: wat maakte juist dit verhaal tot een geschikt verhaal om mee te moraliseren over misdaad in het Nederland van 2003? Daarnaast is deze vernaculaire sage vergeleken met andere, officiële claims en verhalen over etnische misdaad in 2003: overlast, zinloos geweld, groepsverkrachting en loverboypraktijken.

Bijlage II: Bronnenmateriaal

Inhoud:

1. Persbronnen voor de deelcasus ‘Bedwelmd in de bioscoop’ (New York, 1913-1917)
2. Forumdiscussies over verkrachtingsdrugs (1999-2008)
3. Krantenartikelen over verkrachtingsdrugs (1999-2008)
4. Forumdiscussies over de Smileybende
5. Nieuwsmedia over de Smileybende
6. Interviews over de Smileybende

1. Persbronnen voor de deelcasus ‘Bedwelmd in de bioscoop’ (New York, 1913-1917)

Uit de New York Times:

- Drugs bride in theatre. Hypodermic needle stings her hand and she faints. *New York Times*, 5 dec. 1913, p. 1.
- Think woo-la-la dazed Mrs. Graff. *New York Times*, 6 dec. 1913, p. 5.
- Woo-la-la dazes are just hysteria. *New York Times*, 7 dec. 1913, p. 3.
- Police can't prove 'needleman' case; Bail for Megaro Will Be Reduced to a Nominal Sum in Newark Court. *New York Times*, 8 dec. 1913, p. 5.
- Toxicology versus imagination. *New York Times*, 8 dec. 1913, p. 10.
- 'Woo-la-la' myth is hard to down. *New York Times*, 9 dec. 1913, p. 3.
- Missing girls and false alarms. *New York Times*, 9 dec. 1913, p. 10. (Red. Commentaar)
- Steven T. Byington, Properties of 'curare'. Drug causes death by destroying power of motion. *New York Times*, 10 dec. 1913. [Ingezonden brief]
- Megaro released on bail. *New York Times*, 10 dec 1913, p. 22.
- G.J. Rich, Action of curare. Causes Death by Paralyzing the Muscles Used In Breathing. *New York Times*, 13 dec. 1913, p. 12. (Ingezonden brief)
- A 'poison needle' charge. Surgeon finds nothing the matter, but young man is held. *New York Times*, 15 dec. 1913, p. 3.
- No trace of poison. But girl's wrist appears to have been pricked. *New York Times*, 15 dec. 1913, p. 3.

Poisoning with needles. *New York Times*, 16 dec. 1913, p. 10 (rubriek Topics of the Times)

Needle in her sleeve. *New York Times*, 27 dec. 1913, p. 4.

See 'poison needle' in girl's illness; Miss Marion Brindle Falls Into Stupor After Walking Home from Her Work. *New York Times*, 30 dec. 1913, p. 1.

Lectures in Lent to check hysteria; Mrs. Hazard Opposes White Slave Discussion in Drama and Fiction. *New York Times*, 2 jan. 1914, p. 5.

Kenwood company fails. Clerk who tried to rob it tells of 'poisoned needle' attack. *New York Times*, 10 jan. 1914, p. 3.

Was Held Prisoner, Nurse tells Police; Dragged Into a House and Kept a Day Before She Could Escape, She Says. *New York Times*, 19 jan. 1914, p. 1.

Abduction story woman's delusion; 'Margaret Kennedy' Admitted in Hospital That Narrative of Daylight Attack Was False. Now in Society's Care Mistaken for Dorothy Arnold, She Wrote Mother – Story Widely Circulated Without Qualification. *New York Times*, 7 maart 1914, p. 5.

PCM, Poisoned needles; Girl Victim Relates Her Experience in the Subway. *New York Times*, 19 mei 1914, p. 8 [Ingezonden brief]

F.W. Dalrymple, M.D. Mistaken about poisoned needle. *New York Times*, 21 mei 1914. (Ingezonden brief)

Imagination did all the poisoning, *New York Times*, 22 mei 1914, p. 12 (rubriek Topics of the Times)

That poisoned needle. Turns up in Yonkers after many months of disuse. *New York Times*, 21 maart 1915, p. 13.

Girl Revives Tale of Poison Needle; Miss Lillian Cohen Runs Into a Store, Faints, and Later Tells of Assailant. Seven Red Marks on Arm 'Suffering from Fright,' Is Police Diagnosis of Odd Incident Near Seward Park. *New York Times*, 20 april 1915, p. 8.

Robbers Use Drug Needle; Get \$425 from Man After Luring Him Into Auto. *New York Times*, 16 juni 1915, p. 22.

Girl Drugged, Father Says; Henry Cruger Declares Man Used Vial Needle on Daughter Ruth. *New York Times*, 20 feb. 1917, p. 11.

Mrs. La Rue tells of drug and kidnappers; Made Unconscious in Hotel, She Says, and Kept in Cellar Until She Gave Up Diamonds. In Fear of Betrayed Men Sent to South America. Father Signs Affidavit. *New York Times*, 26 juni 1917, p. 3.

Mrs. La Rue's tale is found in a novel. Authorities discover a strange similarity to incidents in 'The insidious Doctor Fu-Manchu.' *New York Times*, 24 juli 1917, p. 8.

Uit andere Amerikaanse kranten

Girls overcome by needle gang. *Atlanta Constitution*, 7 dec. 1913, p. A4.

Drug-injected women arousing authorities. *Minneapolis Morning Tribune*, 7 dec. 1913, p. C12.

Poison needle alarm spreads among women. *New York Tribune*, 7 dec. 1913, p. 1

Needle chase on. Federal probe expected. *Boston Daily Globe*, 7 dec. 1913, p. 1.

'Needle' gang is suspected. *Los Angeles Times*, 8 dec. 1913, p. I3.

Girl Faints, Cries Poisoned Needle. Nora Galway, Cashier at The Fair, Hysterically Shouts, 'He Got Me.'; Store Crowd Excited. *Chicago Daily Tribune*, 4 apr. 1914, p. 1.

Girls charge use of 'poison needle'. *New York Tribune*, 5 apr. 1914, p. 3

Poison Needle in the Back. But Attempt to Capture Young Girl Fails; Drug Administered by Man in Waiting Line; Pursuit Stops When Fleeing Maid Is Sheltered. *Los Angeles Times*, 5 juli 1914, p. III.

Poison Needle Branded Bunk. Latest Tale Brings Official Action by Police; No More Attention Will Be Paid to 'Scares.'; Cheap Sex Literature Blamed for the Hysteria. *Los Angeles Times*, 3 aug. 1914, p. III.

Attacked, Robbed, Declares Woman. Says Unseen Assailant Used a Poison Needle and Took Rings. *Los Angeles Times*, 10 nov. 1914, p. II7.

Poor old 'white slavers'. *Chicago Daily Tribune*, 30 mrt. 1915, p. 10.

New use for chloroform. *New York Tribune*, 14 apr. 1916, p. 10.

Poison needle used by thief on woman's arm. *San Francisco Chronicle*, 4 nov. 1916, p. 10.

Woman's poison needle charge causes arrest. *Chicago Daily Tribune*, 8 dec. 1918, p. 9.

Poison needle puzzle grows; tales conflict. *Chicago Daily Tribune*, 22 dec. 1918, p. 12.

Poison needle jabbed in girl. Oakland student attacked on street car by man with hypodermic. *San Francisco Chronicle*, 22 mrt. 1919, p. 1.

Poison needle jabbed in arm, asserts girl. Young woman picked up unconscious in street tells of strange attack. *San Francisco Chronicle*, 15 feb. 1921, p. 13.

Poison needle tale of Bay fiction. *San Francisco Chronicle*, 8 mei 1921, p. 54.

2. Forumdiscussies over verkrachtingsdrugs (1999-2008)

Forum	Topic
Partyflock	GHB in me drankje
Partyflock	Drugs in je drinken
Partyflock	Drugs door je drinken
Partyflock	Onbewust drugs innemen
Partyflock	Vriendin drugs in drankje
Scholieren	GHB!?
Scholieren.com forum	Jonge meisjes gedrogeerd met GHB
nujij.nl	Bedrijf komt met test op 'rapedrugs'
nujij.nl	Dan ben je een flinke vent
nujij.nl	Vrouwen/meisjes op vakantie in Frankrijk of als je er woont LET OP.
nujij.nl	Drugs in je drank
Fok! forum	Iets in drinken
Fok! forum	Ben ik misbruikt of vreemdgegaan?
Fok! forum	Zeepest voor in de kroeg
Retecool	Eindhoven waarschuwt voor ghb in drankjes
Jongerenraad Borsele	Veilig stappen: Pas op voor rape-drugs
Flaironline	GHB in m'n drankje...weet niet goed wat er daarna gebeurt is
Gamer.nl forum	Kwart vrouwen in Brits uitgaansleven gedrogeerd met 'rapedrug'
Babybrabbel	Ghb ??
De Skepsis	Did you plop today?
Sleutelstad	PvdA wil onderzoek naar overlijden jongen
Viva forum	Chlamydia, hoe snel na antibiotica weer seks?
Partyflock	Bedrijf komt met test op 'rapedrugs'
Partyflock	De date rape drug aangepakt

Partyflock	GHB in je drankje
Partyflock	GHB in drankje
Partyflock	GHB in mijn drinken gehad
Partyflock	Rohypnol
Partyflock	Drugs in je drinken onder het uitgaan
Partyflock	Drugs in drankje maar niks in bloed/urine aantoonbaar?
Partyflock	Andy van der Meyde in ziekenhuis door drugs in drankje
Partyflock	Drugs in je drankje
Partyflock	Iets in je drankje gooien
Scholieren.com forum	Rohypnol
Scholieren.com forum	Ghb
Scholieren.com forum	Troep in je drinken
Scholieren.com forum	GHB of iets anders?
Scholieren.com forum	Drugs en gebruik (ghb is new!)
Yes! forum	Sex met ghb, iemand ervaring?
Yes! forum	N.a.v. topic Hilda (drankje)
Yes! forum	Gezellig avondje stappen (vriend drugs in zn drinken gekregen)
Fok! forum	Bedrijf komt met test op 'rapedrugs'
Fok! forum	GHB in drinken???
Fok! forum	Homo's met hiv besmet op Groningse seksfeesten
Drugsforum	GHB referenties in muziek/film?
Drugsforum	Partydrug ghb vooral gestopt in zoete drankje
web-log.nl Vrouwenhater	Ghb
soggen	Bewusteloze studente verkracht
forries	Gert-jan Big Brother: Denise Je Maakt Me Kapot!
Fok! nieuws	verkrachtingsdrug in Arnhem
De Telegraaf	Test op rapedrugs
AD	GHB-test? Let gewoon zelf op
Leeuwarder courant	Mannen met drugs opgepakt in Franeker
Elsevier	Stop met onzinpraatjes over seksdrugs in drankje

3. Krantenartikelen over verkrachtingsdrugs (1999-2008)

1. Verkrachtingen na gebruik nieuwe partydrug. ANP, 13-2-1999
2. Zorg politie over nieuwe partydrug. Het Parool, 15-2-1999
3. Hans Rube, Verouderd narcosemiddel nu als drug. Brabants Dagblad, 16-2-1999
4. Gevaar van smartdrug ghb schuilt in enkel grammetje. de Volkskrant, 16-2-1999
5. Eindhovenenaar aangehouden wegens handel en misbruik rapedrugs. ANP, 2-3-1999
6. Britse serieverkrachtende dj krijgt mogelijk levenslang. ANP, 21-5-1999
7. Drie jaar geeist voor gebruik 'verkrachtingsdrug'. ANP, 3-6-1999
8. Costa nieuwe Nederlandse dramaserie voor international markt. Sex, drugs en mooie meiden. De Telegraaf, 9-6-1999

9. Man vrijgesproken van verkrachting na toediening drugs. ANP, 17-6-1999
10. Rechtbank buigt zich over mega-leverancier drugslaboratoria. ANP, 5-7-1999
11. Leverancier drugsgrondstoffen kocht juridisch advies van advocaat. ANP, 6-7-1999
12. Partypil 4MTA op lijst verboden drugs. ANP, 6-7-1999
13. Vakantie op Ibiza. De hemel en de hel. De Telegraaf, 7-8-1999
14. Liefdesdrankje met narcosemiddel uit de handel. ANP, 24-2-2000
15. Rob Zijlstra, Gevaarlijke 'lovedrug' duikt op in horeca Stad. Dagblad van het Noorden, 9-9-2000
16. Rob Zijlstra, GGD: Horeca moet waarschuwen voor zware 'lovedrug'; De politie is bezorgd geraakt na recente voorvallen. Dagblad van het Noorden, 9-9-2000
17. Rinze de Jong, Politie stuit op nieuwe drug. Dagblad van het Noorden, 13-3-2001
18. Rinze de Jong, Politie maakt zich zorgen over komst nieuwe drug. Dagblad van het Noorden, 14-3-2001
19. Mick van Wely, Discotheek slaat alarm over drug. Dagblad van het Noorden, 3-4-2001
20. Nynke Been, Verkrachtingsdrug is vaak excuus eigen uitpattingen. Dagblad van het Noorden, 7-4-2001
21. Paul Vugts, Uren later ontwaken bij een tramhalte. Het Parool, 26-5-2001
22. Roerstaaf tegen drugs in drankje. de Volkskrant, 3-8-2001
23. Politie Valkenswaard bezorgd over gebruik rapedrug GHB. ANP, 13-8-2001
24. Rapedrug GHB treft weer vier mensen in Zaans partycircuit. Het Parool, 6-11-2001
25. Tweetal ziek na gebruik partydrug. Het Parool, 4-12-2001
26. Karin Zwaan, Partydrug GHB duikt op in disco in Zevenhuizen. Dagblad van het Noorden, 23-7-2002
27. Gerda Frankenhuis, Friezen met drug ghb opgepakt. De Telegraaf, 23-7-2002
28. Suzanna van der Laan, 'Ophef over rape-drug onterecht.' Dagblad van het Noorden, 20-8-2002
29. Gerda Frankenhuis, Studentes alert op drugs in glas. De Telegraaf, 20-8-2002
30. Rapedrug maakt slachtoffers. Het Parool, 21-8-2002
31. Malika Sevil, Geil Hemels Bronwater rukt op. Het Parool, 21-8-2002
32. Party- en ongelukkigdrug ghb steeds populairder; Gebruikers op zoek naar aangename roes en seksuele losbandigheid lopen vrij groot risico op coma. de Volkskrant, 22-8-2002
33. Amerikaanse 'rape-drugbendes' opgerold. ANP, 20-9-2002
34. Gijsbert Termaat en Tjerk de Vries, Verkrachtingsdrug verboden. De Telegraaf, 4-10-2002
35. Geert-Jan Bergers, Meisje doodziek na biertje met drug. De Telegraaf, 14-10-2002
36. Cecilia Tabak, Hormonen. Het Parool, 11-1-2003
37. Petra Boots, Patty en Kelly nemen het op voor Gert-Jan. De Telegraaf, 21-1-2003
38. Petra Boots, BB'er Gert-Jan gaf drogering meisje toe. De Telegraaf, 22-1-2003
39. Dealer van 'rape drug' aangehouden. ANP, 20-3-2003
40. Cel voor bewoner Big Brother-huis. Dagblad van het Noorden, 30-5-2003
41. Fred Pruijm, Papendrechtse vrouw bedwelmd voor maken foto's. De Telegraaf, 18-6-2003
42. Rob Rombouts, Herko dacht hij goed bezig was. Het Parool, 23-6-2003
43. 'In onderzoek naar dood Denise zijn veel fouten gemaakt'; Ouders denken dat dochter is vermoord. Brabants Dagblad, 27-6-2003
44. Celstraf voor gedwongen seks. Het Parool, 5-7-2003
45. Vrouwen met GHB bedwelmd. Het Parool, 15-7-2003
46. Bart Olmer, Bedwelmdrankje. De Telegraaf, 15-7-2003
47. Vrouw beschuldigt Kaatsheuvelnaar van verkrachting; Eis: cel en contactverbod voor stalking. Brabants Dagblad, 16-7-2003

48. Tilburgse vrouw zou volgens ouders zijn omgebracht met ghb; Onderzoek advocaten en universiteit. Brabants Dagblad 27-7-2003
49. Diana Bosch, Gevaarlijke pil duikt op in Kanaalstreek; Gebruiker van vermeende party- of rapedrug GHB belandt op intensive care van Refaja Ziekenhuis. Dagblad van het Noorden, 9-9-2003
50. Max Factor-erfgenaam moet verkrachtingslachtoffer betalen. ANP, 4-10-2003
51. Tilburgse horeca waarschuwt voor verkrachtingsdrug ghb. Brabants Dagblad, 14-10-2003
52. Sander van der Werff, Stadler gepakt met cocaine en partydrug. Dagblad van het Noorden, 24-11-2003
53. Internetleveranciers drugsgrondstoffen aangehouden. ANP, 2-2-2004
54. Justitie pakt handel aan in internetdrugs. de Volkskrant, 3-2-2004
55. Kamer wil partydrug GHB op harddruglijst. ANP, 25-3-2004
56. Bert Huisjes, Man bekent na 4,5 jaar moord Denise. De Telegraaf, 15-7-2004
57. Man stopte fatale drug in drankje Tilburgse. ANP, 15-7-2004
58. Kwart vrouwen in Brits uitgaansleven gedrogeerd. ANP, 9-9-2004
59. Ester Gothink, Engelsen ontdekken gevaar van 'stiekeme drugs' in drankje. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 10-9-2004
60. Rode Kruis: letten op drugsgebruik jongeren. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 27-9-2004
61. Onderuit door drugs. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 6-11-2004
62. Frank Timmers, Horror in de Horeca. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 7-11-2004
63. Veel vragen over verkrachtingsdrug. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 7-11-2004
64. Rubber wergwerpdopje probaat middel tegen rape drugs. ANP, 12-11-2004
65. Britse vrouw verdacht van toedienen rape drug. ANP, 14-12-2004
66. Circa 2000 Britten slachtoffer van 'roofdrugs'. ANP, 19-12-2004
67. Vijf jaar voor drogeren en beroven van zakenlieden. ANP, 17-1-2005
68. Baas bedwelmt sollicitante (21) met seksdrug. De Telegraaf, 27-2-2005
69. Gijsbert Termaat en Tjerk de Vries, Verkrachting in eigen huis vaak verzwegen. De Telegraaf, 14-4-2005
70. 'Er is een dode gevonden. Ga je mee?' Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 14-5-2005
71. Toine van Berkel, Ilona: 'Ik ga voorlopig niet meer stappen'. Brabants Dagblad, 28-6-2005
72. Jessica Maas, 'Ik zet m'n drankje nooit meer op de bar'. Brabants Dagblad, 29-6-2005
73. Horeca-actie 'Veilig glas'. Brabants Dagblad, 9-7-2005
74. In Spanje bijna. [sic; een deel van de kop is weggefallen in LexisNexis, PB] De Telegraaf, 9-8-2005
75. 'Ik heb zelfs met mijn vriendin staan zoenen!' Dagblad van het Noorden, 10-12-2005
76. Bram Hulzebos, Meisjes krijgen drugs in drankje; GHB duikt op in Groninger disco's. Dagblad van het Noorden, 10-12-2005
77. Gevaarlijke drugs in uitgaansleven. Dagblad van het Noorden, 10-12-2005
78. Klein flesje kan dodelijk zijn. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 24-12-2005
79. Grote zorg over snelle opmars liefdesdrug. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 24-12-2005
80. Marco Krijnsen, Drug met een dubbele kater. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 24-12-2005
81. Twee man vast met 250.000 pillen. Het Parool, 17-1-2006
82. Paul Spapens, Tilburgse gaat aangifte doen van 'rapedrug' in bier. Brabants Dagblad, 2-3-2006
83. Rob Oostelbos, Politie meldt opmars verkrachtingsdrug ghb. Brabants Dagblad, 24-3-2006
84. Ghb. Dagblad van het Noorden, 3-4-2006
85. NATALEE gedrogeerd en misbruikt. De Telegraaf, 8-4-2006
86. Horeca. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 5-5-2006

87. GHB werkt als alcohol. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 5-5-2006
88. Horeca waarschuwt publiek voor risico's GHB. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 5-5-2006
89. In de leer na ghb-incidenten. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 23-6-2006
90. SEKSMONSTER EINDELIJK GEKOOID. De Telegraaf, 29-6-2006
91. 'Seksmonster' op BIZARRE VLUCHT. De Telegraaf, 1-7-2006
92. Rene Beishuizen, Verkrachte vrouw smeekt Acanthus om andere woning. Dagblad van het Noorden, 20-10-2006
93. Verkrachtingsdrug in Doetinchem. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 22-12-2006
94. Opgesloten en mishandeld. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 21-1-2007
95. Peter de Graaf, Schrik van Stratumseind: stiekem ghb in een glas. de Volkskrant, 15-3-2007
96. Politie wijst op drug ghb. Brabants Dagblad, 16-3-2007
97. Inki de Jonge & Mick van Wely, Paniek na vermeende vergiftiging. Dagblad van het Noorden, 17-3-2007
98. Pil in drank. Dagblad van het Noorden, 17-3-2007
99. Meer ghb-slachtoffers op Stratumseind Eindhoven. Brabants Dagblad, 19-3-2007
100. Bezoekers cafe niet vergiftigd. Dagblad van het Noorden, 19-3-2007
101. Politie sluit vergiftiging in cafe De Drie Gezusters uit. Dagblad van het Noorden, 19-3-2007
102. Mick van Wely, Jongeren die onwel werden in cafe zijn 'stukken kwijt'. Dagblad van het Noorden, 20-3-2007
103. Jace van de Ven, Geen nieuwe ghb-hype te verwachten. Brabants Dagblad, 21-3-2007
104. Natasja Weber, 'Vaak gaat het om teveel alcohol'. Brabants Dagblad, 21-3-2007
105. Kim van Keken, Drugs in je drankje. de Volkskrant, 7-5-2007
106. Voorlichting in uitgaansleven tegen rapedrugs. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 8-5-2007
107. E. van Ginkel, Verkrachtingsdrug. de Volkskrant, 9-5-2007
108. Bert Hellegers, Misbruik 'rapedrug' GHB rukt op in Twente. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 11-5-2007
109. GHB brengt slikkers in een roes. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 11-5-2007
110. 'Ik bedank voor GHB in mijn drank'. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 11-5-2007
111. Berg Homo's met hiv besmet op Groningse seksfeesten. ANP, 30-5-2007
112. COC: Excessen met kracht bestrijden. ANP, 30-5-2007
113. Ghb bekend als partydrug. Brabants Dagblad, 31-5-2007
114. Wat is GHB. Dagblad van het Noorden, 31-5-2007
115. Ghb bekend als partydrug. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 31-5-2007
116. Geslaagde actie tegen 'verkrachtingsdrug'. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 15-6-2007
117. 'Goed om te zien dat er politie op straat is'. Dagblad van het Noorden, 16-6-2007
118. 'Mabel in de nesten door SEKSDRUG'; Verraderlijk partymiddel GHB doet jongeren doorslaan. De Telegraaf, 26-6-2007
119. Eis 16 jaar voor 'beest' Johan S. Het Parool, 5-7-2007
120. 'Valiumverkrachter' hoort 16 jaar cel eisen. Brabants Dagblad, 6-7-2007
121. Lieke Jongbloed, 'Johan S. in cel Brazilië al gestraft'; Eis 16 jaar voor verkrachtingen. De Telegraaf, 6-7-2007
122. Gerard de Kleine, Meisjes (9 en 10) gedrogeerd en misbruikt bij Emmer Visvijver. Dagblad van het Noorden, 14-7-2007
123. Gerard de Kleine, Oranje Vrijstaat of onschuldige ontmoetingsplek? Dagblad van het Noorden, 16-7-2007
124. Jonge meisjes gedrogeerd. De Telegraaf, 16-7-2007
125. Karin Sitalsing, Meisjes gedrogeerd met ghb. de Volkskrant, 16-7-2007

126. Jonge meisjes gedrogeerd met GHB. ANP, 16-7-2007
127. Meisjes met ghb gedrogeerd. Brabants Dagblad, 17-7-2007
128. Ook kinderen met ghb verdoofd; Verkrachter slaat toe met partydrug. De Telegraaf, 17-7-2007
129. Verdachte drogeren meisjes blijft voorlopig vastzitten. ANP, 19-7-2007
130. Gerard de Kleine, Grootste risico van GHB is de overdosis. Dagblad van het Noorden, 25-7-2007
131. Marcha van Schijndel, Een, twee, drie, vier, deksel van papier. Brabants Dagblad 28-7-2007
132. Stephan Jongerius, 'Maar wat kan onderzoek naar dood Denise nu nog opleveren?' - 'Nog niet om Denise kunnen huilen'. Brabants Dagblad, 2-8-2007
133. Peter de Graaf, Alsnog onderzoek naar blunders NFI; Nederlands Forensisch Instituut heeft bij autopsie op lichaam Denise Schouten mogelijk organen verwisseld. de Volkskrant, 2-8-2007
134. De 'ploppcap' van Gert houdt drankje drugsvrij. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 16-8-2007
135. Stormloop op anti-pillenkapje. De Telegraaf, 21-8-2007
136. Man die meisjes drogeerde verdacht van poging tot moord. ANP, 6-9-2007
137. Ontuchtpleger vriend moeder; Man bedwelmd meisjes. De Telegraaf, 7-9-2007
138. Verdachte ghb-zaak naar Pieter Baan. de Volkskrant, 12-9-2007
139. Politie waarschuwt tegen drug in drankjes. ANP, 3-11-2007
140. Rapedrug ghb in Nijmegen. De Telegraaf, 4-11-2007
141. Een geloofwaardige surprise voor de Gele Raaf. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 13-11-2007
142. Raadslid: 'Ik ging mee in het geweld'. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 28-11-2007
143. Meisjes onwel door GHB. ANP, 14-1-2008
144. Liempdenaar (25) doet GHB in drankje. Brabants Dagblad, 30-1-2008
145. Bedrijf komt met test op 'rapedrugs'. ANP, 22-2-2008
146. Test op 'rapedrugs' in cafes Eindhoven. Brabants Dagblad, 23-2-2008
147. 'Juist een raadslid had extra op zijn partner moeten letten'. Raadslid: straf voor misbruik. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant, 29-3-2008

4. Forumdiscussies over de Smileybende

1. Ajax forum 'Sidderen voor eeuwige glimlach...' 66.102.9.104/search?q=cache:mVPxnOgBGk4J:ajax.netwerk.to/forums/HTML/forum21/388.php+groepsverkrachting+Marokkanen&hl=nl.
2. AK Forum De onofficiële Achterklap site 'de smiley-bende' orion.servicez.org/frm/blub.php?bs=AK&tid=6613.
3. Amazigh.nl forum 'waarschuwing over een jeugdbende!' www.AMAZIGH.nl/forum.
4. Artemis' column 'Verkracht of een smiley?' www.merewade.nl/leerlingen/artemis/column.html
5. Blog Patrick 'racisme' www.patrick.fm/entry_blog-308.html.
6. Body Fitness Forum 'Pas op jongens!' forum.body-fitness.nl/forum/m_47594/mpage_2/printable.htm.
7. BornegoClub 'Smiley?' www.bor.../index.php?act=Print&client=printer&f=7&t=66.
8. Brandpunt forum 'Lugubere smiley's' webmail.dalton-vatel.nl/brandpunt/phpbb/viewtopic.php?p=5158.
9. Brommerforum 'Triest'.
10. Broodjeaap.web-log.nl 'Engelenlach' broodjeaap.web-log.nl/index.log?ID=78405.
11. Cristiens Cafe 'Dit moet je lezen!!!!' www.cristien.nl/forum/forum_posts.asp?TID=1163.

12. D's day 'Smiley' www.bartsnel.nl/log/pivot/entry.php?uid=standard-341.
13. DageLinks 'Smiley-verkrachting' www.dageLinks.nl/pivot/entry.php?uid=standard-4162.
14. De Graverdammer 'Onbegrijpelijk' graverdammer.vrijspraak.org/art-one.php3?art_id=3271.
15. Dictatuur.nl 'Groepsex of Smiley?' www.dictatuur.nl/comments.php?id=A224_0_1_0_C.
16. Digitale gemeente Houten 'Discussie: waarschuwing voor iedereen' www.houten.com/m.../discussie-detail.asp?discussieid=1778.
17. Discussiepagina van danscentrum Van der Teen 'sterke verhalen' www.danssportcentrum-vanderteen.com/discussie.php?part=displaytread&treadid=17.
18. Ellegirl forum 'FUCKING smilys' www.ellegirl.nl/Forum.aspx?cat=2001&thr=9050.
19. Elqalem 'Lees dit, echt ziek' www.google.com/search?q=cache:DEnVL2wCoWQJ:www.elqalem.nl/forum/viewthread.php%3Ftid%3D95+%22een+groep+jongens+terroriseert%22&hl=nl.
20. Fighttalk 'Geloven jullie dit?' www.fighttalk.nl/phpBB2/viewtopic.php?t=923&postdays=0&postorder=asc&start=30.
21. Fok! General Chat 'Holland spoor vraag'.
22. Fok! General Chat 'Smile, schaakbord of verkrachting?' forum.fok.nl/showtopic.php/396711.
23. Fok! General Chat 'Smilie-bende actief in Soest?' forum.fok.nl.
24. Fok! General Chat 'spam over smily bende -> onzin?' forum.fok.nl/topic/408320.
25. Forum van Nieuw Rechts Rotterdam 'Marokkanen mishandelen Nederlandse vrouwen'.
26. Forum van Ouders online 'Meisje van 9 lastig gevallen'.
27. Forum van Turksnl.net 'Verkracht worden of smile..' forum.turksnl.net/viewtopic.php?t=6895.
28. GamePoint & Gamer.nl Forum 'ghe ghe als een een meisje was, wat zou jij kiezen' forum.gamer.nl/showthread.php?threadid=50713.
29. Gastenboek van café The Bottom www.google.com/search?q=cache:aXniGLDHhFQJ:www.thebottom.nl/gastenboek/gastenboek.php%3Foffset%3D161+smiley+%22broodje+aap%22&hl=nl.
30. Google discussiegroepen 'Grote onrust over 'smiley'-gerucht'.
31. Groeten uit Hilversum forum 'Smiley bende' www.senac.com/forums/15696/bin/11.html.
32. Het kapitaal 'Eeuwige glimlach' hetkapitaal.web-log.nl/index.log?ID=1143593.
33. Het Scooterforum.net Forum 'Smiley's zijn dus wel waar...' forum.scooterforum.net/forum/f33/smileys-zijn-dus-wel-waar-42374/.
34. Indianfeelings.nl 'Kreeg net deze mail' www.indianfeelings.nl.
35. Innovatix Huiskamer forum '[Twee?] Groepsverkrachting of Smiley, wie heeft het verhaal gehoord?' www.google.com/search?q=cache:pulsyhJyyhcJ:innovatix.its.tudelft.nl/~jw/hk/index.php%3Fshowtopic%3D1743+fok+smiley+bende&hl=nl&ie=UTF-8.
36. Jay's house 'Het grofste wat ik tot nu toe heb gehoord over Den Haag: Smiley of verkrachting?' www.20six.nl/Jayshouse.
37. Jongerenpraat.nl 'vrouw 93 verkracht+meisje 15 jaar vermist+smily g' www.jongerenpraat.com/ubbthreads/showflat.php?Cat=&Number=395309&page=7&view=collapsed&sb=5&o=&fpart=1.
38. Jouwforum.nl 'Bende terroriseert m.b.v. gruwelijke methode' www.jouwforu.nl/forum/index.php?board=15;action=printpage;threadid=1458.
39. K03n.nl forum – the daycare pub – De Zandbak.
40. Kalphonius 'Even lachen' www.kalphonius.nl/archives/2003_10.html.
41. Kloeken.nl – de jongerensite van Venlo en omstreken 'Broodje Aap: De Eeuwige Glimlach' www.kloeken.nl/forum/viewtopic.php?p=22321&sid=8e6b883c5643acdd9ff5de542c49c0f.

42. Leerlingen.com Forum 'Wat een klootzakken!!' forum.leerlingen.com/vbb/showthread.php?threadid=37535.
43. Liquid Motion Forum 'Smily-Bende' [www.google.com/search?q=cache:qt8jNCb-UgkJ:liquidmotion.endoria.net/cgi-bin/yabb/YaBB.pl%3Fboard%3D13%3Baction%](http://www.google.com/search?q=cache:qt8jNCb-UgkJ:liquidmotion.endoria.net/cgi-bin/yabb/YaBB.pl%3Fboard%3D13%3Baction%3D13).
44. Lizzie's loggie 'Echt of fake..????' www.lizzielizzie.web-log.nl/index.log?ID=80503.
45. Lmf.nl Voor de dagelijkse duidelijkheid 'Smiley-bende was maar een Gerucht' www.lmf.nl/index.php?action=item&id=2546.
46. Lokum.NL Forum - Turken en Turkije in de Nederlandse Media 'Sidderen voor Eeuwige Glimlach : Groepsex of een Smiley?'
47. Macphisto weblog 'oproep' [Weblog op 20six.nl](http://Weblog.op20six.nl).
48. Magic Forum 'News [2]' pagina7 www.trefpuntmagic.nl/Forum/showthread.php?t=975.
49. Marco P. Weblog griezelen (Lijp Nieuwblad) 'Eeuwige glimlach' home. wanadoo.nl/griezen/midden.html.
50. Marokko Community 'Broodje aap' forums.marokko.nl/archive/index.php/t-429063.html.
51. Marokko Community 'Eeuwige glimlach' forums.marokko.nl/archive/index.php/t-162488.html.
52. Marokko Community 'Meiden pas op!!!!' forums.marokko.nl/archive/index.php/t-163651.html.
53. Marokko Community 'Weje ERGGGG' www.google.com/search?q=cache:uTIZhacPZUMJ:forums.marokko.nl/archive/index.php/t165371.html+%22silvan+schoonhoven%22&hl=nl.
54. Marokko Community 'Wie heeft gehoord over de Smily Boys ?????? Zijn het MAROKKAANEN ??????' forums.marokko.nl/archive/index.php/t-157495.html.
55. Masteriam 'Voor bij de poll' www.masteriam.weg-log.nl/index.log?ID=72175.
56. M-Gaming 'Smiley bende'.
57. Mocros.nl – Een stukje Marokko in Nederland & België 'de smilybende in Rotterdam een echt waargebeurd.....verhaal'.
58. Nadieh Weblog 'Smiley bende' www.wieisnadien.blogspot.com.
59. NEC Nijmegen forum 'Smilie-Bende'.
60. Nep Forum 'smiley' www.nepforum.nl/forum/showthread.php?t=1183.
61. Opinieland.nl 'Huilend of lachend naar huis?'
62. Partyflock 'broodje aap verhaal over die smilies' partyflock.nl/topic/637203/PAGE/1.html.
63. Partyflock 'Dit is te erg! dit mag gewoon niet' www.partyflock.nl.
64. Partypoopers.nl 'Nieuws over bende' www.partypoopers.nl/nieuws.php?id=48&do=bekijk.
65. Prikbord van Bar-dancing De Ponderosa 'openingszinnen'.
66. PSV.netwerk Forum 'een groep jongens terroriseert...'
67. Roel's weblog 'Gerucht over smiley-bende houdt politie bezig' weblog.roelonline.net/archives/001016.php.
68. Sanatandharm.net Forum 'Smiley bende' www.sanatandharm.net/forum/viewtopic.php?TopicID=329.
69. Sat4fun 'Smiley Lees Even!' www.google.com/search?q=cache:N529MFIJeh0J:s2.Invisionfree.com/offtopickking/index.php%3Fshowtopic%3D247%26view%3Dgetnewpost+%22smileybende%22&hl=nl&ie=UTF-8.
70. Schaap.tv 'Smiley-bende' [www.schaap.tv/archive/2003/10/30/smileybende\(2177\)](http://www.schaap.tv/archive/2003/10/30/smileybende(2177)).
71. Scholieren.com 'Voor altijd lachen of verkracht worden?' forum.scholieren.com/showthread.php?t=625199.
72. Schollebaar weblog 'Smiley Bende' schollebaar.web-log.nl.
73. Shoto.com 'En Leiden is weer eens onveilig. teringlijers' www.shoto.com/phpBB2/viewtopic.php?t=9788.
74. Snowboardcommunity p.24 www.ultimate-snowboarding.com/posts.php?topicID=1890&p=23.

75. Sproet's weblog 'Zeer ernstig...! Update: of toch niet?' www.sproet.com/weblog/archives/000999.htm.
76. Spunk.actueel Forum 'Eeuwige glimlach?'
77. Stormfront.org 'Smiley – Echt of broodje aap?' www.stormfront.org/forum/showthread.php?t=96410.
78. Talk2 'Bende actief' forum.talk2.nl/lofiversion/version/index.php?t1949.html.
79. Tanpastam msn-groep 'smiliebende in Halsteren' groups.msn.com/tanpastam/general.msnw?action=get_message&mview=0&ID_Message=155&LastModified=4675442937636380057.
80. The Makkie Fora 'eeuwige glimlach' www.korter.nl/forum/t/300.
81. Triggerhappy 'Eeuwige glimlach' www.triggerhappy.nl/printview.php?t=177&start=0&sid=341d5f986c6b85686215.
82. TurksteStudent.nl 'Sidderen voor eeuwige glimlach' forum.turkstudent.nl/index.php?showtopic=3022&st=0.
83. Tweakzone forum 'Lachen of verkrachten' forum.tweakzone.nl/singlepost/152901.
84. Van weblogster uit Den Haag 'Was het maar een broodje aap...' pieuwvogel.blogspot.com/.
85. Viproom.nl 'Sex of een smiley?' www.viproom.nl.
86. Visionzero.nl 'Groepssex of een smiley?' www.visionzero.nl/schrift.php?m=10&j=2003.
87. Volkomenkut.com 'Broodje aap...' www.volkomenkut.com/archives/00002023.
88. Volkomenkut.com 'Een eeuwige glimlach?' www.volkomenkut.com/archives/00001996.htm
89. Volleybalforum 'Dit is echt ziek!!!' www.volleybalforum.tk.
90. Vote4Me Forum 'Smiley-bende ☺' forum.vote4me.nl/forum/topic.php?id=6656.
91. Vrijwazig.org 'Smiley Bende' www.vrijwazig.../show_topic.php?&topic_id=3070&access_id=101.
92. w00t-forum (Brandpunt – Dalton Vatel) 'Vervolg Lugubere Smiley's' brandpunt.daltonvatel.nl/phpbb/viewtopic.php?t=407&highlight.
93. Weblog Chanty 'Broodje aap?' chanty.web-log.nl.
94. Weblog Chris Heijmans 'Gruwelijk' www.chris.subbot.net/pivot/entry.php?id=874.
95. Weblog Daan 'De smiley' 216.239.59.104/search?q=cache:LR3fPwjxHVQJ:www.ronaldude.nl/torentjeshoek/weblog.asp%3Flognummer%3D1558++%22chelsea+smile%22&hl=nl&lr=lang_nl&ie=UTF-8.
96. Weblog Funxchill 'Smiley Bende' funxchill.web-log.nl/index.log?ID=72799.
97. Weblog Kim 'Dit is echt ziek' en 'Oh oeps, smiley toch wel broodje aap' kimmetje.web-log.nl
98. Weblog Laura van den Ekker 'De smileybende!! :Dlet op!!' laukuh.web-log.nl/index.log?ID=87695
99. Weblog Midian Het enige dyslectische weblog 'Eeuwige glimlach'
100. Weblog Piet Buijsman 'Verontrustend nieuws' 216.239.59.104/search?q=cache:whDrGOBVD30J:pietbuijsman.nl/piet/archives/archive_2003w44.php+smiley+%22PietBuijs-man%22&hl=nl&ie=UTF-8.
101. Weblog van Ichtus-student 'Bende' members.chello.nl/jgroeneveld7/archief/2003_10_01_neerlands_archive.html.
102. Weblog van Pinteman 'De Smiley bende' www.mvdongen.tmfweb.nl/geheel.htm.
103. Weblog Wendy 'Meiden opgelet!!!' wendybuys.web-log.nl.
104. Wutangcorp 'smiley's' www.wutangcorp.co/forum/archive/topics/t17313.html.
105. Xonay.com 'de eeuwige glimlach' www.xonay.com.

5. Nieuwsmedia over de Smileybende

Kranten, najaar 2003

1. Schoonhoven, Silvan, en Robbert Minkhorst. Leidenaars sidderen voor de 'Eeuwige Glimlach'. *Leidsch Dagblad*, 27 sep. 2003.
2. De Smileybende: ernst of slechte grap? *BN/De Stem*, 3 okt. 2003.
3. Van der Malen, Kees. Een krant moet in de eerste plaats helder zijn. *Leidsch Dagblad*, 4 okt. 2003.
4. Verhagen, Henk. Verminking houdt Bommel in de greep. Burgemeester: 'Er is niks van waar.' *Brabants Dagblad*, 9 okt. 2003.
5. Blondeau, Thomas. Broodje aap verkoopt goed. Peter Burger onderzoekt 'urban myths'. *Mare*, 9 okt. 2003.
6. Van der Gaag, Marjolein, en Menzo Willems. Grote onrust over 'smiley'-gerucht. *De Telegraaf*, 9 okt. 2003.
7. 'Smiley' gerucht ontzenuwd. *Haagsche Courant*, 10 okt. 2003.
8. Politie waarschuwt niet meer voor wangsnijdersmythe. *Leidsch Dagblad*, 10 okt. 2003.
9. Arts, Wim. Het verhaal van de engelenlach op rondreis. *Brabants Dagblad*, 11 okt. 2003.
10. Otten, Johan. Gruwelverhaal over verminking zingt door regio. *Eindhovens Dagblad*, 18 okt. 2003.
11. Nhass, Hanan. Sterke verhalen sterven niet. *Trouw*, 23 okt. 2003.
12. De 'smiley' zorgt nu ook in Den Haag voor onrust. *Haagsche Courant*, 24 okt. 2003 (katern Haaglanden)
13. Nieuw 'broodje aap'-verhaal waart rond. *Haagsche Courant*, 24 okt. 2003 (katern Den Haag)
14. Wijdeven, Mark. Gerucht over eeuwige glimlach houdt politie bezig. *ANP*, 29 okt. 2003.
15. Onrust door stadslegende over eeuwige glimlach. *de Volkskrant*, 29 okt. 2003. www.volkskrant.nl/binnenland/1067408863708.html (alleen gepubliceerd in webeditie)
16. Van Heel, Leon. Tieners in paniek om wild gerucht: de smiley-bende. *Rotterdams Dagblad*, 29 okt. 2003.
17. Vrouw met een 'smiley' bedreigd. *Rotterdams Dagblad*, 29 okt. 2003.
18. Nouws, Jack. Dat ze weten wat ze moeten zeggen. *Metro*, datum onbekend; na 26 okt. 2003.
19. 'Eeuwige glimlach' is sadistische onzin. *Provinciale Zeeuwse Courant*, 30 okt. 2003.
20. 'Broodje aap'. *De Dordtenaar*, 31 okt. 2003.
21. 'Met mes mishandeld.' *De Gooi- en Eemlander*, 31 okt. 2003.
22. Smiley? Moderne sagen zijn altijd onwaar. *Goudsche Courant*, 1 nov. 2003.
23. Ilbrink, H. Smiley-bende. *Rotterdams Dagblad*, 8 nov. 2003. (ingezonden brief)
24. Touw, Joop. Leiden's legend. 'Broodje aap' erg hardnekkig in Leiden. *Het op Zondag (Leiden)*, 9 nov. 2003.
25. Runhaar, Henk. Verminking meisje in Soest lijkt op gruwelijke 'smiley'. Rector van Griffland College: 'Het kán imitatiegedrag zijn'. *Leidsch Dagblad*, 25 nov. 2003.
26. Borst, Hugo. Struisvogel. *Algemeen Dagblad*, 4 dec. 2003.
27. Poort, Arlen. Vieze sokken na één muisklik. Hoaxes. *NRC Handelsblad*, 6 dec. 2003.
28. Runhaar, Henk. Geweld op Griffland Soest neemt toe. *Gooi- en Eemlander*, 23 juni 2004.

Radio-uitzendingen, najaar 2003

- 29-31/10 ANP-bericht met interview schrijver dezes; was diezelfde dag en twee dagen erna aanleiding voor een tiental interviews op nationale en regionale radio
- 29/10 Radio Rijmond, politiewoordvoerder A. Geelof

Televisieprogramma's najaar 2003
27/10 *Vara Laat* (Vara)
30/10 *Editie NL* (RTL4)
10/11 *Het andere oog* (TV West)

Ander nieuws op internet, najaar 2003:

Politie onderzoekt verontrustende mails. Internetbode (19 sep. 2003), op: www.internetbode.nl/diversen/278962291100735.bsp (geraadpleegd op 20 sep. 2003). Site voor nieuws over West/Babant.

Politie druk met 'eeuwige glimlach'. Teletekst, 29 okt. 2003.

Smileys. Bericht op www.hetisw.nl, Interconfessionele Scholengemeenschap Het Westland, geraadpleegd 6 mei 2004.

Smiley bende hoax_ www.nepwaarschuwing.nl, geraadpleegd 28 apr. 2004.

Eeuwige glimlach is broodje aap. www.peterdevries.nl, 8 okt. 2003.

'Broodje aap' verhalen. www.leidschendamvoorburch.nl/smartsite6131.htm.

Website gemeente, geraadpleegd 27 dec. 2004. Geeft als bron www.politie.nl/Haaglanden.

'Broodje aap' verhalen. www.politie.nl/haaglanden/projecten/broodje_aap_verhalen.asp, geraadpleegd 26 dec. 2003.

Krantenartikelen over verkrachtingsgeruchten in Leiden (2001-2002)

Thomas Erdbrink, Onrust onder studentes na aanrandingen Leiden, *Leidsch Dagblad* (8 maart 2001).

Wilmar Kortleeveer, 'Verenigingen alert na aanrandingen in de binnenstad', *Mare* (15 maart 2001).

Studente verkracht. *Leidsch Dagblad* (31 mei 2002).

Wilfred Simons. Angst voor verkrachting bij studentes. PvdA vraagt politie om opheldering. *Leidsch Dagblad* (21 juni 2002).

Wilfred Simons, Leiden veilig voor studentes. Politie: Verkrachtingen komen weinig voor. *Leidsch Dagblad* (22 juni 2002).

weblog van PvdA-gemeenteraadslid en studente Marije van den Berg (21 juni 2002), www.leiden.pvda.nl/reacties.php?nieuws_id=557 (geraadpleegd 6 mei 2004).

6. Interviews over de Smileybende

Hugo Borst, columnist AD, 4 dec. 2003.

Politiewoordvoerder Nicolette Bovenkerk, Roosendaal, 6 mei 2004.

Willem Koetsenruijter, docent journalistiek, 28 okt. 2003.

J. Baks, docent en indertijd vertrouwenspersoon Griffland College, Soest, 1 december 2006.

Politiewoordvoerder Y. Verboon, Leiden, 6 mei 2004 over geruchten over verkrachtingen in 2002.

Politiewoordvoerder De Rover, Rotterdam, 6 mei 2004.

Politiewoordvoerder korps Haaglanden, 6 mei 2004.

Wilfred Simons, die als journalist van het *Leidsch Dagblad* de universiteit in zijn portefeuille had, over commotie onder studenten over verkrachtingen, 1 dec. 2006.

Dankwoord

Werk aan dit project begon in 2005 – promoveren was voor mij een late roeping. Ik had het onderzoek in de jaren daarna niet tot een goed einde kunnen brengen zonder de steun van vele collega's, studenten en vrienden. Een aantal van hen wil ik hier met nadruk bedanken.

Jurjen van der Kooi sprak in het prille begin zijn vertrouwen uit in de onderneming.

Theo Meder is al bijna twee decennia een zeer gewaardeerde sparringpartner in het onderzoek naar contemporaine sagen. Omdat dat in Nederland een dunbevolkt vakgebied is, prijs ik me verder gelukkig met de collega's van ISCLR (International Society for Contemporary Legend Research), van wie ik veel heb geleerd en die me sinds 1994 een podium bieden om mijn ideeën uit te proberen. Van hen noem ik met name Gillian Bennett, Véronique Campion-Vincent, Bill Ellis, Diane Goldstein, Sandy Hobbs, Bengt af Klintberg, Mikel Koven, Henrik Lassen, Carl Lindahl, Jean-Bruno Renard, Paul Smith en Paolo Toselli.

Gabry Vanderveen was als docent, onderzoeker en co-auteur een inspirerend voorbeeld toen we samen met een werkgroep van criminologiestudenten de constructie van het verkrachtingsdrugsprobleem onderzochten.

Ik dank ook de Leidse studenten criminologie, journalistiek en Nederlands die delen van de inhoudsanalyses uitvoerden en scripties schreven over de resultaten: Alie Wierds, Lotte Anemaet, Kim Verheij, Debby van Arkel, Jet Hulsebosch, Chris Pellemans, Jochem Sajtos, Tessa Spanjer, Erica van der Vijver, Hannah de Zoete en Anne Riemke Prins.

Ewoud Sanders bekeerde mij tot de database en verplichtte mij zeer door er ook nog een voor me te bouwen, wat mijn werk als onderzoeker en schrijver aanzienlijk comfortabeler maakte.

Ludo Jongen wekte in meeslepende hoorcolleges over middeleeuwse literatuur ooit mijn belangstelling voor folklore, droeg menig sterk verhaal aan voor mijn verzameling en moedigde me aan om dit proefschrift af te maken.

Marian Wolfert droeg door een paar verhelderende gesprekken in café Burgerzaken bij aan mijn keuze voor het constructionistische perspectief.

Ik kan me geen betere naaste collega's voorstellen dan het team van de Leidse opleiding Journalistiek en Nieuwe Media, mijn werkplek tijdens dit promotieonderzoek. Voor dit project dank ik vooral veel aan Jaap de Jong, voor zijn volhardende en welsprekende aanmoediging, en Willem Koetsenruijter, voor relativering, inzicht in cijfers en assistentie bij de bureauredactie. Willem van Rooijen hielp bij de vormgeving van dit boek en bouwde mijn website www.gestolengrootmoeder.nl.

Mijn promotoren, Ton van Haaften en Kees Brants, dank ik hartelijk voor hun geduld, expertise en wijsheid; Ton deelde die met me tijdens allengs frequentere gesprekken aan de Witte Singel, Kees gaf, iets meer op afstand, op beslissende momenten een duw in de juiste richting.

Tot slot noem ik Annah, Saar en Sofie, wier liefde alles, en dus ook dit proefschrift, mogelijk maakt.

Over de auteur

Peter Burger (Rotterdam, 1961) studeerde van 1979 tot 1988 Nederlandse Taal- en Letterkunde in Leiden. Hij schreef als wetenschapsjournalist onder meer over taal voor *de Volkskrant*, *AD*, *Onze Taal* en andere tijdschriften. Verder is hij (mede-)auteur van *Het verhaal van een taal* (1993), *Handboek Stijl* (1997) en andere boeken over taal. Sinds 1990 publiceert hij over sagen en andere verhaalfolklore, waaronder de volgende boeken over 'broodjeaapverhalen': *De wraak van de kangoeroe* (1992), *De gebraden baby* (1995) en *De jacht op de Veluwepoema* (2006). Sinds 2001 werkt hij als docent en onderzoeker bij de opleiding Journalistiek en Nieuwe Media van de Universiteit Leiden. Zijn wetenschappelijke publicaties verschenen onder meer in *Western Folklore*, *Contemporary Legend* en het *Tijdschrift voor Criminologie*.

Website: www.gestolengrootmoeder.nl

